ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGİYA

2023
№1 (73)

BAKI-2023

Baş redaktor:
Əli Həsənov

Redaktor:
İbrahim Əliyev

Məsul katib:
İsmayıl Qasımov

Redaksiya heyəti:
Prof.Dr. Александр Пухкал (Ukrayna)
Prof.Dr. Arif Quliyev (Ukrayna)
Prof.Dr. Aygün Attar (Türkiyə)
Prof.Dr. Babaxan Şərifov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Cəfər Cəfərov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Durxan Kıdırıli (Qazaxıstan)
Prof.Dr. Efim Pivovar (Rusiya)
Prof.Dr. Elçin Əhmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Elman Nəsirov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ədalət Muradov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Əli Həsənov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Heydərbəy Bababekov (Özbəkistan)
Prof.Dr. Hikmət Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Xəqani Məmmədov (Azərbaycan)
Prof.Dr. İsa Həbibbəyli (Azərbaycan)
Prof.Dr. Kemal Çiçek (Türkiyə)
Prof.Dr. Quram Marxuliya (Gürcüstan)
Prof.Dr. Musa Qasımlı (Azərbaycan)
Prof.Dr. Sergey Pirojkov (Ukrayna)
Prof.Dr. Səlahəddin Xəlilov (Azərbaycan)
Prof.Dr. Şəfa Əliyev (Azərbaycan)
Prof.Dr. Ziyad Səmədzadə (Azərbaycan)
Dos.Dr. Akkan Suver (Türkiyə)
Dos.Dr. Aleksandr Quşşin (Rusiya)
Dos.Dr. Ərəstun Mehdiyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Firdovsiyyə Əhmədova (Azərbaycan)
Dos.Dr. İbrahim Əliyev (Azərbaycan)
Dos.Dr. Mübariz Qurbanlı (Azərbaycan)
Dos.Dr. Müslüm Nəzərov (Azərbaycan)
Dos.Dr. Oleq Kuznetsov (Rusiya)

"GEOSTRATEGİYA" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların
Tarix, Antropologiya, Siyasi elmlər, Fəlsəfə, Sosiologiya və İqtisadi elmlər
üzrə əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına salınmışdır.
Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal ildə altı dəfə nəşr olunur.

ISSN: 2664-4975

GEOSTRATEGY

2023
№1 (73)

BAKU-2023

Editor-in-Chief:
Ali Hasanov

Editor:
Ibrahim Aliyev

Executive Secretary:
Ismayil Gasimov

Editorial Board:
Prof. Dr. Alexandr Pukhkal (Ukraine)
Prof. Dr. Arif Guliyev (Ukraine)
Prof. Dr. Aygun Attar (Turkey)
Prof. Dr. Babakhan Sharifov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Jafar Jafarov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Durkhan Kidirili (Kazakhstan)
Prof. Dr. Efim Pivovar (Russia)
Prof. Dr. Elchin Ahmadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Elman Nasirov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Adalat Muradov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ali Hasanov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Haydarbay Bababekov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Hikmat Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Khagani Mammadov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Isa Habibbayli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Kemal Chichek (Turkey)
Prof. Dr. Guram Markhulia (Georgia)
Prof. Dr. Musa Gasimli (Azerbaijan)
Prof. Dr. Sergei Pirozhkov (Ukraine)
Prof. Dr. Salahaddin Khalilov (Azerbaijan)
Prof. Dr. Shafa Aliyev (Azerbaijan)
Prof. Dr. Ziyad Samadzadah (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Akkan Suver (Turkey)
Assoc. Prof. Dr. Alexandr Gushshin (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Arastun Mehdiyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Firdovsiyya Ahmadova (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Ibrahim Aliyev (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Mubariz Gurbanli (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Muslum Nazarov (Azerbaijan)
Assoc. Prof. Dr. Oleg Kuznetsov (Russia)

“GEOSTRATEGY” journal is included in the list of periodicals recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan to publish the main results of the dissertations of the Republic of Azerbaijan on ***History, Anthropology, Political Science, Philosophy, Sociology and Economic Sciences.*** The international socio-political, scientific-theoretical journal is published six times a year.

Siyasi elmlər

UOT 32(092)

Orcid ID: 0000-0002-5309-0009

İRADƏ NURİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin "Humanitar fənlər" kafedrasının professoru, siyasi elmlər doktoru

E-mail: iradanuri@gmail.com

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN KADR SİYASƏTİ: "MİLLİLƏŞMƏ KONSEPSİYASINA UYĞUNLUQ" VƏ "YÜKSƏK PROFESSİONALİZM"

(Ulu Öndər Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunur)

1969-cu ildə Azərbaycan rəhbərliyinə seçilən ulu Öndər Heydər Əliyev elm və təhsil sahəsində islahatlar apararaq öz fəaliyyəti və şəxsi nümunəsi ilə sübut etmişdir ki, onun himayəsi altında elm və təhsilimiz dövlətin yüksək qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Bu, Azərbaycanın inkişaf tarixində, xüsusən ötən əsrin 70-80-ci illərində və müstəqillik dövründə təhsil sahəsində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin apardığı islahatların və əvəzsiz xidmətlərinin nəticəsidir. Heydər Əliyev 1969-cu ildən başlayaraq mövcud sovet rejimi çərçivəsində milli maraqların qorunması istiqamətində məharətlə həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində Azərbaycanın dirçəliş və tərəqqisinə, o cümlədən iqtisadiyyatın, elmin və təhsilin inkişafına nail ola bilmişdir. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 33 il ərzində Azərbaycan dövlətinin siyasi xəttinin ən prioritet istiqamətlərindən biri elm və təhsilin inkişafına diqqət və qayğının artırılması olmuşdur. Alimlərə qayğısı və hörməti ilə seçilən Ulu Öndər Heydər Əliyevin "şəxsən mən elm xadimlərinə həmişə böyük hörmətlə yanaşmışam… ona görə ki, elm adamları müstəsna adamlardır", "Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onu qoruyub saxlamalıyıq" – sözləri dahi şəxsiyyətin yeritdiyi elm siyasətini səciyyələndirir. Ümummilli Lider ötən əsrin 70-ci illərində elmi-tədqiqat institutlarının, alimlərin sayını artırmağa nail olmuş, onların qayğısına qalmışdır. Əgər 1969-cu ildə Azərbaycanda 89 elmi-tədqiqat institutu, 12850 elmi işçi, o cümlədən 55 akademik və müxbir üzv, 329 elmlər doktoru və 3000 elmlər namizədi var idisə, 1980-ci illərin əvvəllərində 123 elmi idarə və 17 ali məktəbdə 22 min elmi əməkdaş, o cümlədən Azərbaycan SSR EA-nın 56 həqiqi və 71 müxbir üzvü, 900-dən çox elmlər doktoru və 8 mindən çox elmlər namizədi çalışırdı. Ümumilikdə 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda 258 elmlər doktoru, 2677 elmlər namizədi hazırlanmışdı [6].

Ulu Öndər öz çıxışlarında təhsilin mürəkkəb və çox mühüm sahə olduğunu dönə-dönə vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, "təhsil sahəsi nə sənayedir, nə kənd təsərrüfatıdır, nə ticarətdir. Bu, cəmiyyətin xüsusi, intellektual cəhətini əks etdirən bir sahədir. Belə halda təhsil sisteminə çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır və bu sistemə münasibət çox həssas olmalıdır" [3]. Ümummilli Lider 1998-ci il avqustun 31-də 1970-1987-ci illərdə Azərbaycandan kənarda ali təhsil almış mütəxəssislərin ümumrespublika toplantısında bu barədə demişdir: "Mən 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycana rəhbər seçiləndən sonra dərhal, birinci növbədə təhsil məsələləri ilə məşğul olmağa başladım. Bilirsiniz ki, mən o vaxta qədər də dövlət işində işləmişdim. Azərbaycanda təhsilin, xüsusilə ali təhsilin vəziyyəti məni daim maraqlandırmışdır və mən bu barədə xeyli məlumata malik idim. Ona görə də bizim təhsilin nailiyyətlərini də, qüsurlarını, nöqsanlarını da bilirdim. Şübhəsiz ki, respublikanın başçısı kimi məsuliyyətimi də dərk edirdim. Ona görə də mən birinci növbədə təhsil məsələlərinə ciddi fikir verirdim. Araşdırmalar apararkən mənə aydın oldu ki, Azərbaycandan kənarda, respublikanın özündə hazırlana bilməyən ixtisaslar üzrə ali təhsil almaq üçün respublikaya 50 nəfərlik limit verilibdir... Mən dərhal maraqlandım ki, bəs siz bu limitə kimləri seçmisiniz, kimləri oxumağa göndərirsiniz? Siyahını aldım, çox təəssüfləndim... siyahıya baxanda gördüm ki, təyin olunmuş namizədlərin içərisində azərbaycanlılar azlıq təşkil edirlər, çoxluğu isə başqa millətlərdən olan gənclər təşkil edirlər" [1].

Artıq o dövrdən görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev dahi şəxsiyyət kimi daim gələcəyə, irəliyə, sabaha baxır, bütün fəaliyyətini Azərbaycanın gələcək müstəqilliyinin təmin olunmasına yönəldirdi. Digər tərəfdən, azərbaycanlılar üçün o dövrün mürəkkəb və çətinliklərindən biri də Sovet Azərbaycanının partiya və inzibati orqanlarında

kök salmış erməni mafiyası idi. Bakıda yaşayan ermənilər vaxtilə XI ordunun qanlı süngüləri hesabına öz hakimiyyətlərini bərqərar edərək siyasi, iqtisadi, hərbi və hüquq-mühafizə orqanlarında, bir sözlə, bütün hakimiyyət pillələrində və hakimiyyət orqanlarında özlərinə isti yuva qurmuşdular və öz səylərini milli kadrların yetişməsinin qarşısını almağa yönəltmişdilər. Bakı öz sərvətləri ilə onlar üçün Kremlin hakimiyyət dəhlizlərini ələ keçirmək üçün maliyyə və kadr bazası idi [5, s. 347-348]. Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində yüksək vəzifələrdə çalışan, xalqını, millətini sevən Azərbaycanın vətənpərvər oğlu Heydər Əliyevin qətiyyətli və cəsarətli siyasətini erməni mafiyası görür və vahiməyə düşürdü. Uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev erməni mafiyasının nümayəndələrini rəhbər vəzifələrdən kənarlaşdırdı və onların yerinə milli kadrlar təyin etdi. Heydər Əliyev Moskvada A.Mikoyanın himayəsi altında erməni mafiyasının bütün hədəflərini darmadağın etdi.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin əsas məqsədi güclü dövlət qurmaq, milli iqtisadiyyatın və sağlam düşüncəli milli kadrların inkişafı idi. Respublika rəhbəri milli təhsilin səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəltmək üçün təhsil və kadrlar konsepsiyasını irəli sürdü. İlk növbədə, ali təhsil müəssisələrinə qəbul sahəsində yol verilən neqativ hallara qarşı sərt mübarizəyə başlanıldı. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi illərdə bu məsələni daim diqqətdə saxlamış, təhsil sistemində ciddi islahatlar aparmışdır. Təhsildə islahatlar dönüş yaratdı, yeni ali məktəblər və onların filialları yaradıldı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev müstəqillik illərində də elmin və təhsilin inkişafını diqqətdən kənarda qoymamış, elm və təhsil problemlərinə kompleks şəkildə yanaşmışdır. Ölkə başçısı bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinə uyğun olaraq Azərbaycanda təhsil strategiyasının həyata keçirilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirmiş, mühüm tarixi fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Məsələn, 1972-ci ildə "Gənclərin ümumi orta təhsilə keçidini başa çatdırmaq və ümumtəhsil məktəbini daha da inkişaf etdirmək haqqında" və 1973-cü ildə "Kənd ümumtəhsil məktəblərinin iş şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq haqqında" qəbul edilmiş qərarlar nəticəsində Azərbaycanda orta ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsi 3 dəfə genişləndirilərək 765-dən 2117-yə çatdırılmışdır. Bu, yüzlərlə ucqar yaşayış məntəqəsində orta məktəblərin açılması, minlərlə azyaşlının təhsilə cəlb olunması demək idi [3].

Respublika rəhbərinin 2002-ci il oktyabrın 4-də imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" sərəncam, milli elm və təhsil sisteminin inkişafında mühüm amillərdən biri hesab olunur. Bu sərəncam ümumtəhsil məktəblərinin şəbəkəsinin genişləndirilməsi, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün etibarlı zəmin yaratdı. "Azərbaycan Respublikasında yeni ümumtəhsil məktəblərinin tikintisi, mövcud məktəblərin əsaslı təmiri və müasir tədris avadanlıqları ilə təmin olunmasına dair proqramın (2003-2007-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında" respublika Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli Sərəncamı ölkədə bu sahədə yaranmış problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində müstəsna əhəmiyyətə malik dövlət sənədi idi [3].

SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə beynəlxalq əhəmiyyətli təhsil müəssisələrinə tələbələrin göndərilməsi geniş miqyas aldı. Ulu Öndər Heydər Əliyev bununla bağlı deyirdi ki, "Həmin il, 1969-cu il avqustun sonunda mən ilk dəfə sayı 50 nəfərdən az olan gənclərlə o vaxt işlədiyim iş yerindəki kiçik bir salonda görüşdüm, danışdım, onlara öz tövsiyələrimi verdim. Ancaq bu, mənim üçün də böyük bir siqnal oldu ki, bu işlə məşğul olmaq, həm də çox ciddi məşğul olmaq lazımdır... bu iş, bu təşəbbüs yalnız və yalnız ondan irəli gəlirdi ki, mən istəyirdim biz özümüzün, ölkəmizin, respublikamızın ali təhsil ocaqlarının, eyni zamanda o vaxt yaşadığımız ölkənin mərkəzi və daha yüksək səviyyəli ali məktəblərinin imkanlarından səmərəli istifadə edərək Azərbaycanın gələcəyi üçün lazım olan kadrlar hazırlayaq. Bu təşəbbüsün doğulmasının səbəbi və məqsədi bundan ibarət olmuşdur... 1969-cu ildə biz respublikadan kənara oxumağa heç 50 nəfər də göndərə bilmədik, 1970-ci ildə 60 nəfər göndərdik. Ondan sonra bu rəqəmi ilbəil artırdıq. Nəhayət, biz 1975-ci ildə gərək ki, 600 nəfər, 1977-1978-ci illərdə hər il 800-900 nəfər gənci respublikadan kənar ali məktəblərə göndərirdik" [1]. 1969-1982-ci illərdə 15 mindən çox azərbaycanlı tələbə keçmiş SSRİ-nin aparıcı ali təhsil müəssisələrinə oxumağa göndərilmişdir [2, s.20]. Beləliklə, qısa müddət ərzində Azərbaycanın yeni tipli milli kadr bazası yaradıldı, bir çox elmi məktəblərin əsası qoyuldu. 1969-

cu ilin avqust Plenumunda irəli sürülən “milliləşmə konsepsiyasına uyğunluq” və “yüksək professionalizm” kimi iki əsas prinsipə əsaslanan dövlət kadr siyasəti nəticəsində bir sıra mühüm kadr dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə başlandı. Sovet rejimi dövründə hər hansı erməni kadrının vəzifədən kənarlaşdırılması təzyiqlərə məruz qalsa da, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə görülən tədbirlər ən yüksək səviyyədə həyata keçirilirdi. Mərkəzə də artıq bəyan olmuşdur ki, yerlərdə aparılan kadrların milliləşdirilməsi siyasəti və dəyişikliklər daim dövlət başçısı Heydər Əliyevin himayəsi ilə həyata keçirilir.

Heydər Əliyevin “İnsan təhsilin əsasını orta məktəbdə alır. Ona görə də bütün təhsil sistemində orta məktəb xüsusi yer tutmalıdır” - konseptual göstərişini əsas tutaraq ümumi orta təhsil sistemində də bu müddət ərzində ciddi irəliləyişlər əldə olunub. 1998-ci ildə Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında Ulu Öndər təhsil haqqında deyirdi: “Təhsil millətin gələcəyidir; Mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımıram; Müəllimlik sənəti şərəfli bir sənətdir” [4]. 1970-1980-ci illərdə Azərbaycanda 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdi, burada 300 mindən çox şagird təhsil alırdı. Tədricən 8 illik təhsildən 10 illik təhsilə keçid üçün zəmin yarandı. Hələ 1972-ci il avqustun 10-da respublika rəhbərliyi “Ümumi icbari təhsilə keçidin başa çatdırılması haqqında” xüsusi qərar qəbul etdi. Bu qərarda ümumtəhsil məktəbləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, yüksəkixtisaslı müəllimlərin sayının artırılması, tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Nəticədə 1980-ci ildə orta təhsil alan uşaqların sayı 710 min nəfərə çatdı.

O dövrdə respublikada gedən tikinti-quruculuq işlərini yüksəkixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutu (indiki Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti) yaradıldı, daha sonra Gəncədə Azərbaycan Texnologiya İnstitutu (hazırkı Azərbaycan Texnologiya Universiteti), Gəncə Pedaqoji İnstitutu (hazırkı Gəncə Dövlət Universiteti), Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu (hazırkı Bakı Slavyan Universiteti), V.İ.Lenin (indiki N.Tusi) adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, C.Naxçıvanski adına Hərbi Məktəb, BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsinin bina və tədris korpusları tikilib istifadəyə verilmişdir [5, s.352]. Ulu Öndərin bu siyasəti respublikanın milli kadr potensialının daha da gücləndirilməsinə imkan yaratdı, ölkədə 5 yeni ali təhsil müəssisəsi açıldı, ali təhsil müəssisələrində tələbələrin sayı 70 mindən 100 minə çatdırıldı [3]. Əgər 1960-cı illərin sonunda respublikada 12 ali təhsil müəssisəsi, o cümlədən 105 fakültə və 450 kafedra var idisə və 139 ixtisas üzrə kadr hazırlığı aparılırdısa, 1982-ci ildə artıq 136 fakültə və 530 kafedranı birləşdirən 17 ali təhsil müəssisəsi mövcud idi. Bütün bu uğurlar Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və dövlətin ali təhsilin inkişafına, respublikanın milli kadr potensialının gücləndirilməsinə qayğısı sayəsində mümkün olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *“Azərbaycan” qəzeti, 1 sentyabr 1998.*
2. *Əsrlərə bərabər illər. 1969-1999. Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 1999*
3. *Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı// http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_dekabr2009/99233.ht*
4. *Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı. Heydər Əliyev elm və təhsilin himayədarı idi//https://tehsilforumu.az/umumi/4197-heyder-eliyev-elm-ve-tehsilin-inkishafina-boyuk-qaygi-ile-yanashirdiheyder-eliyev-elm-ve-tehsilin-himayedari-idi.html*
5. *İradə Hüseynova. Müstəqilliyimizin təminatçısı. (Məqalələr, çıxışlar, müsahibələr, rəylər.. .). Bakı, «Təhsil», 2003, 504 səh.*
6. *Ulu öndərin elmə, təhsilə, alimlərə diqqət və qayğısı// https://science.gov.az/az/news/open/16921*

İRADƏ NURİYEVA

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, “Humanitar fənlər” kafedrasının professoru, siyasi elmlər doktoru

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN KADR SİYASƏTİ: “MİLLİLƏŞMƏ KONSEPSİYASINA UYĞUNLUQ” VƏ “YÜKSƏK PROFESSİONALİZM”

(Ulu Öndər Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunur)

XÜLASƏ

Məqalədə Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi “milliləşmə konsepsiyasına uyğunluq” və “yüksək professionalizm” kimi iki əsas prinsipə əsaslanan milli kadr siyasətinin Azərbaycanın yeni tipli milli kadr bazasının yaradılmasında və bir çox

elmi məktəblərin əsasının qoyulmasında böyük rolu və əhəmiyyəti şərh olunur.

Açar sözlər: *Ulu Öndər Heydər Əliyev, "millləşmə konsepsiyası", "yüksək professionalizm", milli kadr siyasəti.*

ИРАДА НУРИЕВА
Доктор политических наук, профессор кафедры «Гуманитарных наук» Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ЛИДЕРА ГАЙДЕРА АЛИЕВА: «СООТВЕТСТВИЕ КОНЦЕПЦИИ НАЦИОНАЛИЗАЦИИ» И «ВЫСОКИЙ ПРОФЕССИОНАЛИЗМ». (Посвящается 100-летию Великого Лидера Гейдара Алиева)

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается большая роль и значение национальной кадровой политики Великого лидера Гейдара Алиева, основанной на двух основных принципах, таких как «соответствие концепции национализации» и «высокий профессионализм», в создании национальной кадровой базы нового типа Азербайджана и основании многих научных школ.

Ключевые слова: *Великий лидер Гейдар Алиев, «концепция национализации», «высокий профессионализм», национальная кадровая политика.*

IRADA NURIYEVA
Doctor of Political Sciences, professor at the Department of Human Sciences of Azerbaijan State Oil and Industry University

GREAT LEADER HAYDER ALIYEV'S PERSONNEL POLICY: "COMPLIANCE WITH THE CONCEPT OF NATIONALIZATION" AND "HIGH PROFESSIONALISM". (Dedicated to the 100th anniversary of Great Leader Heydar Aliyev)

SUMMARY

The article explains the great role and importance of the national personnel policy based on two main principles such as "conformity to the concept of nationalization" and "high professionalism" implemented by the Great Leader Heydar Aliyev in the creation of a new type of national personnel base of Azerbaijan and the foundation of many scientific schools.

Key words: *Great Leader Heydar Aliyev, "concept of nationalization", "high professionalism", national personnel policy.*

UOT 327; 930.22

YENİ BÖYÜK İPƏK YOLU LAYİHƏSİNƏ BEYNƏLXALQ REAKSİYALARIN TƏHLİLİ

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının Beynəlxalq münasibətlər ixtisası üzrə doktorantı
E-mail: s.mammadova@gmail.com

Çini Aralıq dənizi və Avropa ilə birləşdirən ticarət yolları şəbəkəsi olan Böyük İpək Yolu tarixə əhəmiyyətli təsir göstərmiş və müasir dünyaya da əhəmiyyətli təsir göstərməkdə davam edir. Böyük İpək Yolunun bu gün də əhəmiyyətini qoruyan müəyyən səbəblər var. Bunlardan birincisi iqtisadi əlaqələrdir. İpək Yolu Asiya, Avropa və Afrika arasında ticarət və iqtisadi əlaqələrin qurulmasına kömək etdi və bu əlaqələrin bir çoxu bu gün də mövcuddur. İkinci səbəb mədəni mübadilədir. İpək Yolu həm də müxtəlif bölgələr və sivilizasiyalar arasında fikir, texnologiya və mədəniyyət mübadiləsi üçün bir kanal idi. Bu mübadilə bu gün yaşadığımız dünyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Üçüncü səbəb isə siyasi əlaqələrdir. İpək Yolu müxtəlif ölkələr və regionlar arasında siyasi münasibətlərin formalaşmasında da rol oynamışdır. İpək Yolu ilə birləşdirilən ölkələrin bir çoxu hazırda qlobal siyasi arenada mühüm aktorlardır. Növbəti səbəb isə enerjidir. İpək Yolu marşrutundakı regionlar həm də mühüm enerji mənbəyidir və bir çox ölkələr neft və qazın regiondan dünyanın digər hissələrinə nəqli üçün boru kəmərlərinə və digər infrastruktura sərmayə qoyublar. Sonuncu səbəb isə müasir nəqliyyat infrastrukturudur. Avtomobil, dəmir yolu və hava yolları kimi müasir nəqliyyat infrastrukturu qədim İpək Yolu marşrutları əsasında inkişaf etdirilir. İndi bu marşrutlar Asiya, Avropa və Afrikanı birləşdirən yüklərin və sərnişinlərin daşınması üçün istifadə olunur [3, s. 14-19].

Qədim İpək Yolu artıq öz tarixi formasında mövcud olmasa da, müasir dövrdə yenidən canlandırılıb. Son illərdə Asiya ilə Avropa arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin artırılması vasitəsi kimi İpək Yoluna maraq yenidən artmışdır. Bunun müasir nümunələrindən biri, avtomobil yolları, dəmir yolları və limanlar da daxil olmaqla bir sıra infrastruktur layihələri vasitəsilə qədim İpək Yolunun ticarət yollarını canlandırmaq məqsədi daşıyan Çinin rəhbərlik etdiyi infrastruktur layihəsi olan Kəmər və Yol Təşəbbüsüdür. O, ticarət və infrastruktur layihələri şəbəkəsi vasitəsilə Asiya, Avropa və Afrikanı birləşdirməyi hədəfləyir.

Bundan əlavə, Kəmər və Yol Təşəbbüsünün rəsmi adı olan İpək Yolu İqtisadi Kəməri və 21-ci əsr Dəniz İpək Yolu, Çini Aralıq dənizi və Avropa ilə birləşdirən ticarət yolu olan tarixi İpək Yolunun müasir versiyasıdır. Təşəbbüs Çini quru yollar, dəmir yolları, limanlar və digər infrastruktur layihələri şəbəkəsi vasitəsilə Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq və Avropa ölkələri ilə birləşdirmək məqsədi daşıyır [1].

İpək Yolunun digər müasir variantı Avropa İttifaqının iqtisadi və siyasi təşəbbüsü olan və eyni zamanda ticarət, infrastruktur və siyasət koordinasiyası vasitəsilə Asiya ilə Avropanı birləşdirməyi hədəfləyən "Yeni İpək Yolu"dur. Xülasə, İpək Yolu artıq öz tarixi formasında mövcud olmasa da, İpək Yolu konsepsiyası müasir dövrdə "Kəmər və Yol" təşəbbüsü və "Yeni İpək Yolu" kimi müxtəlif təşəbbüslər vasitəsilə yenidən canlandırılıb. Çin bir neçə səbəbə görə "Bir Kəmər və Yol Təşəbbüsü" kimi tanınan İpək Yolu layihəsini canlandırmaq istəyir. Bunları aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür [1]:

– *İqtisadi inkişaf.* Layihə, iqtisadi artım baxımından sahilyanı ərazilərdən geri qalan Çinin qərb bölgələrində iqtisadi inkişafı artırmaq üçün bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

– *Qlobal təsir.* Təşəbbüs həm də Çinin ticarət və infrastrukturun inkişafı vasitəsilə ölkələri və regionları birləşdirərək qlobal təsirini artırmaq üçün bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

– *Enerji təhlükəsizliyi.* İpək Yolu layihəsinə neft və təbii qazın Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqdən Çinə nəqli üçün boru kəmərlərinin və digər infrastrukturun tikintisi daxildir və bu, ölkənin enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə kömək edir.

– *Bazarın genişləndirilməsi.* Çini digər ölkələr və bölgələrlə birləşdirərək, İpək Yolu layihəsi Çin bazarını genişləndirmək və mal və xidmətlərin ixracını artırmaq üçün bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

– *Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığına qarşı balans.* İpək Yolu, bir neçə Sakit Okean Hövzəsi ölkələri arasında ticarət razılaşması olan Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığına qarşı balans kimi görülür.

– *Diplomatik əlaqələr.* Layihə həm də qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əlaqələri inkişaf etdirməklə digər

ölkələr və regionlarla diplomatik münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün bir vasitə kimi qiymətləndirilir.

Çin Kəmər və Yol Təşəbbüsü kimi də tanınan İpək Yolu layihəsini canlandırmaq üçün bir sıra addımlar atır. Bu addımlara aşağıdakılar daxildir [5, s. 65-66]:

– *İnfrastruktur layihələrinə investisiya.* Çin tarixi İpək Yolu marşrutu boyunca magistral, dəmir yolları və limanların tikintisi kimi infrastruktur layihələrinə sərmayə qoyur.

– *Maliyyələşdirmə.* Çin öz inkişaf bankları və digər maliyyə institutları vasitəsilə bu infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsini təmin edir.

– *Diplomatik məşğulluq.* Çin marşrut boyunca yerləşən ölkələr arasında layihəyə dəstək yaratmaq və əməkdaşlıq üçün tərəfdaşlıq və razılaşmalar yaratmaq üçün diplomatik səylərlə məşğuldur.

– *Ticarət və investisiya müqavilələri.* Çin iqtisadi inteqrasiyanı və əməkdaşlığı artırmaq üçün marşrut boyu ölkələrlə də ticarət və investisiya sazişləri imzalayır.

– *Mədəni mübadilə.* Çin, həmçinin iştirakçı ölkələr arasında daha çox anlaşma və dostluq yaratmaq üçün marşrut boyunca mədəni mübadilə və turizmi təşviq edir.

– *İnnovasiya və texnologiya əməkdaşlığı.* Çin, həmçinin 5G, süni intellekt və bərpa olunan enerji kimi sahələrdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq imkanları yaratmaq üçün innovasiya və texnologiya sahəsində əməkdaşlığı təşviq edir.

Tarixi İpək Yolundan fərqli olaraq, "Kəmər və Yol" layihəsi Çinin dünyada iqtisadi və siyasi təsirini gücləndirməyə yönəlmiş bütöv bir strategiyadır və şərti olaraq bu strategiya aşağıdakı sahələri əhatə edir [8]:

1. Quru yolu ümumi mənada Çindən Adriatik və Aralıq dənizi sahillərinə, Orta Asiya və Pakistandan keçən tarixi İpək Yolunu təkrarlayır. Bu, hazırkı Çin hökuməti üçün ən yüksək prioritet olan quru yoludur.

2. Dəniz yolu. Çin üçün ən böyük çətinlik ABŞ-ın dənizdə hökmranlığıdır, çünki ABŞ Hərbi Dəniz Qüvvələri Çinin bütün dəniz ticarətini heç bir çətinlik çəkmədən tamamilə əngəlləyə bilir.

3. Şimal Buzlu Okeanından keçən qütb marşrutunun layihəsi. Çinin Arktika dövləti olmamasına baxmayaraq, bu ölkə Şimal Buzlu Okeanının sularında naviqasiyaya xüsusi maraq göstərir, lakin tamhüquqlu qütb ticarət marşrutu haqqında danışmaq hələ tezdir.

Tarixi İpək Yolunda olduğu kimi, yeni təşəbbüs həm dəniz, həm də quru yolları boyunca geniş trans-Avrasiya ticarət infrastrukturunun yaradılmasını nəzərdə tutur. Çin tərəfinin verdiyi məlumata görə, bu cür infrastruktur investorları cəlb etməli və Çinin cənub və qərbindəki yoxsul ölkələrdə rifahı yaxşılaşdırmalıdır. Bundan əlavə, zəngin şərq bölgələri ilə müqayisədə daha az inkişaf etmiş hesab edilən Çinin öz daxili bölgələrinin də bu layihədən faydalanacağı gözlənilir. Çinin timsalında Şərq-Qərb sistemi belə görünür: zəngin, təşəbbüskar Şərq və kasıb, təşəbbüskar olmayan Qərb. Beləliklə, investisiyalar dünyanın 60-dan çox ölkəsinə getməli və Qərb Çin əyalətlərinə faydalı təsir göstərməlidir. Çin İnkişaf Bankı bu qəbildən olan 900-dən çox layihə üçün artıq 900 milyard dollara yaxın vəsait ayırıb. "Böyük dördlük" adlanan Çin dövlət bankları təkcə ötən il bu təşəbbüslə əlaqəli ölkələrə təxminən 90 milyard dollar məbləğində kredit verib. Lakin bu, yalnız başlanğıcdır. Amerikanın məşhur maliyyə şirkəti Morqan Stenli 2027-ci ilə qədər Çinin Yeni İpək Yolu layihəsinə xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artacağını və təxminən 1,2-1,3 trilyon dollar təşkil edəcəyini proqnozlaşdırır [8].

İpək Yolunun canlanmasından Çinin istehsal sektorunun faydalanacağı aydındır. Hazırda yalnız yerli istehlakçılara məlum olan bir çox Çin şirkətləri qlobal brendə çevriləcək və Qərb korporasiyaları ilə rəqabət apara biləcəklər. Ölkənin nəhəng sənaye potensialı, əsasən polad və ağır sənaye avadanlığı istehsalında gəlirli bazarlar tapa biləcək, bu da Çin biznesinə daha bahalı sənaye mallarının istehsalına keçməyə imkan verəcək. Bundan əlavə, Çin sürətlə inkişaf edən ölkə iqtisadiyyatının ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım olan təbii ehtiyatlarla zəngin regionlara məhdudiyyətsiz çıxış əldə edəcək.

Çinin İpək Yolunu canlandırmaq səylərinə beynəlxalq reaksiyalar vardır. Rusiya, İran, Türkiyə kimi bəzi ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar Çinin investisiya və infrastruktur inkişaf planlarını alqışlayaraq, bunu iqtisadi artım və əlaqə üçün bir fürsət kimi qiymətləndiriblər. Çinin İpək Yolunun dirçəldilməsi üzrə əsas təşəbbüsü olan Kəmər və Yol Təşəbbüsü 150-dən çox ölkə və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dəstəklənib [4, s. 50].

Digər tərəfdən, ABŞ, Almaniya kimi bəzi ölkələr və təşkilatlar bu təşəbbüslə bağlı narahatlıqlarını ifadə ediblər. Bəziləri Çini layihədən geosiyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etdiyinə və maliyyələşdirmə

və qərar qəbul etmə proseslərində şəffaflığın olmamasına görə tənqid edib. Həmçinin borcun davamlılığı ilə bağlı problemlər və ətraf mühit və sosial təsirlər potensialı ilə bağlı narahatlıqlar var. Bundan əlavə, bəzi ölkələr və təşkilatlar layihənin mövcud regional ticarət razılaşmalarını və institutlarını pozmaq potensialı ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə ediblər. ABŞ və Hindistan bu təşəbbüsü xüsusilə tənqid edib, ABŞ bunu regionda özünün iqtisadi və siyasi maraqlarına qarşı strateji çağırış kimi qiymətləndirib [4, s. 59]. Ümumilikdə, Çinin İpək Yolunu canlandırmaq səylərinə beynəlxalq reaksiya, ölkədən və ya təşkilatdan asılı olaraq, dəstək və skeptisizm olmuşdur.

Çin mənbələrinə əsasən, Çin hökumətinin "Yeni İpək Yolu" layihəsi kimi tanınan Kəmər və Yol Təşəbbüsü tarixi İpək Yolu ticarət yollarının canlandırılması və modernləşdirilməsinə yönəlmiş geniş infrastruktur və investisiya layihəsidir. Təşəbbüs yeni limanların, avtomobil və dəmir yollarının tikintisi kimi müxtəlif infrastruktur layihələrini, habelə ticarət yolları boyunca sənaye və bizneslərə investisiyaları əhatə edir. Çin hökuməti bəyan edib ki, təşəbbüsün məqsədi Çin ilə marşrutlar boyunca yerləşən ölkələr arasında ticarət və əlaqəni artırmaq və bu bölgələrdə iqtisadi inkişafı təşviq etməkdir.

Ancaq deməliyik ki, bu təşəbbüs Çinin ticarət yolları boyunca yerləşən bölgələrdə iqtisadi və siyasi təsirini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq potensialına malikdir və Qərb ölkələrinin beynəlxalq ticarətdəki əhəmiyyətini potensial olaraq azalda bilər. Bu səbəbdən Qərbin narahatlığını anlamaq olar. Bəzi ölkələr və müəssisələr təşəbbüsü yeni bazarlara çıxış və ticarəti artırmaq, digərləri isə Çinin təsirini genişləndirmək və potensial olaraq strateji üstünlüklər əldə etmək vasitəsi kimi qiymətləndirə bilər.

Qısa şəkildə desək, layihəyə beynəlxalq reaksiya birmənalı deyil. Bəzi ölkələr investisiya və infrastrukturun inkişafını alqışlayır, digərləri isə borc və suverenliyin potensial itirilməsi ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə edirlər. Bəziləri bu təşəbbüsü Çinin öz təsirini yaymaq və digər ölkələr üzərində strateji üstünlüklər əldə etmək yolu kimi də tənqid edib. Layihəni həyata keçirmək üçün Çin infrastruktur layihələrinə sərmayə qoyur və ticarət yolları boyunca yerləşən ölkələrə maliyyə ayırır. Bundan əlavə, təşəbbüs üzərində işləmək üçün digər ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla tərəfdaşlıq əlaqələri qurmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tənqidlərə və şübhələrə baxmayaraq, "Kəmər və Yol" Təşəbbüsünün iştirakçı ölkələr üçün əldə edilə biləcək potensial faydaları var, məsələn, ticarətin artırılması, iqtisadi artımın təşviqi və infrastrukturun təkmilləşdirilməsi. Kəmər və Yol Təşəbbüsü kimi tanınan İpək Yolunun dirçəldilməsi potensial olaraq beynəlxalq münasibətlər sisteminə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Aşağıda bir neçə potensial təsir verilmişdir:

– *İqtisadi inkişaf.* Layihə infrastruktur qurmaq və ticarəti artırmaqla iştirakçı ölkələrdə iqtisadi inkişafı artırmaq məqsədi daşıyır. Bu, iştirakçı ölkələrdə, xüsusən də Asiya və Afrikada artım və rifahın artmasına səbəb ola bilər.

– *Geosiyasi təsir.* İştirakçı ölkələrdə infrastruktur və iqtisadi inkişafa sərmayə qoymaqla Çin potensial olaraq regionda geosiyasi təsirini artıra bilər.

– *Qərb ölkələri ilə rəqabət.* Layihə potensial olaraq Qərb ölkələrinin beynəlxalq ticarətdəki əhəmiyyətini azalda bilər, çünki Çin ticarət və investisiya üçün alternativ yol təqdim edəcəkdir.

– *Beynəlxalq əməkdaşlıq.* Ölkələr infrastrukturu inkişaf etdirmək və ticarəti artırmaq üçün birlikdə işlədikcə layihə beynəlxalq əməkdaşlığı artıra bilər.

– *Ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar.* Layihə təbii ehtiyatların artan istismarına və ətraf mühitin deqradasiyasına səbəb ola bilər. Bu, iştirakçı ölkələr və bütövlükdə dünya üçün problemlər yarada bilər.

– *Təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar.* Layihə iştirakçı ölkələrlə digər ölkələr arasında artan rəqabətə və gərginliyə səbəb ola bilər. Bu, iştirakçı ölkələr və bütövlükdə dünya üçün təhlükəsizlik narahatlığına səbəb ola bilər.

Çindən başqa, bir sıra digər ölkələr çox vaxt "Bir Kəmər və Yol Təşəbbüsü" (BRI) adlandırılan İpək Yolu layihəsində fəal iştirak edir. Layihəyə dəstək verən ölkələr arasında Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Pakistan, Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan, Yunanıstan, Misir, İran, İraq, Suriya, Səudiyyə Ərəbistanı, BƏƏ, Qətər, Bəhreyn, Küveyt kimi ölkələr var.

Xüsusilə Rusiya "Yeni İpək Yolu" layihəsində aktivdir, çünki marşrut boyunca artan ticarətin və əsas infrastrukturun inkişafından potensial iqtisadi fayda görür. Rusiya layihəni Çinlə və digər Asiya ölkələri ilə əlaqələrini gücləndirmək, eləcə də Qərb bazarlarından potensial asılılığını azaltmaq üçün bir fürsət kimi görür. Bundan əlavə, layihə həm də Rusiyaya tarixən öz təsir dairəsində olan Mərkəzi Asi-

yada öz təsirini genişləndirmək imkanı verə bilər. Rusiyanın layihədə iştirakı həm də üzv dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığı və inteqrasiyanı artırmaq məqsədi daşıyan Avrasiya İqtisadi İttifaqı kimi özünün inkişaf planlarına uyğundur [2].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Çin şirkətləri artıq Çin və Qazaxıstan arasında bir neçə böyük enerji layihəsi həyata keçirirlər. Bundan əlavə, Laos, Tailand, Efiopiya və Keniyada müasir yolların və müxtəlif infrastruktur obyektlərinin tikintisi üzrə Çin layihələri həyata keçirilir. Marşrutun əsas qovşaqlarından biri olan Pakistan on milyardlarla dollar almalı olacaq. Tamamilə yeni infrastrukturun yaradılması, o cümlədən yüksək sürətli dəmir yolu şəbəkələrinin, yolların, logistik mərkəzlərin, enerji təchizatı boru kəmərlərinin tikintisi nəzərdə tutulur [6].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, böyük potensiala baxmayaraq, Çin və Rusiya arasında əməkdaşlıq hələ də çətin məsələdir və Rusiyanın layihəyə inteqrasiyası böyük sual altındadır. Sanksiyalar və Rusiyanın Uzaq Şərqində lazımi infrastrukturun olmaması öz təsirini göstərir. Eyni zamanda, Rusiya hələ də layihədə iştirak edə bilər, lakin bunun üçün Trans-Sibir Dəmir Yolunu modernləşdirmək lazımdır. Çünkü bu dəmir yolunun tutumu, başqa sözlə yük daşıma qabiliyyəti belə genişmiqyaslı layihədə iştirak etmək üçün kifayət deyil [7].

Əgər reallaşsa, layihə həm də Rusiyanın cənub ölkələri ilə əlaqələrini genişləndirə bilər. Rusiyanın cənub ölkələri ilə əlaqələri bir sıra səbəblərə görə vacibdir. Birincisi, bu ölkələrin bir çoxu öz təbii sərvətlərinə, geosiyasi əhəmiyyətinə və Rusiyanın öz sərhədlərinə yaxınlığına görə tarixən Rusiya üçün maraq kəsb edən Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya kimi strateji əhəmiyyətli regionlarda yerləşir. Bundan əlavə, bu ölkələrin bir çoxunda böyük rusdilli əhali var ki, bu da Rusiyaya onların daxili və xarici siyasətlərinə əhəmiyyətli təsir göstərməyə imkan verir.

İkincisi, Rusiyanın bu ölkələrlə əlaqəsi Rusiyaya öz mal və xidmətləri üçün yeni bazarlara çıxış əldə etməyə imkan verir ki, bu da onun iqtisadiyyatı üçün faydalı ola bilər. Rusiya həm də bu ölkələrdən digər regionlarla öz ticarəti üçün tranzit marşrut kimi istifadə edə bilir ki, bu da Rusiyanın Qərb ölkələrindən keçən ənənəvi ticarət yollarından asılılığını azaltmağa kömək edə bilər.

Üçüncüsü, Rusiyanın bu ölkələrlə əlaqəsi ona beynəlxalq məsələlərdə yeni müttəfiqlər və tərəfdaşlar qazanmağa imkan verir. Bu, həm təhlükəsizlik, həm də diplomatiya baxımından Rusiya üçün faydalı ola bilər, çünki bu, Rusiyaya beynəlxalq arenada digər böyük güclərlə tarazlıq saxlamağa imkan verir.

Eyni zamanda İran da müasir İpək Yolu marşrutu boyunca strateji mövqeyə malikdir və buna görə də layihədə fəal iştirak etməyə çalışır. İran İpək Yolunu regionun digər ölkələri ilə ticarət və iqtisadi əməkdaşlığı artırmaq, həmçinin Asiya və Avropa bazarları ilə əlaqə yaratmaq üçün bir fürsət kimi görür. Bundan əlavə, İran bu layihəni regional inteqrasiya və əməkdaşlığı təşviq etmək və özünü region iqtisadiyyatında əsas oyunçu kimi tanıtmaq üçün bir yol kimi görür. Ölkə regionun digər ölkələri ilə əlaqələrini yaxşılaşdırmaq üçün infrastrukturun inkişafı və investisiyalar həyata keçirir. İran həmçinin digər İpək Yolu ölkələri ilə ticarət əlaqələrini yaxşılaşdırmaq üçün çalışır və layihə ilə bağlı müxtəlif təşəbbüslərdə fəal iştirak etməyə çalışır.

Diplomatik münasibətlərin təhlili bu razılaşmaların mahiyyətini və onların arxasında duran motivləri araşdırır. Məsələn, bəzi ölkələr layihənin iqtisadi inkişafı və modernləşməni artırmaq üçün bir yol kimi görə bilər, digərləri isə siyasi təsir əldə etmək və ya digər böyük güclərin təsirini tarazlaşdırmaq üçün bir yol kimi baxa bilər. Bundan əlavə, diplomatik əlaqələr layihə şərtləri ilə bağlı fikir ayrılıqları, xarici borcun davamlılığı ilə bağlı narahatlıqlar və ya şəffaflıq və idarəetmə ilə bağlı məsələlər kimi bu tərəfdaşlıqlarda yarana biləcək potensial problemləri də araşdırır. Bundan əlavə, bu təşəbbüsün regional və qlobal nizamı necə formalaşdıra biləcəyi də araşdırıla bilər, çünki o, Çinin böyük iqtisadi və siyasi güc kimi mövqeyini gücləndirə və müxtəlif ölkələr və bölgələr arasında güc balansına təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, təşəbbüslərin iştirakçı ölkələrlə Dünya Bankı və ya BVF kimi ənənəvi qərbin rəhbərlik etdiyi qurumlar arasındakı əlaqələri necə dəyişdirə biləcəyi də qiymətləndirilə bilər.

Bu baxımdan, sözügedən layihənin "yeni qloballaşma" layihəsi hesab edilib-edilməməsi müzakirə mövzusudur. Bir tərəfdən, layihə qloballaşmanın elementləri olan iştirakçı ölkələr arasında daha çox əlaqə və əməkdaşlığı təşviq etmək məqsədi daşıyır. Digər tərəfdən, layihə Çin hökumətinin rəhbərlik etdiyi "yuxarıdan-aşağıya" təşəbbüsüdür və investisiyaların, eləcə də infrastruktur layihələrinin şərtləri əsasən Çin tərəfindən müəyyən edilir. Bu, layihənin Çin üçün qlobal əməkdaşlığı təşviq etmək üçün

həqiqətən çoxtərəfli səy deyil, iqtisadi və siyasi təsirini genişləndirmək üçün bir yol olduğuna dair narahatlıqlara səbəb olur. Layihənin yeni qloballaşma layihəsi olduğu arqumentini dəstəkləmək üçün irəli sürülə bilən başqa bir məqam onun Asiya, Avropa, Afrika və Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirməyi hədəfləyən multi-milyardlıq bir infrastruktur layihəsi olmasıdır. Bu, qlobal ticarət və iqtisadi əlaqələri yenidən formalaşdırmaq potensialına malik olan nəhəng layihədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cho, A., Patrick Lo, Dickson K.W. Chiu. Inside the World's Major East Asian Collections. One Belt, One Road, and Beyond. Hong Kong: Chandos Publishing, 2017. 466 pages.

2. Ehteshami, A., Niv Horesh. China's Presence in the Middle East: The Implications of the One Belt, One Road Initiative. London: Routledge, 2018. 229 pages.

3. Xing, L. Mapping China's 'One Belt One Road' Initiative. London: Palgrave Macmillan, 2019. 303 pages.

4. Miskimmon, A., Ben O'Loughlin, Jinghan Zeng. One Belt, One Road, One Story?: Towards an EU-China Strategic Narrative. London: Palgrave Macmillan, 2020. 287 pages.

5. Sharma, B.K., Nivedita Das Kundu. China's One Belt One Road: Initiative, Challenges and Prospects. New Delhi: VIJ BOOKS INDIA, 2016. 334 pages.

6. Sheehan, A. The Problem With China's One Belt, One Road Strategy [İnternet resursu] The Diplomat - May 24, 2017 / URL: https://thediplomat.com/2017/05/the-problem-with-chinas-one-belt-one-road-strategy/

7. Люсёнок, А. Новый Шелковый путь без России? Китай прекратил инвестиции по проекту [İnternet resursu] Trans.Info - 28.07.2022 / URL: https://trans.info/ru/konteynernyie-perevozki-2022-308781

8. Новый Шелковый путь. TРТ на Русском [İnternet resursu] TRT Rusça - 11 fevral 2021 / URL: https://www.trtrussian.com/mnenie/novyj-shelkovyj-put-4416218

XÜLASƏ

İpək Yolu uzun müddətdir vacib əhəmiyyət daşıyan qlobal kommunikasiya üçün böyük bir layihədir. Buraya müxtəlif ölkələr arasında ticarət əlaqələri daxildir. Tarix boyu ticarət və nəqliyyatın artması səbəbindən bir çox ticarət yolları açılmışdır. İpək Yolu bu ticarət yollarından biridir, lakin multi-ticarət üçün istifadə edildiyi və strateji məntəqələrdən keçdiyi üçün digərlərindən daha vacibdir. Bəzi ölkələr bu layihəni iqtisadiyyatlarını yaxşılaşdırmaq və ya güclərini artırmaq yolu kimi görür. Digərlərinin isə fikir ayrılıqları və ya Çindən artan asılılıq ilə bağlı problemlər kimi narahatlıqları var. Layihə həmçinin ölkələr arasında güc balansına və bununla yanaşı, həm də iştirakçı ölkələrlə ənənəvi Qərb institutları arasındakı münasibətlərə təsir göstərə bilər. Layihənin qloballaşmanın yeni forması olub-olmaması da müzakirə mövzusudur. Bir tərəfdən qloballaşmanın tərkib hissəsi olan ölkələr arasında ünsiyyəti və əməkdaşlığı yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Beləliklə, bu layihə Asiya, Avropa, Afrika və Yaxın Şərq ölkələrini birləşdirən və dünyanın ticarət və iqtisadi əlaqələrini dəyişə biləcək infrastruktura böyük investisiyadır. Bu baxımdan, bizim məqaləmizdə də Yeni Böyük İpək Yolu Layihəsi təhlil edilir və layihəyə göstərilmiş beynəlxalq reaksiyalar təhlil edilir.

Açar sözlər: *ABŞ, Avropa, Böyük İpək Yolu, Çin, Rusiya, Ticarət.*

РЕЗЮМЕ

Шелковый путь долгое время был крупным проектом глобальной коммуникации, имеющей жизненно важное значение. Это включает в себя торговые отношения между различными странами. На протяжении всей истории многие торговые пути были открыты из-за увеличения торговли и транспорта. Шелковый путь является одним из таких торговых путей, но он более важен, чем другие, поскольку используется для мультиторговли и проходит через стратегические точки. Некоторые страны рассматривают этот проект как способ улучшить свою экономику или увеличить свою мощь. У других есть опасения, например, расхождения во мнениях или проблемы с растущей зависимостью от Китая. Проект также может повлиять на баланс сил между странами, а также на отношения между

странами-участницами и традиционными западными институтами. Является ли проект новой формой глобализации, также является предметом обсуждения. С одной стороны, он направлен на улучшение коммуникации и сотрудничества между странами, которые являются частью глобализации. Таким образом, данный проект является крупной инвестицией в инфраструктуру, которая соединяет страны Азии, Европы, Африки и Ближнего Востока и может изменить торгово-экономические отношения мира. В связи с этим наша статья также анализирует проект Нового Великого шелкового пути и анализирует международную реакцию на проект.

Ключевые слова: *США, Европа, Великий шелковый путь, Китай, Россия, Торговля.*

SUMMARY

The Silk Road has long been a major project for global communication of vital importance. This includes trade relations between different countries. Throughout history, many trade routes have been opened due to the increase in trade and transportation. The Silk Road is one of these trade routes, but it is more important than the others because it is used for multi-trade and passes through strategic points. Some countries see this project as a way to improve their economy or increase their power. Others have concerns, such as differences of opinion or problems with growing dependence on China. The project may also affect the balance of power between the countries, as well as the relationship between the participating countries and traditional Western institutions. Whether the project is a new form of globalization is also a matter of discussion. On the one hand, it aims to improve communication and cooperation between countries, which are part of globalization. Thus, this project is a major investment in the infrastructure that connects the countries of Asia, Europe, Africa and the Middle East and can change the trade and economic relations of the world. In this regard, our article also analyzes the New Great Silk Road Project and analyzes the international reactions to the project.

Keywords: *USA, Europe, Great Silk Road, China, Russia, Trade.*

UOT 327; 339.9

УЧАСТНИКИ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОЦЕССА

ГЮЛЬНАЗ ГАСАНОВА
Докторант кафедры Международные отношения факультета Международных отношений и экономики Бакинского Государственного Университета
E-mail: gulnazhasanova1016@gmail.com

Введение. В современном мире фактор информации является одним из важных элементов, сопутствующих развитию международных отношений. Во все времена доступ, получение информации и её применение являлось стратегически важным компонентом государственного развития. Её роль и значение бесспорны и не подлежат сомнению. В связи с этим, немаловажным, и, даже, на наш взгляд, доминирующим, является деятельность участников информационного процесса.

Поскольку сам информационный процесс, как и любой другой, включает в себя определённые этапы и уровни, деятельность участников на каждой стадии является важным аспектом в этом вопросе.

Круг участников информационного процесса довольно широк. На каждом этапе свои цели и задачи, и их выполнение, а также ответственность за последствия целиком ложится на участников.

В информационном процессе участвует, как правило, две стороны: отправитель и получатель информации. Субъекты этих сторон обладают соответствующими функциями, которые создают некое информационное поле, влияющие на международные отношения.

В зависимости от предмета информации каждый участник способствует либо позитивному, либо негативному итогу своей деятельности. В связи с этим исследование роли участника и определение его места на различных уровнях информационного процесса представляет большой интерес, что, в свою очередь, становится предметом научного изучения и анализа.

Новое столетие ознаменовалось в международных отношениях коренными изменениями, глобальными проблемами. За последние годы наблюдается слом установленных стереотипов и формирование нового миропорядка. В этих условиях роль информации приобретает политический характер, что не всегда является позитивным, а, зачастую, и открыто враждебным для конкретного государства.

Участники информационного процесса в новых условиях становятся уязвимыми, а также инициаторами различного рода событий, и, что, самое страшное и неприемлемое, ответственными за политические процессы.

Следует отметить также, что на политическом поле современных международных отношений весьма активно наблюдается интенсивное внешнеполитическое взаимодействие, что объясняется проникновением информационных и коммуникационных технологий во все сферы жизни государства.

Исходя из сказанного, в рамках данного исследовании попытаемся определить круг участников информационного процесса и их функции на всех этапах их деятельности.

Итак, кто же является участниками, либо субъектами, информационного процесса. Следует заметить, что между участником и субъектом есть существенная разница. А именно: «Регулируемые правом общественные отношения приобретают определенные правовые свойства, они оцениваются с точки зрения их правомерности или неправомерности, приобретают юридические последствия. Любое правоотношение, как в достаточной мере сложное образование, имеет собственную структуру, под которой понимается совокупность его элементов и способы их единения» [7].

Учитывая, что стороны информационного процесса, естественно, являются частью общества и общественных процессов, стало быть, они также, как и все граждане, наделены совокупностью прав и обязанностей, и несут определенную правовую ответственность. Таким образом различие между субъектом и участником заключается в том, что субъект является обязательным участником в процессе (в данном случае это отправитель и получатель информации), а круг участников может определяться в зависимости от предмета события, объекта, масштаба, уровня

рассматриваемой на момент обсуждения темы.

Рассмотрим какова роль отправителя информации, и кто может им быть в международных отношениях. Как правило, отправитель осуществляет сбор, обработку и представление сведений, а также получает от уполномоченных органов других государств оперативные сверки полученных данных. В этой связи, отправителем может быть:

- государство (посредством уполномоченных органов);
- министерство иностранных дел;
- посольство;
- консульство;
- представительство;
- специальная комиссия, наделённая, соответствующими своей цели, полномочиями.

Из перечисленных структур именно государство является главным субъектом информационного процесса, ибо именно оно - движущая сила в международных отношениях. Вся официальная информация, отражающая позицию страны на международной арене, исходит только от государства в лице его главы, правительства, парламента. Следует также учитывать, что и глава государства, и правительство, и парламент, обнародуя информацию государственного содержания, опирается на достоверность и надежность своих источников. А источники, в свою очередь, также, в определённой степени, отправители информации, но со скрытой деятельностью, а по сему их классифицирование несколько сложно и закрыто от масштабной аудитории.

Последующие структуры являются участниками, поскольку они вовлекаются в информационный процесс в соответствии со своими полномочиями и степенью компетентности. Мы отметили выше структуры внешней политики, которые являются составной частью министерства иностранных дел. Однако их компетентность, круг полномочий ограничен и регламентирован законами страны. По роду своей деятельности, в отличие от самого ведомства, посольства, консульства, представительства, специальные комиссии осуществляют свою деятельность за пределами страны, в связи с этим источники информации у них могут находится вне границ государства, которое они представляют. Специфика этих органов подразумевает изучение всех сторон конкретного вопроса, а этот аспект допускает сбор также и неофициальной информации во имя анализа реальной ситуации по отношению к государству которое они представляют, и возможности прогнозирования дальнейших шагов к стране.

Посольства, консульства и представительства, обладающие правом неприкосновенности в стране пребывания, имеют возможность общения во всех направлениях общественной жизни. Но при этом защита государственных интересов своей страны позволяет овладевать большим объемом информации, которая, впоследствии, отправляется государству, которое применяет ее по своему усмотрению.

Исходя из изложенного, констатируем, что отправителем информации непосредственно в сфере международных отношений, вполне оправданно, являются внешнеполитические ведомства.

Что касается второй стороны информационного процесса: получателя информации, то им может быть любое заинтересованное лицо, либо организация. В международных отношениях ими могут быть:

- международные организации и их представительства;
- союзы;
- отдельные участники конференций;
- специализированные учреждения ООН;
- региональные органы;
- неправительственные организации;
- временные комиссии, представительства;
- а также различные структуры, в компетенции которых решение вопросов международного характера.

Получатель информации осуществляет получение сведений от уполномоченных органов других государств. Впоследствии эта информация обрабатывается, анализируется и при необходимости применяется во внешней политике страны.

Изложив суть содержания главных сторон информационного процесса, важным будет исследовать и их функции. Надо отметить, что у каждого участника процесса есть свои цели и задачи на разных этапах. Естественно, что основная цель состоит в четкой отправке информации и ее своевременного получения. Но, учитывая специфику дипломатической деятельности и характерность международных отношений, отправитель и получатель, в первую очередь, концен-

трируется на конкретной задаче, поставленной перед ним соответствующими структурами. Задачи могут быть различными по степени важности, секретности, уровню получателя. Поэтому участники информационного процесса имеют возможность неограниченного доступа к тем или иным источникам.

По мнению некоторых авторов, «информатизация проникает в международные отношения, способствует формированию нового информационно-политического пространства. У кого из государств более развитая информационная инфраструктура, у того больше возможностей влиять на международные отношения, на внутриполитическую ситуацию, на общественное сознание и поведение. И это касается не только государственных структур, но и таких международных организаций, которые создаются в реальном, а взаимодействуют в виртуальном пространстве» [5].

Информатизация стала средством взаимосвязи и сплочённости новых создаваемых движений, различных политических и иных общественных течений, всевозможных партий, обществ, фондов, центров, деятельность которых не всегда направлена на благо государства, скорее больше на подрыв его института и вековых устоев. Ярким примером может служить транснациональная компания, которая ограничивает и фокусирует у себя непосредственные государственные функции, присущие только ему как единственной форме жизнедеятельности народов, способной сохранять чёткий порядок их взаимодействия, как в рамках страны, так и в системе международных отношений.

На фоне формирования нового миропорядка возникает проблема вовлечения в международные коммуникации быстро создающихся групп и организаций (в том числе и криминальных) со своими политическими лидерами и распространения их влияния на регионы.

Интеграционное сотрудничество современных государств способствует логичной и закономерной институционализации современных внешнеполитических отношений.

Как, вполне оправданно, считают многие исследователи, «глобализация создает необходимые предпосылки и ведет к формированию новой политической системы мира, которая вступила в серьезные противоречия с Вестфальской моделью, просуществовавшей более 350 лет. На протяжении последних столетий в сложившейся системе международных отношений субъектами взаимодействия являлись только отдельные государства или их коалиции. Но развернувшаяся глобализация и ее последствия существенно изменили такое положение дел.» [8]

Необходимо отметить, что глобализация также актуализировала глобальные проблемы, которые серьёзно влияют на ситуацию в международных отношениях. И в этой обстановке участники информационного процесса, так или иначе, становятся фактором влияния на ход мирового развития. Информатор, осуществляя сбор сведений, черпает их из ежедневной ситуации, тем самым отражая и развитие глобальных процессов. Но, вместе с тем, информатор способен изложить ситуацию в том виде, в котором он заинтересован. А это, в свою очередь, порождает неточность, а зачастую и конкретную ложь, адресуемую обществу. Последствия этой деятельности непредсказуемые. Ложная информация порождает международную преступность по отношению к конкретной стране, в частности, создает благоприятные условия для информационной блокады, войны на информационном поле. И образование межгосударственных и межнациональных конфликтов становится апогеем враждебной информационной деятельности отдельных участников информационного процесса.

В современном мире усилилась роль информационных технологий, которые стали средством добычи, обработки, передачи и получения информации участниками информационного процесса. Информационные технологии кардинальным образом изменили повседневную жизнь миллионов людей. Они привнесли изменения не только во внутреннюю политику самых разных по уровню развития стран мира, но и в отношения между ними. Без учета роли новых информационных технологий современные международные отношения представить практически стало невозможным.

За последние годы достижения науки и технологий, как никогда прежде, начали определять динамику экономического роста, уровень благосостояния населения, конкурентоспособность государств в мировом сообществе, степень обе-

спечения их национальной безопасности и равноправной интеграции в мировую экономику. Сегодня наблюдается переход от индустриального общества к обществу информационному, в основе которого лежат новейшие технологии и средства коммуникации. Использование информационно-коммуникационных технологий ознаменовали собой переход человечества на абсолютно новую ступень развития, явившись результатом революции в сфере информатизации.

Количество, технический уровень и доступность информационных ресурсов уже сейчас определяют уровень развития государства и его статус в международном сообществе, и бесспорно станут решающим показателем этого статуса в будущем.

Человек создал вычислительные системы и специфические каналы информации, которые породили особый их вид - информатику. Несмотря на единую схему алгоритма информационного процесса, как в природе, так и в информатике, они достаточно сильно различаются по своей сути. И различия, в первую очередь, в интерпретации. Из одной и той же информации, каждый обработчик выдаёт совершенно разные данные. В связи с указанным, необходимо заметить, что информация, которая находится в использовании сферы международных отношений, преподносится обществу с учетом характерных особенностей информатора (за исключением субъектов информационного процесса, оглашающих официальную позицию государства по внешнеполитическим вопросам). Однако, следует также учитывать, что информация международного характера находится, как правило, под наблюдением, и даже под контролем государственных внешнеполитических структур, что даёт основание утверждать, что международные политические процессы и информация о них требует, на наш взгляд, наличие чёткого и слаженного механизма всех участников информационного процесса, деятельность которых связана с международными отношениями.

Таким образом, представленное небольшое исследование позволяет сделать некоторые выводы об участниках информационного процесса:

- во-первых, участников можно классифицировать на постоянных, которые обязательны на всех этапах, т.е. субъекты, и на временных, которые присутствуют в процессе в зависимости от их компетентности и необходимости;

- во-вторых, в международных отношениях участники информационного процесса осуществляют свою деятельность в русле обеспечения национальных интересов государства, обеспечивая его стратегически важной информацией;

- в-третьих, деятельность участников подразумевает как открытые, так и скрытые методы, средства для получения информации и её передачи соответствующим инстанциям;

- в-четвёртых, от информации, которую передают участники, зависят политические шаги страны на международной арене;

- в-пятых, участники информационного процесса, обрабатывая и представляя информацию государству, в первую очередь, характеризуют, на наш взгляд, систему безопасности и защиты государства на международном уровне, особенно, в случаях, когда страна находится в состоянии политического или вооружённого конфликта, а также, в информационной блокаде.

Ключевые слова: информация, международные отношения, участники, субъекты, информационный процесс, доступ, получение информации, государственное развитие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Акатаева А.А., Шамиш Д.Б. Роль информационных технологий в современных международных отношениях// Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. №2(66). 2014.-с.75-82.

2. Березовская Е.В. Субъекты права: теоретико-методологический анализ// Журнал Вестник Казанского юридического института МВД России. № 1(15). 2014. с. 23-28.

3. Бешенков, С.А. Информация и информационные процессы: пособие для учащихся / С. А. Бешенков, В. Ю. Лыскова, Е. А. Ракитина ; Омск. гос. пед. ун-т. - Омск : Изд-во ОмГПУ, 1999. - 85 с.

4. Воронов К.В. Глобальная интерсистема: эволюция, структура, перспективы//Мировая экономика и международные отношения. 2007. № 1.-с.18-19.

5. Сеидов Ш.Г. Роль информационных процессов в изменении современных международных отношений// Журнал Известия высших учебных

заведений. Поволжский регион. Общественные науки. № 1. 2008. с.98-105.

6. Соколов А.В., Степанюк О.М. Методы информационной защиты объектов и компьютерных сетей. М., 2000.

7. Фаткуллин Ф.Ф. Проблемы теории государства и права: учебное пособие. Казань: КЮИ МВД России, 2007. с.324.

8. Чумаков, А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира / А. Н. Чумаков. -М., 2005. - с. 307.

Gülnaz Həsənova

XÜLASƏ

İnformasiya prosesinin iştirakçıları

Müasir zamanda informasiya beynəlxalq münasibətlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. İnformasiya prosesinin iştirakçıları qarşısında informasiyanın etibarlılığını və mühafizəsini təmin etmək kimi ciddi vəzifələr durur. Hal-hazırda informasiya texnologiyalarının inkişafı geniş miqyaslı formada baş tutur. Belə halda məlumat prosesinin iştirakçıları qarşısında çox sayda suallar meydana gəlir, bu da onların dərhal və mobil şəkildə həll edilməsini tələb edir.

Bu məqalədə informasiya prosesinin iştirakçıları, onların funksiyaları haqqında zəruri məlumatlar verilir. Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafındakı rolunu və yerini qiymətləndirməyə imkan verən iştirakçıların təsnifatı və fəaliyyətləri haqqında nəticələr çıxarılır.

İnformasiya prosesi iştirakçılarının fəallığı onların beynəlxalq münasibətlərə, yeni dünya düzəninin yaradılması prosesində digər şərtlərin formalaşmasına danılmaz təsirini təsdiq etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *məlumat, beynəlxalq münasibətlər, iştirakçılar, subyektlər, məlumat prosesi, məlumatın əldə edilməsi, dövlətin inkişafı.*

Gulnaz Hasanova

SUMMARY

Participants of the information process

In modern times, information has become an integral part of international relations. The participants in the information process face serious tasks of ensuring the reliability and protection of information. Since the development of information technologies has now acquired an unlimited scale, the participants in the information process also face many issues that require immediate and mobile solutions.

This article provides the necessary information about the participants in the information process and their functions.

Conclusions are drawn about the classification and activities of the participants, allowing assessing their role and place in the development of modern international relations.

The activity of the participants in the information process enables us to confirm their undeniable influence on international relations and on the formation of other conditions in the process of creating a new world order.

Key words: *information, international relations, participants, subjects, information process, access, obtaining information, state development.*

UOT 327; 930.22

THE USA POLICY ON "HUMANITARIAN INTERVENTION" DURING BILL CLINTON'S SECOND PRESIDENCY

NAILA MAMMADOVA
Baku Slavic University, PhD student
E-mail: mammadofa@gmail.com

Humanitarian intervention was one of the most important areas of the foreign policy of the administration of President Bill Clinton, especially during his first presidency, and is based on the concept of "Neovilsonism". "Neovilsonism" includes the suicide of people's power, social and political freedoms and interference in the internal affairs of other States. It is notable for the effectiveness of US diplomatic activity and humanitarian intervention in the Bosnian conflict.

The second term of Bill Clinton's presidency was marked by an evolution from purely humanitarian forms and methods to a relatively "tough" government, to a "humanitarian-military approach" developed by US Secretary of State Madeleine Albright. This is confirmed by Shannon Peterson from Ohio University in her dissertation work on the "humanitarian and military intervention" of the United States in the 1990s. She notes that "the neoliberal line of America's ruling circles, based on humanitarian intervention and aimed in one form or another at international cooperation within the framework of the UN, has gradually evolved towards a "humanitarian-military approach" [1, s.19].

This branch of humanitarian intervention is a kind of oxymoron: it presupposes, on the one hand, a policy of humanitarian support in the name of peace, and on the other hand, such an approach presupposes strict measures to implement humanistic support.

The State Department, headed by Albright, insisted on the need for decisive US intervention in the internal affairs of other states. The head of the US Foreign Policy Department said that "the US unwillingness to lead the resolution of the military crisis in the center of Europe will jeopardize the US world leadership after the end of the Cold War" [2].

For Albright, countering ethnic cleansing is at the heart of American values and stable Euro-Atlantic interests. She believed that America's interests could not be easily separated from its values. The United States views NATO as a defender of democracy, stability and human dignity on European lands. Their opponents, on the other hand, view "humanitarian intervention" as the latest example of an inadequate foreign policy that forces hostile countries to submit and otherwise subject them to bombing or sanctions [3].

There are four types of humanitarian intervention: provision of humanitarian assistance; protection of humanitarian operations related to the provision of assistance; rescue of victims of a humanitarian crisis; defeat of a criminal. Although the purpose of each of them is completely clear, depending on the specific circumstances, they can take different forms and respond to specific strategic challenges. None of the four types of interventions excludes the others. They can be executed simultaneously (and are often executed simultaneously). For example, a logistical operation to provide food and medicine to people across the country in a humanitarian crisis can increase the level of danger in the eyes of the police and make it difficult to protect the population [4]. Most of the complications and problems arising from the simultaneous implementation of various types of intervention could be predicted (at least theoretically) if politicians and the military realized the main goals and the main strategy of intervention, as well as turned to historical experience. When politicians are faced with a decision on how to use military force to respond to a crisis, they must understand that intervention is becoming increasingly difficult from the first to the fourth type. The reason lies in the military strategy necessary to achieve this goal.

The four general strategies of humanitarian intervention are evasion, deterrence, defense and attack. Evasion is characterized by a conscious effort to avoid direct confrontation with the enemy. Most military strategists do not consider evasion a necessary option, but it has played an important role in many conflicts. Deterrence is the use of military force as punishment if the enemy commits certain threatening actions. Defense is the use of force to protect something from dangerous enemy actions. Defense is certainly necessary when an attempt at containment fails. A strong defense creates a guarantee that the opponent will not be able to succeed if he decides to attack. An attack is the use of force to defeat an opponent or take a place. Success depends on the balance

of power between the attacker and the defender, as well as on the terrain, vegetation, infrastructure, distance and other factors.

The changes began after Clinton was elected president for the second time in 1996. However, in the document "National Security Strategy in the New Century", published in May 1997, threats that pose a threat to US interests were mainly divided into 3 groups:

a) regional and state threats – a number of states are trying to obtain nuclear, chemical and biological weapons or want to destabilize regions that fall within the sphere of US interests;

b) transnational threats – terrorism, drug and arms trafficking, international crime, uncontrolled refugee migration and environmental problems are cross-border dangers;

c) the threat of weapons of mass destruction – this threat is a direct threat to global security, and the United States must try not to allow the spread of such weapons in its hostile states. Such weapons can fall into the hands of terrorists and be directed against the unarmed population" [5].

An important feature of this document is that it emphasizes that no country can fight these threats alone. The United States will also be able, if necessary, to cooperate with the leading world powers in the face of these threats. Another important aspect of this document is the enumeration of the methods that the United States will use in carrying out this task, which form the international environment. Therefore, the first defense of the United States against threats is diplomatic methods. The second stage is to provide assistance to places that are considered necessary so that national and regional instability does not threaten US interests. The third stage is arms control and disarmament. At the last stage, military force is used, which is the most effective way [5].

The 1997 Financial Appropriations Bill did not contain the $300 million requested by the US Department of Defense for additional UN peacekeeping operations in the international arena. In these circumstances, the Clinton administration was forced to warn the UN that the United States would not pay the world more than 25% of its total budget from the moment the relevant law came into force. At the same time, Congress decided that until the US representative to the UN reports to Congress on the creation of its special independent body to control the expenses of this organization, 10% of the American membership fee should be deducted from the general budget of the UN [6]. All this once again confirmed that there are more and more forces in the dominant, as well as in the academic circles of the United States, leading the observance of the country's national interests in the international arena in the spirit of Kant's "pragmatic realism".

All this is clearly reflected in the presidential directive (SDA-56) signed by Clinton on May 20, 1997. He identified the main elements of "humanitarian intervention", excluding the provision of "coordinated security" within the UN as an "ineffective policy". At the same time, the directive emphasized that the use of military force in humanitarian situations is allowed only as a last resort. Although the operations of the coalition forces in the international arena were not excluded, preference was given to a "unilateral reaction". Developing the main ideas of the American president, the US National Institute for Strategic Studies (The Institute for National Strategic Studies-INSS) published a report "improving the practicality of SDA-56". It stated that the directive serves as a universal basis for uniting all departments and ministries of the country that unilaterally provide "humanitarian intervention" in the international arena.

In the "National Security Strategy for the new century" of 1998, US interests were divided into three categories: "vital interests", "important national interests", "humanitarian and other interests". Under the heading "humanitarian and other interests", it says that the United States can act together with other States or alone to put an end to human rights violations, support democratization and sustainable development. This document, along with the previous strategy, also mentions "failed states" as threats to the interests of the United States, which cannot govern their people, prevent internal conflicts within their borders, create humanitarian and regional crises [7, s.85-86].

The "national security strategy for the new century" announced in 1999 under Clinton has developed a discourse almost entirely based on globalization. According to this document, it is necessary to ensure the security of the United States, create economic prosperity and promote democratization. Terrorism, international crimes and weapons of mass destruction worry the whole world. The United States views States developing long-range weapons of mass destruction as a threat, and the threat that "belligerent states" will get their hands on intercontinental ballistic missiles is growing day by day [7, s.72].

The conflict in Kosovo has become the culmination of the concept of "humanitarian-military intervention". First of all, the White House declared the importance of ending human rights violations in Kosovo and imposed many sanctions against the Milosevic regime. Then, in order to suppress the Milosevic regime's activities in the direction of restricting human rights and freedoms and preventing genocide, overcoming the humanitarian crisis, on April 24, 1999, NATO, led by the United States, began bombing FRY without the permission of the UN Security Council.

It should be noted that the most acute disputes on the problems of "humanitarian intervention" arose due to the problem of Kosovo during and after the intervention of the United States and its NATO allies in the internal affairs of Yugoslavia.

Thus, the second term of Bill Clinton's presidency was marked by an evolution from purely humanitarian forms and methods of implementation to "hard" power and a "humanitarian-military approach" developed by US Secretary of State Madeleine Albright.

Keywords: *USA, President, Clinton administration, humanitarian intervention.*

REFERENCES

1. Peterson S. Stories and Past Lessons: Understanding U.S. Decisions of Armed Humanitarian Intervention and Nonintervention in the Post-Cold War Era: Dissertation Ph D, The Ohio State University, 2003, 420 p.

2. Иванян Э.А. История США. М., 2006

3. Raimo Vayrynen; Stanley Hoffmann; Robert C. Johansen; James P. Sterba. The Ethics and Politics of Humanitarian Intervention. – University of Notre Dame Press, 1996. 23 p.

4. Taylor B. Seybolt. "Humanitarian Military Intervention: The Conditions for Success and Failure." Oxford: Oxford University Press. 2007, 40 p.

5. A National Security Strategy for A New Century: [Electronic resource] URL: http://clinton2.nara.gov/WH/EOP/NSC/Strategy/

6. The State Department Appropriations Act, FY1994. 1997 (P.L. 103-121, October 27, 1993). URL: http://books.google.ru/books?id= BvDH4yUKX-UUC&pg = (дата обращения: 10.05.2022).

7. Çağrı E. ABD'nin Ulusal Güvenlik Anlayışı, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 56, Sayı 4, 2001.

Nailə Xudaqulu qızı Məmmədova
Bakı Slavyan Universiteti, dissertant

BİLL KLİNTONUN İKİNCİ PREZİDENTLİYİ DÖVRÜNDƏ ABŞ-ın "HUMANİTAR MÜDAXİLƏ" SİYASƏTİ

Xülasə

Məqalədə ikinci prezidentliyi dövründə (1997-2001) Klinton administrasiyasının xarici siyasətində özünəməxsus yer tutan humanitar müdaxilədən bəhs edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Humanitar müdaxilə" problemləri ilə bağlı ən qızğın mübahisələr Kosovo probleminə görə ABŞ və onun NATO müttəfiqlərinin Yuqoslaviyanın daxili işlərinə müdaxiləsi zamanı və ondan sonra yaranmışdır.

Beləliklə, Bill Klintonun prezidentliyinin ikinci dövrü sırf humanitar forma və həyata keçirmə üsullarından ABŞ dövlət katibi Madlen Olbrayt tərəfindən hazırlanmış "sərt" gücə və "humanitar – hərbi yanaşma"ya doğru təkamül ilə yadda qaldı.

Açar sözlər: *ABŞ, prezident, Klinton administrasiyası, humanitar müdaxilə*

Наиля Худагулу гызы Мамедова
Бакинский славянский университет, диссертант

ПОЛИТИКА США ПО "ГУМАНИТАРНОМУ ВМЕШАТЕЛЬСТВУ" ВО ВРЕМЯ ВТОРОГО ПРЕЗИДЕНТСТВА БИЛЛА КЛИНТОНА

Резюме

В статье говорится о гуманитарной интервенции, занявшей особое место во внешней политике администрации Клинтона в период второго президентства (1997-2001 гг.).

Следует отметить, что наиболее острые споры по проблемам" гуманитарной интервенции " возникли из-за проблемы Косово во время и после вмешательства США и их союзников по НАТО во внутренние дела Югославии.

Таким образом, второй срок президентства Билла Клинтона ознаменовался эволюцией от чисто гуманитарных форм и методов реализации к "жесткой" власти и "гуманитарно – военному подходу", разработанному госсекретарем США Мадлен Олбрайт.

Ключевые слова: *США, президент, администрация Клинтона, гуманитарная интервенция.*

UOT 327; 930.22

ORCID: 0000-0002-7093-5472

ALI SADIGOV
Khazar University, doctoral student

E-mail: elisadigov88@gmail.com

US PRIORITIES IN THE SOUTH CAUCASUS

Throughout the 20th century, the Caucasus was the frontline of the struggle with the Soviet Union for the Western bloc. In this region, the West has based its interests on NATO member Turkey.

In the geopolitical conditions that arose after the end of the Cold War, the South Caucasus became a place of competition for the West, primarily the United States as a global power, against two great powers. The main geopolitical goals of the United States in this region are the fight against Russia and Iran and access to the energy resources of the Caspian-Central Asian region. That is, in all cases, the strategy of the United States regarding the region does not include the goals related to the countries of the region, but the use of this platform for the global struggle. In such a case, the national interests of the countries of the region are in the background for the United States. In recent times, the warming of relations between Iran and the West, the political upheavals in Turkey, the loss of trust in Georgia, and other processes have led to the uncertainty of geostrategic goals in the South Caucasus policy of the United States. In such circumstances, the issue of Armenia and its borders with Turkey, which has always been used as a tong throughout history, has begun to worry US official circles more. The report titled "US-Iran strategic competition: Turkey and the South Caucasus" prepared by the Center for Strategic and International Studies, one of the well-known think tanks, prefers the idea that "the tendency of global powers to conflict in the struggle for the region increases the risk factor. Armenia can be used for this purpose" [i]. Thus, the role given to Armenia in US policy is clear (2).

It seems that an independent foreign policy does not coincide with the priorities of the United States in this region. Azerbaijan, the leading state of the South Caucasus, is recognized in the international arena as a country that implements an independent foreign policy based on national interests. Considering the geopolitical importance of the region where our country is located, it should be emphasized that this independence, which is based on cooperation with all parties on an equal basis, is very difficult to achieve.

Azerbaijan is a reliable partner at the global crossroads

Located at the intersection of East and West, North and South, Islam and Christianity, Azerbaijan has been the focus of geopolitical processes at all historical stages. Azerbaijan combines the heritage of various civilizations and cultures. All this is reflected in the way of life, history of development and politics of Azerbaijan. That is why human values are preserved parallel to national and religious values in our country (3).

Azerbaijan is a country where representatives of different religions and cultures live together. In our country, which is a Muslim country, both Christians and Jews have been living for many centuries without any problems. This is also reflected in the architecture of the capital Baku. Baku is one of the few cities in the world where a mosque, a church and a synagogue are located side by side. Today, unlike in Europe, multiculturalism is not experiencing a crisis in our country. Because in Azerbaijan, multiculturalism and tolerant approach are not viewed as politics, but as a way of everyday life. Multiculturalism is the life philosophy of our people.

Since the first years of our independence, our country has been actively cooperating with Western countries and companies. Western countries are the main trade partners of Azerbaijan, the main investors in our country are Western companies. As the main export routes of Azerbaijan, oil and gas pipelines are directed towards Europe. It is impossible to find another country in the South Caucasus and Central Asia region that cooperates so closely with the West (4).

A world justice crisis caused by double standards

These days, we do not see the position shown by the West regarding the processes taking place in Crimea in relation to Azerbaijan. The West clear-

ly expressed its firm position without any resolution of the UN or European institutions regarding Crimea. However, so far, 4 UN Security Council resolutions, OSCE, European Parliament, Parliamentary Assembly of the Council of Europe, NATO and other international organizations have been adopted regarding the Nagorno-Karabakh conflict. In all these documents, the world community and international organizations recognize the territorial integrity of Azerbaijan.

The UN resolutions demand the unconditional immediate withdrawal of Armenian troops from the territories of Azerbaijan. However, the requirements of any resolution are not fulfilled because the world community and the West have not revealed their definitive position. However, only 2 hours after the adoption of the resolution on Libya, the implementation of this decision was started. That is, international law activates the enforcement mechanism only when it is necessary for the interests of the great powers. All this reduces the confidence in a fair approach in the world, and causes an increase in supporters of various radical forces. In other words, the double standards applied at the international level are causing a crisis of justice in the world.

Azerbaijan has high hopes for the efforts of the United States as the co-chair of the OSCE Minsk Group. However, it seems that although the situation regarding the non-implementation of the UN resolutions on Azerbaijani lands does not worry the USA, the fact that the borders between Armenia and Turkey are closed seriously worries both official and public circles in the USA. The United States supports this process through various means. As is known, the process of normalization between Turkey and Armenia is being carried out through "silent diplomacy" by the political order of the West. Non-governmental organizations, research centers and academic circles have been chosen as the main actors of this diplomacy. The US uses public diplomacy only through its embassies in Ankara and Yerevan. has allocated 4.7 million dollars since 2010 to support the cooperation between NGOs (4).

Result

Thus, the analyzes show that the most important priority in the South Caucasus policy of the United States at the current stage is the opening of the Turkish-Armenian borders. It is unclear what the US will gain from this or how the geopolitical landscape in the South Caucasus will change. However, the main fact is that the US does not take into account relations with its main allies in the region during its policy in this direction. First, claims that these borders will bring peace to the region and primarily contribute to the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict are completely out of line with real political conditions. Secondly, the main political ally of the United States in this region is Turkey. Turkey has geopolitical importance as an energy and transportation hub opening to the Caucasus and Central Asia, and this position is extremely important for the United States in global competition. The implementation of the current normalization process without taking into account the national interests of Azerbaijan may harm Azerbaijan-Turkey relations. This is a threat to the future of the energy and transport corridors we mentioned in a broader sense.

As is known, the Turkish-Armenian borders were closed due to the occupation of Azerbaijani lands by Armenian armed forces. Until these occupied territories are liberated, the main purpose of changing the existing relations in the region is to harm Turkey-Azerbaijani relations. These geopolitical games of the USA are only factors in favor of Armenia. As brothers and strategic allies, Turkey and Azerbaijan understand the essence of these games well and are taking steps together. Armenia, as an outpost of a third country, wants to emerge victorious from these geopolitical games. It is not at all clear what the US priority is in the South Caucasus. US strategists do not even worry about losing Turkey, which is the main ally in the region, and Azerbaijan, which cooperates so closely with the West, in order to bring the country, which is the outpost of its main competitor in the global space, into its sphere of influence. This indicates the wrongness of the strategic priorities of the United States regarding the South Caucasus and the sacrifice of state interests to lobby interests.

LITERATURE

1. Warren Christopher, "Securing US Interests While Supporting Russian Reform" (speech, Chicago, Illinois, March 22, 2013), HeinOnline, http:// heinonline.org/ HOL/Page?handle=hein.journals/ dsptch8&div =112&g_ sent=1 &collection=journals.

2. Azerbaijan: After More Than 20 Years, IDPs

Still Urgently Need Policies to Support Full Integration," Internal Displacement Monitoring Center, March 26, 2014, http://www.internal-displacement.org/europe-the-caucasus-and-central-asia/azerbaijan/2014/azerbaijan-after-more-than-20-years-idps-still-urgently-needpolicies-to-support-full-integration/.

3. David S. Hilzenrath and Bradley Graham, "Bush to Receive Azerbaijan's Leader," Washington Post, April 28, 2006, http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/ article/2006/04/27/AR2006042702215.html; National Energy Policy Development Group, National Energy Policy: Report of the National Energy Policy Development Group (Washington, DC: Government Publishing Office, May 2001), 8–13, https:// www.nrc.gov/docs/ML0428/ML042800056.pdf.

4. Estimates of the number of ethnic Azeris in Iran vary widely, ranging from 10 to 20 million. See James Reynolds, "Why Azerbaijan Is Closer to Israel Than Iran," BBC, August 12, 2012, http://www.bbc.com/news/world-europe-19063885; Bijan Da-Bell, "Iran Minorities 2: Ethnic Diversity," United States Institute of Peace, September 3, 2013, http://iranprimer.usip.org/blog/2013/sep/03/iran-minorities-2-ethnic-diversity

5. Warren Christopher THE U.S. South Caucasus strategy and Azerbaijan, HeinOnline, http://heinonline.org/ HOL/Page?handle=hein.journals/dsptch8&div =112&g_sent=1&collection=-journals. "The Georgian-Ossetian Conflict," Organization for Security and Co-Operation in Europe (OSCE), http://www.osce.org/georgia-closed/44630;

SUMMARY

Historically, the South Caucasus region, where the power struggle between Russia, Turkey and Iran was going on, has become a battleground of global geopolitical powers in our modern times. Throughout the 20th century, the Caucasus was the frontline of the struggle with the Soviet Union for the Western bloc. In this region, the West has based its interests on NATO member Turkey. In the geopolitical conditions that arose after the end of the "Cold War", the West, primarily as a global power, became a place of competition for the United States in the South Caucasus against two great powers. The main geopolitical goals of the United States in this region were the fight against Russia and Iran and access to the energy resources of the Caspian-Central Asia region. That is, in all cases, the strategy of the United States regarding the region does not include the goals related to the countries of the region, but the use of this platform for the global struggle. In such a case, the national interests of the countries of the region are in the background for the United States. In recent times, the warming of relations between Iran and the West, the political upheavals in Turkey, the loss of trust in Georgia, and other processes have led to the uncertainty of geostrategic goals in the South Caucasus policy of the United States.

Keywords: *South Caucasus, geopolitical, USA, region*

ABŞ-ın CƏNUBİ QAFQAZDA PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

Tarixən Rusiya, Türkiyə və İran arasında nüfuz mübarizəsinin getdiyi Cənubi Qafqaz regionu müasir dövrümüzdə qlobal geosiyasi güclərin mübarizə meydanına çevrilmişdir. XX əsr boyunca Qafqaz Qərb bloku üçün Sovetlər Birliyi ilə mübarizənin ön cəbhəsi olmuşdur. Bu regionda Qərb öz maraqlarını NATO üzvü olan Türkiyə üzərindən qurmuşdur. "Soyuq müharibə"nin başa çatmasından sonra yaranmış geosiyasi şəraitdə isə Qərb, ilk növbədə, qlobal güc olaraq ABŞ üçün Cənubi Qafqaz iki böyük dövlətə qarşı rəqabət məkanı olmuşdur. ABŞ-ın bu regionda əsas geosiyasi hədəfləri Rusiya və İrana qarşı mübarizə və Xəzər-Mərkəzi Asiya regionunun enerji ehtiyatlarına çıxış olmuşdur. Yəni, bütün hallarda ABŞ-ın regionla bağlı strategiyasında region ölkələri ilə bağlı hədəflər yox, bu platformadan qlobal mübarizə üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Belə olan halda isə ABŞ üçün region ölkələrinin milli maraqları arxa plana keçir. Son dövrlər İranla Qərb arasında münasibətlərin istiləşməsi, Türkiyədə baş verən siyasi təlatümlər, Gürcüstanda etimadın azalması və digər proseslər ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətində geostrateji hədəflərin qeyri-müəyyənliyinə səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, geosiyasi, ABŞ, region*

ПРИОРИТЕТЫ США НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Резюме

Исторически регион Южного Кавказа, где шла борьба за власть между Россией, Турцией и Ираном, в наше время стал полем битвы мировых геополитических сил. На протяжении всего XX века Кавказ был линией фронта борьбы с Советским Союзом за западный блок. В этом регионе Запад основывал свои интересы на члене НАТО Турции. В геополитических условиях, возникших после окончания «холодной войны», Запад, прежде всего как глобальная держава, стал местом соперничества США на Южном Кавказе против двух великих держав. Основными геополитическими целями США в этом регионе были борьба с Россией и Ираном и доступ к энергоресурсам каспийско-среднеазиатского региона. То есть во всех случаях стратегия США в отношении региона включает не цели, связанные со странами региона, а использование этой платформы для глобальной борьбы. В таком случае национальные интересы стран региона отходят на второй план для США. В последнее время потепление отношений между Ираном и Западом, политические потрясения в Турции, потеря доверия к Грузии и другие процессы привели к неопределенности геостратегических целей южнокавказской политики США.

Ключевые слова: *Южный Кавказ, геополитика, США, регион.*

UOT 32

AZƏRBAYCAN SSR DÖVRÜNDƏ SİYASİ İNSTİTUTLARIN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Orcid: 0000-0002-3943-5904

MİKAYIL YUSİF
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

E-mail: mikayil.yusif1@gmail.com

Giriş

Azərbaycan Respublikası timsalında siyasi institutların çağdaş fəaliyyət xüsusiyyətlərini araşdırmadan öncə, ölkənin dövlətçilik tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Çünki bu, bizə günümüzdə özünü reallaşdıran siyasi mənzərəni daha detallı şəkildə qavramaqda kömək edəcəkdir. Bu səbəbdən dolayıdır ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası dövrü ölkə tarixində çox mühüm rol oynamaqdadır. Xalqımızın dövlətçilik və parlamentarizm tarixində ikinci respublika Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası (ASSR) sosial-siyasi qüsurlarına və avtoritar xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, onun mövcudluq illəri (70 il) siyasi tariximizin ayrılmaz hissəsidir [2, s.22-23].

ASSR dönəmində siyasi institutlar ümumi çərçivədə bir sıra siyasi elm adamları və tarixçilərin mövzusu olmasına rəğmən, onların fəaliyyət xüsusiyyətləri və idarə olunma mexanizmlərindəki siyasi motiv və detalların təhlili çox az miqyasda araşdırılmışdır. Məhz bu səbəbdən dolayı ASSR dönəmində siyasi institutların fəaliyyət xüsusiyyətlərinin əsaslı şəkildə təhlilinə həsr olunan məqalənin qələmə alınması milli siyasət elminə daha bir töhfə verir ki, bu da müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qısa olaraq qeyd edilə bilər ki, ASSR dövrü ötən əsrin 70-ci illərinə qədər – Heydər Əliyev AKP MK-nın birinci katibi seçilənədək əsasən totalitar rejimin güclü diktəsi və xüsusilə 1953-cü ilə qədər isə şəxsiyyətə pərəstiş kultu və inzibati-amirlik sisteminə keçid ilə yadda qalmışdır.

Məqalə “Giriş” və “Nəticə” hissələrindən savayı dörd əsas hissədən ibarətdir. İlk olaraq, ASSR-də siyasi mənzərə və siyasi institutların fəaliyyət mexanizmləri AXC-nin işğalından İosif Stalinin ölümünə qədərki (1920-1953) dövr aralığında təhlil olunur. Məqalənin ikinci hissəsi İosif Stalinin ölümündən sonrakı mülayimləşmə mərhələsini araşdırır. Ən sonuncu hissəsi isə Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyasi Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olaraq fəaliyyətə başlaması ilə təcəssüm olunur. Son olaraq, ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarından başlayan və SSRİ-nin dağılmasına qədər müşayiət olunan qısa dövr isə məqalənin sonuncu yarımfəslində öz əksini tapır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin işğalı və Stalin dövrü (1927-1953)

28 aprel 1920-ci il tarixində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti elan edilir. Ölkədə hakimiyyət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin (MİK) əlinə keçir. Qanunvericilik funksiyalarını həyata keçirən MİK-ə Nəriman Nərimanov (sədr), Əliheydər Qarayev, Qəzənfər Musabəyov, Həmid Sultanov və s. kimi yalnız azərbaycanlı kommunistlərin daxil edilməsi Rusiyanın işğalını pərdələmək məqsədi daşıyırdı. Ölkədə mərkəzi hakimiyyət Moskvaya tabe olan Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə (AKP MK) məxsus idi. Məhz bunun məntiqi nəticəsi idi ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yarandıqdan sonra Az. KP-dən başqa bütün partiyalar buraxıldı və ya kommunist partiyasına daxil oldu. Eyni zamanda köhnə rejimin üzvləri həbs edilərək edam edilməyə başlandı. Zamanla bu qətllər yeni rejimə qarşı elm, sənət və hərbi kadrları da əhatə etməyə başladı [3, s.201].

1920-ci ilin aprelində yaradılmış Azərbaycan sosial-demokrat partiyası da sovet hakimiyyətinə xeyirxah münasibət bəslədiyini bildirdi. "İttihad" partiyası da sovet hakimiyyətini, kommunistləri dəstəklədiyini bəyan etdi. Digər partiyaların və siyasi cərəyanların nümayəndələri sovet hökumətinin tərkibinə daxil oldular, dövlət və təsərrüfat orqanlarında rəhbər vəzifələr tutdular.

Hələ 1920-ci il aprelin sonunda sovet hakimiyyəti qurulana qədər rəhbərlik Azərbaycanda fəaliyyət göstərən partiyalarla saziş bağlamışdı. Bu sazişə görə Müsavat partiyası açıq fəaliyyətini davam etdirməli idi. Müsavatçıların sol qanadı partiyadan ayrılaraq öz Mərkəzi Komitəsini seçdi. 1923-cü il avqustun 14-də mətbuatda “Müsavatçıların bəyannaməsi” dərc olundu. Bəyannamədə göstərilirdi ki, müsavatçılar bu məsul dövrdə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti ilə mübarizə cəbhəsi açarsa, onların hamısını qətiyyətlə pisləyərlər. Bəyannamənin sonunda deyilirdi ki, “müsavatçıların qeyri-leqal şəkildə mövcud olan təşkilatı buraxılmış sayılır” [6].

3 may 1920-ci ildə Müvəqqəti İnqilab Komitəsi

sovet hakimiyyətinin bütün ölkə ərazisinə yayılması məqsədilə yerlərdə qəza, mahal və kənd inqilab komitələrinin yaradılması barədə dekret verdi. Bundan iki gün sonra isə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi respublikada bütün xan, bəy və vəqf torpaqlarının müsadirə olunaraq əvəzi ödənilmədən kəndlilərin istifadəsinə verilməsi barədə qərar qəbul edir. Bir neçə ildən sonra həmin torpaqlar kəndlilərdən zorla geri alınaraq kolxoz təsərrüfatlarına veriləcəkdi. Bunun ardınca Azərbaycanın bolşevik hökuməti ordunun və donanmanın yenidən təşkil edilməsi barədə dekret verdi. 12 may 1920-ci il tarixində isə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi respublikada xalq məhkəmələrinin, əks-inqilab və təxribatçılığa qarşı mübarizə üçün Fövqəladə Komissiya və Ali İnqilab Tribunalının təsis edilməsi, həmçinin silki və mülki rütbələrin ləğv edilməsi barədə qərarlar qəbul etdi. Bundan ziyadə Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında, bunun ardınca isə Xəzər ticarət donanmasının, ölkədə fəaliyyət göstərən bankların milliləşdirilməsi haqqında qərarlar verdi [3, s.17].

Bütün bunlardan başqa ölkənin iqtisadi işğalı məqsədilə başqa sənaye sahələri, mədənçıxarma, enerji istehsalı və mühüm ticarət malları və nəqliyyat rabitəsi resursları da daxil olmaqla özəl qurumlar da dövlətin inhisarına keçdi. Milliləşdirilmiş qurumlar arasında Azərbaycan neft sənayesinin bütün müəssisələri də var idi.

Azərbaycan neftinin yalnız ölkə daxilində istifadə olunacaq və ixrac ediləcək hissəsi dövlət idarəçiliyinə, xərclənəcək bu məbləği müəyyən etmək hüququ isə Rusiyanın səlahiyyətinə buraxılmışdı. Bakının işğalından sonra neftin böyük hissəsi və dövlət anbarlarında olan məhsullar Rusiyaya pulsuz göndərilirdi.

İnqilab komitələrinin təşkili prinsipləri və vəzifələri qəzalarda sinfi təbəqələşmənin dərəcəsi və milli tərkib, kəndlilərin siyasi şüuru və mütəşəkkilliyinin səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyən olunurdu. Çox vaxt inqilab komitələrinin üzvləri sırasına digər partiyaların və cərəyanların nümayəndələri də düşürdü. Qəza inqilab komitələrinin rəhbərliyini daxili işlər komissarlığı təyin edirdi. İnqilab komitələrinin yaradılmasına kömək göstərmək üçün rəhbər partiya və sovet işçiləri, inqilabi hərəkatın fəal iştirakçıları, respublikanın müxtəlif millətlərinin nümayəndələri qəzalara göndərilmişdi. Onların bir çoxu yerli inqilab komitələrinə başçılıq edirdi.

1921-ci il 6 – 19 may aralığında Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı işə başlayır. Qurultayda Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası qəbul olunur. Müvəqqəti İnqilab Komitəsi və yerlərdəki inqilab və yoxsul komitələri ləğv edilir, ali qanunverici orqan olaraq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK, ilk sədri Muxtar Hacıyev) və yerli sovetlər yaradılır. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin (75 üzv və 25 namizəd) rəhbər orqanı isə respublika partiya (Azərbaycan KP) rəhbərliyinin də daxil olduğu Rəyasət Heyəti (13 nəfərdən ibarət) idi. 1921-1937-ci illərdə Ümumazərbaycan sovetlərinin 9 qurultayı keçirildi və 1938-ci ildə bu qurumu Ali Sovet əvəzlədi [3, s.152].

Gürcüstanın və Ermənistanın da Sovet hökuməti tərəfindən işğalı ilə Azərbaycan SSR 1922-ci ildən 1936-cı ilə qədər Sovet Sosialist Respublikaları Zaqafqaziya Federasiyasının tərkibinə daxil edilmiş, yalnız 1936-cı il dekabrın 5-dən sonra birbaşa Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına daxil olmuşdur. Bu illərdə AİK (Azərbaycan İnqilab Komitəsi) Sovet Rusiyası nümunəsi əsasında Azərbaycanın iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə almadan sosialist iqtisadiyyatına keçidi təmin edən qanunlar qəbul etdi [7].

1936-cı il dekabrın 5-də Ümumittifaq Sovetlərinin 8-ci qurultayında SSRİ-nin yeni konstitusiyası qəbul edildi. Yeni konstitusiyaya əsasən, Zaqafqaziya Federasiyası ləğv edildi. Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR müttəfiq respublikalar kimi SSRİ-nin tərkibinə daxil oldular. 1937-ci il martın 14-də Azərbaycan Sovetlərinin fövqəladə qurultayında SSRİ-nin yeni konstitusiyası çərçivəsində Azərbaycan SSRİ-nin daha bir yeni konstitusiyası təsdiq edildi [7].

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ictimai-siyasi institutların, xüsusilə də bundan əvvəl Azərbaycanda yaranmış kommunist partiyasının, həmkarlar ittifaqları və komsomol təşkilatlarının fəaliyyətləri genişləndi.

1920-ci ilin fevralında “Hümmət”in, RKP Bakı təşkilatının və “Ədalət”in birləşməsi nəticəsində yaranmış Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası əsas hökumət partiyası olmuşdu. O, müstəqil fəaliyyət göstərən sərbəst partiya deyil, Rusiya Kommunist Partiyasının tərkib hissəsi idi. Belə ki, AKP Mərkəzi Komitənin Qafqaz Bürosunun rəhbərliyi altında işləyir, RKP-nin Proqram və Nizamnaməsini reallaşdırırdı.

Ümumilikdə Sovet hakimiyyəti dövründə qəza-

larda partiya institutlarının fəaliyyəti xeyli gücləndi, onların sıralarında azərbaycanlıların sayı çox-çox artdı. Buna baxmayaraq, ölkədəki özünəməxsus və mürəkkəb şəraitdə ümumi kommunist siyasətinin reallaşdırılmasında bir-birinə zidd mövqelərin mövcudluğu milli tərkibcə müxtəlif partiya institutları arasında çəkişmə və qarşılıqlı narazılıqlar yaradırdı [8]. Azərbaycanın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla milli siyasətin həyata keçirilməsinin forma və metodlarının mahiyyətini dərk etmək, müstəqil, suveren dövlət kimi Azərbaycan SSR-in tanınmasının həqiqiliyi məsələlərində ciddi fikir ayrılıqları var idi. Çoxmillətli Bakı fəhlə sinfi ilə Azərbaycan kəndliləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmaq, ziyalılara, xırda burjuaziyaya, Azərbaycan əhalisinin milli-məişət xüsusiyyətlərinə münasibət və s. məsələlər ətrafında səhvlər, mübahisələr törəyir və bir sıra mürəkkəb problemləri düzgün həll etmək yolundan sapdırmalar meydana çıxırdı.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində Bakıda xarici dövlətlərdən İngiltərə, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, İtaliya, Litva, İran, Polşa, ABŞ, Ukrayna, Finlandiya, Fransa, İsveçrə, İsveç, Hollandiya, Almaniya və Estoniyanın konsulluqları fəaliyyət göstərirdilər. 28 aprel 1920 – 30 dekabr 1922-ci illərarası dövr Azərbaycanın həm daxili və həm də xarici vəziyyət baxımından, ictimai-iqtisadi, siyasi münasibətlərin müəyyənlikdən uzaq və ziddiyyətli olması ilə xarakterizə olunurdu.

Azərbaycan SSR-in ilk dönəmlərdə Litva, Latviya, Ermənistan, Türkmənistan, Gürcüstan, Əfqanıstan, Buxara, Dağıstan və b. dövlətləri ilə də diplomatik münasibətləri mövcud idi. Tərəfləri maraqlandıran məsələlər barəsində danışıqlar sürür, siyasi-iqtisadi sazişlər razılaşdırılır, ticarət haqqında danışıqlar aparılırdı. Bir sıra xarici dövlətin Bakıda nümayəndəlikləri, ASSR-in də həmin ölkələrdə konsulluqları fəaliyyət göstərirdi.

Lakin ASSR-in qismən müstəqil xarici siyasəti getdikcə daha çox məhdudlaşdırılmağa və yerini Rusiya rəsmi şəxsləri tərəfindən tənzimlənən inzibati-amirlik sisteminə verməyə başladı. Belə ki RSFSR hökuməti tərəfindən fəaliyyətləri tanınmış olan bütün diplomatik nümayəndəliklər bütün sovet respublikaları ilə əlaqələri məhz RSFSR Xarici İşlər Komissarlığı üzərindən reallaşdıra bilərdilər. Və nəhayət 1922-ci il iyunun 13-də Zaqafqaziya respublikalarının xarici siyasəti birləşdirildi, onların xarici siyasət komissarlıqları ləğv edildi. Bu respublikaların xarici siyasətinə ümumi rəhbərlik İttifaq Şurası Rəyasət Heyəti tərəfindən həyata keçirilməyə başlandı.

Beləliklə, digər müttəfiq respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da inzibati amirlik sisteminin elementləri bürokratizm, totalitarizm rejimi kök salırdı.

Sovet rejiminin qalan illərində də Azərbaycan partiya təşkilatı daxilində mübarizə davam edirdi. Partiyada hakimiyyət uğrunda, respublika həyatının bütün sahələrinə təsirli nüfuza nail olmaq cəhdləri, kəskin "millətçilik" və "hakim şovinist dövlətçilik" təzahürləri inkişaf edirdi. Azərbaycanda rəhbərlikdə, partiya və hökumət işçiləri arasında da belə intriqa, çəkişmə dərinləşirdi, millətçilik və şovinizm meylləri özünü göstərirdi.

İkinci Dünya müharibəsinin bitməsinin nəticəsində bəşəriyyətin həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. SSRİ-də 10 fevral 1946-cı il tarixində Ali Sovetə yeni seçkilər reallaşdı. Bunun ardınca Ali Sovet Xalq Komissarları Sovetləri Nazirlər Sovetləri ilə əvəz olundu. İ.V.Stalin SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri seçildi. Siyasi hakimiyyətin Ümumittifaq Kommunist Partiyası MK Siyasi Bürosunun əlində cəmlənməsinə baxmayaraq, tədricən bu siyasi institut da praktiki olaraq fəaliyyətdən qalmağa başladı. Bununla da partiya nizamnaməsi kobud şəkildə pozulur, ali orqanların çağırılmasında gecikmələr yaşanır, ümumkollegiallıq prinsiplərinə əməl olunmurdu.

1949-cu il aprelin 12-də şəhər və rayon milis orqanlarında siyasi idarələr yaradıldı, avqustun 9-da paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda milisə xüsusi hüquqlar verildi, oktyabrın 13-də milis SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeçiliyinə keçirildi. Fikirlərə nəzarət, gizlin izləmə, çuğulluq (donos) genişləndi.

İnzibati-amirlik idarəetmə üsulunun getdikcə güclənməsi, mövcud “demokratik hüquqlar”ın yalnız formal xarakter daşıması vətəndaşların sosial-siyasi həyatda, idarəçilikdə iştirakına ciddi əngəllər yaradırdı. Belə ki, idarəetmə və institusional orqanlara seçkilər formal şəkildə, nəzarət və hətta təzyiq altında reallaşırdı.

1953-cü ilin martında İ.V.Stalinin dünyasını dəyişməsi imperiyanın siyasi həyatında əsaslı dəyişikliklərlə müşayiət olundu. Hakimiyyətə 1953-cü ilin sentyabrında N.S.Xruşşov gəldi. Bu siyasi dəyişiklik Azərbaycan SSR-ə də təsirsiz ötüşmədi. Belə

ki, 1954-cü il fevralın 14-16-da Azərbaycan KP-nin XX qurultayı keçirildi ki, nəticədə akademik İmam Mustafayev MK-nın birinci katibi seçildi.

Mülayimləşmə dövrü

Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin aradan götürülməsi ilə həqiqətən sovet ölkəsinin ictimai-siyasi həyatında mülayimləşmə başlanmışdı. Ölkədə yeni kütləvi tədbirlər, islahatlar, partiya və cəmiyyətdə nüfuz qazanmaq məqsədi daşıyan dəyişikliklər başladı.

İctimai-siyasi ab-havanın mülayimləşməsi şəraitində respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasına təşəbbüs edildi. Bu məsələnin mətbuatda açıq müzakirəsi keçirildi. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi.

Azərbaycan SSR-nin sosial-siyasi reallığında mövcud siyasi sistemin baza prinsipləri olan təkpartiyalılığı, Kommunist partiyasının bütün siyasi institutlar və dövlət üzərində üstünlüyünü nəzərə alaraq sosial qurumların, xalq hakimiyyəti institutlarının fəaliyyətinə rəng qatmaq və onu canlandırmaq üçün şərait yaradıldı. Belə ki, bunun məntiqi davamı olaraq, operativ məsələlərdə ümumi idarəetmə mərkəzdən yerlərə keçirildi. Ölkənin Ali Sovetinin səlahiyyətləri genişləndirildi. Bununla yanaşı, həmkarlar ittifaqı, komsomol təşkilatları və onların seçkili qurumları hər zamankı kimi partiyanın ciddi nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi.

60-cı illərin ortalarında partiya, onunla birlikdə sovet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi prinsipi üzrə quruldu. Sov.İKP və respublika KP Mərkəzi Komitələrində bürolar birləşdirildi, kənd, rayon partiya komitələri bərpa olundu. İqtisadiyyata partiya rəhbərliyi gücləndirildi.

Sovet hakimiyyətinin 60-cı illəri Azərbaycan SSR də daxil olmaqla bir sıra milli respublikalarda müşayiət olunan milli oyanış ilə xarakterizə olunur. Belə ki, yüzə yaxın yüksək rütbəli şəxslərin 1962-ci il dekabrın 17-də təşkil etdiyi gizli yığıncaqda "Milli Azərbaycan Qərargahı"nın (MAQ) əsası qoyuldu. Bu təşkilatın sədri vəzifəsinə Oqtay Rəfili, müavin vəzifəsinə isə Xudu Məmmədov seçildi. Bölgələrdə də şöbələri açılan MAQ-ın başlıca missiyası üst səviyyəli və rəhbər vəzifələrə azərbaycanlıların gətirilməsi, ölkə büdcəsinə ayırmaların Moskvada deyil, Bakıda baxılması idi [4, s.119].

Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi kimi

1969-cu ildə Azərbaycanın tarixində dönüş mərhələsinin təməli Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçilməsi ilə qoyuldu. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP-nin 28-ci, 29-cu və 30-cu qurultaylarında, MK-nın plenumlarında, vaxtaşırı çağırılan müşavirələrdə respublikanın iqtisadi, mənəvi və sosial-mədəni inkişafının konkret vəzifələri, təşkilati tədbirlər müəyyən edildi.

Heydər Əliyev qısa bir zaman kəsiyində ölkədə idarəetmə və hakimiyyət sistemini xeyli möhkəmləndirərək korrupsiyaya qarşı sərt mübarizəyə başladı. Bütün imperiya tarixində birinci dəfə olaraq cəmiyyət həyatında vəzifədən sui-istifadə, korrupsiya kimi neqativ halların mövcudluğunu və onlara qarşı mübarizə aparmağın zəruriliyini cəsarətlə elan etdi. Onun dövründə Azərbaycan SSR parlamenti ölkənin iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni tərəqqisi üçün hüquqi zəmin formalaşdıran bir çox qanun layihəsi qəbul etdi. Bu dövrdə seçkili hakimiyyət orqanlarının reputasiyası artaraq respublikanın sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni reallığında vacib rol oynamağa başladı.

Heydər Əliyevin mövcud siyasi baryerlər fonunda ağıl və dərin siyasi iradə ilə reallaşdırdığı çoxşaxəli siyasi dövlətçilik və idarəetmə fəaliyyətinin nəticəsi olaraq partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları, komsomol və b. siyasi və ictimai institutların marağı ölkənin insan kapitalının artımına və inkişafına yönəldi. Məhz buna görə də ötən əsrin 70-ci illərində, demək olar ki, bütün imperiyada bir sıra iqtisadi göstəricilərin aşağı düşdüyü halda Azərbaycanda bu göstəricilər davamlı olaraq artırdı. Heydər Əliyevin böyük səyi ilə bir çox siyasi institutların – partiya və dövlət orqanlarının, sosial qurumların, ələlxüsus da, ziyalı və yüksək vəzifə adamlarının ölkənin milli insan kapitalı potensialının gücləndirilməsinə marağı artdı. Məhz buna görədir ki, Azərbaycanda siyasi həyat sürətlə inkişaf etməyə üz qoydu, bir sıra siyasi və ictimai institutların işlərində mühüm irəliləyişlər müşahidə olundu.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə partiya və dövlət idarəçiliyi sahələrində görülən çoxfunksiyalı işlər Azərbaycanın nəinki si-

yasi, həmçinin ictimai reallığını da danılmaz biçimdə zənginləşdirdi. Siyasi və ictimai təşkilatların milli sərhədlər daxilində etibarlılığı yüksəldi ki, bu da özünü vətəndaşların partiya və dövlət qurumlarının işində fəallığını artırdı. Partiya və dövlətin, yerli sovetlərin, həmkarlar ittifaqlarının, komsomolun, ziyalıların, yaradıcılıq təşkilatlarının əsas diqqəti respublikanın iqtisadi, sosial-mədəni tərəqqisi, xalqın milli oyanışına istiqamətləndirilmiş siyasətin reallaşdırılmasına yönəldildi və səmərəli nəticələr verdi.

Böhran dövrü

Artıq 80-ci illərin ortalarında sovet ölkəsinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Böhranlı vəziyyətin simptomları hələ 70-ci illərin ortalarından görünürdü.

Partiya elitasının öz dünyagörüşləri ilə Avropa sosial-demokratlarına yaxın olan islahatçıların ilk baxışdan cəlbedici, lakin elmi cəhətdən düşünülməmiş siyasəti dağıdıcı, pozucu proseslərin inkişafına imkan yaradır, bu isə əsaslı islahatları ləngidirdi. Hələ güclü olan rəqiblərinə zərbə vurmaq üçün "islahatçılar" Sov.İKP MK-nın 1987-ci il Yanvar plenumunda yeni siyasi xəttin - "aşkarlıq və demokratiya xətti"nin qəbul edilməsinə nail oldular.

Bütün Sovet konstitusiyalarında ittifaqa daxil olan respublikalara ayrılmaq hüququ verilirdi. Son Sovet konstitusiyasına görə, “Hər bir ittifaq respublikası Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqından sərbəst çıxmaq hüququna malikdir”. Sonradan yenə də Konstitusiyanın 73-cü maddəsinin ikinci bəndinə əsasən “SSRİ-nin dövlət sərhədlərini müəyyən etmək və ittifaq respublikaları arasında sərhəd dəyişikliklərini təsdiq etmək” səlahiyyəti SSRİ-nin qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının əlindədir. Əslində, ittifaqa daxil olan respublikaların qorunan qanunu konstitusiyanın başqa maddəsi ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu səbəbdən də SSRİ-nin son dövrünə qədər ittifaqa tabe olan heç bir respublika bu hüquqdan istifadə etməmiş və ya istifadə edə bilməmişdir.

Ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən postsovet məkanında yaranmış yeni dövlətlər öz suverenliyini real məzmunla zənginləşdirərək, beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektlərinə çevrilməkdədir [1, s.62]. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən postsovet respublikalarında, bu səbəbdən irəli gələn siyasi islahatlar, institusional dəyişikliklər Qərb siyasi strukturları və qanunvericilik normalarını yeni sosial-iqtisadi şəraitə, başqa sivil və mədəni zəminə uyğunlaşdırılması məsələsini aktuallaşdırmışdır [5, s.256].

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ASSR dönəmi Azərbaycan tarixində xüsusi yer tutur ki, bu dövr də özlüyündə bir-birindən fərqli bir neçə yarım dövrə ayrıla bilər. AXC-nin işğalından 1953-cü ilə qədər olan müddət əsasən şəxsiyyətə pərəstiş kultu və təkmərkəzdən idarəetmə ilə müşayiət olunmuşdur ki, bu da özünü ən çox siyasi institutların ancaq rejimin qoyduğu çoxsaylı limitlər içərisində formal şəkildə mövcudluğunda göstərir. Stalindən sonrakı dövr isə mülayimləşmə dönəmi kimi xarakterizə olunur.

ASSR-də ən mütərəqqi dövr, şübhəsiz ki, 1969-1982-ci illər hesab edilir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin o dönəm ölkə idarəetməsinə gəlməsi ilə siyasi institutların fəaliyyətində də misilsiz canlanma müşayiət olundu. Qısa zaman ərzində ölkə idarəetmə və hakimiyyət sistemi möhkəmləndirildi, korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizə başlandı. Bu dövrdə Azərbaycan SSR parlamenti ölkənin iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni tərəqqisi üçün hüquqi zəmin formalaşdıran bir çox qanun layihəsi qəbul etdi. Bu dövrdə seçkili hakimiyyət orqanlarının reputasiyası artaraq respublikanın sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni reallığında vacib rol oynamağa başladı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasbəyli, A. N. Dünya Siyasəti (XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəlləri), “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, s. 583.

2. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu. Müasir Azərbaycanda politologiya və siyasi sosiologiyanın aktual problemləri, II hissə, “Təknur”, Bakı, 2013, s. 282.

3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941), "Elm", Bakı, 2008. s. 568.

4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII cild (1941-2002-ci illər), "Elm", Bakı, 2008. s. 608.

5. Ələkbərova, N. Siyasi elmin müasir problemləri, Dərslik, Elm və Təhsil, Bakı, 2013, s. 372.

6. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Sovet_Sosialist_Respublikas%C4%B1

7. https://www.meclis.gov.az/news-az.php?id=15&lang=az

8. https://en.wikipedia.org/wiki/Azerbaijan_Soviet_Socialist_Republic

Mikayıl Yusif

Azərbaycan SSR dövründə siyasi institutların fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təhlili

XÜLASƏ

Modern dəyişikliklər çağında siyasi institutların fəaliyyət xüsusiyyətləri, onların cəmiyyət və dövlət həyatında oynadıqları rol və tutduqları yerin dərindən incələnməsi bir çox siyasi elm xadiminin əsas tədqiqat obyekti olmuşdur. Lakin bu səpgidə araşdırma aparılarkən ölkələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının tarixində mühüm yerə sahib olan Azərbaycan SSR-nin siyasi mühitinin və bu mühitin dönəmin siyasi institutlarına göstərdiyi təsirlərinin incələnməsi məqalənin əsas tədqiqat mövzusudur. Məqalədə dərin araşdırma sayəsində sovet dövrü Azərbaycanının siyasi mühitinin analizi dörd əsas mərhələdə qiymətləndirilmişdir. Dəyişən şərtlərə bağlı olaraq siyasi mühitin dövrün siyasi institutlarına təsirləri dərin şəkildə araşdırılmış, məqalənin sonunda isə ümumi nəticəyə gəlinmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan SSR, siyasi mühit, siyasi institutlar, siyasi fəaliyyət*

Mikayil Yusif

Analysis of the characteristics of political institutions during the period of the Azerbaijan SSR

SUMMARY

In the era of modern changes, the characteristics of political institutions, the role they play in the life of society and the state, and the deep examination of their place have been the main research objects for many political scientists. However, when conducting research in this way, the historical development characteristics of the countries should also be taken into account. It is for this reason that the analysis of the political environment of the Azerbaijan SSR, which has an important place in the history of the Republic of Azerbaijan, and the effects of this environment on the political institutions of the period is the main research topic of the article. The analysis of the political environment of Soviet-era Azerbaijan was evaluated in four main stages thanks to deep research in the article. Due to the changing conditions, the effects of the political environment on the political institutions of the time were deeply investigated, and a general conclusion was reached at the end of the article.

Key words: *Azerbaijan SSR, political environment, political institutions, political activity*

Микаил Юсиф

Анализ характеристик политических институтов в период Азербайджанской ССР

РЕЗЮМЕ

В эпоху современных перемен характеристика политических институтов, роль, которую они играют в жизни общества и государства, глубокое рассмотрение их места, стали главными объектами исследования многих политологов. Однако при проведении исследований таким образом следует учитывать и исторические особенности развития стран. Именно по этой причине анализ политической среды Азербайджанской ССР, занимающей важное место в истории Азербайджанской Республики, и воздействия этой среды на политические институты того периода является основной темой исследования статья. Благодаря глубокому исследованию в статье анализ политической среды Азербайджана советских времен оценивался в четыре основных этапа. В связи с изменившимися условиями влияние политической среды на политические институты того времени было глубоко исследовано, и в конце статьи был сделан общий вывод.

Ключевые слова: *Азербайджанская ССР, политическая среда, политические институты, политическая деятельность*

Tarix

UOT 94(479.24)

MİLLİ KOSMİK SƏNAYENİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ

ARZU XƏLİLZADƏ
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: arzuxelilzade89@gmail.com

Azərbaycanda həyata keçirilən diversifikasiya siyasətinin əsas komponenti yaxın və ortamüddətli dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının ölkə iqtisadiyyatında üstünlüyünü təmin etməkdir. Bu strateji xəttin əsas trendlərindən biri isə kommunikasiyaların ən son innovativ meyarlarını tətbiq etmək, bu texnologiyaların gəlirtutumlu sahəyə çevrilməsi yolu ilə iqtisadiyyatda modernləşməni gücləndirməkdir. Bu baxımdan, kosmik sənaye təkcə kosmosu fəth etmək vasitəsinə deyil, həm də qlobal və regional sosial-iqtisadi məsələlərin, elmi-texniki problemlərin həlli üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri olmuş, dövlət strukturlarını, sosial-iqtisadi sahələri, elm və təhsili, bütövlükdə insanların həyatını əhatə etmişdir. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan hökuməti ölkədə İKT sektorunun sürətli inkişafına çalışır və bu sahədə uğurlara nail olmuşdur. Bu baxımdan 2003-cü ilin fevralında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin imzaladığı Fərmanla regionda ilk dəfə olaraq qəbul edilən İKT-nin inkişafı üzrə 10 illik Milli Strategiya mühüm əhəmiyyətə malikdir [9]. Peyk dövlətinə çevrilmək Azərbaycan üçün strateji hədəf idi. Prezident İlham Əliyev 2008-ci ilin noyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Sərəncam imzaladı [3]. Bu, artıq kosmik sənaye sahəsində daha keyfiyyətli mərhələnin başlanması demək idi. Bundan əlavə, İKT-nin daha sürətli inkişafı üçün 2012-ci ildə İKT-nin İnkişafı Dövlət Fondu, Yüksək Texnologiyalar Parkı, İnformasiya Təhlükəsizliyi Mərkəzi və İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması üzrə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncam və fərmanları imzalanmışdır [9].

Azərbaycanın ilk telekommunikasiya peyki olan "Azərspace"in orbitə buraxılması bu sahədə atılan əhəmiyyətli praktiki addımlardan idi. Telekommunikasiya peykinin fəzaya buraxılmasından sonra ölkədə internet, beynəlxalq telefon danışıqları, televiziya yayımı və peyk xidmətlərinin keyfiyyəti yüksələcək, müvafiq olaraq qiymətlər aşağı düşəcəkdi. Eyni zamanda məsafədən zondlama peyki vasitəsilə xəritəçəkmə, hidrometeorologiya, yerin təkinin öyrənilməsi, geodeziya işlərinin yüksək səviyyədə aparılması mümkün olacaqdı. Telekommunikasiyanın inkişafı neft-qaz sənayesi sahəsinə öz müsbət təsirlərini göstərəcəkdi. Belə ki, Azərbaycan neft-qaz sənayesi sahəsində milli telekommunikasiya peyki vasitəsilə kəşfiyyat işləri apara biləcəkdi. Milli peyk mümkün fövqəladə hallar – daşqınlar, torpaq sürüşmələri, yanğınlar barədə operativ məlumatlar əldə etməyə, hadisə yerindən kosmik çəkilişlər aparmağa, preventiv tədbirlər həyata keçirməyə imkan verəcəkdi [12].

"Azerspace-1" peyki üzərindən Azərbaycan, türk, rus, ingilis və digər dillərdə, yerli və beynəlxalq səviyyəli, ümumilikdə, 100-ə yaxın televiziya və radio kanalı yayımlanır. 2015-ci ildə Bakıda keçirilən ilk Avropa Oyunları, həmçinin ən önəmli idman hadisələrindən biri olan IV İslam Həmrəyliyi Oyunları, Formula-1 yarışları "Azerspace-1" peyki üzərindən yayımlandı. Bu da "Azərkosmos"un "İSB" və "Tata Communications" kimi nüfuzlu yayım şirkətlərinin daimi subpodratçılar siyahısına daxil edilməsinə və nəticədə milli peykimizin orbital mövqeyinin tanınmasına səbəb oldu [13].

Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması iqtisadi cəhətdən də səmərəlidir. İlk növbədə, Azərbaycanın öz rabitə sisteminin təkmilləşdirilməsi, sonrakı mərhələdə isə yerin təbii ehtiyatlarının öyrənilməsi sahəsində kosmik məlumatlardan istifadə, operativ məlumatların əldə edilməsində səmərəli ola bilər. Əvvəlki illərdə Azərbaycan həmin istiqamətlərdə məlumatları çox çətinliklə başqa ölkələrdən əldə edirdi. Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması yeni iş yerlərinin açılması, iqtisadiyyatın digər sahələrinin tərəqqisi üçün imkan yaradırdı.

Nəhayət, telekommunikasiya peykinin orbitə

çıxarılması ilə Azərbaycan MDB məkanında Rusiyadan sonra süni peykə malik ikinci ölkə olmaqla regionda bu sahədə mövqeyini daha da möhkəmləndirəcəkdi. Peykin orbitə buraxılması ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla, Azərbaycanın bütün ərazisində keyfiyyətli televiziya və radio yayımı, sürətli internet xidmətləri təmin olunacaqdı. Bundan başqa, ötürülən məlumatlara nəzarət mexanizmləri də təkmilləşəcəkdi. Eyni zamanda, peyklə bağlantıların təhlükəsizliyinə təminat veriləcəkdi. Kosmik sənayenin inkişafı eyni zamanda müdafiə sənayesinin inkişafına təkan verəcəkdi. Təsadüfi deyil ki, 2008-ci ildə təsdiq edilmiş Dövlət Proqramının icrasına məsul qurumlar içərisində də Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi ilə yanaşı, Müdafiə Sənayesi Nazirliyi və Müdafiə Nazirliyinin də adı çəkilmişdir. Bu proqramın icrası həm də müdafiə sənayesi sahəsində kadr hazırlığının inkişafına təkan verəcəkdi. Yüksək dəqiqlikli silah növlərinin yaradılması və tətbiqi məhz bu sənayedən asılıdır [9].

2014-cü il iyunun 30-da "Azersky" Yerin məsafədən müşahidəsi, bir neçə il sonra isə "Azerspace-2" telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması ölkə tarixində mühüm hadisə idi. 2018-ci il sentyabrın 26-da "Azerspace-2" peyki orbitə buraxılanda Prezident İlham Əliyev peyk layihələrinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədlərini vurğulayaraq Azərbaycan xalqını təbrik etdi: "...Peyklərin orbitə çıxarılması dövlətimizin gücünü göstərir, bizim siyasətimizi göstərir... Bu peyklərin çox böyük əhəmiyyəti var. İlk növbədə, Azərbaycan informasiya təhlükəsizliyi baxımından daha da önəmli addım atır... Bu gün Azərbaycan telekommunikasiya sahəsində xarici tərəfdaşlardan asılılığını tam aradan götürübdür. Eyni zamanda, kadr hazırlığı üçün Azərbaycanın kosmik sənayesinin inkişafı önəmli rol oynayır. Peykləri idarə edən kadrlar azərbaycanlı mütəxəssislərdir və onların böyük əksəriyyəti gənclərdir.... Peyklərin, eyni zamanda, kommersiya tərəfi var. Bu gün Azərbaycan öz məhsulunu ixrac edir və peyklərin fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizə valyuta gəlir. Azərbaycanın kosmik sənayedə əldə etdiyi uğurlar, eyni zamanda, qeyri-neft sektorumuzu inkişaf etdirir, qeyri-neft sənayemizi irəliyə aparır"[16].

İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan qələbədə Azərbaycanın peyk sisteminin əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu peyklərin, xüsusilə "Azersky" məsafədən müşahidə peykinin imkanları Azərbaycana böyük üstünlüklər qazandırmışdır. Müharibənin gedişində "Azersky"dan əldə olunan təsvirlər operativ surətdə ordumuz üçün lazımi informasiyanın ötürülməsində xüsusi rol oynamışdır. Bu informasiyaların əsasında düşmənin hərbi obyektləri və anbarları, zirehli texnikaları darmadağın edilmişdir [16].

Qeyd edək ki, 2015-ci ildən etibarən ölkənin müdafiə və təhlükəsizliyi üçün "Azersky" peykindən istifadə edilmiş, həmçinin işğal olunmuş ərazilərdə törədilmiş yanğınların mütəmadi olaraq monitorinqi və dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bundan əlavə, Kəlbəcər və Zəngilan rayonları ərazisində yerləşən filiz yataqlarının kosmik monitorinqi həyata keçirilmişdir [13].

Beləliklə, milli peyklər vasitəsilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dəstək davam etdirilməkdədir. Azərbaycanın peyk şəbəkəsi dövlətin suverenliyinə xidmət etmək və biznes layihəsi olmaqla yanaşı, həm də sosial-iqtisadi inkişafa təkan verir. Tədqiq edilən illərdə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın dəqiq müəyyən edilməsi, eləcə də torpaqlardan istifadənin və əkin sahələrinin uçotu ilə əlaqədar konkret layihələr həyata keçirilmişdir. 2017-ci il ərzində respublika üzrə bütün istixanaların peyk təsvirləri vasitəsilə monitorinqi aparılmış, istixana altında olan torpaq sahələrinin dəqiq sahəsi müəyyən edilmiş və elektron xəritəsi hazırlanmışdır. Peyklər vasitəsi ilə pivot suvarma sisteminin tətbiq edildiyi əkin sahələrinin və respublika üzrə meşələrin monitorinqinə başlanılmışdır [13].

Kosmik sahə beynəlxalq əməkdaşlıq üçün çox möhkəm zəmindir və bu istiqamətdə Azərbaycanda müəyyən bir mexanizm mövcuddur. Belə ki, "Azərkosmos" beynəlxalq kosmik layihələr çərçivəsində xarici dövlətlərin kosmik agentlikləri ilə kosmosdan dinc məqsədlərlə istifadə üzrə qarşılıqlı fayda gətirən əməkdaşlıqlar qurur. Bu da öz növbəsində Azərbaycanın beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında intellektual nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir [16].

Azərbaycan milli kosmik sənayenin inkişafının təmini istiqamətində bir sıra mexanizmlər mövcuddur. Onlardan 2010-cu ildə telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması, idarə olunması və istismar işlərinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə "Azərkosmos" ASC-nin yaradılması mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan telekommunikasiya sahəsində xarici tərəfdaşlardan asılılığını tam aradan qaldırmaqla yanaşı, bu sahədə xidmət göstərən, ixracatçıya çevrilir və gəlir əldə edirdi [14].

Kosmik sənaye sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi əsas strateji məqsədlərdən biridir. Beynəlxalq Astronavtika Federasiyasının Baş Assambleyasında keçirilmiş seçkilərdə 2022-ci ildə Beynəlxalq Astronavtika Konqresinin Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərarın qəbul edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Azərbaycanın son illərdə ən mötəbər tədbirlərin təşkilində yüksək təşkilatçılıq bacarığı göstərməsi onun beynəlxalq reputasiya qazanmasına şərait yaratmışdır. Beləliklə, innovativ dünyanın çağırışlarına adekvat reaksiya verən Azərbaycan bu sahədə də regionun lokomotivi rolunda çıxış edir, kosmik texnologiyalar sahəsində qlobal miqyasda mühüm mərkəzə çevrilir [14].

Azərbaycan kosmik sənaye sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmişdir. 2022-ci ildə Azərbaycanın Türkiyənin İstanbul şəhərində 876 şirkət və 24 universitetin iştirakı ilə keçirilən "SAHA EXPO 2022" müdafiə, aerokosmik və kosmik sənaye sərgisində milli stendi ilə təmsil olunması mühüm tarixi hadisə idi. Yüksək texnologiyalı məhsulların nümayiş etdirildiyi beynəlxalq tədbirdə müdafiə, aerokosmik, dənizçilik və kosmik sənaye sahələrində strateji əhəmiyyətli bir çox məhsullar ilk dəfə təqdim olunmuşdur [1].

Azərbaycanda kosmik sahənin inkişafı üçün müəyyən mexanizmlər yaradılmışdır. 1992-ci il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə kosmik fəzanın öyrənilməsi sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək, milli aerokosmik proqramları hazırlamaq və yerinə yetirmək, beynəlxalq kosmik layihələrə dair işləri əlaqələndirmək və idarə etmək məqsədilə Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyinin əsasında Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi (MAKA) yaradılmışdır [2].

MAKA 2003-cü ilə qədər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsinin tabeliyində öz fəaliyyətini davam etdirmiş və yenidən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının tabeliyinə verilmiş, 2006-cı ilə qədər həmin strukturun tərkibində fəaliyyət göstərmişdir [18]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 27 sentyabr tarixli Fərmanı ilə AMAKA (sonradan MAKA) Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin tabeliyinə verilmişdir [3].

Təşkilatın əsas missiyası kosmik fəzanın elmi cəhətdən öyrənilməsi sahəsində elmi-texniki siyasətin formalaşdırılması, müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində dövlət sifarişlərinin yerinə yetirilməsini, dövlətlərarası birgə aerokosmik proqramların, layihələrin və sazişlərin icrasını, bu sahədə beynəlxalq konvensiyaların hazırlanmasını, aerokosmik xidmətlərin dünya bazarına çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir [15].

MAKA-da 2020-ci il sentyabrın 18-dən etibarən "STARTUP 2020" layihəsi həyata keçirilməyə başlanmışdır. Layihənin əsas məqsədi gəncləri elmi innovativ layihələrə cəlb etmək, gənc novator kadrları aşkar etmək, gənclərin kreativ biznes ideyalarının inkişafına yaxından dəstək göstərməkdən ibarətdir [17].

Kosmik sənayenin inkişafı sahəsində mühüm addımlardan biri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2010-cu il 3 may tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin tabeliyində "Azərkosmos" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin (Azərkosmos ASC) təsis edilməsi idi [4].

"Azərkosmos"un təsis edilməsində əsas məqsəd telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması, idarə edilməsi və istismarı işlərinin həyata keçirilməsi idi [10]. "Azərkosmos"un əsas məqsədləri Azərbaycanın telekommunikasiya, Yer müşahidə və digər təyinatlı peyklərin orbitə çıxarılması, idarə edilməsi və istismarı işlərinin həyata keçirilməsindən, beynəlxalq kosmik layihələr çərçivəsində yerinə yetirilən fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla, həmçinin xarici dövlətlərin kosmik agentlikləri ilə kosmosdan dinc məqsədlərlə istifadə sahəsində əməkdaşlıq edilməsindən ibarət idi [9].

Araşdırılan illərdə kosmik sahənin inkişafı ilə əlaqədar praktiki işlərin görülməsi davam etdirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 17 oktyabr tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurası yaradıldı [6]. Kosmik fəaliyyət sahəsində dövlət proqramlarından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsinə nəzarət, kosmik fəzanın, o cümlədən uzaq kosmosun öyrənilməsinə və istifadəsinə dair işlərin aparılması istiqamətində sistemli araşdırmanın təşkil edilməsi, Azərbaycan Respublikasında və xaricdə kosmik fəaliyyətin nəticələrindən istifadənin elmi-texniki, istehsal, istifadəçi, təhsil və innovasiya strukturunun formalaşdırılmasının kompleks problemlərinin həllinə dair təkliflərə baxılması və tövsiyələr verilməsi, kosmik tədqiqatların, o cümlədən kosmik fəzada tədqiqatların apa-

rılması, belə tədqiqatlardan istifadə və kosmik sənaye sahəsi ilə bağlı təkliflərin hazırlanması və s. şuranın funksiyalarına aid idi [5].

Kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi prioritet olaraq qalmaqdadır. Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 27 aprel tarixli Fərmanı ilə Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin (NRYTN) tabeliyində Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos) yaradıldı. Agentlik kosmik fəaliyyət sahəsində əldə edilmiş uğurların və inkişafın davam etdirilməsi, dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqidən Azərbaycanın daha çox faydalanması, kosmik fəaliyyət sahəsində idarəetmə, tənzimləmə, əlaqələndirmə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə “Azərkosmos” ASC-nin əsasında yaradıldı [4].

Tədqiq edilən illərdə bu sahədə inkişaf mexanizmləri daha da təkmilləşdirilmiş, “Azərkosmos”da Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi yaradılmışdır. Mərkəzdə peyklərin idarə edilməsi sahəsində müxtəlif proqram təminatlarının hazırlanması, neyron şəbəkələr əsasında qurulmuş sistemlər vasitəsilə peyk təsvirlərində obyektlərin və dəyişikliklərin avtomatik tanınması, süni intellekt həlləri və digər sahələr üzrə tədqiqatlar aparılır [13].

Beləliklə, Azərbaycanın kosmik sənaye strategiyası ilə bağlı məqsədlərə nail olmaq üçün əlverişli perspektivlər mövcuddur. Kosmik rabitə digər əlaqə vasitələrinə nisbətən 5 dəfə ucuzdur. Milli peykimizin kosmosa çıxarılması Azərbaycanın etibarlı informasiya təhlükəsizliyi sisteminin formalaşmasını təmin etməklə yanaşı, telekommunikasiya sisteminin inkişafına ciddi təkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan İstanbulda «SAHA EXPO 2022» müdafiə, aerokosmik və kosmik sənaye sərgisində təmsil olunur // https://ordu.az/az/news/238454/azerbaycan-istanbulda--saha-expo-2022-mudafie,-aerokosmik-ve-kosmik-senaye-sergisinde.

2. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prexzidentinin Fərmanı // http://www.e-qanun.az/framework/6873.

3. Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və telekommunikasiya peyklərinin orbitə çıxarılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // https://e-qanun.az/framework/15589.

4. “Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos)” publik hüquqi şəxs Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin rəsmi saytı // https://mincom.gov.az/az/view/organization/29.

5. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurası haqqında Əsasnamə, 23 sentyabr 2020 // http://www.e-qanun.az/framework/46033.

6. Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının yaradılması, “Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının Əsasnaməsi”nin və “Azərbaycan Respublikasının Kosmik Məsələlər üzrə Şurasının tərkibi”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, 17 oktyabr 2017 // http://www.e-qanun.az/framework/46033.

7. “Azərbaycan Respublikasının Kosmik Agentliyi (Azərkosmos)” publik hüquqi şəxs. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin rəsmi saytı // https://mincom.gov.az/az/view/organization/29.

8. Azərbaycanda kosmik sənayenin yaradılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə vəd edir // https://yeniazerbaycan.com/Iqtisadiyyat_e11275_az.html.

9. “Azərkosmos” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin Nizamnaməsi, 23 dekabr 2010 // http://www.e-http://www.e-http://www.e-qanun.az/framework/21072 qanun.az/framework/21072 qanun.az/framework/21072.

10. “Azərkosmos” açıq səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 3 may 2010. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun rəsmi saytı // https://ict.az/az/content/176 -

11. Haqqımızda. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinin rəsmi saytı // https://nasa.az.

12. Kosmik sənaye Azərbaycanın siyasi və iqtisadi gücünü artıracaq // https://sesqazeti.az/news/analytics/315911.html.

13. Məmmədli Z. Azərbaycanda kosmik sənaye intibah dövrünü yaşayır, 17-01-2018. // https://reyting.az/layihe/7114-azerbaycanda-kosmik-senaye-intibah-dovrunu-yashayir.html.

14. Məmmədov V. Kosmos sənayesinin nəhəngləri yarım əsr sonra yenidən Bakıda: niyə məhz paytaxtımızı seçdilər? – TƏHLİL // https://aztv.az/az/news/ 2614/ kosmos-senayesinin-nehengleri-yarim-esr-sonra-yeniden-bakida-niye-mehz-paytaximizi-secdiler-marktehlilmark.

15. Missiyamız. Azərbaycan Milli Aerokosmik

Agentliyinin rəsmi saytı // https://nasa.az/missiyamiz.

16. Sadıqlı F. İlham Əliyev strategiyası Azərbaycanı kosmosa yüksəltdi // https://azerbaijan-news.az/posts/detail/ilham-eliyev-strategiyasi-azerbaycani-kosmosa-yukseltdi-1625173329.

17. Start-up. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyinin rəsmi saytı // https://nasa.az/start-up.

18. Tariximiz. Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyin rəsmi saytı. // https://nasa.az.

XÜLASƏ

Milli kosmik sənayenin əhəmiyyəti və həyata keçirilməsi mexanizmləri

Məqalədə dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycanda kosmik sənayenin inkişafı, süni peyklərin müxtəlif sahələrdə əhəmiyyəti, üstünlükləri, iqtisadi-sosial, eləcə də aqrar sahəyə təsirləri, ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Kosmik sahədə qəbul edilən proqram və digər sənədlərin yerinə yetirilməsi mexanizmlərinin inkişafı, bu sahədə müəyyən qurumların və strukturların formalaşdırılması, beynəlxalq əməkdaşlıq məsələlərinə də diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, milli peyk, kosmik sənaye, rabitə, Azərkosmos, kosmos, orbit.*

Значение национальной космической промышленности и механизмы реализации

Арзу Халилзаде

Доцент Бакинского государственного университета, доктор философии по истории

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается развитие космической промышленности в Азербайджане после восстановления государственной независимости, значение искусственных спутников в различных сферах, их преимущества, влияние на экономико-социальную, а также аграрную сферу, важность с точки зрения обеспечения информационной безопасности страны. Также было уделено внимание разработке механизмов реализации программ и других документов, принятых в космической сфере, формированию определенных институтов и структур в этой сфере, вопросам международного сотрудничества.

Ключевые слова: *информационные и коммуникационные технологии, национальный спутник, космическая отрасль, связь, Азеркосмос, космос, орбита.*

Importance of national space industry and implementation mechanisms

Arzu Khalilzade

Associate Professor of Baku State University, Doctor of Philosophy in History

SUMMARY

In the article, the development of the space industry in Azerbaijan after the restoration of state independence, the importance and advantages of artificial satellites in various fields, their effects on the economic-social, as well as the agricultural sector, and the importance of ensuring the country's information security were examined. The development of mechanisms for the implementation of programs and other documents adopted in the space field, the formation of certain institutions and structures in this field, and the issues of international cooperation were also paid attention to.

Key words: *information and communication technologies, national satellite, space industry, communication, Azerkosmos, space, orbit.*

UOT 94

TALİBANIN DEVRİLMƏSİNDƏN SONRA TÜRKİYƏ-ƏFQANISTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

orcid.org/0000-0003-0387-1349

GÜLNARƏ MƏMMƏDZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: gulka1@live.ru

GİRİŞ

XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin xarici siyasətində Asiya ölkələri ilə münasibətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Rəsmi Ankara Əfqanıstanda cərəyan edən hadisələri diqqətlə izləyirdi. Bu məqsədlə onun xarici siyasət xəttində yeni çalarlar üzə çıxmağa başladı. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkə arasında əlaqələri gücləndirən bir sıra amillər və ümumi cəhətlər də mövcud idi. Bu sahədə Əfqanıstan əhalisinin sünni məzhəbli əksəriyyətinin iki ünsürü və daşıyıcısı olan - özbəklərin və türkmənlərin, bunun ardınca isə ölkənin milli azlıqları kimi onların nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, "Soyuq müharibə"-dən sonrakı dövrdə türk elitaları Türkiyənin öz periferik bölgələrinin müəyyən ərazilərində hegemon statusu əldə edə biləcəyinə inanırdılar [1, p.159]. Belə bir maraqlı cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, Türkiyə əsrin əvvəllərində dünya miqyaslı oyunçulardan birinə çevrilmək xətti götürərək Yaxın və Orta Şərqdə liderlərdən birinə çevrilmişdi. Əslində bunu şərtləndirən, zəruri edən bir sıra amillər də mövcud idi. Belə ki, çağdaş Türkiyə Respublikası dünya miqyasında mühüm geosiyasi mövqe tutur. Əvvəla, bu dövlət hazırda islam dünyasının aparıcı dövlətlərindən biridir, digər tərəfdən o, həm də özünün dövlət quruculuğu forması ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu modeldə islam və demokratiya elementləri üst-üstə düşür. Bu amil ona davamlı iqtisadi artıma nail olmaq və ölkənin sabit inkişafını təmin etmək imkanı verir. Bununla belə, Türkiyə həm də islam dünyasının dinin dövlətdən ayrı fəaliyyət göstərdiyi az ölkələrindən biridir.

Əsrin əvvəllərindən başlayaraq Türkiyənin islam dünyasında mövqeyi nəzərə çarpacaq dərəcədə möhkəmlənmişdir. Xüsusilə Mərkəzi Asiya ölkələrində rəsmi Ankaranın mövqelərinin getdikcə güclənməsi müşahidə olunur [2].

Bəzi iranlı müəlliflərin fikrincə, "Mötədil İslam Türkiyənin milli mənafelərinin yüksəldilməsi məqsədinə çatmaq üçün Türkiyənin xarici siyasətinin əlində bir vasitə" olmuşdur. [3, p.160]. Lakin bu həqiqətə o qədər də uyğun deyil. Türkiyənin dünyəvi dövlət kimi iqtisadi maraqları üstün yer tuturdu.

Ankara özünün şərq siyasətində Əfqanıstana xüsusi əhəmiyyət verir. Osmanlı dönəmində də, Atatürkün hakimiyyəti illərində də Əfqanıstana münasibət məsələsi rəsmi Ankaranın xarici siyasət kursunun mühüm istiqamətini təşkil etmişdir.

Türkiyənin Əfqanıstan siyasətində dörd element daha çox diqqəti cəlb edir. Bunlar Əfqanıstanın birliyinin və bütövlüyünün qorunub saxlanması, onun təhlükəsizliyinin və sabitliyinin təmin edilməsi, ölkədə ictimai dəstək və təmsilçiliyi prioritet hesab edən geniş əsaslı siyasi strukturun gücləndirilməsi, Əfqanıstanı terrorizmdən və ekstremist cərəyanlardan təmizləməklə xalqın sülh və firavanlığının təmin edilməsidir. Türkiyə bu məqsədlərə uyğun olaraq həm ikitərəfli səviyyədə, həm də BMT və NATO-nun səylərini dəstəkləməklə Əfqanıstana geniş töhfələr verir. Eləcə də, Əfqanıstanın qonşuları ilə əlaqələrinin inkişafı Türkiyənin Əfqanıstana yanaşmasının əsas ünsürlərindən birini təşkil edir.

Türkiyənin Əfqanıstan ilə belə bir əlaqəsi, Taliban qüvvələrini hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq məqsədilə 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsindən sonra NATO-nun başçılıq etdiyi hərbi kampaniya ilə radikal dönüş etdi. Türk kontingenti ilk günlərdən NATO missiyasının bir hissəsini təşkil etsə də onlar yalnız qeyri-döyüş əməliyyatlarında iştirak edirdilər. Türkiyə o vaxtdan etibarən Əfqanıstanın təhlükəsizlik qüvvələrinin təlimində iştirak edir və NATO üzrə digər tərəfdaşlarına logistik dəstək verirdi. Türkiyənin yenidənqurma qrupları Vardak və Cəuzcan əyalətlərində məktəblər və xəstəxanalar tikib, yolları və körpüləri bərpa edirdilər. Əfqanıstanın şimalındakı etnik türk, özbək və türkmən icmaları ilə türk əlaqələri xüsusilə güclü olmuşdur [4].

Türkiyə Talibanın məğlubiyyətindən sonra Həmid Kərzay hökumətini tanıdı və 11 sentyabr hadisələrindən sonra Əfqanıstanın daxili yenidənqurma prosesində də fəal iştirak etməyə başladı. NATO qüvvələri 11 sentyabrdan sonra Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələri (ISAF) çərçivəsində Əfqanıstana cəlb edilən zaman, Türkiyə Əfqanıstan milli

polisinin və ordusunun təlimi və təchiz edilməsinə, qeyri-döyüş təhlükəsizlik missiyalarının və logistik əməliyyatların təmin edilməsinə böyük töhfə verdi.

Bu arada, Kabil, Herat və Məzari Şərifdə ofisləri olan Türk Koordinasiya və Əməkdaşlıq Agentliyi (TİKA) yenidənqurma layihəsində dərindən iştirak edirdi. O dövrdən başlayaraq 1100-ə yaxın layihənin təşəbbüskarı olan TİKA Əfqanıstanda 100-dən çox məktəb tikdi və Heratda xəstəxana üçün əlavə binanın tikintisi, şimal Faryabda minlərlə ailəyə ərzaq yardımının edilməsi, Herat vilayətində fermerlərə texniki yardım və Pərvan Universitetində şair və sufi mistik Mövlana Cəlaləddin Rumi üçün tədqiqat mərkəzinin açılması. Bundan başqa, 2003-2016-cı illər arasında ölkədə 127 türk şirkəti fəaliyyət göstərib, dəyəri 6 milyard dollar olan 627 layihənin tikintisi və podratçısı olub [5].

Belə bir şəraitdə NATO-nun üzvü kimi Türkiyə özünün milli maraqları baxımından bu təşkilat qarşısında öhdəliklərinə uyğun olaraq və ABŞ-ın regional siyasəti ilə əlaqədə Əfqanıstana əsgər göndərdi və müxtəlif siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik və mədəni məsələləri nəzərə alaraq ölkədə nüfuzunu genişləndirməyə başladı. Eyni zamanda Türkiyə xarici siyasətinə gəlişi ilə nəzəriyyəçi Əhməd Davudoğlu dövlətini şərq perspektivli siyasətinə üstünlük verərək bu sahədə Əfqanıstana daha çox yer yetirirdi [6].

Ankara belə bir şəraitdə Əfqanıstandakı keçmiş siyasətindən fərqli olaraq bu ölkədə öz rolunu və təsirini genişləndirməyə çalışırdı. əsrin əvvəllərindən başlayaraq Əfqanıstan Ankaranın xarici siyasətində böyük rol oynayırdı. Bu dövlətin Türkiyə üçün əhəmiyyəti, ilk növbədə, regionun geosiyasi və iqtisadi imkanları, daha sonra isə iki ölkənin mədəni ortaqlığı ilə bağlıdır.

Türkiyədə hakimiyyətə gələn prezident Rəcəb Tayyip Ərdoğan yeni xarici siyasət doktrinasını hazırlayarkən Əfqanıstana yardımın prioritet olduğunu bəyan etdi. Türkiyə hökuməti prezident Burhanəddin Rəbbani hakimiyyətini rəsmən tanıdı və “Taliban”ın məğlubiyyətindən sonra Əfqanıstanın yeni rəhbərliyi – Həmid Kərzayi hökuməti ilə etibarlı münasibətlər qurdu. Bütövlükdə, 2001-ci ildən sonra rəsmi Ankara Əfqanıstanla bağlı hadisələrdə ən fəal iştirakçılardan birinə çevrildi.

Türkiyə parlamenti (Konstitusiyaya uyğun olaraq) “kəşfiyyat əməliyyatları aparmaq, mülki şəxslərin təhlükəsizliyini təmin etmək və onlara humanitar yardım çatdırmaq” məqsədilə bu ölkəyə xüsusi təyinatlılar qrupunun göndərilməsinə qərar verdi. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, “Türk komandolarının Əfqanıstana göndərilməsi ilə bağlı qərar BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1368 və 1373 saylı qətnamələrinə və NATO çərçivəsində müttəfiq öhdəliklərinə uyğun olaraq qəbul edilib” [7].

TALİBANIN DEVRİLMƏSİNDƏN SONRA TÜRKİYƏ-ƏFQANISTAN ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türkiyənin hərbi əməliyyatlardan uzaq durmaq və Əfqanıstan dövlət quruculuğu müəssisələrini dəstəkləmək siyasəti adi əfqanların gözündə onun xoş niyyətinə inam və rəğbət hissini artırmışdır. NATO-nun digər qoşunlarından fərqli olaraq Əfqanıstandakı türk kontingentinin hər hansı bir tərəfdən nadir hallarda hücuma məruz qalmasının səbəblərindən biri də məhz elə budur. Türkiyə həmçinin barışıq səylərini koordinasiya etmək üçün regional və qlobal oyunçuları bir araya gətirən platforma olan Asiyanın Qəlbi – İstanbul Prosesinə ev sahibliyi və tərəfdaşlıq edərək Əfqanıstan münaqişəsində siyasi vasitəçi olmağa cəhd edirdi.

Həmçinin Türkiyənin Əfqanıstandakı sülhpərvər missiyasına nəzər yetirərkən bir nəfər də olsun türk əsgərinin heç bir cinayətə görə məhkum edilməməsinə diqqət yetirilməlidir. Ən azından rəsmi səviyyədə etiraf olunurdu ki, bir nəfər də olsun Əfqanıstan vətəndaşı türk əsgərlərinin əlindən əziyyət çəkməyib [8]. Türkiyənin Əfqanıstandakı missiyasını təhlil edərkən belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, onun bu missiyası əsasən Əfqanıstanda inzibati, məhkəmə, təhsil və səhiyyə sistemlərində islahatların aparılmasına, əfqan polis qüvvələrinin, ordusunun hazırlanmasına və s. sahələrə yönəldilmişdir. Eyni zamanda, Ankaranın inşa etdirdiyi xüsusi mərkəzdə əfqan polisinin böyük bir qrupu təlim keçib [9, s.134].

Ümumiyyətlə, Əfqanıstanda Türkiyə rəhbərliyi yumşaq güc texnologiyalarından səmərəli istifadə edirdi: dövlət qulluğu üçün mütəxəssislər hazırlayır; türk dilini məqsədyönlü şəkildə tədris edən məscid və məktəbləri bərpa edir; türkyönlü mediaya aktiv maliyyə yardımı göstərir; türk serialları və filmləri yayımlayırdı.

Ölkədə türk mədəniyyət nümayəndəliklərinin və mərkəzlərinin sayı artır, QHT-lərin fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir, məsələn,

Yunis Əmrə Fondu, Türk İnkişaf və Əməkdaşlıq Agentliyi (TİKA) [10, s.145].

Eyni zamanda, Ankara Əfqanıstan, Türkmənistan, Gürcüstan və Azərbaycanı əhatə edən Lazurit Dəhlizi regional iqtisadi layihəsində maraqlı olduğunu gizlətmir. Əfqanıstanda Türkiyənin daha böyük rolu Ankaraya bu ölkədə yumşaq gücünü genişləndirməyə imkan verir. Türkiyə Əfqanıstanda ən mühüm xarici hərbi aktora və ölkənin türk azlıqlarının ənənəvi liderlərinin əsas siyasi himayədarına çevrilir, beləliklə də Mərkəzi Asiyada əsasən türk xalqları ilə geosiyasi və iqtisadi əlaqələrini daha da gücləndirir.

Türkiyə hökuməti Əfqanıstandakı türk biznesmenlərinə dəstək üçün bir sıra tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmişdir. Hesablama Qırğızıstan, Qazaxıstan və Özbəkistan bazarlarında uğurla fəaliyyət göstərən və Əfqanıstanda fəaliyyətini davam etdirə bilən şirkətlər üzrə aparılıb. Ekspertlərin fikrincə, bu gün burada 200-ə yaxın türk firması çalışır [11, s.81]. Eyni zamanda, hələ 2005-ci ildə türkiyəli general E.Erdagi ISAF komandiri vəzifəsini tutması münasibətilə verdiyi hesabatda təsdiqləmişdi ki, “Türkiyə işgüzar dairələrinin nümayəndələrinin bütün kontingentinə hərbi dəstək vermək niyyəti var. Türkiyə post-taliban Əfqanıstanın nizamlanmasında iştirak edir” [12]. Bir çox cəhətdən Əfqanıstana bu cür yardım 2000-ci illərin əvvəllərindən onunla bağlıdır. Türkiyə hökuməti təkcə mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasını deyil, həm də onların nizama salınmasına yardım etməyi nəzərdə tutan “Qonşularla sıfır problem” konsepsiyasına sadiqdir [13, s.73]. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Yaxın Şərqdə və Şimali Afrikada baş verən qlobal siyasi dəyişikliklər respublika rəhbərliyinə yeni xarici siyasət strategiyasının mühüm hissəsini həyata keçirməyə imkan vermir.

Belə bir cəhəti vurğulamaq lazımdır ki, Əfqanıstanda yenidənqurma prosesinin başlıca tərəfdarlarından biri Türkiyə olmuşdur. Türkiyənin sabiq prezidenti Əhməd Necat Sezər bildirmişdi ki, onun ölkəsi Əfqanıstanda uzunmüddətli və möhkəm sabitliyin və yenidənqurmanın təmin edilməsi naminə yardımın davam etdirilməsi qətiyyətindədir. Beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə Türkiyə agentliyi nəzdində proqramların əlaqələndirmə bürosunun Kabulda təsis edilməsi haqqında protokolun uzun zamandan bəri gözlənilən imzalanma mərasimi Kərzayın səfəri gedişində ən mühüm hadisə oldu. Bu agentlik məbləği təxminən 11,6 milyon dollar təşkil edən, Əfqanıstana Türkiyə maliyyə yardımının əlaqələndirilməsi ilə məşğul olurdu.

Ancaq Türkiyənin iştirakı özəl sektorda daha çox nəzərə çarpırdı. Əfqanıstanda yenidənqurma prosesində türk firmalarının həyata keçirdikləri layihələrin ümumi dəyəri 1 milyard dollardan çox olmuşdur. Ümumiyyətlə, türk sərmayələrinin həcminin getdikcə artması nəzərdə tutulurdu. Bu maraq xeyli dərəcədə iki ölkə arasındakı tarixi əlaqələrdən irəli gəlirdi, ancaq türklərin artan iştirakı iqtisadi mülahizələrə də malikdir. Türkiyə kompaniyaları artıq Mərkəzi Asiyanın qonşu bazarlarında özlərinin əhəmiyyətli iştirakını təmin etmişdilər. Türk kompaniyaları bir çox qeyri-enerji bölmələrində regionda aparıcı sərmayədarlara çevrilmişlər. Buna görə də bir çox türk firmaları üçün Əfqanıstana gəliş sadəcə olaraq onların fəaliyyət dairələrinin genişləndirilməsi deməkdir.

Türkiyə kompaniyaları başlıca olaraq Kabil-Qəndəhar-Herat magistral şosse yolunun yenidən qurulması daxil olmaqla Birləşmiş Ştatlar və Ümumdünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilən iri layihələrdə Amerika kompaniyalarının başlıca tədarükçüsü kimi dağıdılmış hərbi infrastrukturların bərpa olunmasında mühüm rol oynayırlar. Türkiyə tədarükçüləri Əfqanıstanda öz işlərini genişləndirmək istərdilər. Onlar Həmid Kərzayı vergi qaydalarını sadələşdirməyə inandırmağa və türk banklarının zəmanət məktublarını tanımağa çağırırdılar.

Biznes üzrə Türkiyə-Əfqanıstan Şurasının dərc etdiyi icmalda belə bir proqnoz öz yerini tapmışdı ki, Türkiyə və Əfqanıstan arasında ticarət investisiyaların və podrat işləri üzrə xidmətlərin genişləndirilməsi daha yüksək sürətlə artacaqdır. Biznes üzrə Şuranın İstanbulda təşkil etdiyi görüşdə Həmid Karzay bildirmişdi ki, “mən istəyirəm ki, türk kompaniyaları Əfqanıstana pul əldə etmək üçün gəlsinlər. Əgər siz pul əldə etsəniz, bu o deməkdir ki, əfqanlar da pul əldə edəcəklər” [14]. Talibanın devrilməsindən sonrakı dövrdə Türkiyə tərəfindən Əfqanıstanın müdafiə olunması konvensiya fəaliyyəti ilə məhdudlaşmadı. Türkiyə silahlı qüvvələri Əfqan milli ordusunun bərpa edilməsində mühüm rol oynayırdı. Onlar iki dəfə Beynəlxalq təhlükəsizlik qüvvələrinə başçılıq etmişdilər. Bu ilk dəfə 2002-ci ilin iyun ayında, 2003-cü ilin fevralında, sonra isə 2005-ci ilin fevral-noyabr aylarında baş vermişdi.

Həmid Kərzay ilə görüşü zamanı Türkiyə prezidenti Əhməd Sezər bəyan etmişdi ki, Türkiyə Əfqanıstanda əyalətlərdə bərpa üzrə öz komandasını for-

malaşdırır və Fransa və İtaliyanın köməyi ilə Kabulun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün birgə mərkəz yaratmışdır. Orada əlavə olaraq 800 türk hərbi qulluqçusu yerləşdiriləcəkdir. Türkiyənin sabiq xarici işlər naziri Hikmət Çətin Əfqanıstanda NATO-nun mülki nümayəndəliyinin başçısı vəzifəsini tuturdu. H.Çətinin müşahidəsi altında Əfqanıstan demokratiyaya keçid prosesində iki mühüm addım ataraq dinc prezident və parlament seçkiləri keçirməyə nail olmuşdur. Hətta Əfqan hökuməti NATO-dan H.Çətinin səlahiyyət müddətinin artırılmasını xahiş etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 2001-ci ilin noyabrında Türkiyə Respublikasının prezidenti Əhməd Necdət Sezər İİR-in xarici işlər naziri Kamal Hərrazini qəbul edərkən apardıqları müzakirələrdə Əfqanıstanın "xarici müdaxilələrə izn verməyən bir hakimiyyətə qovuşmasının əhəmiyyətini və bu ölkədə bütün etnik qrupların təmsil edilmələrini təmin edəcək bir təşkilatlanma qurulmasının zəruriliyi" vurğulandı. Xüsusilə 11 sentyabr hücumlarından sonra Əfqanıstanda və onun ətrafında yaranmış vəziyyət dəyərləndirildi. Hərrazi də Taliban rejiminin Əfqanıstanda yaratdığı dözülməz vəziyyətə diqqət çəkmiş və belə bir vəziyyətin davamlı olmayacağını qeyd etmişdi. O, həmçinin vurğulamışdı ki, bu ölkədə yaradılacaq yeni rejimin çərçivəsinin müəyyən olunmasının gələcəkdə bir hakimiyyət boşluğuna yol açılmaması yönündən əhəmiyyət daşıdığını, İranın Talibandan sonrakı idarəçiliklə əlaqədar görüşlərini BMT və əlaqədar ölkələrə paylaşdığını, Əfqanıstanda qurulacaq hökumətdə bütün etnik qrupların təmsil edilməsini istədiklərini bildirdi.

2001-ci il noyabrın 6-da İİR-in xarici işlər naziri K.Hərrazi Türkiyənin dövlət və hökumət rəhbərləri tərəfindən qəbul edildi. Türkiyə-İran xarici işlər nazirlərinin görüşündə Əfqanıstan məsələsi də müzakirə obyekti olmuşdu. Türkiyə xarici işlər naziri İsmayıl Cem bildirmişdi ki, "türk əsgəri heç bir zaman Əfqanıstana hücum edən bir güc deyildir, türk əsgəri, əfqan xalqının terrorizmdən qurtulmasında iştirak edəcək bir güc olacaq" [15]. Pakistanla sıx əlaqələrə baxmayaraq, Türkiyə Hindistanı Əfqanıstanın milli barışıq prosesinə daxil etməyə çalışırdı.

İsmayıl Cem bu istiqamətdə görüşmələrin davam etdiriləcəyini bildirdi və bu məsələnin İran və Türkiyə kimi terrorizmdən ziyan çəkmiş ölkələr üçün xüsusi bir önəm daşıdığını qeyd etmişdi. İsmayıl Cem, İranın Əfqanıstana qonşu olmasından dolayı bu problemlə yaxından maraqlanan bir ölkə olduğunu xatırladaraq, Əfqanıstanın Türkiyə üçün də tarixi baxımdan önəmli bir ölkə olduğunu söylədi.

İsmayıl Cem, İİR-in xarici işlər naziri Hərrazinin Türkiyənin Əfqanıstana əsgər göndərmə qərarı ilə əlaqədar olaraq işlətdiyi "xarici müdaxilə problemi daha da ağırlaşdırır" sözlərini dəyərləndirərkən söyləmişdi ki, "bunlar, cənab Hərrazinin öz düşüncələridir" [16, s.48] .

NƏTİCƏ:

- Nəticə etibarı ilə Türkiyə yerli əfqan əhalisində, Kabildəki Əfqanıstan hökumətində və Talibanda böyük rəğbət və xoş niyyət yaratdı.
- Türkiyə, kimin idarə etməsindən asılı olmayaraq Əfqanıstan xalqının təhlükəsizliyinə, rifahına, tərəqqisinə birinci dərəcəli diqqət yetirirdi.
- Bütün bunların fonunda, onilliklər ərzində Əfqanıstan xalqı üçün inkişafı, təhlükəsizliyi və rifahı prioritet hesab edən Türkiyənin gələcəkdə də mühüm oyunçu kimi qalacağını iddia etmək qanunauyğundur.
- Taliban həm də Türkiyənin 2001-ci ildə Taliban məhbuslarının qətliamında günahlandırdıqları Dostumla münasibətlərinə xoş baxmır.
- Bütün bunların fonunda, onilliklər ərzində Əfqanıstan xalqı üçün inkişafı, təhlükəsizliyi və rifahı prioritet hesab edən Türkiyənin gələcəkdə də mühüm oyunçu kimi qalacağını iddia etmək qanunauyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Explaining Turkey's Cultural Diplomacy in Afghanistan during the AKP Era\\ Rahmat Hajimineh, Reza Dehghani, Fariborz Mohammadkhani\ Iranian Review of Foreign Affairs, Vol. 11, No. 1, Winter-Spring 2020, pp. 143-172.

2. Аватков В.А., Чулковская Е.Е. Центры турецкой культуры им. Юнуса Эмре – «мягкая сила» Турции // Геополитика и безопасность. 2013. № 2. С. 116–123.

3. Explaining Turkey's Cultural Diplomacy in Afghanistan during the AKP Era\\ Rahmat Hajimineh, Reza Dehghani, Fariborz Mohammadkhani\ Iranian Review of Foreign Affairs, Vol. 11, No. 1, Winter-Spring 2020, pp. 143-172.

4. Turkey's Transforming Political and Security Relationship with Afghanistan //by Umer Karim// August 12, 2021// https://newlinesinstitute.org/afghanistan/turkeys-transforming-political-and-secu-

rity-relationship-with-afghanistan/.

5. A history of fraternal Turkish-Afghan relations. Turkey prioritized security, prosperity, progress for Afghanistan people regardless of who ruled// Ahmet Gençtürk, 22.08.2021, https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/a-history-of-fraternal-turkish-afghan-relations/2342587).

6. Davutoğlu, 2001:459) Davutoğlu, Ahmet.2001. Stratejik Dreamlike: Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul: Küre yayınları BSV Kitaplığı Stratejik Araştırmalar.

7. Резолюция Совета Безопасности ООН от 20 дек. 2001 г. № 1386 [Электронный ресурс] // ООН. URL: http://undocs.org/ru/S/RES/1386(2001).

8. bax.: Kinacioglu M., Gürzel A.G. Turkey's Contribution to NATO's Role in Post-Cold War Security Governance: The Use of Force and Security Identity Formation // Global Governance. 2013. No. 19. P. 589–610.

9. Alkan Özcan S. Turkish Foreign Policy towards Afghanistan: 2009–2010 // Perceptions. 2010. Autumn – Winter. Vol. XV, no. 3–4. P. 133–146.

10. Сафонкина Е.А. Турция как новый актор политики «мягкой силы» // Вестник международных организаций. 2014. Т. 9,№ 2. С. 145–166.

11. Алиева А.И. Афганская стратегия Турции: содействие безопасности и развитию // Вестник МГИМО. 2016. № 2 (47). С. 80–90.

12. Гурьев А.А. Турция расширяет свое присутствие в Афганистане [Электронный ресурс] // Институт Ближнего Востока. 2005. 9 апр. URL: http://www.iimes.ru/?p=3563 (дата обращения: 16.10.2018).

13. Дружиловский С.Б., Аватков В.А. Внешнеполитические идеологемы Турции // Обозреватель (Observer). 2013. № 6 (281). С. 73–89.

14. Афганистан рассчитывает на помощь Турции в экономическом развитии // http: // www.afqhanistan.ru (doc).

15. Обзор прессы. Турция. 06.11.2001.

16. Emre Bayır. Tehdit ve firsat karmaşasında pasif komşu İranın Afqanistan krizindeki durumu"// Stratejik analiz. Sayı 19, qasım 2001, s.47-51.

17. A history of fraternal Turkish-Afghan relations//Ahmet Gençtürk //22.08.2021// https: //www.aa.com. tr/en/asia-pacific/a-history-of-fraternal-turkish-afghan-relations/2342587

XÜLASƏ

Məqalədə XXI əsrin əvvəllərində Türkiyənin xarici siyasətində baş vermiş dəyişikliklərdən bəhs olunur. Onun Asiya ölkələri ilə münasibətlərində Əfqanıstana xüsusi əhəmiyyət verməsi vurğulanır. 11 sentyabr hadisələrindən sonra Türkiyənin Əfqanıstanda iştirakını zəruri edən amillər sadalanır. Digər ölkələrdən fərqli olaraq Türkiyə sülhməramlı qüvvələri Əfqanıstanda yalnız dinc yenidənqurma prosesində iştirak edirdilər. Türk kontingenti NATO missiyasının bir hissəsini təşkil etsə də, onlar yalnız qeyri-döyüş əməliyyatlarında iştirak edirdilər.

Əfqanıstanda yenidənqurma prosesinin başlıca tərəfdarlarından biri Türkiyə olmuşdur. Türkiyənin bu missiyası əsasən Əfqanıstanda inzibati, məhkəmə, təhsil və səhiyyə sistemlərində islahatların aparılmasına, əfqan polis qüvvələrinin, ordusunun hazırlanmasına və sair sahələrə yönəldilmişdir. Türkiyə tərəfi Əfqanıstanda dağıdılmış hərbi infrastrukturların bərpa olunmasında mühüm rol oynayırdı.

Ancaq türklərin artan iştirakı iqtisadi mülahizələrə də malikdir. Onun iştirakı özəl sektorda daha çox nəzərə çarpırdı. Türkiyə kompaniyaları dağıdılmış hərbi infrastrukturların bərpa olunmasında mühüm rol oynayırlar. Əfqanıstan rəhbərliyi həyatın bütün sahələrində türk şirkətlərinin iştirakını arzulayırdı. Türkiyə-İran xarici işlər nazirlərinin görüşündə Əfqanıstan məsələsi də müzakirə obyekti olmuşdu. Türkiyənin Əfqanıstanda sülh missiyasını yerinə yetirməsi iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafına da müsbət zəmin yaratdı.

Açar sözlər: *Taliban, Əfqanıstan, bərpa işləri, Türkiyə, mədəni əlaqələr.*

TURKISH-AFGHAN RELATIONS AFTER THE OVERTHROW OF THE TAIBAN

Gulnara Mammadzade,
Ph.D., S.l., Baku State University,
email: gulka1@live.ru,
orcid.org/0000-0003-0387-1349

SUMMARY

The article talks about the changes that have taken place in Turkey's foreign policy at the beginning of the 21st century. It is emphasized that he attaches special importance to Afghanistan in relations with Asian countries. After the events of September 11, the factors that necessitated Turkey's

participation in Afghanistan are listed. Unlike other countries, Turkish peacekeeping forces have only participated in the process of peaceful reconstruction of Afghanistan. Although the Turkish contingent was part of the NATO mission, it only participated in non-combat operations.

Turkey has been one of the main supporters of the reconstruction process in Afghanistan. This mission of Turkey is mainly aimed at carrying out reforms in the administrative, judicial, educational and medical systems of Afghanistan, training the Afghan police, army and other fields. The Turkish side has played an important role in the reconstruction of the destroyed military infrastructures in Afghanistan.

However, the growing participation of the Turks also has economic reasons. Its presence was more prominent in the private sector. Turkish companies play an important role in the reconstruction of destroyed military infrastructures. The Afghan leadership wanted the participation of Turkish companies in all spheres of life. The issue of Afghanistan was also discussed at the meeting of the foreign ministers of Turkey and Iran. The implementation of Turkey's peacekeeping mission in Afghanistan has created a positive basis for the development of cultural relations between the two countries.

Key words: *Taliban, Afghanistan, restoration work, Turkey, cultural ties.*

ТУРЕЦКО-АФГАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ПОСЛЕ СВЕРЖЕНИЯ РЕЖИМА ТАЛИБОВ

Гюльнара Мамедзаде,
Д.ф.п.и., С.П., Бакинского Государственного Университета,
email: gulka1@live.ru,
orcid.org/0000-0003-0387-1349

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается об изменениях, произошедших во внешней политике Турции в начале 21 века. Подчеркивается, что он придает особое значение Афганистану в отношениях с азиатскими странами. После событий 11 сентября перечислены факторы, которые обусловили необходимость участия Турции в Афганистане. В отличие от других стран, турецкие миротворческие силы участвовали только в процессе мирного восстановления Афганистана. Хотя турецкий контингент был частью миссии НАТО, он участвовал только в небоевых операциях.

Турция была одним из главных сторонников процесса восстановления в Афганистане. Эта миссия Турции в основном направлена на проведение реформ в административной, судебной, образовательной и медицинской системах Афганистана, подготовку афганской полиции, армии и в других областях. Турецкая сторона сыграла важную роль в восстановлении разрушенной военной инфраструктуры в Афганистане.

Однако растущее участие турок также имеет экономические причины. Его присутствие было более заметным в частном секторе. Турецкие компании играют важную роль в восстановлении разрушенных военных инфраструктур. Афганское руководство хотело участия турецких компаний во всех сферах жизни. Вопрос Афганистана также обсуждался на встрече министров иностранных дел Турции и Ирана. Осуществление миротворческой миссии Турции в Афганистане создало позитивную основу для развития культурных отношений между двумя странами.

Ключевые слова: *Талибан, Афганистан, восстановительные работы, Турция, культурные связи.*

UOT 94

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ İTALİYANIN TÜRKİYƏYƏ MÜNASİBƏTDƏ SİYASƏTİ

VÜSALƏ VEYSƏLOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin
Ümumi tarix kafedrasının dosenti

E-mail: vusala.veysalova@mail.ru

Osmanlı dövlətinin torpaqları hesabına yeni ərazilər ələ keçirmək İtaliyanın Birinci dünya müharibəsinə cəlb edilməsinin əsas səbəblərindən biridir. İtaliya "Üçlər" İttifaqına daxil olsa da, 1900-cü ildən İngiltərə və Fransa ilə yaxınlaşmağa başladı. Bu yaxınlaşma ona Afrikada öz işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün lazım idi. 1900-cü ilin fevralında İtaliya Fransa ilə saziş bağladı. Həmin sazişə görə, İtaliya Fransanın Mərakeşdəki "xüsusi maraqlarını" tanıyırdı, Fransa isə öz növbəsində İtaliyanın Tripolitaniya və Kirenaikada "xüsusi maraqlarını" tanıyırdı. 1902-ci ildə İtaliya İngiltərədən Tripolitaniyada maraqlarının olmaması barədə təminat aldı. İtaliya 1909-cu ildə Rusiya ilə saziş bağladı. Bu sazişə görə, Rusiya İtaliyanın Tripolitaniyada "xüsusi maraqlarını" tanıyırdı, əvəzində İtaliya çar Rusiyasının boğazlarda maraqlarına "xeyirxahlıqla yanaşacağını" öhdəsinə götürürdü. Bu sazişə arxalanan İtaliya 1911-ci il sentyabrın 29-da Türkiyəyə müharibə elan etdi [2, s35].

İtaliya-Türkiyə müharibəsindən əvvəlcə Balkanda vəziyyət çox qaranlıq idi. 1911-ci ilin martında albanlar üsyan qaldırmışdılar. İtalyan Kralının qayınatası olan Qaradağ Kralı alban üsyançılarını dəstəkləyirdi. İtaliya isə Qaradağı dəstəkləyir və onu Osmanlı dövlətinə qarşı çıxmağa təhrik edirdi [3, s65]. İtaliya həm də üsyan qaldıran albanlara Harribaldi təşkilatı vasitəsilə silah göndərirdi. 1911-ci ilin iyununda üsyan yatırıldı və üsyançılar Qaradağa sığındılar [5, s253].

Bu zaman İtaliya Osmanlı dövlətinə qarşı Asirdə (Səudiyyə Ərəbistanında əyalət) üsyan qaldıran Seyid İdrisi də dəstəkləyir və ondan öz mənafeyi üçün istifadə edirdi [6,s309].

1911-1912-ci illərdəki İtaliya-Türkiyə müharibəsi zamanı təcavüzə qurban olan Türkiyə dəfələrlə böyük dövlətlərdən vasitəçilik etmələrini xahiş etsə də onlardan heç biri İtaliya ilə münasibətlərini pozmaq istəmədi. Əksinə, onlardan hər biri şəraitdən istifadə edib daha çox fayda əldə etməyə çalışırdı.

İngiltərə İtaliyanın Tripolitaniyadakı təcavüzünə heç bir maneçilik göstərmədi, əksinə o, Misirdə kapitulyasiya rejiminin dəyişdirilməsi üçün İtaliyanın razılığını almaq istəyirdi.

Türkiyə öz iqtisadi və siyasi maraqlarının olmasına, baxmayaraq, Almaniya ilə "üçlər" ittifaqını canlandırmağa çalışdığına görə italyan planlarına mane olmadı, əksinə Türkiyəyə təzyiq göstərməyə başladı.

İtaliya-Türkiyə müharibəsi zamanı baş nazir olan Ciollitti öz xatirələrində İtaliyanın Tripolitaniyaya getmək haqqında qərarının birdən-birə meydana çıxmadığını, bunun üçün İngiltərə ilə Misir və Fransa ilə Mərakeş məsələsini müzakirə edərək özləri üçün bir sıra hüquqlar əldə etdiklərini və bunu böyük dövlətlərə təsdiq etdirdiklərini açıqca etiraf edir [1, s355]. Parisdəki Rusiya səfiri İzvolski isə 1911-ci il sentyabrın 27-də rus səfiri Neratova yazırdı: "Tittonidən öyrəndiyimə görə İtaliya Türkiyə hökumətinə Tripolitaniyanı işğal etmək istədiyini bildirəcək və 24 saat ərzində cavab istəyəcəkdir. Sözünə görə İtaliyanın bu təşəbbüsü Kiderlenin siyasətinin qaçılması mümkün olmayan qəti nəticəsidir" [2, s35].Təklənmiş Türkiyə İtaliyannn şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu. 1912-ci ilin oktyabrında imzalanan Lozzana sülhünə görə, İtaliyanın Tripolitaniya, və Kiremakanı işğal etməsi Türkiyə tərəfindən tanınırdı. İtaliya müharibənin gedişatında Dodekanez adalarını işğal etmişdir.

Böyük dövlətlər arasında əmiın amanlığın hələ hökm sürdüyü vaxt İtaliya strateji, maliyyə və siyasi cəhətdən bütün diqqətini Kiçik Asiyaya yönəltdi.

İtaliyanın İstanbula göndərdiyi yeni səfir Kamillo Karroninin məqsədi Aralıq dənizinin Qərbində italyan mənafelərinə himayədarlıq etməkdən ibarət idi [4, s16]. Avropa Türkiyəsi dağılmışdı. Kiçik dövlətlər öz talelərini öz əllərinə almışdır. Asiya Türkiyəsi də tezliklə eyni taleyi yaşayacaqdı. Lakin bu halda nəzarətin böyük dövlətlərin əlinə keçməsi ehtimalı böyük idi. Belə olduqda İtaliya özünün böyük dövlətlər arasında olmasını vacib sayırdı. 1913-1914-cü illərdə İtaliya özü üçün Kiçik Asiyada "maraq dairəsi" axtarırdı. İtaliyanın "maraq dairəsi"nə Dodekanez adalarından Adaliyaya qədər uzanan ərazilər daxil edilirdi.

Hələ 1911-ci ilin fevralında İtaliyanın o vaxt Xarici işlər naziri olan Quicciardini parlamerıtdəki çıxışında demişdi: "Osmanlı dövlətinin Aralıq dənizi sahillərindəki vilayətlərinin vəziyyəti bizi italyan torpaqları qədər maraqlandırır..."[1, s355]Bu da aydın idi ki, İtaliya bu "maraq dairəsi"nə Xarici işlər naziri San Culianonun tez- tez təkrar etdiyi "güman ki, Osmanlı imperiyasmm süqutu uzaqda deyil" fikrinin gerçəkləşdirilməsindən sonra sahib ola bilərdi.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində İtaliyanın Türkiyənin təsərrüfat həyatında payı çox cüzi idi. Onun Osmanlı borc payı 5% idi.

San Culiano İtaliyanın Aralıq dənizi siyasətini təsbit edən "əsas proqram" hazırladı. Bu proqram Sail Culiano 1913- cü il yanvarın 22-də baş nazir Ciollittiyə təqdim etdiyi memorandumda İtaliyanın Osmanlı dövlətinə qarşı izləyəcəyi yeni siyasətin əsaslarını irəli sürüdü. Memorandumda deyilirdi ki, "Türkiyə gələcəkdə güman ki, daxil olacağı böhranda Avropadakı torpaqlarını itirəcəkdir. İtaliyanın mənafeyi status-kvonun qorunmasındadır. Əgər Osmanlı dövlətinin ləğvi və paylanılması gündəliyə gələrsə, İtaliya da söz sahibi olmalıdır". Başda Antalya olmaqla Cənub-Qərbi Anadolu İtaliyanın Şərq siyasətində əsas yer tuturdu. Balkan müharibələrinin Osmanlı dövləti tərəfindən uduzulması da İtaliyanın bu bölgədə rahat hərəkət etməsinə imkan yaratmışdı.

Anadoluda nüfuz bölgəsi əldə etməyə çalışan İtaliya 1913-cü ilin baharında Antalyada konsulluq açmağa nail oldu və bölgə ilə bağlı layihələr hazırlamağa başladı. 1913-1914-cü illərdə İtaliyanın arxeoloji heyəti bölgədə tədqiqatlar aparırdı. Öz iqtisadi nüfuzunu gücləndirmək məqsədilə İtaliya İzmir və Qüdsdə Banko di Romanın şöbələrini açdı [4, s16]. 1913-cü il oktyabrın 10-da İtaliya Osmanlı dövlətinin bir dəmir yolu inşa etmək barədə imtiyaz aldı. Bu dəmir yolu Adaliya və Makri rayonlarında salınmalı idi [5, s253].

Birinci Dünya müharibəsi başlayanda İtaliya "Üçlər" İttifaqı haqqında müqavilə üzrə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək niyyətində deyildi və buna görə 1914-cü il avqustun 3-də bitərəflik haqqında bəyannamə verdi.

Avropada müharibənin başlanması və İtaliyanın öz bitərəfliyini elan etməsindən sonra onun Kiçik Asiyada mövqeyi xeyli zəiflədi. İtaliyanın qüdrətli ordusunun olmaması onun Osmanlı imperiyasına qarşı iddialarına səthilik donu geyindirirdi.

Beləliklə, İtaliya hökuməti Antanta dövlətləri ilə danışıqlara başladı və aydınlaşdırmaga çalışırdı ki, Antanta tərəfdən müharibəyə qoşulmaq müqabilində nə qazana bilərdi. Antanta İtaliyaya bol vəd verməklə onu öz tərəfinə çəkdi. Çünki İtaliyanın iddiaları əsasən Avstriyaya, Albaniyaya və Türkiyəyə qarşı idi. Bu dövlətlər də Antanta ilə düşmən cəbhədə idilər və onların əraziləri ilə alver etməyi Antanta, özü üçün məqbul sayırdı.

İtaliya hər iki tərəflə danışıqlar aparırdı. Antanta, dövlətləri ilə danışıqlara müharibə başlayandan sonra 1914-cü ilində avqustunda başlanıldı. Avstriya-Macarıstan və Almaniya ilə İtaliya arasında danışıqlar Romada aparılırdı. Avstriya-Macarıstanla danışıqlar hətta 1915-ci il aprelin 25-də, yəni London müqaviləsinin bağlanması ərəfəsində aparılırdı [2, s 35].

Osmanlı dövləti İtaliya ilə dinc münasibətləri davam etdirmək niyyətində idi. Türkiyə müharibəyə daxil olduqdan sonra baş nazir rəsmi olaraq İtaliya hökumətinə bildirdi ki, Türkiyə heç vaxt italyan mənafelərinin pozulmasına yol verməz və onunla dinc şəraitdə yaşamaq istəyir [3, s65].

İtaliya hökuməti isə Osmanlı dövlətinin hərəkətlərini həssaslıqla izləyir və bu hərəkətlərə qarşı öz münasibətini bildirməkdən çəkinmirdi. 1914-cü ilin noyabrında şeyxislam tərəfindən cihad elan edildikdən sonra İtaliya hökuməti öz etirazını ifadə etmiş və bildirmişdi ki, müqəddəs müharibə elan edilməsi iki ölkə arasında münasibətlərin kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. İtaliya hər iki tərəflə danışıqlar aparmaqla bərabər imkan düşdükdə torpaqları ələ keçirməyi də unutmurdu. 1914-cü ilin oktyabrında İtaliya Soseno adasını ələ keçirdi [5, s253]. İtalyan millətçi təbliğatçıları bu adanı Adriatik dənizinin Cəbəltariqi adlandırırdılar. Dekabrda isə İtaliya Albaniyaya məxsus olan Adriatik sahilində yerləşən Valonanı işğal etdi. Marna döyüşündən sonra İtaliyanın baş naziri Salandra öz müttəfiqlərini hədələməyə başladı ki, ictimai əhvali-ruhiyyə onu Antanta tərəfə meyl etməyə məcbur edir. Salandra Avstriya-Macarıstanda İtaliyanın bitərəfliyinə görə Trentino və hətta Triyesti tələb etməyə başladı. Bu zaman İtaliyada mövcud olan milliyyətçi cərəyanın nümayəndələri hesab edirdilər ki, Adriatik dənizində italyan üstünlüyünün davam etdirilməsi üçün müharibəyə Avstriya-Macarıstana qarşı daxil olmaq lazımdır.

İtaliyanın London və Parisdə apardığı yoxlamalar bir nəticə vermədiyindən Salandra 1914-cü ildə sayıq və fəal bitərəflik elan etdi [6, s309].

Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından

vaxt keçdikcə bitərəf dövlətlərin rolu və dəyəri artırdı. İtaliyanın Buxarestdəki nümayəndəsi öz rus həmkarına bu barədə demişdir ki, İtaliyanın müharibəyə daxil olması hər tərəfə üstünlük verə bilər. Ona görə İtaliya çalışırdı ki, öz yardımını "mümkün qədər baha qiymətə satsın" [2, s35].

1915-ci il fevralın 9-da Sazonov Dumada bəyan edir ki, Rusiya yaxın vaxtda açıq dənizə çıxacaqdır. Burjua liberallarının lideri Milyukov digər dövlətlərlə birlikdə Osmanlı paytaxtının və boğazların alınmasını tələb edirdi. Bir neçə gün sonra ingilis-fransız donanması Çanaqqala əməliyyatına başladı. Bu əməliyyat İtaliyanı təşvişə saldı. İtaliya hökuməti hesab edirdi ki, Çanaqqala əməliyyatı isə Osmanlı mülklərindən pay almayacaq. Buna, görə İtaliya müharibəyə qoşulmasa ona Osmanlı mülklərindən pay almayacaq. Bu hadisələrdən bir qədər əvvəl Petroqraddakı Yunanıstanın diplomatik nümayəndəsi bildirmişdi ki, italyan səfiri A.Kariotti "mənə çox qəti ifadə etdi ki, boğazlar və İstanbul məsələsinin təkcə Antanta tərəfindən həll edilməsi bu üç dövləti Aralıq dənizinin şərq hövzəsində müstəsna üstünlüyə nail olması demək olacaq ki, bu da qətiyyən İtaliyanın mənafeyinə cavab vermir" [5, s253]. Bu barədə Kariotti Rumıniyanın diplomatik nümayəndəsinə də demişdir.

Vyanada aparılan danışıqların dayandırılmasında İtaliya hökuməti 1915-ci il martın əvvəllərində Antanta ilə öz alverini gücləndirdi və onun qarşısına yeni tələblər qoydu. Tezliklə İtaliya hökuməti Antantaya təzyiq etmək üçün yeni vasitə tapdı. Belə ki, martın 8- də Vyana güzəştə gedərək hətta Habsburqların evinin şəxsi mülkləri hesabına İtaliyaya ərazi güzəşti etməsi barədə kral şurasında qərar çıxartdı. Lakin Mərkəz dövlətlərinin qoşunlarının Polşa və Qallitisiya ərazisində məğlubiyyətə uğramaları İtaliyanın Antanta tərəfə keçməsini sürətləndirdi.

Antanta dövlətləri arasında İtaliyanın müharibəyə qoşulması məsələsinə fikir ayrılığı vardı. Sazonov İtaliyanın müharibəyə qoşulmasını mənfi mövqedən qiymətləndirirdi. O, hesab edirdi ki, İtaliyanın müharibəyə qoşulması müharibənin sonunda sülh danışıqlarının gərgin keçməsinə səbəb olacaq. Delkkase isə İtaliyanın müharibəyə qoşulması fikrini müdafiə edirdi. O, hesab edirdi ki, İtaliya müharibəyə qoşularsa, təkcə Çanaqqala əməliyyatında iştirak etmədə yox, həm də Avstriyaya qarşı müharibə aparmaqla da fayda gətirəcək.

1915-ci il martın 10-da Londondakı İtaliya səfiri markiz İmperialı Qreyə bildirdi ki, İtaliyaya müharibə üçün hərbi qüvvə təqdim edə bilər. İtaliya Antantaya hərbi ittifaq bağlamaq təklifi ilə müraciət etdi. Bunun əvəzində İtaliya Trentinonun, Cənubi Tirolun, Triyestin, bütün İstriyanı, Dalmasiyanı, Dodakanez adalarını, Albaniya Valonasının ona verilməsini, qalan Albaniya üzərində italyan protektoratlığının yaradılmasını tələb etdi. İtaliya eyni zamanda Türkiyə əyalətləri olan İzmir və Adaliyaya qarşı öz tələblərini irəli sürdü. Rusiyanın təkidi ilə İtaliya Adriatik dənizinin şərq sahillərindəki Cənubi Slovenya torpaqlarına öz iddialarından əl çəkdi. İtaliyanın bütün digər tələbləri 1915-ci il aprelin 26-da Londonda İngiltərə, Fransa, Rusiya və İtaliya arasında imzalanan gizli sazişdə öz əksini tapdı.

Sazişə görə, İtaliyanın 1912-ci ildən bəri işğal etdiyi Dodekanez adaları üzərində suverenliyi müttəfiqlər tərəfindən qəbul edilirdi [3, s65]. Sazişin 9-cu maddəsində deyilirdi: "Fransa, İngiltərə və Rusiya etiraf edirlər ki, İtaliya Aralıq dənizində tarazlığının qorunub saxlanmasında maraqlıdır və Asiya Türkiyəsinin tam bölüşdürüləcəyi təqdirdə İtaliyanın da Antalya ətrafında payına düşəcəyi hissəyə sahib olacağını qəbul edirdilər. Artıq İtaliya burada özü üçün bəzi hüquqlar və mənafelər təmin etmiş və bu da ingilis və italyan konvensiyasının bağlanması üçün zəruri şərait hazırlamışdır. Əgər Fransa, İngiltərə və Rusiya müharibə zamanı Asiya Türkiyəsini ərazisinə işğal etmiş olsalar, Antalya inzibati ərazi bölgüsündən Aralıq dənizini əhatə edən hissəsi buranı almağa hüququ olan İtaliyaya veriləcəkdir".

London sazişi müharibəyə daxil olmaq müqabilində İtaliyaya xeyli ərazi vədləri versə də, millətçi İtalyan tarixçiləri xarici işlər naziri Sonninonu müttəfiqlərdən yaxşı pay almamaqda təqsirləndirirdilər. Onlar Sonninonu və İtaliyanın Londondakı səfiri İmperialını Qrey tərəfindən aldadıqları üçün İtaliyanın Türkiyədə xüsusi maraqlarını elan etməməkdə və bu maraqların Fransa və Rusiya tərəfindən tanınmasına cəhd etməməkdə günahlandırırdılar. İtaliyanın Antanta, tərəfindən müharibəyə qoşulması haqqında Londonda sövdələşmələr gedən bir vaxtda Türkiyə Midhəd paşa başda olmaqla, Romaya nümayəndə heyəti göndərmişdi ki, separat sülh danışıqlarında vasitəçi olmağı İtaliya hökumətindən xahiş etsin. İtaliya hökuməti isə Portanın rəsmi müraciət edəcəyi təqdirdə vasitəçi olmağa hazır olduğunu bildirmişdi [1, s355].

London sazişinə görə İtaliya bir aydan sonra Antanta, tərəfdən müharibəyə girəcəyinə söz verirdi.

Mayın 3-də İtaliya "Üçlər" İttifaqı haqqında müqaviləni ləğv etdi və mayın 23-də Avstriya-Macarıstana müharibə elan etdi. Həmin il avqustun 21-də İtaliya Türkiyəyə müharibə elan etdi.

Sayks-Piko sazişi bağlanarkən Antanta dövlətləri İtaliyaya heç bir məlumat verməmişdilər. 1916-cı ilin mayında İngiltərənin baş naziri Askvit Osmanlı torpaqlarının bölüşdürülməsi haqqında keçirilən müzakirələr barəsində açıqlama verdikdən sonra İtaliya təşvişə düşdü. 1916-cı il iyulun 17-də Parisdəki italyan səfiri Tittoni Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə İtaliyanın Antalya bölgəsini tələb etdiyini, eyni zamanda, Kilikiya və Suriya ilə də maraqlandığını bildirdi. İtaliya Sayks-Piko sazişinin mətni ilə deyildi [9, s249]. Fransanın etirazına baxmayaraq, Antanta dövlətləri 1916-cı il oktyabrın 12-də Sayks-Piko sazişinin mətnini İtaliyaya təqdim etdilər. Noyabrın 4-də İtaliya hökuməti Antanta dövlətlərinə öz memorandumunu təqdim etdi. Memoranduma görə İtaliya təkcə Antalya bölgəsini tələb etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda Konya, Aydın, İzmir də daxil olmaqla fransız nüfuz dairəsi olan Adana vilayətini də tələb edirdi [6, s309].

1916-cı il noyabrın 19-20-də Petroqraddakı italyan səfiri Karlotti Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə İtaliya Xarici İşlər Nazirliyinin 1 və 2 nömrəli xatırlatma məktublarını təqdim etdi. Bu xatırlatma məktublarında bir sıra yeni tələblər, o cümlədən, Fələstində italyan maraqlarının təmin edilməsi, İtaliya ilə razılaşma olmadan Kiprin hər hansı dövlətə güzəşt edilməməsi tələb edilirdi. Dekabrın 2-də Sonnino Antanta dövlətlərinin Romadakı səfirlərinə İtaliyanın Kiçik Asiyadakı tələbləri ilə bağlı memorandum təqdim etdi. Bu zaman İngiltərə hökumətində müharibə nəticəsində gücdən düşmüş Rusiyaya qarşı soyuq münasibət formalaşırdı. Əksinə, London İtaliya ilə yaxınlaşmağa üstünlük verirdi. İtaliyanın təkidi ilə İngiltərə xarici işlər naziri Balfur italyan tələbləri ilə bağlı konfrans çağırılmasını 1917-ci il yanvarın 29-na təyin etdi. Dörd dövlətin nümayəndələrinin Londonda çağırılan bu konfransda. Balfur İtaliyanın İzmirlə bağlı tələbinin yerinə yetirilməsinin əleyhinə çıxdı [3, s65]. Konfransda iştirak edən İngiltərənin İstanbuldakı sabiq səfiri Mallet İtaliyanın tələbləri ilə bağlı yeni təklif irəli sürdü. Bu təklifə görə İtaliyanın Anadoludakı nüfuz bölgəsi Quşaadasında başlayaraq düz xətt istiqamətində Erciyaş dağına qədər və sonra isə cənuba dönərək, Amur burnuna qədər davam etməli idi. Bu plana görə, İtaliya İzmir və Mersindən imtina etməli idi. Markiz İmperialı bu yeni planı müzakirə etməkdən imtina etdi. 1917-ci ilin fevralında Sonnino müttəfiq dövlətlərə bildirdi ki, İtaliya ya İzmirdən, ya da Mersindən imtina edə bilər, lakin İtaliya bunların ikisindən də imtina etmək fikrində deyildi [5, s253].

1917-ci ilin martında Sonnino Rusiyanın Romadakı səfiri Girsə bildirmişdi ki, Kiçik Asiya məsələsi ilə bağlı parlamentdə onu günahlandırsalar, o açıq ürəklə etiraf edəcək ki, həqiqətən ölkə qarşısında günahkardır və istefaya gedəcək. Sonnino özünün günahkar olmasını Qreyə inanması ilə əlaqələndirirdi. Qrey Sonnino inandırırdı ki, London müqaviləsi imzalanan gündən İtaliya bütün danışıqlarda bərabər hüquqlu müttəfiq olacaq [6, s309].

Martın 6-da konfrans yenidən toplanan zaman italyan səfiri bildirdi ki, İzmirin İtaliyaya veriləcəyi təqdirdə Malletin planı qəbul edilə bilər.[7, s220]

1917-ci il aprelin 11-də İngiltərə və Fransanın baş nazirləri Lyod Corc və Ribo Folestoda görüşdülər və İzmirin İtaliyaya verilməsi barədə razılığa gəldilər. Bir neçə gün sonra aprelin 19-21-də Sen Jan de Moriyendə İngiltərə, Fransa və İtaliyanın nümayəndələri konfrans keçirdilər. Rusiya bu Konfransda iştirak etmədi və konfransın işi barədə ona məlumat verilmədi.

Sen Jan de Moriyendə imzalanan sazişə görə Rusiya hökumətinin razılığı ilə İzmir, İzmirin şimalı, Afyonun cənubu, Qızılırmağın cənubu və ətrafı, Mersinin qərbindən Aralıq dənizinə qədər uzanan zolağın içərisində qalan cənub-qərbi Anadolu da İtaliyaya vəd edilirdi..[1, s355]

Lakin Sen Jan de Moriyen sazişi İtaliya üçün uğurlu olmadı. Uğursuzluğun ən mühüm əlaməti ondan ibarətdir ki, bu saziş Rusiya tərəfindən təsdiq edilməli idi. Rusiya isə bunu etmədi. 1917-ci ilin noyabrında hakimiyyətə gələn bolşeviklər böyük dövlətlərin Osmanlı dövləti ilə bağladıqları gizli sazişləri nəşr etdi. Gizli sazişlər dərc ediləndən sonra məlum oldu ki, İtaliyaya vəd olunan torpaqlar digər dövlətlərə vəd edilənlərlə eynilik təşkil edirdi [8, s57].

1918-ci ilin oktyabrında İngiltərə və Fransa elan etdilər ki, Sen Jan de Moriyen sazişinin şərtləri Rusiya tərəfindən təsdiq edilmədiyi üçün etibarsızdır.

Açar sözlər: *Üçlər ittifaqı, Antanta bloku, işğalçılıq planları, gizli London müqaviləsi, Sen Jan de Moriyen sazişi.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Раздел Азиатской Турции. По секретным документам б. Министерства иностранных дел. Под ред. Е.А.Адамова. М., 1924, с.355.

2. Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. C.II, krsım I. Ankara, 1983, s.35.

3. Bosworth R.J.B. Italy and the End of Ottoman Empire. In the book: The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. Edited by Marian Kent. London, 1984, p.65.

4. Раздел Азиатской Турции... с.16.

5. Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов Царского и Временного правительств. 1878-1917. Серия III, 1914-1917, т. VII, часть II. М.-Л., 1935, с.253.

6. Константинополь и проливы. Т .1. М., 1925, с .309.

7. Алдрованди Марескотти. Дипломатическая война. Воспитания и отрывки из дневника (1914-1919 гг.). Перевод с итальянского. М., 1944, с. IX.

8. Милюков П.Н. Чего ждет Россия от войны? Пгр. 1915, с.57.

9. Bayur Y.H. Türk inkılabı tarihi. С.Ш, kisim II, s.249.

10. Раздел Азиатской Турции. с.248-249, 250; Anderson M.S. The Eastern Question 17741923. New York, 1966, p.343.

Доцент Вусала Вейсалова

ПОЛИТИКА ИТАЛИИ В ОТНОШЕНИИ ТУРЦИИ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

РЕЗЮМЕ

Одной из основных причин участия Италии в первой мировой войне было стремление расширения своей территории за счет Османских владений. В 1913-1914 годах Италия занималась приобретением для себя «сфер влияния» в Малой Азии. После начала первой мировой войны Италия начала переговоры с обеими воюющими сторонами о вступлении в войну. 26 апреля 1915 года в Лондоне между Англией, Францией и Россией с одной стороны и Италией с другой было заключено соглашение, по которому Италия взамен вступления в войну должна была получить, кроме всего прочего, свою долю и от Османских владений. В августе 1915 года Италия объявила войну Турции. В апреле 1917 года в Сен Жан де Мариенне Италия заключила соглашение с Англией и Францией, по которому с согласия России, получила новые Малоазиатские земли Османской империи. Но Россия не утвердила это соглашение и после опубликования секретных соглашений об Османской империи стало ясно, что земли? на которые претендовала Италия были обещаны и другим странам.

Ключевые слова: *Тройственный союз, блок Антанты, планы инвазии, тайный договор Лондон, договор Сен-Жан-де-Мариенн.*

Docent Vusala Veysalova

ITALIAN POLICY TOWARDS TURKEY IN THE YEARS FIRST WORLD WAR

RESUME

One of the main reasons for Italy's participation in the First World War was the desire to expand its territory at the expense of Ottoman possessions. In 1913-1914 Italy was busy acquiring "zones of influence" for itself in Asia Minor. After the outbreak of the First World War, Italy began negotiations with both sides to enter the war. On April 26, 1915, an agreement was signed in London between England, France, and Russia on the one hand, Italy on the other, in which, among other things, Italy would get its share from Ottoman possessions in return for entering the war. In August 1915, Italy declared war on Turkey. In April 1917, Italy signed an agreement with Britain and France at Saint Jean de Marienne, in which, with the consent of Russia, the Ottoman Empire received the new territories of Asia Minor. However, Russia did not approve of this agreement, and after the publication of the secret agreements regarding the Ottoman Empire, it was revealed who owned the land that Italy claimed to be promised to other countries.

Key words: *Triple allience, the block of Entente, plans of the invension, the secret treaty London, the treaty of Saint Jean de Marienne.*

UOT 930

ANTİK DÖVR METALLURGİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ ASPEKTLƏRİ

NƏRGİZ AXUNDOVA
AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: nargizaxundova80@gmail.com

İnsanın metalla ilk tanışlığı necə olub və metallurgiya istehsalı haradan yaranıb? Müasir fikirlərə görə, qədim insanın tanış ola biləcəyi ilk metallar "doğma" adlanan metallardır ki, bunlardan ən çox yayılmışları qızıl və misdir. Gümüş külçələr təbiətdə qızıl və misdən daha az (20-30 dəfə) olur, əlavə olaraq onlar daha az cəlbedici və parlaq parıltıya malikdirlər, bunun nəticəsində gümüş, çətin ki, insanın "ilk" metalı olduğunu iddia edə bilər. Düzdür, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu rolu qeyri-adi mənşəli bir metal, yəni meteorit dəmir oynaya bilərdi ki, bu da əcdadlarımızın diqqətini təkcə görünüşü ilə deyil, həm də meteoritin düşməsi ilə müşayiət olunan xarakterik hadisələrlə cəlb edə bilərdi. Adıçəkilən metallardan hansının ilk dəfə insanın diqqətini cəlb etməsindən asılı olmayaraq, heç şübhəsiz ki, "yunulmuş daş" dövründə əcdadlarımız metal emalının ibtidai üsullarını mənimsəmək üçün kifayət qədər vaxta malik idilər.

Qədim Azərbaycan dövlətlərindən olan Atropatna və Albaniyanın tarixi-mədəni məsələlərinin tədqiqi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin ən mühüm məsələlərindən biri olmaqla yanaşı, tədqiqatçıların da diqqət mərkəzindədir. Lakin yazılı məlumat və arxeoloji materialların olmaması səbəbindən onun tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilə bilinmədi. Bundan əlavə, bu əraziyə daxil olan bəzi rayonlarda əvvəllər heç bir arxeoloji tədqiqat işi aparılmamışdır və ya tədqiqat işləri kiçik və yalnız kəşfiyyat xarakterli olmuşdur. Bundan əlavə, indiyə qədər arxeoloji tapıntılar ölkə tarixinin bütün dövrlərini eyni dərəcədə əhatə etmir. Albaniyada eramızın IV-III əsrlərinə aid abidələr geniş şəkildə öyrənilməmişdir. Bir çox hallarda mətn mənbələri bu problemlərdən çıxış yolu tapmağa kömək edir. Ona görə də mətn mənbələrini öyrənmədən bir çox problemləri həll etmək mümkün deyil (4, s.89).

Müxtəlif xalqlar, ölkələr və bölgələr arasında münasibətlər müxtəlif dövrlərdə tamamilə fərqli formalarda olmuşdur. Hətta iqtisadi, sosial və mədəni səviyyədə müxtəliflik münasibətlərin qurulmasına mane ola bilməz. Bütün bunlar müxtəlif xalqların elmi və mədəni nailiyyətlərinin qarşılıqlı zənginləşməsinə, bu da öz növbəsində hər bir ölkənin mədəni, iqtisadi və kommersiya statusunun inkişafına səbəb olmuş, digər ölkələr və xalqlarla əlaqələrin daha da genişlənməsinə təsir etmişdir. Bu mənada, Cənubi Qafqaz xalqları ilə digər ölkələr və xalqlar arasında əlaqələr diqqətə layiqdir.

Azərbaycanın qədim tarixi yazılı mənbələrdə və arxeoloji yazılarda öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, bu dövr haqqında yunan, latın, erməni, gürcü, fars, ərəb və s. mənbələrdə, habelə nisbətən sonrakı dövr tarixçi və coğrafiyaşünaslarin əsərlərində müəyyən qədər məlumat vardır (8, s.106). İki mənbənin, mətn mənbəsinin və arxeoloji materialın qarşılıqlı tədqiqi Azərbaycan tarixinin bu dövrü haqqında təsəvvür yarada bilər. Azərbaycanın qədim tarixinə yunan və Roma yazıçılarının əsərlərində rast gəlinir. Azərbaycanın qədim əhalisi, məşğuliyyətləri, etnik tərkibi, iqtisadiyyatı, sərhədləri, başqa ölkələrlə ticarət əlaqələri, mədəniyyətinin səviyyəsi, siyasi tarixi və metallurgiyası haqqında müəyyən anlayışı qədim yunan və Roma tarixçilərinin əsərlərini öyrənməklə əldə etmək olar. Qədim Azərbaycan dövləti haqqında Strabon, Korneli Tasit, Polibiy, Arian, Yuli Solin, Kvintessens Ruf, Klavdi Elian, Dion Kassi, Ptolemey və başqaları məlumat vermişlər (1, s.98).

Hələlik yazılı mənbələr və Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri Albaniyada əhalinin qədim və incə mədəniyyətə malik olduğunu, qədim zamanlardan qonşu dövlətlərlə ticarət əlaqələrində olduğunu deməyə imkan verir.

Yazılı mənbələrin və sənədlərin tədqiqi yolu ilə belə qənaətə gəlmək olar ki, qədim Azərbaycan xalqı tarix boyu öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağa, mədəniyyətini inkişaf etdirməyə çalışıb.

Kalankatlı Albaniyada metallurgiya və dəmir, mis, qızıl, gümüş istehsal edən, əritmə və emal edən sənətkarlar haqqında məlumat verir. Mətn mənbələri və Gədəbəy, Şirvan, Qarabağ, Şəki və b. ərazidəki arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, Albaniya qədim metallurgiya mərkəzlərindən biridir. Kambisenada metallurgiya və dəmir emalı xüsusilə vacibdir. Xü-

susi metal emalı texnikası var. Arxeoloqlar bu ərazilərdə metal formalar və xəncər, oraq, qayçı və balta kimi istehsal alətləri tapdılar. Kalankatlı yazır ki, Albaniyada dəmir, mis, qızıl və gümüş hazırlanırdı. Qızıl, gümüş, dəmir filizi, mis mədənlərində çalışan sənətkarlar çoxdur. Zərgərlər də əşyaları qızıl, gümüş və qiymətli daşlarla bəzəyirdilər. Alban zərgərləri qiymətli metallardan hər cür bəzək əşyaları düzəldirlər (2, s.106).

Albaniyada qızıl, gümüş, mis zinət əşyaları - sırğalar, bilərziklər, boyunbağılar, üzüklər, kəmərlər və s. düzəldirlər. Albaniyada zərgərlik sahəsində qiymətli metallardan, o cümlədən misdən stəkan, boşqab, qaşıq və digər məişət əşyalarının istehsalı da xüsusi yer tutur. Tunc və gümüşdən quş, heyvan, insan başı formasında qablar hazırlanırdı. Bu sahədə Alban sənəti Şərqi Asiya, Yunan və Roma mədəniyyətlərinin təsiri altındadır. Strabon yazır ki, albanlar nizə, ox, yay, iri qalxan və dəbilqə kimi silahlardan istifadə edirdilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı tunc və dəmir oxların, cidaların və digər qədim silahların tapılması albanların əla silahlar hazırladıqlarını sübut edir. Alban çarlarının və zadəganlarının öz damğaları var. Kalankatlı yazır ki, bu möhürlər halqavarıdır. Aquen kilsə məclisində qəbul edilmiş qanunnamə ilə bağlı mənbədə qeyd edilir ki, çar və onun bütün əyanları bu möhürə öz üzük-möhürlərini qoydular. Arxeoloji tapıntılar bu məlumatı təsdiqləyir. Mingəçevirdə aparılan qazıntılar zamanı çoxlu üzüklər və möhürlər aşkar edilmişdir ki, onlardan bəziləri yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanmışdır.

Qızıl sırğalar Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xınıslı, Qalagah, Şatırlı (Bərdə) və başqa yerlərdə aşkar edilmişdir.

Keramika bilərziklərin fərdi nümunələri də məlumdur. Bu bilərziklər həm də qədim albanların dünyagörüşünü əks etdirən ritual əşyalar idi. Boyunbağı əsasən bu dövrə aid erkən dəfn materialındandır. Üzük və sırğalara tez-tez alban kişi və qadınlarının qəbirlərində rast gəlinir və onlar müxtəlif formalarda olur. Qaş halqaları möhür rolunu oynayır və adətən qaşsız üzüklərə nisbətən xronoloji ardıcıllıqla daha yenidir. Mühürlü üzüklərin xarici nümunələri adətən Romadan gəlir. Onlar təsdiq etdilər ki, Qafqaz Albaniyasının Roma ilə geniş əlaqələri var (9, s.110). Maraqlıdır ki, qədim Şatırlı yaşayış yerinin yaxınlığındakı nekropollarda sırğa və digər ornamentlərin hazırlanmasında istifadə olunan daş qəliblər, müxtəlif ornamentlər aşkar edilib. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Şatırlı antik məskəni yaxınlığında olan qəbiristanda qazıntı zamanı müxtəlif zərgərlik məmulatı ilə birlikdə tökmə üsulu ilə sırğalar və digər bəzək şeyləri hazırlamaq üçün işlədilən daş qəliblər tapılmışdır

Kırtəpə kəndi yaxınlığındakı torpaq qəbirlərdən iki gümüş kasa tapılıb. Böyük qablarda dəfn etmək adəti Albaniyada geniş yayılmışdır. Barel basdırmaq adəti ən qədim əsrlərə gedib çıxır. Belə dəfnlər müxtəlif dövrlərdə Şərqi Asiyada və Qafqazda geniş yayılmışdır. Bu adət Albaniyada eramızdan əvvəl I minilliyin ikinci yarısından eramızın VIII əsrinə qədər mövcud olmuşdur. Albaniyada məzar daşının digər növü ölülərin gil tabutlarda basdırılmasıdır. Kiçik gil tabut böyükdən nəinki ölçüsünə, həm də formasına görə, bir və ya iki tutacaqlı və deşiksizdir. Çərçivələr qatlanmış vəziyyətdə sola və ya sağa yığılır. Torpaq tabutunun basdırılması adəti əsasən Yalutəpə mədəniyyəti dövrünə təsadüf edir (7, s.76).

Albaniya ərazisində çoxlu sayda dəmir əşyaları tapılıb. Əksəriyyəti yerli sənətkarların məhsullarıdır, lakin xaricdən gətirilən məhsullar da var, əsasən gözəl qab-qacaq və zərgərlik məmulatları. Alban cəmiyyətində zadəgan ailələrinin gümüş və bürüncdən geniş istifadə etməsi də cəmiyyətin heterojenliyindən açıq şəkildə xəbər verir. Metal qablardan başqa, şüşə qablardan da geniş istifadə olunur. Alban şüşə qablar istehsalının eramızın II-III əsrlərinə aid olduğu güman edilir. Əvvəlki dövrdə Şərq ölkələrindən gətirilirdi.

Albaniyada ən məşhur sənət növlərindən biri dulusçuluqdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Mingəçevir, Qəbələ, Şamaki, Toprakqala, İsmayıllı və s. Kalankatlı hətta şah üçün qiymətli saxsı qabların hazırlandığını bildirir. Zərgərlər saxsı qablarını qiymətli daşlar, qızıl və gümüşlərlə bəzəyirdilər. Albaniyada dulusçular gözəl qablar düzəldirlər. Tabletlər quşlar, heyvanlar və insan başları şəklində hazırlanırdı. Bu növ mis və gümüş məmulatları da mövcuddur. Dulusçuluq eramızın III əsrinə qədər yüksək inkişaf etmişdir. Lakin eramızın III əsrində dulusçuluq texnikasında tənəzzül baş verdi. Bu, bir tərəfdən müharibələr və köçəri tayfaların basqınlarının güclənməsi, dulusçuların yad ölkələrə sürgün edilməsilə, digər tərəfdən isə Albaniyada bu dövrdə şüşə, ağac və metaldan hazırlanan məişət əşyalarının dulus məmulatlını sıxışdırıb aradan çıxarması ilə izah olunur. III əsrdən etibarən şüşə, metal və ağacdan hazırlanmış saxsı məmulatların istehsalı tənəzzülə

səbəb oldu. Ailələrin aşağı təbəqələrində dulusçuluq tədricən üstünlük təşkil edirdi. Alban dulusçuları şah üçün müxtəlif qiymətli qablar düzəldir, zərgərlər onları qiymətli metallarla bəzəyirdilər. Alban dulusçuları əl ilə işləyirlər və nadir hallarda saxsı çarxlardan istifadə edirlər. Kambisanada dulusçuluq da mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Kampisenada çoxlu gil toplar tapılıb (3, s.45)

Azərbaycan ərazisindən tapılan və elmi dövriyyəyə daxil olan nimizmatik materiallar da tarixi araşdırmalarımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qazıntılarda tapılan sikkələr e.ə. III əsrin sonlarından pul zərbinin mövcudluğunu sübut edir. Qədim Azərbaycan ərazisində Albaniyada (Qafqaz Albaniyası) və Atropatena vilayətində zərb edilmiş yerli sikkələrin tapılması qədim Azərbaycan dövlət quruculuğu ənənələrinin mövcudluğunu sübut edən amillərdəndir.

Qəbələdən tapılmış möhür izləri və kənarları qırıq olan onlarla iri bullalar, Bərdə, Şamaxı və Ağsu kimi ərazilərdə tapılmış nimizmatik materiallar Albaniya iqtisadiyyatının Ellinizm dövründən başlayaraq inkişafını göstərir. İlk dəfə olaraq çoxlu sayda alban sikkələri Şamaxı yaxınlığında Xınıslı kəndi yaxınlığında aşkar edilmişdir. Yerli alban sikkələri ilə yanaşı, bölgədə tapılan tapıntılar arasında Roma dinarı, Afina, Trakya, Bitiniya, Pontus, Selevkilər tetradrahmları, Arşaki draxmaları və yerli alban tetradrahmları var. Xınıslı dəfinəsi hələ eramızdan əvvəl Azərbaycanda yerli sikkələr kəsildiyini, geniş pul əmtəə tədavülünün olduğunu göstərir. Dəfinədəki gümüş sikkələr arasında Britaniya Kolumbiyası, Pontus Thrash Afina Krallığının tetradrahması da var. Eramızdan əvvəl 175-83-cü illərdə hökmranlıq edən Selevki krallarının 80-ci illərdə Roma sikkələrində zərb edilmiş tetradramaları və nəhayət, 70-dən çox yerli sikkələri var. Albanların Yunan dövləti ilə geniş ticarət əlaqələrinə dəlalət edən xəzinələrin əksəriyyəti tarixi Albaniyanın Bərdə-Beləqan bölgəsində tapılmışdır. Bərdə və eramızdan əvvəl I-II əsrlərə aid Roma sikkələrinin yaxınlığında Bərdə və Orənqalada eramızdan əvvəl II əsrə aid Makedoniya və Selevki tetradrahmları tapılmışdır. Həmin dövrə aid sikkələrə Bərdədə də rast gəlinmişdir. Azərbaycanda bir neçə ellin dövrü xəzinəsi tapılıb. Biri Bərdə xəzinəsidir ki, orada Makedoniyalı İsgəndər və Selevki hökmdarlarının sikkələri var (6, s.89).

Ellinizm dövrünün ən zəngin dəfinəsi Azərbaycan Respublikasının Qəbələ rayonunda Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ şəhəri xarabalığının yaxınlığında tapılmış Makedoniyalı İskəndərin draxması və Trakiya krallığının kvadrahması aşkar edilmişdir. Onun eramızın 187-129-cu illərinə aid 700-dən çox gümüş sikkəsi var. Xəzinədə Parfiya sikkələri bir neçə draxma ilə təmsil olunur. Qəbələ xəzinəsindən yerli sikkə, orta çəkisi 15,31 qram olan dörd draxma tapılmışdır, onun üz tərəfində şir dərisində Heraklin başı, arxa tərəfində isə Zevsin başı olan İsgəndərin sikkəsinə bənzəyir. Bu sikkələr Makedoniyalı İskəndərin sikkələrindən yalnız özlüyündə fərqlənir. Xəzinədə həmçinin beş yunan əkiz və parfiya sikkəsi var. Azərbaycanın yaxınlığındakı Ağsu rayonunun Nuidu kəndində Makedoniyalı İsgəndərin ellinizm draxmasını xatırladan yerli sikkələr kolleksiyası tapılıb. Bu tapıntılar Makedoniyalı İskəndərin dövründən bəri materik Albaniyada daxili sosial-iqtisadi inkişafa və geniş beynəlxalq ticarətə işarə edir. Sikkə xəzinələrinin izləri, Qəbələdən keçən karvan yolları göstərir ki, eramızdan əvvəl III əsr - eramızın III əsrlərində Qəbələ Şərq və Qərbin bir çox ölkələri, xüsusilə də Sasani imperiyasının Roma, Parfiya və vilayəti ilə geniş ticarət əlaqələri qurmuşdur.

Qara dənizə gedən ticarət yolunda Bərdə-Beyləqan bölgəsində tapılan nimizmatik artefaktlar da Albaniyanın Ellin dünyası və Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Makedoniya və Bərdə yaxınlığındakı Selevkilər Tetradrahması, eramızdan əvvəl II əsr və Beyləqan ərazisi e.ə. Eramızın I əsrinə (Respublika və İmperator dövrlərinə) aid Roma sikkələri də tapılmışdır. Bu dövrə aid sikkələr Bərdədə də tapılmışdır. Bu tapıntılar sübut edir ki, İpək Yolunun qollarından biri bu bölgədən keçib.

Arxeoloji məlumatlar sübut edir ki, e.ə. Eramızın I əsrinin ortalarından etibarən Roma sikkələri Alban bazarında, xüsusən də e.ə. Eramızın 1-ci əsrinin sonu - eramızın I əsrinin əvvəllərində gümüş sikkələr avqustun 1-də geniş şəkildə dövriyyəyə buraxıldı. Roma sikkələri, xüsusən Mingəçevirdə e.ə. 1-3 əsrlər. Avqustdan sonrakı imperatorlar tərəfindən zərb edilən Roma sikkələrinin tək nümunələri Albaniya imperiyasında da tapılmışdır. Parfiya sikkələri, xüsusən də Arşaki sikkələri eramızdan əvvəl I əsrdə və eramızın I əsrlərində Albaniyanın pul dövriyyəsində mühüm rol oynamışdır. Qədim Albaniyada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı demək olar ki, bütün Parfiya çarlarının sikkələri tapılıb (5, s.89).

Beləliklə, yazılı və arxeoloji mənbələr III-IV əsrlərdə Albaniyada incəsənətin və onun müxtəlif sahələrinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan tarixi.7 cilddə I cild. Bakı, 2007*
2. *Bünyadov Ziya "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" Bakı, 2007. 424 səh*
3. *Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Çıraq". 2009.*
4. *Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. Bakı, 1997; 89-121 s.*
5. *Erix Fayql. İpək yolu üzərində Qədim Odlar Yurdu – Azərbaycan tarixi, Bakı, 2009*
6. *Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı, 1993*
7. *Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005; 78 с.*
8. *Бархударянц М. Арцах. Баку, 1895, части 1-II Баку, 1949- НАИИ АНА, инд. № 1622, 2010*
9. *Халилов Мубариз. Антропоморфные каменные изваяния Карабаха. – В журнале: "Азербайджанская археология", № 1–4, 2004, с. 100–104.*

XÜLASƏ

Bir çox tarixi, sosial və mədəni dəyişikliklərin əsas səbəbi ətraf mühit haqqında insan biliklərinin tədricən toplanmasıdır. İnsanlar öz ehtiyaclarını ödəmək üçün ətraf mühitdəki materiallardan, o cümlədən metallardan istifadə edir. Metal emalı texniki inkişaf üçün metallurgiyaya söykənir. Tarixən metallurgiya əsasən metalların istehsalına diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: *metallurgiya və metal emalı, daş alətlər, eksperimental iz tədqiqatları.*

РЕЗЮМЕ

Основной причиной многих исторических, социальных и культурных изменений является постепенное накопление знаний человека об окружающей среде. Люди используют материалы из окружающей среды, в том числе металлы, для удовлетворения своих потребностей. Металлообработка опирается на металлургию для технического развития. Исторически металлургия была сосредоточена в основном на производстве металлов.

Ключевые слова: *металлургия и металлообработка, каменные орудия, экспериментальные трасологические исследования.*

SUMMARY

The main reason for many historical, social and cultural changes is the gradual accumulation of human knowledge about the environment. Humans use materials from the environment, including metals, to meet their needs. Metal processing relies on metallurgy for technical development. Historically, metallurgy has focused mainly on the production of metals.

Keywords: *metallurgy and metalworking, stone tools, experimental trace studies.*

UOT 94 (479.24)

NADİR XAN ƏFŞARIN SƏFƏVİ İMPERİYASI ƏRAZİLƏRİNİ OSMANLI İŞĞALINDAN AZAD ETMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

NƏRMİN ATAYEVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun magistrantı
E-mail: nerminatayeva99@gmail.com

Giriş

Xarici ölkə tarixşünaslığında olduğu kimi, Türkiyədə də son illərdə Səfəvi dövlətinin, eləcə də Nadir şah Əfşar imperiyasının yaranması və Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələrin tarixi barədə müxtəlif tədqiqat əsərləri və elmi məqalələr yazılmışdır. Bu tədqiqatlar arasında XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinə, Nadir şah Əfşar imperiyasının yaranması və Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı əlaqələr xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu məqaləmizdə məhz Osmanlı imperiyasının Səfəvi dövlətinin ərazilərini işğal etməsi və işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi uğrunda Nadir şah Əfşarın apardığı mübarizənin Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində tədqiqi səviyyəsinin öyrənilməsi və təhlil edilməsi nəzərdə tutulur.

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqin böyük imperiyalarından biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti iqtisadi böhran və siyasi tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, I Şah İsmayılın yaratdığı dövlətin teokratik özülünün məhv edilməsi, ordu quruluşu pozulduğu üçün ordunun məsrəflərinin ödənilməməsi, qulamlarla qızılbaş zümrələr arasında rəqabətin kəskinləşməsi nəticəsində onlar arasındakı tarazlığın pozulması, I Şah Abbasdan sonra hakimiyyətə keçən şahların ətraf aləmdən təcrid olunmuş halda tərbiyə alması, şahzadələrin dövlət işlərindən uzaq tutulması, saray xanımları ilə hərəm ağalarının dövlətin idarə olunmasına müdaxiləsi Səfəvi dövlətinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb oldu [4,52-53; 9,49-59].

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin siyasi böhranını dərinləşdirən və onun ərazilərinin parçalanmasını sürətləndirən digər amillərdən biri də Səfəvi – Osmanlı münasibətləri idi. Bölgədə formalaşmış olan beynəlxalq münasibətlər Osmanlı dövlətindən müəyyən qarşılayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi ki, bu da zəifləməkdə olan Səfəvi dövlətinin vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi [20,106; 17,362].

İşğal ərəfəsində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin vəziyyəti

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində 1720-1724-cü illərdə Osmanlı hökumətinin dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinə münasibətini, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək siyasətini, Osmanlı-Avstriya arasındakı ticarət razılaşmasını Səfəvi dövləti ilə müzakirə etmək ehtiyacını, hər iki dövlət arasındakı diplomatik münasibətlərin gedişini izləmək mümkündür. Türkiyə tarixçilərindən Münir Aktepe Kəmani Mustafa Ağanın “Rəvan fəthnaməsi” əsərinə yazdığı geniş həcmli müqəddimədə 1720-1724-cü illərdə Osmanlı hökumətinin dağılmaqda olan Səfəvi dövlətinə münasibətini, Azərbaycan torpaqlarını ilhaq etməyə yönəlmiş siyasətini ilk mənbələr əsasında təhlil etmişdir. O, Osmanlı dövləti ilə Avstriya arasında ticarətin inkişafı ilə bağlı əldə edilən razılaşmanı Səfəvi dövləti ilə də müzakirə etməyə ehtiyac olduğunu yazırdı [2,4; 17,363-364].

Belə bir vəziyyətdə, Osmanlı sultanı III Əhməd Səfəvi dövlətində baş verən siyasi hadisələrlə yaxından tanış olmaq və müfəssəl məlumat əldə etmək məqsədilə Dürri Əhməd əfəndini Səfəvi sarayına göndərdi [2,3; 7,245]. Osmanlı elçisi qarşısında qoyulan tələblər gizli saxlanıldı, onun iqtisadi məsələləri müzakirə etmək üçün göndərildiyi barədə məlumatlar yayıldı. Dürri əfəndi Səfəvi dövlətinin daxili vəziyyətini öyrənməklə bərabər, ölkədə istehsal olunan ipəyin daşınmasında yenidən Osmanlı marşrutuna üstünlük verilməsinə nail olmağa çalışmalı idi [20,107].

Osmanlı elçisi 1720-ci ilin avqustunda Şah Sultan Hüseynə və baş vəzirə yazılmış məktublarla Bağdada hərəkət etdi. Bağdad valisi Həsən paşa ilə müəyyən müzakirələrdən sonra yola düşən Dürrü Əhməd əfəndi noyabrın 11-də Səfəvi sərhədinə yetişdi və Kirman valisi tərəfindən qarşılanaraq Dərgəzin-Həmədan-Qəzvin yolu ilə 1721-ci ilin yanvarında Tehrana gətirildi [2,5-6]. O, ilk danışıqları şahın baş vəziri ilə apardı. M.Aktepe yazır ki, bu danışıqlar zamanı Səfəvi dövlət adamları çox narahat görünürdülər. Onlar Damad Şəhid Əli paşa dövründə tələb edilən istəklərin İbrahim paşa tərəfindən təkrarlanacağından

qorxurdular. Heç kim Osmanlı elçi heyətinin ticarətlə bağlı məsələni müzakirə etmək üçün gəldiyinə inanmırdı. Buna görə də, Dürri əfəndinin gətirdiyi məktublarla tanış olmaq və məsələnin məğzini öyrənmək istəyirdilər. Dürri əfəndinin verdiyi təminat və gəlişinin ticarət məsələsi ilə bağlı izahatı qarşı tərəfi sakitləşdirdi [2,6; 17,365]. Osmanlı hökuməti öz səfirinə şahdan Rusiya ilə ticarəti dayandırmağı, Avropa ölkələri ilə ticarəti Osmanlı ərazisi vasitəsilə aparmağı, İrəvan vilayətinə iddiaları bir daha Şaha təqdim etməyi, onu Rusiya ilə lüzumsuz dostluğa, xüsusilə də ona öz ərazisində Niyazabad qalasını tikməyə razılıq verdiyinə görə Osmanlı tərəfinin narazılığını çatdırmağı tapşırmışdı [16,23; 9,90].

1721-ci ilin aprelində Dürri Əhməd əfəndi danışıqları başa çatdıraraq vətənə yola düşdü. Osmanlı elçisi hökumətə Səfəvi dövlətinin iqtisadi və siyasi cəhətdən zəifləyərək bərbad hala düşdüyü haqda məlumat verərək, bir zamanlar çiçəklənməkdə olan dövlətin süqut ərəfəsində olduğunu bildirdi [9,90]. S.M.Bilge yazır ki, Səfəvi dövlətinin vəziyyəti o qədər ağır idi ki, Dürri Əhməd əfəndi “bacarıqsız şahın yerinə ağıllı bir hökmdar gətirilməsə dövlətin süqut edəcəyini” bildirirdi [6,175-176].

Dürri Əhməd əfəndi sultana: “Səfəvi dövlətində hərbi hazırlığın zəifliyi, ölkədə top və tüfəngin hazırlanmadığı, Qəndəhar, İrəvan və Dərbənddən savayı digər qalaların olmadığı və ordu komandanlığının aşağı səviyyədə olduğu” haqqında məlumat verdi [6,176].

1721-ci ilin sonunda Şah Sultan Hüseyn yüksək təhsil və mədəniyyət sahibi Naxçıvan hakimi Murtuzaqulu xanı Dürri əfəndi missiyasına cavab olaraq İstanbula səfir göndərdi [4,82-83]. Murtuzaqulu xan ölkədə hökumət əleyhinə yönələn və geniş əraziləri əhatə edən çıxışların qarşısını almaq üçün Osmanlı sarayından kömək göstərməyi xahiş etdi, lakin müsbət cavab almadı [13,215-216; 16,24]. Səfəvi elçisi 1722-ci ilin aprelində vətəninə yola salındı. Bununla da Səfəvi-Osmanlı ilə siyasi əlaqələri rəsmən kəsilmiş oldu [2,13].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1722-ci ilin yazında əfqanların İsfahan yaxınlığında Şah Sultan Hüseynin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratması Osmanlı hökumətini qəti tədbirlər görməyə sövq etdi. Belə ki, baş vəzir İbrahim paşa həmin il mayın 15-də Ali divanda Səfəvi dövləti ilə bağlı məsələni müzakirəyə çıxararaq şərq sərhədlərindəki İrəvan, Təbriz, Gəncə və Tiflis kimi bəzi şəhər və qalaların yenidən Osmanlı sərhədləri daxilinə alınmasını və dövlətin şərq sərhədlərinin mühafizəsinin təmin edilməsini qərara aldı [2,13-14; 4,85].

III Sultan Əhməd bu qərara uyğun olaraq Bağdad, Bəsrə, Mosul, Van və Ərzurum valilərinə müharibəyə hazır olmaları barədə əmrlər göndərdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Səfəvi dövləti ilə müharibəyə qərar verilməsinə baxmayaraq sultan hərbi əməliyyatlara başlamaqda ehtiyatlı hərəkət edirdi. 1722-ci ilin oktyabrında Osmanlı sultanı Ərzurum valisi İbrahim paşanı Tiflis üzərinə göndərdiyi kimi, dekabr ayında Dərviş Mehmed Ağa vasitəsilə Hacı Davuda sultanın məktubu çatdırıldı. O, Şirvan xanı kimi tanındı və Osmanlı dövlətinin himayəsi altına alındığı elçi qapıçıbaşı Nişli Mehmed Ağa vasitəsilə çar I Pyotra bildirdi [2,16-17; 21,176-177].

S.Bige yazır ki, bu dövrdə Səfəvi dövlətində siyasi vəziyyət daha da kəskinləşdi. 1722-ci il oktyabrın 23-də səkkiz aylıq mühasirədən sonra əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahanı ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyn onun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Səfəvi dövləti ilə uzun müddət sülh münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı imperiyası yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmağa çalışdı [5,106; 9,108].

Osmanlı ordusunun Səfəvi torpaqlarını işğal etməsi

Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və əfqanların zərbələri altında süqut etməsi Osmanlı və Rusiya dövlətlərinin Səfəvi torpaqlarına müdaxiləsinə səbəb oldu [21,78]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdəki uğurlarına diqqətsiz qala bilməyən Osmanlı sultanı müzakirə masası arxasında əldə edə bilmədiyini silah gücünə əldə etmək istəyirdi. Buna görə də 1723-cü ilin yazında öz ordusunu Cənubi Qafqaza göndərdi. İyul ayında İbrahim paşa Tiflisə daxil olaraq orada Osmanlı qarnizonunu yerləşdirdi [22,177; 2,18]. Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlara başlaması Osmanlı-Rusiya münasibətlərini xeyli gərginləşdirdi.

1723-cü il iyulun sonlarında Bakının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi Osmanlı hakim dairələrinin qəzəbinə səbəb oldu. Osmanlı hökuməti Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün maksimum qüvvə sərf edərək ilk zərbəni Gəncəyə yönəltdi. 1723-cü ilin oktyabrında Ərzurumlu İbrahim paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Gəncə üzərinə yürüşü başlandı. Osmanlı ordusunun ön dəstələri şəhərə

daxil olsa da, məğlubiyyətə uğradı [16,52; 17,376]. İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Ərzurum valisi və sərəsgər Silahdar İbrahim paşanın ləng hərəkət etməsi, Şirvan hakimi Hacı Davuda yardım etməyərək Bakının ruslar tərəfindən tutulmasına şərait yaratması dövlətin nüfuzuna ağır zərbə vurduğuna görə sərəsgər vəzifəsindən azad edildi və yerinə Arifi Əhməd paşa təyin edildi [22,178].

1722-ci ildə Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi uğrunda başlayan Osmanlı-Rusiya diplomatik danışıqları rusların Dağıstana hücumu ilə bağlı dayandırılsa da, 1723-cü ildə Fransanın İstanbuldakı səfiri de Bonakın vasitəçiliyi ilə yenidən davam etdirildi. S.M.Bilgenin fikrincə, rus elçi İ.İ.Nepliyuyevlə Ali divanda aparılan danışıqlar nəticəsində Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi ilə bağlı 1724-cü il iyunun 24-də İstanbul müqaviləsi bağlandı [6,184; 23,522-523].

Altı maddə və bir əlavədən ibarət olan müqaviləyə görə, Səfəvi imperiyası, o cümlədən Azərbaycan torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü, Kür çayı sərhəd elan olundu. Bakı və Dərbəndlə yanaşı digər Xəzərsahili ərazilər – Gilan, Mazandaran və Astrabad Rusiyaya verildi. Şərqi Gürcüstan, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, İraqi-Əcəm Osmanlı dövlətinə çatdı [Bax: 18,29-37; 22,193; 23,523; 6,184-185]. M.Aktepe yazır ki, bu müqavilədən ən çox zərər çəkən şübhəsiz ki, danışıqlara dəvət edilmədən haqqında qərar verilən Səfəvilər və onu təmsil edən II Təhmasib idi. Buna görə də Osmanlı və Rusiya dövlətləri arasında imzalanmış müqaviləyə haqlı olaraq etiraz etdi və İstanbul müqaviləsini tanımadığını bildirdi [2,32-33; 17,380].

İstanbul müqaviləsi ilə Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ilhaq etməyə Rusiyanın razılığını alan Osmanlı hökuməti müqavilənin şərtlərini həyata keçirməyə girişdi. S.M.Bilge yazır ki, 1724-cü ilin aprelində Van sərəsgəri Abdulla paşa 60 min nəfərlik ordu ilə Vandan Azərbaycanın içərilərinə yürüş etdi. May ayında Şərq cəbhəsi sərəsgəri Arifi Əhməd paşa 60 minlik ordu ilə Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi [6,185-186]. İyunun 24-də mühasirəyə alınan İrəvan qalası sentyabrın 28-ə kimi müqavimət göstərdi. Yalnız oktyabrın 7-də Osmanlı əsgərləri iç qalaya daxil ola bildilər. Qala müdafiəçiləri 10 min nəfər itki verdilər, 15 min nəfərə yaxın qadın və uşaq əsir alındı [Bax: 2,47; 22,178; 6,185; 16,65-66].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Osmanlı hökuməti Təbrizin tutulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. Buna görə də 1724-cü ilin yayında Köprülü Abdulla paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Salmas, Xoy, Çors, Tasuc və Mərəndi ələ keçirərək Təbriz üzərinə hərəkət etdi [22,179]. Osmanlı ordusu Şorsu adlı yerdə Təbriz hakimi Alay-qoçunun başçılığı altında təbrizlilərlə ilk döyüşə girdi. Lakin təbrizlilər düşmənin 25 minlik ordusu qarşısında duruş gətirməyərək, döyüşdə 10 min əsgər itirdikdən sonra şəhərə doğru geri çəkildilər [9,113]. Lakin 1724-cü il kampaniyası ərzində ciddi tələfat verən Osmanlı ordusu Təbriz əməliyyatını başa çatdıra bilmədi. Təbriz sakinlərinin sona qədər mübarizə aparmaq qətiyyəti, mühasirəyə ciddi hazırlıq görməsi öz müsbət nəticəsini verdi. Buna baxmayaraq, Xoyu və ardınca da Mərəndi ələ keçirən Abdulla paşa 1725-ci il iyulun 17-də Təbrizi mühasirəyə aldı. Ciddi müqavimətə baxmayaraq, avqustun 3-də Təbriz ələ keçirildi [6,186]. Beləliklə, 1723-1725-ci illərdə Osmanlı imperiyası Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər ərazini işğal etdi. M.Ərəndilin fikrincə, Osmanlılar keçmiş Səfəvi imperiyasının 300 min km^2 ərazisini ələ keçirdilər [8,115; 16,928].

U.Kurtaran yazır ki, 1723-cü ildən 1730-cu ilə qədər müharibədə üstünlüyə nail olan Osmanlı dövləti üçün hər şey yolunda gedirdi. Hətta, Səfəvi şahının sülh danışıqları üçün göndərdiyi elçiləri belə qəbul edilmədi [11,182; 17,385].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Əşrəf şahdan İsfahanı azad etməyə çalışan II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə barışıq imzalamaq niyyətində olduğunu, osmanlıların işğal etdikləri ərazilərə təcavüz etməmək şərti ilə üç illik bir saziş bağlamaq təklifini Təbriz sərəsgəri Köprülü Abdulla paşa vasitəsilə Osmanlı hökumətinə bildirdi [22, 186-187]. İ.Külbilgənin fikrincə, İstanbula gələn II Şah Təhmasibin elçisi Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Səfəvi torpaqlarının sultanın hakimiyyəti altında qalacağı şərti ilə üç illik atəşkəsin əldə olunmasına çalışdı. Səfəvi elçisi Şah Təhmasibin atası Şah Sultan Hüseyn dövründə olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa hazır olduğunu bildirdi [12,191; 17,386]. 1726-cı ilin iyun ayında II Təhmasibin nümayəndəsi ilə danışıqlar aparmaq üçün Təbrizə gələn Mustafa Əfəndinin, iyul ayında isə Raqıb Əfəndinin apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi [12,192].

Nadir xan Əfşarın Səfəvi torpaqlarını işğaldan azad etmək uğrunda mabarizəsi

Türkiyə tarixçilərinin əsərlərində Nadir şah Əfşarın işğal olunmuş Səfəvi torpaqlarını azad etmək

uğrunda apardığı mübarizə geniş işıqlandırılmışdır. İ.H.Uzunçarşılı qeyd edir ki, şah ordusunun baş komandanı təyin edilən Nadir şah 1726-cı ildə Məlik Mahmudu məğlub edərək Məşhədi əfqanlardan azad etdi, ardınca da Herat tutuldu [22,197]. İ.Külbilgənin fikrincə, 1726-1728-ci illərdə II Şah Təhmasib Nadirlə birlikdə Xorasan uğrunda əfqanlara qarşı mübarizə apardığı üçün Osmanlı dövləti ilə hər hansı diplomatik əlaqə saxlamadı [12,208]. 1728-ci ilin iyulunda II Şah Təhmasibin elçisi Vəli Məhəmməd xan Beydili Təbrizə gəldi. İ.Külbilgə yazır ki, Osmanlı dövləti əldə etdiyi uğurları Əşrəf şaha qəbul etdirdiyi üçün II Şah Təhmasibin elçisinə xüsusi əhəmiyyət vermədi. Lakin Nadirin Əşrəf şaha qarşı mübarizəyə başlaması xəbəri alındıqdan sonra Osmanlı sultanı fikrini dəyişərək Səfəvi elçisinin İstanbula gəlməsinə icazə verdi. Noyabr ayında İstanbula çatan Vəli Məhəmməd xan Beydili şahın məktubunu sultana təqdim etdi [12,209].

1729-cu il sentyabrın 29-da Nadir Mehmandustə Əşrəf şahı məğlub edərək Damğana gəldi və oktyabrın əvvəllərində öz elçisini Osmanlı sarayına göndərdi. Elçi Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını sultandan tələb edəcəkdi. Elçi Təbrizdə vəfat etdiyindən bu tələblər İstanbula çatdırılmadı [12,210; 20,163]. Y.Öztuna yazır ki, Səfəviləri müdafiə etmək bəhanəsi ilə səhnəyə çıxan və Təhmasibqulu xan adını alan Nadir xan Əfşar – türk dünyasının yetişdirdiyi sonuncu cahangir tezliklə əfqanların hökmranlığına son qoydu [19,28].

Nadir xan Şiraz yaxınlığında Əşrəf şahın ordusunu məğlub edərək onu İsfahana qaçmağa vadar etdi. 1729-cu ilin noyabrında Səfəvi ordusunun İsfahana yaxınlaşdığını görən Əşrəf şah Qəndəhara qaçmağa məcbur qaldı. Çox keçmədən Əşrəf şah yaxın adamları tərəfindən öldürüldü [15,929-930]. İsfahanın qapıları Nadirin üzünə açıldı. Nadirin İsfahanı almasından iki həftə sonra, 1729-cu il noyabrın 29-da II Təhmasib böyük təntənə ilə şəhərə daxil oldu. Nadir öz əlləri ilə onun başına tac qoydu. Onun adına xütbə oxundu və sikkə zərb olundu. İsfahan azad edildikdən və II Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan sonra onun tapşırığı ilə Rzaqulu xan Şamlı Osmanlı sarayına elçi göndərildi [20,175].

Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1730-cu il iyunun əvvəllərində Rzaqulu xan Şamlı İstanbula gəldi və təmtəraqla qarşılandı. O, iyunun 18-də III Sultan Əhməd tərəfindən qəbul olundu. Maliyyə çatışmazlığı sədr-əzəmi Səfəvilərlə məsələni danışıqlar yolu ilə həll etməyə məcbur edən başlıca səbəblərdən biri idi. Əldə olunmuş razılığa görə, Kirmanşah, Həmədan, Ərdəhan, Luristan, Huveyzə və Təbriz Səfəvi dövlətinə qaytarılır, Tiflis, İrəvan və Kaxetiya Osmanlı dövlətində qalırdı. Tiflis və Şirvan xanlığı Krım xanlığı kimi yarımüstəqil şəkildə idarə olunacaqdı [22,201-203; 11,183; 23,1459; 12,216; 4,128,129].

Qısa müddət ərzində Osmanlı qoşunlarının bir sıra şəhərləri tərk etməyə məcbur edilməsi Səfəvi dövlətinin cənub-qərb sərhədlərinin bərpa edilməsini təmin etdi. Bir-birinin ardınca şəhərlərin və məntəqələrin azad edilməsi Osmanlı sarayının bölgədə olan qüvvələrinin nigarançılığını artırdı. 1730-cu il iyulun 7-də Nadir xan Həmədanı, iyulun 15-də isə Kirmanşahı azad etdi. O, Nihavənd döyüşündə əsir alınan Osman ağanı xüsusi məktubla iyulun 12-də Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərdi [12,219-220].

İ.Külbilgə yazır ki, Nadir xan bir həmlə ilə iki həftə ərzində Osmanlı ordusunu bütün Əcəm İraqından vurub çıxardı. Nadir Həmədanda olan zaman elçisi Rzaqulu xan Şamlının göndərdiyi məlumata görə, Həmədan, Kirmanşah, Təbriz Səfəvi dövlətində, İrəvan, Gəncə və Tiflisin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə müəyyən razılıq əldə olundu. Nadirin əldə olunan belə bir razılığı qəbul etməsi üçün heç bir əsas yox idi. Çünki, Həmədan və Kirmanşah artıq onun əlində idi və asanlıqla ala biləcəyi İrəvan, Gəncə, Tiflisi hansısa razılaşma əsasında Osmanlı dövlətinə verməyəcəkdi [12,220].

İ.H.Uzunçarşılının fikrincə, Nadir xan Köprülü Abdulla paşanı məğlub edərək Həmədanı və Kirmanşahı ələ keçirdiyi üçün əldə olunmuş razılıq pozuldu və Səfəvi elçisi Rzaqulu xan Şamlı 1730-cu ilin iyulunda Limnos adasına sürgün edildi [22,198-199]. Təbrizi Osmanlı qüvvələrindən azad etmək üçün Həmədandan hərəkət edən Nadir iyulun 17-də Sənəndicə gəldi, ardınca da Savucbulaq, Urmiya, Marağa, Dehqarqan Səfəvi qüvvələrinin nəzarətinə keçdi. Təbriz üzərinə yürüş edən Nadir Osmanlı qüvvələrini məğlub edərək avqustun 12-də şəhərə daxil oldu [12,221; 20,189]. 1731-ci ilin yanvarında Osmanlı ordusunun tərk etdiyi Ərdəbil şəhəri Səfəvilərin nəzarətinə keçdi.

Osmanlı imperiyasından bütün Cənubi Azərbaycanı və Səfəvilər dövlətinin digər qərb torpaqlarını geri alan Nadir xan, osmanlıların Cənubi Qafqazdakı dayaq nöqtələrindən biri olan İrəvan istiqamətində yürüşə hazırlaşırdı. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi

Osmanlı işğalçılarına qarşı uğurlu mübarizə aparmağa imkan vermədi. Əfqanların üsyan qaldırması xəbərini eşidən Nadir onu yatırmaq üçün Xorasana getməyə məcbur oldu [17,396].

1731-ci ilin martında Nadir Xorasan qiyamının yatırılması ilə məşğul olduğu zaman II Təhmasib öz nüfuzunu qaldırmaqdan ötrü İrəvan üzərinə yürüş etdi. Şəhər mühasirəyə alındı. 1731-ci il martın 23-də Həkimoğlu Əli paşa ilə Teymur Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu İrəvana çatdı və Üçkilsə yaxınlığında II Təhmasibin qoşununu məğlub etdi. Səfəvi ordusunun bütün silah-sursatı osmanlıların əlinə keçdi. II Təhmasib Xoy və Salmas üzərindən Təbrizə çəkildi [11,184; 17,397]. II Təhmasib az sonra Həkimoğlu Əli paşanın hücum xəbərini alaraq Qəzvinə çəkildi. Osmanlı ordusu iyulun 30-da Kirmanşahı, noyabrın 15-də 65 günlük müqavimətdən sonra Urmiya qalasını, dekabrın 4-də isə Təbrizi yenidən ələ keçirdi [22, 221; 11,184; 15,930-931; 16,120-121]. II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur qaldı. 1731-ci ilin dekabrında II Təhmasibin elçiləri Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı, Mustafa xan Bekdilli və Şahqulu Becan bəy Əhməd paşanın Həmədan yaxınlığındakı qərargahına gəldi [11,185; 12,235, 15,931]. Aparılan danışıqlar nəticəsində 1732-ci ilin yanvarında tərəflər arasında Kirmanşah sülhü imzalandı. Sülhə görə, Araz çayı sərhəd qəbul edildi, Şirvan, İrəvan, Naxçıvan, Dağıstan, Kartli və Kaxeti kimi müharibədən əvvəl Səfəvilərə aid olan ərazilər Osmanlılarda qaldı. Təbriz, Ərdəbil, Kirmanşah, Həmədan, Erdelan, Luristan və Huveyzə ərazisi Səfəvilərə qaytarıldı [22,23; 6,192].

Nadir özünün Herat kampaniyası zamanı Osmanlı dövləti ilə bağlanan ağır sülh şərtləri haqqında xəbər tutdu və elə Heratda olarkən Osmanlı sarayının Məşhəddə olan Məhəmməd ağa adlı elçisini yanına çağırdı. O, imzalanmış sülh şərtlərini ilə razı olmadığını, vaxtı ilə Səfəvi dövləti sərhədləri daxilində olan və hazırda Osmanlı nəzarəti altına düşmüş bütün ərazilərin qeyri-şərtsiz geri qaytarılmasını tələb etdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Xorasandan qayıdan Nadir, şah hökuməti ilə Əhməd paşa arasında bağlanmış müqaviləni tanımaqdan imtina etdi. O, Əhməd paşaya II Təhmasiblə imzaladığı sülhü tanımadığını, müharibəni davam etdirəcəyini bildirdi [3,160; 11,187; 12,237-238]. İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin bütün səylərinə baxmayaraq, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhü təsdiq etdi. O, sülhün şərtlərini müdafiə etmək istədiyini Bağdad valisi Əhməd paşaya bildirdi [12,238].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətində hərbi-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi və Nadirlə II Şah Təhmasib arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. 1732-ci il sentyabrın 2-də Nadir xan İsfahanda II Təhmasibi həbs etdi və onun səkkiz aylıq oğlunu III Abbas adı altında şah, özünü isə vəkil elan etdi [22,223; 15,933; 16,127]. Nadir öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi. O, Uğurlu xanı Gəncəyə göndərdi, özü isə yüz min nəfərlik ordu ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. 1732-ci ilin dekabrında Nadir Kirmanşahı, ardınca isə Ərbil və Kərkük şəhərlərini azad edərək Bağdad üçün böyük təhlükə yaratdı. Osmanlı ordusu Şəhrizor və Dərnə ətrafında məğlub oldu. 1733-cü il yanvarın 12-də Nadir tərəfindən Bağdad mühasirəyə alındı [3,160; 19,349; 22,223-224; 11,187; 6,193]. Bağdad valisi Əhməd paşa Nadirin yüz minlik ordusuna qarşı mübarizə apara bilməyəcəyini bildiyi üçün yardım gəlincəyə qədər vaxt qazanmaq məqsədi ilə Mehmed Ragıp Əfəndini və Mehmed ağanı danışıqlar aparmaq üçün onun düşərgəsinə göndərdi [13,23; 11,188]. 1733-cü ilin fevralında Nadirlə Əhməd paşa arasında hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması haqqında barışıq imzalandı [9,157]. 1733-cü il iyulun 20-də Bağdaddan iki saatlıq məsafədə olan Duçum adlı yerdə Səfəvi və Osmanlı ordusu arasında doqquz saatdan artıq davam edən döyüşdə Nadir məğlub oldu, ordunun bütün döyüş sursatı Osmanlıların əlinə keçdi. Bağdadı 6-7 ay ərzində mühasirədə saxlayan Səfəvi qoşunları da Nadirin məğlubiyyətini eşitdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular [22,224; 11,188; 6,193; 12, 251; 9,158]. Öz məğlubiyyəti ilə barışmayan Nadir, oktyabr ayında Mosul yaxınlığında Mehmed paşanın, noyabrın 9-da isə Kərkük yaxınlığında Leylan adlı yerdə Osmanlı ordusunu məğlub etdi və Topal Osman paşa öldürüldü [11,189; 12,257].

1733-cü il dekabrın 4-də Nadirin ordusu yenidən Bağdadı mühasirəyə aldı və Əhməd paşaya elçi göndərərək İrəvan, Gəncə, Şirvan, Tiflis və Kaxeti əyalətlərinin verilməsini istədi. Çıxılmaz vəziyyətdə olan Əhməd paşa danışıqlara razılıq verdi və tərəflər arasında ilkin razılıq əldə olundu. Əhməd paşa söz verdi ki, razılaşma İstanbula göndəriləcək və iki ay ərzində Osmanlı sultanı tərəfindən imzalanacaqdır [13,92; 20,251]. Lakin Osmanlı sarayı Əhməd paşanı vəzifəsindən azad etdi. Onun Gəncə, Şirvan, İrəvan

və Tiflis paşalarına göndərmiş olduğu əmri də ləğv edildi.

Nadir xan Osmanlı nümayəndəsi ilə danışıqlarda mühüm nəticə əldə ediləcəyinə ümid bəsləmədiyi üçün İsfahandan Azərbaycana və Qafqaza doğru yürüşə başlamaq haqqında əmr verdi. S.M.Bilge yazır ki, 1734-cü ilin yayında Nadir I Mahmuda göndərdiyi məktubunda Osmanlı dövlətinin işğalı altında saxlanılan ərazilərin geri qaytarılmasını, Şirvan və Dağıstan bəylərbəyi təyin olunmuş Surxay xanın Şirvanı tərk etməsini tələb etdi. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri rədd etməsi Nadirin Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu [6,196]. Türkiyə tarixçilərinin qənaətinə görə, 1734-cü il avqustun 24-də Nadir ordusu Kürü keçdi, Surxay xanın Dağıstana çəkilməsindən istifadə edərək Şamaxı əhalisinin yardımı ilə avqustun 29-da şəhəri ələ keçirdi [22, 228; 11,190; 6,196; 12,263].

İ.Külbilgənin fikrincə, Nadirin Şamaxını alması, Tiflis və Qars tərəflərinə də hücum edəcəyi barədə xəbərlər ətrafa yayıldığı üçün xalq arasında böyük təşvişə səbəb oldu, hətta Ərzurum kəndlərinin əhalisi qərbə doğru köç etməyə başladı [12, 263]. Nadir xan oktyabrın 13-də Qəbələyə gəldi və oktyabrın 22-də Gəncə üzərinə hərəkət etdi. Nadirin Gəncə qalasındakı Osmanlı qarnizonunun dinc yolla qalanı boşaltmaq üçün Gəncəli paşaya göndərdiyi məktuba müsbət cavab verilmədi. Gəncə qalası mühasirəyə alındı və dörd tərəfdən qala üzərinə hücum bir nəticə vermədi [12,265; 14,568; 20,268]. İ.Külbilgə yazır ki, Gəncəli paşa Nadirə göndərdiyi məktubunda Abdulla paşanın Gəncəyə yardıma gəldiyini xəbər verdi [12,265-266]. 1735-ci il mayın 24-də Nadir Baba xanın rəhbərliyi altında dəstəni mühasirəsini davam etdirmək üçün Gəncədə qoyaraq öz qoşunu ilə Qarsa doğru hərəkət etdi. 1735-ci il iyunun 19-da İrəvan yaxınlığında baş verən döyüş Nadirin yeni bir tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Abdulla paşa öldürüldü. Osmanlı qüvvələrinə ağır zərbə endirildi və bu qələbə ilə əslində Nadir cənubi Qafqazın nəzarət altına alınmasını təmin etdi. İ. Külbilgənin fikrincə, Abdulla paşanın məğlub olması Gəncə, İrəvan və Tiflisdəki Osmanlı qüvvələrinin taleyini həll etdi [12,271]. Qars qalasının bir aylıq mühasirəsi Osmanlı sarayını Gəncə, İrəvan və Tiflis qalalarını təhvil verməyə razı saldığı üçün Nadir mühasirəni dayandırdı. 1735-ci il iyulun 9-da Gəncə, sentyabrın 17-də Tiflis və oktyabrın 3-də İrəvan Osmanlı qüvvələri tərəfindən tərk edildi [13,24; 12,273; 6,198; 20,277].

Nəticə

Türkiyə tarixçilərinin bir çoxu öz əsərlərində Nadir xanı "türk dünyasının yetişdirdiyi sonuncu cahangir", "iki həftə ərzində bir həmlə ilə Osmanlı ordusunu bütün Əcəm İraqından vurub çıxaran" sərkərdə adlandırılmış, onun sərkərdəlik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Nadir xanın İsfahanı azad etməsi ilə Osmanlı dövlətinin Kirmanşah, Həmədan, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə və Təbriz kimi mühüm şəhər və məntəqələri Səfəvi dövlətinə qaytardığını, onun Gəncə, Tiflis, İrəvan kimi şəhərləri qan tökmədən azad etdiyini etiraf etmişlər.

Beləliklə, Nadir xanın Səfəvi torpaqlarını azad etmək uğrunda Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibə uğurla başa çatdı. Əldə olunan bu uğur Nadir xana Cənubi Qafqazı yenidən nəzarət altına almağa imkan verdi. Osmanlı ordusuna qarşı aparılan döyüşlərin nəticələri Nadir xan Əfşarın Tiflisdə Osmanlı nümayəndələri ilə imzaladığı anlaşmada təsbit olundu. Nadir öz sərkərdəlik istedadı ilə Şərqin böyük imperiyalarından olan Osmanlı dövlətinin qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdi, iradəsi və əzmkarlığı ilə fatehlik tarixinin daha bir zirvəsini fəth etdi.

Açar sözlər: *Azərbaycan, II Şah Təhmasib, Osmanlı sultanı, Nadir xan Əfşar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Aktepe M. Dürri Ahmed efendinin İran Sefareti. //Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul: 1967-68, sayı 1, s. 56-84.*
2. *Aktepe M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetleri. İÜ Edebiyat Fakultesi Matbaası, İstanbul: 1970.*
3. *Aktepe M. Mahmud I. //İslam Ansiklopedisi, c. VII. İstanbul: 1993, s. 158-165.*
4. *Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. (1720-1747). Altınpost Yayınları, İstanbul: 2012.*
5. *Bilge S.M. Osmanlı devleti ve Kafkasya. Eren Yayınçılık, İstanbul: 2005.*
6. *Bilge S.M. Osmanlı çağında Kafkasya 1454-1829. (Tarih-Toplum-Ekonomi). İstanbul: 2012.*
7. *Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003.*
8. *Erendil M. Tarihte Türk-İran ilişkileri. Ankara: 1976.*
9. *Əlizadə O. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri. Bakı: Elm, 2009.*
10. *Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). İstanbul: Selenge, 2012.*

11. Kurtaran U. Yeni kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747). //History Studies, Volume 3/3, 2011, s.177-213.

12. Külbilge İ. 18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: 2010.

13. Minorski V. Nadir. //İslam Ansiklopedisi, cilt 9. MEB, İstanbul: 1988, s. 12-31.

14. Mustafazade T.T. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri. / Osmanlı, c. I. Ankara: 1999, s.561-569.

15. Mustafazade T.T. Safevi Hanedanının son yılları. //Türkler, c. 6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 925-935

16. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002.

17. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı: Turxan NPB, 2014.

18. Osmanlı Belgelerinde Karabağ. İstanbul: 2009.

19. Öztuna Y. Başlanğıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c.11. Hayat Yayınları, Ankara: 1967.

20. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: 2010.

21. Şabani R. Efşariye ve Zendiye döneminde (h. 1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı ilişkileri. // Tarihten günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 aralık 2002, Konya. Konya: 2002, s.78-87.

22. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi, IV c. I Bölüm, İstanbul: 1988.

23. Uzunçarşılı İ.H. XVIII. Asırda Osmanlı-İran münasebetleri. /Türkler, c. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 512-524.

N.Atayeva

Nadir Khan Afshar's struggle to free the territories of the Safavid Empire from Ottoman occupation in Turkish historiography

SUMMARY

The weakening of the Safavid Empire's central government and the decline of the state at the beginning of the eighteenth century had an impact on its international relations. This situation had created favorable conditions for the implementation of the conquest plans of neighboring states. During this period, certainly, plans to seize the Safavi lands appeared in the ruling circles of the Ottoman Empire.

Such Turkish historians as I.H.Uzuncharshili, Y.Oztuna, S.M.Bilge, M.Aktepe, U.Kurtaran, A. Atesh, I.Kulbilge have investigated the Safavi-Ottoman relations in the first half of the eighteenth century in their works.

In the article the open aggression of the Ottoman Empire against the Safavi state, the level of studying of the relations between the two countries in the Turkish historiography were studied and analyzed based on the sources of the period. Also the liberation of the occupied territories of the Safavid Empire and the restoration of the territorial integrity of the empire under the leadership of Nadir Khan Afshar were investigated.

Key words: *Azerbaijan, Shah Tahmasib II, Sultan Ottoman, Nadir xan Afshar.*

Н.Атаева

Борьба Надир-хана Афшара за освобождение территорий империи Сефевидов от османской оккупации в турецкой историографии

РЕЗЮМЕ

В начале XVIII века в государстве Сефевидов ослабла центральная власть, государство переживало период упадка, что в свою очередь оказало негативное влияние на внешнюю политику Сефевидской державы. Данная ситуация создала благоприятные условия для реализации захватнических планов соседних государств. Естественно, в этот период у правящих кругов Османской империи возникли планы по завоеванию владений Сефевидов.

Османо-сефевидские отношения в первой половине XVIII века стали объектом исследования в трудах таких исследователей, как И.Х.Узунчаршылы, Й.Озтуна, С.М.Билген, М.Актепе, У.Куртаран, А.Атеш, И.Кюлбилген.

В представленной статье на основе источников изучаемого периода была исследована и проанализирована открытая агрессия Османской империи в отношении Сефевидского государства, а также определена степень изученности в турецкой историографии взаимоотношений двух государств. Также было изучено освобождение оккупированных территорий империи Сефевидов под руководством Надир-хана Афшара в турецкой историографии.

Ключевые слова: *Азербайджан, Шах Тахмасиб II, Османский султан, Надир хан Афшар.*

UOT 33; 330

https://orcid.org/2254-2365-8159-975X Annotation

GEOSİYASİ TƏRƏQQİ, MAKROİQTİSADİ SABİTLİK VƏ MÜLKİ HÜQUQ MÜDAFİƏSİ

DAĞBƏYİ ALLAHVERDİYEV
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu,
aparıcı elmi işçi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: dagbeycahani@gmail.com

Giriş

Bəşəriyyətdə hüquqi bərabərlik, ayrı-seçkilik və fərqləndirmək, insanın fərdi təkrarolunmazlığını, sosial-iqtisadi bərabərliyi isə vətəndaş rifahının təminatı mövzusunun aktuallığını əks etdirir. Belə ki, sosial-iqtisadi rifah və mülki hüquq müdafiəsi bütün insanların bərabərliyini, bu meyarları yaradan səbəb və nəticə əlaqəsini şərtləndirir. Siyasi-hüquqi bərabərlik və "ayrı-seçkilik" anlayışları tarixən müəyyən keçid dövrləri üçün xarakterik mərhələ hesab edilmişdir. Bu səbəbdən də insanlar əsrlər boyu sosial-iqtisadi bərabərlik uğrunda rəqabət aparmışlar.

Məlum olur ki, siyasi-hüquqi bərabərlik insan hüquqlarının ali prinsipi kimi obyektiv zərurətdən irəli gəlmişdir. Məhz bu prinsiplərə əməl olunmaması həmişə hüquq və azadlıqların pozulması üçün bəhanələr olmuşdur. Bərabərliyin pozulmasının daha geniş forması ayrı-seçkilikdir. Buna görə də ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi, hüquq və sosial-iqtisadi bərabərliyin tam reallaşması ən mühüm meyarlar hesab edilir. Ayrı-seçkiliyin bütün formaları insanların siyasi, sosial-iqtisadi rifahının və hüquqlarının pozulması kimi səciyyələnir.

Bununla əlaqədar BMT-nin "İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə"sinin ikinci maddəsində qeyd edilir: "İnsanlar dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki, yaxud başqa vəziyyətinə görə heç bir fərq olmadan təbii hüquqlara və sosial-iqtisadi azadlıqlara malikdirlər". Bu prinsip əsasən Azərbaycan Konstitusiyası mülki vəziyyətə, qulluq mövqeyinə, əqidəsinə, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərdə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir.

Bununla yanaşı Konstitusiyada iqtisadi inkişaf və dövlət prinsipində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın inkişafı müxtəlif mülkiyyət növlərinə əsaslanaraq xalqın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosialyönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir.

Həmçinin sosial inkişaf və dövlət prinsipində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial mudafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın maddi və mənəvi irsini qoruyur (1).

Dövlətin innovasiya siyasətinin əsas istiqaməti kimi makroiqtisadi sabitlikdə mülkiyyət vətəndaş cəmiyyətinin və onun sosial-iqtisadi rifah meyarlarının mühüm faktorlarından biridir. Belə ki, makroiqtisadi sabitlikdə mülkiyyət şəxsiyyətin və bütün cəmiyyətin azadlığının ilkin şərti kimi xarakterizə olunur.

Makroiqtisadi sabitlik innovasiya siyasətində sosial-iqtisadi təminatın təşkilatlanan sistem meyarıdır. Lakin makroiqtisadi sabitlikdə rəqib subyektlər arasında maraqlar balansının yaradılması sosial-iqtisadi bərabərliyi şərtləndirir. Dövlət innovasiyalı iqtisadi tərəqqini və sosial-iqtisadi münasibətləri formalaşdıran və qoruyan mühüm faktordur.

Beləliklə, makroiqtisadi sabitliyin əsaslarından biri kimi mülkiyət həm də iqtisadi nəticə kimi səciyyələnir. Makroiqtisadi effekt və sosial-iqtisadi artım meyarı, innovativ dəstəyin qarşılıqlı səmərəli əlaqələrinin tənzimlənməsi mülki hüquq müdafiəsini zəruri edir. Belə ki, makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsində mülkiyyətin əsas formalarında olan yaradıcılıq, yəni əqli mülkiyyət, əqli fəaliyyət və əqli fəaliyyətin nəticələri kimi mülkiyət siyasi-iqtisadi, fəlsəfi və hüquqi məzmunu, forma və əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, müasir dünya ölkələrinin geoiqtisadi əlaqələrində dövlətlərin sosial-iqtisadi tərəqqi istiqamətləri davamlı rifah, iqtisadiyyatın hüququ tənzimlənməsi sahəsində liberal prinsiplərinin tətbiqi əsas meyarlar kimi səciyyələnir.

Dünya ölkələrində diplomatik və iqtisadi əlaqələr inkişaf etdikcə xarici iqtisadi əlaqələrin yeni formalarının yaranması obyektiv zərurətə çevrilir. Hər bir ölkənin iqtisadi tərəqqisinin əhəmiyyətli dərəcəsi

onun xarici iqtisadi əlaqələri ilə səciyyələnir (5).

Beləliklə, Ümumdünya İqtisadi Forumunun (WEF) proqnozlarına əsasən, makroiqtisadi sahədə inflyasiya, mövcud iqtisadi reallıqlar və yaşayış məsrəfləri ilə əlaqəli problemlər G20 ölkələrində yaxın illər ərzində iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli şəraitli olacağı ilə proqnozlaşır (1). Belə ki, WEF yeni iqtisadi şəraiti şərh edərək bildirir ki, inflyasiya onilliklər ərzində proqnozlaşdırılmayan səviyyədədir və bu, G20 ölkələrinin müəyyən təbəqəsində iqtisadi rifah meyarında natamamlıq yaradır və bu proseslər ölkələrə qarşı ayrı-seçkilik kimi səciyyələnir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın mərkəzi banklarının aqressiv proqnozlarında beynəlxalq maliyyə inflyasiyasının riskini tənzimləmək cəhdləri qlobal iqtisadiyyatda tənəzzül meyarının həyəcanı kimi qiymətləndirilir. Belə ki, Misirdə və İndoneziyada keçiriləcək G20 sammitində müzakirə olunan əsas prinsiplər, sosial-iqtisadi məsələlər və ekoloji problemlər aktuallaşmışdır. Beləliklə, beynəlxalq təşkilatlar geosiyasətdə artan texnoloji təhlükəsizlik təhdidlərinə, kiber hücumlara qarşı nəticə etibarı ilə sosial-iqtisadi təminat tədbirinin tənzimlənməsini balanslaşdırmalı və bu problemlərin aradan qaldırılmasına nail olmalıdır. Bu kimi meyarlar dövlətlərin siyasi-iqtisadi tərəqqisini, insanlara yeni iş yerlərinin yaradılması və təmin edilməsini, ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasını zəruri şərtlərdən hesab edir (5).

Belə ki, geosiyasi və sosial-iqtisadi sistemin etibarlılığı, qarşılıqlı əməkdaşlıq və milli suverenliyin qorunmasının zəruriliyi aktuallaşmalıdır. Geosiyasi tərəqqi, makroiqtisadi sabitlik və mülki hüquq müdafiəsi dünya miqyasında mövcud olan sistemin yeniləşməsi prosesi XXI əsrin əvvəllərindən etibarən sosial-iqtisadi tərəqqi tempini şərtləndirir. Belə yanaşmada da sosial-iqtisadi rifah təminatının nəzəriyyəsinin formalaşması aktuallaşmışdır.

Makroiqtisadi sabitlik və mülki hüquq müdafiəsi

Müxtəlif mənbələrə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmış sosial konsepsiya dünyanın siyasi-iqtisadi mənzərəsini özündə əks etdirir. Belə ki, siyasi-iqtisadi şəraitdə dəyişən iqtisadi reallıqları, qlobal miqyasda bu və ya digər formada sosial-iqtisadi təminatın tənzimlənməsini zəruri edən meyarlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən təqdirə layiq hesab edilmişdir.

Beynəlxalq müqayisəli nəzəriyyəyə əsasən siyasi təhlükəsizlik iqtisadi tənzimlənməni, makroiqtisadi sabitlik isə sosial-iqtisadi rifah təminatını zəruri edir. Belə ki, hər bir siyasi-iqtisadi təhlükəsizliyin təminatı yalnız və yalnız dövlət dəstəyi və proqramı ilə tənzimlənir. Beləliklə, makroiqtisadi sabitlik formalaşır və sosial-iqtisadi rifah təminatında qeyri-bərabərliklərin bərabərlik istiqamətində tənzimlənməsi real iqtisadi meyarları əks etdirir. Bu səbəbdən də mövcud iqtisadi şəraitdə qiymətlər tənzimlənir (tələb və təklif qanunlarına əsasən), inflyasiya balanslaşdırılır, vətəndaşın sosial-iqtisadi rifah təminatı davamlı olur və yeni iş yerlərinin yaranmasına əlverişli şərait yaradılır.

Qeyd edilən iqtisadi idarəetmə və tənzimlənmə meyarı, Prezdentimizin qeyd etdiyi kimi ölkəmizin ərzaq təminatının mühüm hissəsini, ölkənin kənd təsərrüfatının istehsal ilə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməlidir. Beləliklə, iqtisadi idarəetmədə makroiqtisadi sabitlik və sosial-iqtisadi rifah təminatı dövlətin əsas hədəfi hesab edilir. Bu hədəflərin reallaşması, sosial-iqtisadi tədbirlərin davamlı olmasını üçün müvafiq iqtisadi tədbirlərin davamlı həyata keçirilməsi ölkənin makroiqtisadi sabitliyini və mülkü hüquq müdafiəsinin əsaslarını şərtləndirir.

Makroiqtisadi səmərəlilik və sosial-iqtisadi bərabərliyin müqayisəsi

Makroiqtisadi səmərəlilik və sosial-iqtisadi tərəqqi, siyasi təhlükəsizliyin nəzəri əsaslarının elmi təhlili geosiyasi reallıqların zərurətidir. Belələ ki, sosial-iqtisadi təhlükəsizlik əsasən zaman və məkan kontekstində cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edən ictimai münasibətlər sisteminin daxili və xarici innovativ təhdidlərindən qorunmasıdır. Bu səbəbdən də sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin əsas meyarı makroiqtisadi sabitlik və işsizliyin aradan qaldırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasını zəruri edir.

Bu meyarlar makroiqtisadi sabitliyin formalaşmasında real, maliyyə-pul siyasətində balanslaşmanı və bütün təsərrüfat sisteminin sosial-iqtisadi ri-

fah tərəqqisinə fokuslanmasını aktuallaşdırır. Belə ki, makroiqtisadi sabitliyin müəyyənləşdirilməsi metodikası sosio-iqtisadi rifah təminatını əhatə etməlidir. Lakin bu meyarın normativlərini müəyyənləşdirmək üçün iqtisadi reallığı və makroiqtisadi sabitliyin təminatı, sosial-ictimai münasibətlərin siyasi şəraitə inamını artıran meyar hesab edilir. Bizim fikrimizcə, sosial-iqtisadi təminatın tənzimlənməsi real iqtisadi şəraitdə qeyri-bərabərliyin bərabərliklə uzlaşdırılması nəticə etibarı ilə ölkənin siyasi-iqtisadi və makrosituasiyanın sabitliyinin zəruri meyarıdır.

Beləliklə, xarici borcun həcminə görə ölkələrin təsnifləşdirilməsi zamanı Dünya Bankının ümumi meyar kimi borcun məbləği yüksək və orta olan ölkələrlə müqayisə edilir. Bu səbəbdən də, ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizlik meyarının normativ qiymətləndirilməsinə əsasən xarici dövlət borcunun ÜDM-də əsas çəkisi 57%-dən çox olmaması ilə səciyyələnir. Bu meyarlar iqtisadi riyazi metodlarla dəqiq hesablamanın məntiqi nəticəsidir (5).

Lakin bu prinsipləri dünya ölkələri ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, ABŞ-ın xarici dövlət borcu ÜDM-in 105,9%-ni (22 trln. dol.), Yaponiyada isə 221%-ni təşkil edir. Bu müqayisədə ABŞ və Yaponiyanın büdcə gəlirləri və istehsal prosesi, idxal və ixracdan gələn xarici dövlət borcunun % dərəcəsinin artım və azalmalarda mövcud olan iqtisadi riskləri tənzimləyir.

Beləliklə, müasir dünya ölkələrində geoiqtisadi təhlükəsizlik meyarı siyasi-iqtisadi cəhətdən fərqli məkan və zaman prinsipi ilə ölçülür. Bu meyarların əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sosial-iqtisadi rifah təminatı xarici faktorlarla deyil, daxili dəstəklə tənzimlənir. Bu səbəbdən də geosiyasi meyarların geoiqtisadi strategiya ilə tənzimlənməsi gələcəkdə davamlı iqtisadi tərəqqi və təhlükəsizlik baxımından zəruridir.

Bu meyarlar səbəbindən ölkənin mövcud iqtisadi təhlili (DSK-nın məlumatlarına əsasən) 2022-ci ildə istehlakçılar tərəfindən göstərilmiş xidmətlərin dəyəri 44,9 milyard manat olmaqla 2021-ci ilə nisbətən müqayisəli qiymətlər 4,7% artımlı təşkil etmişdir. Lakin 2022-ci ildə ölkə əhalisinin nominal gəlirləri 20,2% artımla 50159,5 milyon manat və ya hər nəfərə hesablanan orta hesabla 5059,5 manat təşkil etməlidir.

Bununla yanaşı (DGK-nın məlumatlarına əsasən) 2022-ci il xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 39814,4 milyon ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 34521,1 milyon ABŞ dolları və istehsalın həcmi isə 10459,5 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Beləliklə, XX əsrin sonlarından Azərbaycan siyasi-iqtisadi və sosial-mədəni həyatında tərəqqi dövrünü inamla irəliləyək makroiqtisadi sabitliyi, təhlükəsiz həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi dünyada tanınır. Belə ki, siyasi-iqtisadi tərəqqi və maliyyə təminatı uzun illər makroiqtisadi sabitliyi və davamlı sosial-iqtisadi rifah artımı təhlükəsizliyinin təmini üçün mühüm töhfə hesab edilir.

Beləliklə, dünyanın müasir siyasi-iqtisadi şəraitdə inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə ABŞ iqtisadiyyatı nominal ÜDM və xalis sərvətə görə dünyanın ən böyük ölkəsi və yenə də alıcılıq qabiliyyətinə görə ən böyük gəlirli iqtisadiyyat hesab edilir. Belə ki, ABŞ 2019-cu ilin məlumatlarına əsasən dünyada hər nəfərə hesablanan gəlirdə yeddinci ölkə olmuşdur. Bunun əsas səbəbi ABŞ-ın dünyanın güclü innovative iqtisadiyyatı malik ölkə olmasıdır. Bununla yanaşı, ABŞ-ın ən böyük iqtisadi əlaqələri Çin, Meksika, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya, Birləşmiş Krallıq, Fransa, Hindistan, Tayvand, Türkiyə və Azərbaycandır. ABŞ dünya ölkələrində ən böyük idxalçı və ikinci ən böyük ixracatçı ölkə hesab edilir.

Beləliklə, dünya ölkələrinin geosiyasi və makroiqtisadi tərəqqi təcrübələrinin elmi təhlilindən də məlum olur ki, ABŞ dünyanın ən məhsuldar makroiqtisadi tərəqqisinə nail olmuş ölkədir. Bu səbəbdən də Nyu-York Fond Birjası və NASDA ticarət həcminə görə dünyanın ən böyük birjası kimi səciyyələnir və dünyanın ən böyük neft və təbii ehtiyatlar istehsalçısı hesab edilmişdir (7).

Bununla yanaşı, ABŞ-ın ümumi iqtisadi ticarəti 2018-ci ildə 4.4 trilyon dollar təşkil etmişdir. Bunun da səbəbi odur ki, dünyanın iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının mərkəzi, yəni dünyanın 444 ən böyük şirkətindən 121-nin qərargahı ABŞ-da yerləşir. Belə ki, ABŞ-da xarici sərmayələrin həcmi təxminən 4.4 trilyon dollar, xarici ölkələrdə Amerika sərmayələri isə ümumilikdə 5.19 trilyon dollara bərabərdir. Beləliklə, ABŞ-ın real iqtisadi meyarı aşağıdakı kimi təsvir edilir:

ABŞ-ın real iqtisadi mənzərəsi	
Nominal ÜDM	20.44 trilyon $(Q3 2018)
Real ÜDM artımı	3,7% (Q3 2018) 2,1% (2019)
İQİ inflyasiyası	2,2% (noyabr 2018)
İşsizlik	3,3% (noyabr 2018)
İşçi qüvvəsi	72,9% (noyabr 2018)
Ümumi dövlət borcu	21,85 trilyon $ (noyabr 2018)
Milli sərvətinin xalis gəliri	109,5 trilyon $ (Q3 2021)

Mənbə: müxtəlif məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beləliklə, müqayisə üçün qeyd edək ki, cari ildə Federal Ehtiyat Sistemi (FED) və Dünya Bankı, İngiltərə Bankı uçot dərəcələrinə yenidən tənzimlənməni zəruri hesab etmişlər. Təhlillərdən məlum olur ki, ABŞ və dünyada ölkələrində qiymət artımı son 20 ilin ən yüksək mərhələsindədir. Belə ki, Federal Ehtiyat Sistemi (FED) və Dünya Bankı, İngiltərə Bankı iqtisadiyyatda tənzimləyici proqnozlarında əsas meyarı mövcud inflyasiyanı əsas hesab etsələr də bunun tənzimlənməsi barədə siyasi-iqtisadi tədbirlər müəyyən etməmişlər. Bununla yanaşı ABŞ-ın Mərkəzi Bankının fəaliyyətini tənzimləyən Federal Ehtiyat Sistemi (FED) bir neçə dəfə, yəni 0,78 % uçot dərəcəsinin artımını proqnozlaşdırır.

ABŞ iqtisadi siyasətində monetarizm strategiyası Reyqanın hakimiyyəti illərində mövcud olmuşdur. Reyqan siyasi-iqtisadi proqramı vergiləri azaltmaqla əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial-iqtisadi rifah təminatını tənzimləyirdi. Belə ki, 1981-82-ci illərdə Konqres korporasiyaların mənfəəti naminə vergiləri azaltdı və 1960-cı ildə bu sahədə gəlirlər büdcə gəlirinin 19,5%-i idisə, 1980-də 15,9%, 1983-də 5,19% təşkil etmişdir.

Bu səbəbdən də sosial-iqtisadi proqramın təminatında makroiqtisadi sabitliyi tənzimləmişdir. Beləliklə, 1960-cı ilin 15,9% ümumi büdcə gəlirində xüsusi çəkisi idisə, 1980-ci ildə 30,5%, 1983-cü ildə 35,5% təşkil etmişdir. Lakin 1978-ci ildə isə 104,5 milyard dollardan 1985-ci ildə 227,8 milyard dollara qədər olmuşdur. Bu siyasi-iqtisadi metodlar büdcədə nisbi natamamlıq yaratsa da makroiqtisadi tarazlığı tənzimlədi. Bir çox beynəlxalq iqtisadçılar Reyqan iqtisadi siyasətini Amerikanın tərəqqi templi olduğu kimi səciyyələndirmişlər. Bununla yanaşı müasir geosiyasi şəraitdə ABŞ-ın makroiqtisadi sabitliyinin təminatçısı kimi C.Bayden siyasətinin sosial-iqtisadi rifah təminatını artım templi proqramını və Federal Ehtiyat Sisteminin pul kütləsinin artımında inflyasiyanı tənzimləyən meyarlar kimi səciyyələndirmişlər.

Beləliklə, Monetaristlər iqtisadi artımı pul kütləsinin artımı ilə əlaqələndirirlər. Bununla yanaşı Neoliberalistlər isə iqtisadi artımın qlobal tənzimlənməsini təmin edirlər. Müasir neoliberalistlər planlaşdırmanı əhəmiyyətli və qlobal sosial-iqtisadi təminatın tənzimlənməni mühüm siyasi-iqtisadi proqram hesab edirlər.

Beləliklə, dünyanın bir çox ölkələrində sosial-iqtisadi şəraitdə mövcud olan bir sıra nöqsanlar olduğu halda Rusiyada qlobal iqtisadi meyarlar normal səciyyələnmişdir. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Rusiyanın ərazisi, təbii ehtiyatları, coğrafi quruluşu, siyasi-iqtisadi vəziyyəti və sosial rifah mənzərəsi mühüm hesab edilir. Bunlar, ilk öncə, real əməkhaqqı və istehlak artımı - Rusiya iqtisadiyyatının tərəqqi meyarı kimi səciyyələnir. Bununla yanaşı müharibə aparan ölkə olsa da inflyasiya və məşğulluq dərəcəsi aşağı və normada olan meyarlar kimi səciyyələnir.

Beləliklə, makroiqtisadi, məşğulluq sosial rifah və gəlir meyarına görə ölkələr hər nəfərə hesablanan ÜMG-ə görə təsnifləşdirilir. Belə ki, Dünya Bankının 2001-ci ilin hesablamalarına görə, hər nəfərin illik gəliri 747 ABŞ dollar müəyyən edilir ki, bu ölçülərdən az olan ölkələr aşağı gəlirli ölkələr, əhalinin hər nəfərinə düşən gəliri 747 və ya 2875 ABŞ dolları məbləğində olan ölkələr orta səviyyədən aşağı gəlirli ölkələr hesab edilirlər. Gəliri 2875 və ya 9105 ABŞ dolları olan ölkələr isə orta səviyyədən yuxarı gəlirli ölkələr, vətəndaşlarının orta illik gəliri 9507 ABŞ dollarından yuxarı olan ölkələr isə yüksək gəlirli ölkələr sırasına aid edilir.

Beləliklə, çoxlu sayda ölkələr arasında müqayisə aparmaq olar, lakin regional inteqrasiya prosesləri intensivləşdikcə milli suverenliyin hissə-hissə fövqəl-hökumət qurumlarına adekvat keçidlə əvəzlənir. Belə ki, ölkənin daxili iqtisadi meyarları və milli hüquq-siyasəti, onun ənənələrinin təsir dairəsi

azalır və daxili proseslər qloballaşır. İnsan haqları və onun sosial-iqtisadi rifah təminatı ölkənin daxili məsələsi və siyasi-iqtisadi şəraiti tənzimlənmədikdə bu meyarlar qlobal miqyasada geosiyasi təhlükə yaradır. Belə şəraitdə sosial-iqtisadi tərəqqi təminatının məhdudlaşdırılması geosiyasi mənzərədə xaosa səbəb olur ki, bu meyarlarda milli siyasi-iqtisadi mənafelərə təhlükə hesab edilir. Belə fikirlərə misal üçün "Ərəb baharı" və digər dünya ölkələrində mövcud olmuş real sosial-iqtisadi, siyasi hadisələri qeyd etmək olar. Bu şəraitdə siyasi-iqtisadi meyarlar tədricən modifikasiyaya uğrayır.

Bu fikirlərin təhlilindən məlum olur ki, siyasi-iqtisadi tərəqqi mühüm mərhələlərdən keçmişdir, təhlükəsizlik sosial-iqtisadi təminatla əlaqəli müxtəlif məzmunlu konseptual yanaşmalara və istinadlara görə üç qrupda təsnifləşdirilmişdir. Belə ki, modernizmə qədərki dövrün siyasi-iqtisadi vəziyyəti, imperiyalar dövrün sosial-iqtisadi təminatı, dini ideologiyanın hökmranlığı dövründə sosial-iqtisadi təminat və s. Bu meyarlar mövcud geoiqtisadi şəraitdə sosial-iqtisadi rifah təminatının ideallaşmasını şərtləndirir.

Siyasi-iqtisadi təhrik fikri birmənalı olaraq Azərbaycan və dünya ölkələrinin Konstitusiyasında insan hüquq və azadlığına, onun sosial-iqtisadi rifah təminatına qəsd kimi qəbul edilən termindir. Əvvəla, bu terminologiyada rasionallıq sosial-iqtisadi məsələdə qeyri-müəyyənlik təşkil edir və bütün təfərrüatı, yaxud xarici siyasi-iqtisadi təzyiq kimi səciyyələnir.

İqtisadi innovasiya və makroiqtisadi sabitlik, müasir şəraitdə elmi cəhətdən siyasi-iqtisadi və innovativ təhlükəsizlik sosio-iqtisadi rifah təminatı sisteminin məqsədi, əsas hədəfi kimi səciyyələnir. Bu səbəbdən də Ümummilli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, siyasi-iqtisadi təhlükəsizlik, sosial-iqtisadi rifah təminatının bərpası müasir dövrün zəruri şərtlərindəndir. Belə prinsiplər iqtisadi sistemdə, yəni profilaktikanı və bərpa olunan enerji immunitetinin təminat fəaliyyətinin əsaslarını səciyyələndirir(5). Digər kontekstdən yanaşdıqda sosio-iqtisadi rifah təminatına iqtisadi sistem təhlükə mənbəyi olmamalıdır, dünya təcrübəsində belə hallar geosiyasi-iqtisadi xaosla nəticələnir.

Geosiyasi təhlükə yaradan meyar, siyasi-iqtisadi sistemi formalaşdırsa bu normal sosial-iqtisadi və ictimai münasibətlərdə, fəaliyyətdə bilavasitə təhlükə mənbəyi hesab edilir. Geosiyasi və ictimai münasibətlərdə, söhbət yalnız sosio-iqtisadi sistemə xas olan münasibətlərdən deyil, bütövlükdə ümumcəmiyyət mənafeləri kimi səciyyələnir. Beləliklə, ümumi fikirlərdən bu nəticə yaranır ki, sosio-iqtisadi, siyasi sistemin məqsədi davamlı iqtisadi tərəqqi təminatını və innovativ təhlükəsizliyin əsasları hesab edilir. Bu mənada, iqtisadi təhlükəsizliyi və ümumi təhlükəsizlik anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz. Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, siyasi-iqtisadi təhlükəsizlik, davamlı sosial-iqtisadi tərəqqi təminatında təhlükəsizliyin və makroiqtisadi sabitliyin əsas təminatçısı olmalıdır. Yəni, geosiyasi və iqtisadi təhlükəsizliyə aid olan əsas meyarlar innovasiya, bərpa olunan enerji, ərzaq və s. bu kimi zəruri prinsiplər iqtisadi təhlükəsizliyin real mahiyyətini dərk edilməsində hüquqi-siyasi məzmunun nəzəri konsepsiyasının tənzimlənməsini zəruri edir. Belə ki, iqtisadi təhlükəsizlik və işsizlik geosiyasi, makroiqtisadi sabitlik, sosial-iqtisadi təhlükədir, məhz bu kontekstdə rasionallığın təhlilini və yeni iş yerlərinin təminatını şərtləndirir.

Beləliklə, sosial-iqtisadi rifah təminatı davamlı artımı, tərəqqili cəmiyyət elmi əsaslı biznesi və dövlət həmrəyliyi isə uğurlu makroiqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsinin əsas şərti hesab edilir. Bununla yanaşı, dövlətin makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsi meyarı sərbəst iqtisadiyyat səmərəli idarə olunması, elmi yönümlü institutların gücləndirilməsi və sosial-iqtisadi rejimlərin daha da liberallaşdırılması geoiqtisadi tərəqqinn əsas meyarları hesab edilir. Beləliklə, innovativ sosial-iqtisadi rifah təminatı mövcud geosiyasi və geoiqtisadi şəraitdə makroiqtisadi sabitliyi mülki müdafiənin şərtlərindəndir. Bu meyarların reallaşdırılması davamlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv geoiqtisadi siyasəti və mülki müdafiədə iqtisadi tərəqqini formalaşdırır.

Beləliklə, proqnozlaşdırılan geosiyasi tərəqqi və makroiqtisadi sabitlikdə mülki müdafiə gələcək illərdə (onillikdə) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı meyarların reallaşdırılmasını səciyyələndirir;

Sosial-iqtisadi müdafiədə məşğulluq siyasəti

Ölkənin innovasiyalı makroiqtisadi sabitlik meyarı həm də, sosio-iqtisadi rifah təminatının əsasları kimi dövlətin məşğulluq siyasəti və iqtisadi gəlirlərin formalaşdırılmasıdır. Belə ki, makroiqtisadi sabitlikdə məşğulluq siyasəti ölkənin davamlı iqti-

sadi tərəqqi təminatında mühüm əhəmiyyəti, onun cəmiyyətdə sosial həmrəyliyi, sosial əməkdaşlığı, sosial-mədəni istiqamətin əsas şərti məşğulluq təminatıdır. Belə şəraitdə sosial-iqtisadi və insan rifahının təminatı üçün əlverişli iqtisadi mühitin formalaşdırılması mühüm meyarlar hesab edilir.

Məşğulluq siyasətində əhalinin gəlirinin diferensasiyası sosial-iqtisadi rifah təminatının öyrənilməsi üçün ÜDM-n əmsalı ilə tənzimlənməsi səciyyəvi hesab edilir. Belə ki, məşğulluq siyasəti aşağıdakı meyarlarla təsnifləşir:

- Sosial qruplar,
- ÜDM-a hərnəfərə hesablanan gəlirin bərabərliyi,
- Ərzaq məhsullar məsrəfləri,
- Qeyri-ərzaq məhsulların məsrəfləri,
- Cari məsrəflər.

Dünya təcrübəsində məşğulluq siyasəti hər bir şəxsin sosial-iqtisadi rifahı və BMT tərəfindən təklif edilən insan inkişafı konsepsiyasının baza prinsipləri ilə tənzimlənir. Makroiqtisadi sabitlikdə məhsuldarlıq şəxsin sosial-iqtisadi fəaliyyətində məhsuldarlığın artımının, gəlirin davamlı innovativ tənzimlənən meyarların fəallaşdırılmasıdır.

Sosial-iqtisadi bərabərlik, siyasi-iqtisadi şəraitdə və real həyatda insanlara bilik və bacarığından maksimum səmərəli fəaliyyətinə mühitin yaradılmasıdır.

Davamlı makroiqtisadi tərəqqi, sosial və təbii ehtiyatların səmərəli fəaliyyəti bərpa olunan enerji, mülkü hüquq müdafiəsi, gənc nəslin rifahı naminə təbii ehtiyatların mühafizəsi və bərpa fəaliyyətidir.

Əhalinin elm və təhsilli sosial təminat, alıcılıq qabiliyyəti insan rifahı, əhalinin gəlir fərqləri əsasən vətəndaşın iqtisadi fəallıq meyarı ilə müəyyən edilir.

Məşğulluq,

Məşğul əhalinin ümumi tərkibi,

Məşğul əhalinin sosial-iqtisadi quruluşu,

Məşğulluğun səviyyəsi,

Mülkiyyət formalarına görə,

Əlavə işlə məşğul əhali qrupu.

Beləliklə, əhalinin mülkü təminatı dövlət tərəfindən dəstəklənir və onun gəlir, xərclərin tənzimlənməsi isə istehlak olunan sosial-iqtisadi rifah meyarı hesab edilir.

Makroiqtisadi sabitliyin təminatında məşğullun artırılması, sosial-iqtisadi sahədə qeyri-bərabərliyin tənzimlənməsini səciyyələndirir. Monetarist konsepsiyalar müxtəlif ölkələrdə iqtisadi problemlərin həllində mühüm meyar kimi uğurla istifadə olunmuşdur. Müasir şəraitdə respublikamızda aparılan antiinflyasion pul siyasəti monetarist siyasətinin əsas istiqaməti kimi səciyyələnir(7).

Beləliklə, elmi-tədqiqat nəticəsində ölkənin ÜDM-un mövcud məqsəd və vəzifələri, bilik və təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarının tətbiqi və davamlı iqtisadi tərəqqinin təminatı ilə əlaqəlidir. Belə ki, sosial-iqtisadi rifah artımı və yeni iş yerlərinin yaradılması əhalinin etibarlı sosial-iqtisadi müdafiəsinin təşkili istiqamətində məqsədyönlü tədbirlərin proqramlaşdırılması ilə şərtlənir.

Belə ki, bütün geosiyasi proqramların həyata keçirilməsi üçün əsas meyar sosial-iqtisadi rifah artım, ilə şərtlənir. Bu səbəbdən də mövcud şəraitdə Azərbaycanda dövlətin siyasi-iqtisadi fəaliyyətinin əsas istiqaməti "güclü iqtisadiyyat və güclü dövlət" prinsipləri ilə şərtlənir. Beləliklə, geosiyasi mənzərədə iqtisadi diplomatiyanın əsas prinsipi də sosial-iqtisadi rifahın davamlı artım proqramının reallaşdırılmasıdır.

Bununla əlaqədar Heydər Əliyevin 1994-cü ildə "Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında" ilk genişmiqyaslı sərəncamı makroiqtisadi sabitliyin əsaslarını yaratmışdır. Beləliklə, makroiqtisadi sabitliyin təminatında məqsəd və vəzifələri, orta və uzunmüddətli dövr üçün sosial-iqtisadi rifah istiqamətli olması ilə səciyyələnir. Belə ki, makroiqtisadi sabitliyin müxtəlif sahələr üzrə fəaliyyət proqramı hazırlanmalı həyata keçirilən siyasi-iqtisadi tədbir ölkənin sosial-iqtisadi həyatında öz əksin tapmalıdır ilə şərtlənir.

Belə ki, Prezident İlham Əliyevin 2003-2017-ci illər ərzində məqsədyönlü, ölkənin siyasi-iqtisadi və sosial-iqtisadi rifahı ilə əlaqədar fəaliyyəti problemlərin həllinə sistemli və kompleks yanaşmanı təmin etmişdir. Bununla yanaşı, hər bir ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi milli iqtisadi təhlükəsizliyin əsas şərtlərindən və makroiqtisadi sabitliyində həlledici meyar hesab edilir. Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi və ölkənin ərzaq təminatı makroiqtisadi sabitliyin əsas təminatı, dövlətin siyasi-iqtisadi və sosial rifah meyarının möhkəm olmasını xarakterizə edir. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyi əsasən sosial-iqtisadi və siyasi-iqtisadi meyarlarla müəyyən edilir.

Sosial-iqtisadi meyara əsasən hər bir dövlət öz vətəndaşların əsas qida məhsulunun istehlakında qəbul edilmiş normalara uyğun təmin etməlidir. Bu prinsiplər əsasən öhdəlik kimi "Ümumdünya Ər-

zaq Təhlükəsizliyinə dair" Roma Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyinin siyasi-iqtisadi meyarı vətəndaşın ərzaqla təminatının yerli istehsala əsaslanmasını və ölkənin ərzaq ehtiyacının tənzimlənməsini şərtləndirir. Ərzaq təhlükəsizliyi artıq dünya təcrübəsində qəbul edilmiş və hazırda geniş istifadə olunan termindir.

Nəticə

Beləliklə, makroiqtisadi sabitlik və onun təhlükəsizliyi meyarları gələcək onilliklər ərzində davamlı sosial-iqtisadi rifah təminatının tərəqqisini şərtləndirir. Belə ki, mülki müdafiə, makroiqtisadi sabitliyin texnogen modelin əsas istiqaməti siyasi-iqtisadi meyar və məzmunu davamlı iqtisadi tərəqqiyə yönəlməlidir. Bu prinsiplər sosial-iqtisadi rifah təminatı və makroiqtisadi sabitliyin tərəqqisi əsasında şərtlənir.

Belə ki, ticarət rejiminin liberallaşdırılması əsasında ölkə əhalisini idxal məhsulları ilə təmin edəcək və makroiqtisadi sabitlikdə idxalın strukturunda ərzaq məhsullarının payının əhəmiyyətli dərəcədə artımına səbəb olacaqdır. Dünya təcrübəsinə əsasən ərzaq təhlükəsizliyi, ərzaq təminatı sahəsində ölkənin nə dərəcədə müstəqil olması ilə qiymətləndirilən əsas meyar kimi səciyyələnir.

Nəzərə alaq ki, makroiqtisadi sabitlik və mülki hüquq müdafiəsi, geosiyasi sosial-iqtisadi rifah təminatı təhlükəsizliyin zəruri formalarından biridir. Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizlik mahiyyət etibarı ilə davamlı tərəqqinin yaratdığı zərurətin məntiqi nəticənin əsasları kimi səciyyələnir.

Müqayisə üçün qeyd etmək zəruridir ki, keçmiş postsovet ölkələri və o cümlədən Azərbaycan makroiqtisadi sabitliyi, ərzaq təhlükəsizliyini və milli siyasi-iqtisadi təhlükəsizliyi normal formada təmin edirdilər. Belə ki, ölkənin geosiyasi tərəqqisi, makroiqtisadi sabitliyi və mülki hüquq müdafiəsi sosial-iqtisadi tərəqqinin əsaslı təminatı kimi şərtlənir. Bu isə sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin zaman və məkan kontekstində cəmiyyətin davamlı inkişafını təmin edən ictimai münasibətlər sisteminin daxili və xarici innovativ təhdidlərindən qorunmasıdır. Bu səbəbdən də sosial-iqtisadi təhlükəsizliyin əsas meyarı makroiqtisadi sabitlik və işsizliyin aradan qaldırılması, yeni iş yerlərinin yaradılmasını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İlham Əliyev "İnkişaf – məqsədimizdir", 9-cu kitab, Azərnəşr, Bakı 2012.

2. N.Məmmədov, "Geosiyasətə giriş" Bakı, "Azərbaycan nəşriyyatı", Bakı. 2018,

3. İ.Alıyev "Milli iqtisadi tərəqqi modelinin formalaşması və prinsipləri", Bakı 2015.

4. Ə. Əlirzayev, "Sosial-iqtisadi rifah və idarəetmənin əsas prinsipləri". Bakı, 2014.

5. D.İ.Allahverdiyev, "Dünya iqtisadiyyatı: İqtisadi mənafelər, mövcud reallıqlar və perspektivlər". Bakı, 2020.

6. F.Ə.Əliyev "Azərbaycan elminin inkişaf perspektivləri", Bakı: 2012

7. R.Mehdiyev,"Yeni dünya nizamı: tərəqqiyə doğru" kitab, Azərbaycan nəşriyyatı, Bakı 2014.

XÜLASƏ

Məqalədə, dünya ölkələri ilə geosiyasi əlaqələrdə Azərbaycanın davamlı sosial-iqtisadi tərəqqisi, makroiqtisadi sabitlik meyarı barədə fikirlər və siyasi-iqtisadi perspektiv imkanları şərh edilmişdir. Azərbaycanın məcmu iqtisadi potensialı, milli iqtisadi tərəqqisi və onun davamlı olmasına dair dövlət dəstəyinin artırılması istiqamətləri təhlil edilmişdir. Beləliklə də dövlətin siyasi-iqtisadi əlaqələri və sosial-iqtisadi tərəqqisi, makroiqtisadi sabitliyi, mülki hüquq müdafiəsi və vətəndaş rifahı sahələrində dünya ölkələrinin təcrübəsi və müasir vəziyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *geoiqtisadi perspektiv, iqtisadi reallıqlar, insan rifahı, davamlı iqtisadi tərəqqi, iqtisadi diplomatiya.*

UOT: 339.33

AZƏRBAYCANDA TRANZİT-NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINA İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

GÜNAY ƏLİYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti,
"İqtisadiyyat və statistika kafedrası"
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim

E-mail: gunay.aliyeva@aztu.edu.az

HAVAXANIM SOLTANOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti,
"İqtisadiyyat və statistika kafedrası"
assistent

E-mail: havaxanim.soltanova@aztu.edu.az

Nəqliyyat sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil, səhiyyə ilə yanaşı, nəqliyyat cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbatını təmin etməklə sosial, iqtisadi, xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinə nail olmaq üçün mühüm rol oynayır.

Son illər ölkəmizdə ictimai həyatın bütün sahələrində əldə edilən dinamik inkişaf respublikamızın geosiyasi əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, qlobal iqtisadi məkanda cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərdə fəal iştirak etmək, xarici bazarlara səmərəli çıxış, rəqabət qabiliyyətli milli sənayeyə sahib olmaq kimi vacib vəzifələrin icrası zərurətə çevrilmişdir. Müasir dövrdə dünya gündəmini zəbt edən qloballaşma, sürətli inteqrasiya, davamlı inkişaf və s. məsələlər ölkəmiz üçün də xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bu gün ölkə iqtisadiyyatının sürətli və hərtərəfli inkişafında nəqliyyat sektorunun xüsusi yeri var. Bu sektor məhsul və xidmətlərin istehsalı, paylanması və istehlakı sahəsində fəaliyyət növlərini əhatə edir və bütün iqtisadi fəaliyyətlər məcmusunda inkaredilməz rola malikdir.

Dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və inteqrativ proseslərin sürətlənməsi nəqliyyat sisteminin hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının əsas sütunlarından olduğunu təsdiqləmişdir. Nəqliyyat xidmətlərinin sosial-iqtisadi mahiyyətini aydınlaşdıran tədqiqatçılar bu sistemin geniş təkrar istehsalın mühüm şərti olduğunu çoxdan sübut ediblər. Bu baxımdan iqtisadiyyatda genişmiqyaslı köklü islahatların aparıldığı indiki şəraitdə nəqliyyatın xüsusiyyətlərini, iqtisadi və sosial proseslərin gedişində onun rolunu dəqiqliklə nəzərə alan siyasətin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi çox vacibdir. Ona görə də nəqliyyat sisteminin davamlı inkişafı böyük həcmli kapital qoyuluşunu, çoxlu sayda iri nəqliyyat qovşaqlarının tikintisini və yenidən qurulmasını tələb edir [3 səh 56-58].

Azərbaycan dünyada strateji yeri olan ölkələrdən biridir. Ölkədə tranzit-nəqliyyat xidmətlərinə dəmir yolu, avtomobil, aviasiya və dəniz nəqliyyatı daxildir. 2003-cü ildə Azərbaycan hökuməti tərəfindən Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyi yaradılmış və ölkə Vyana konvensiyasının yol hərəkəti üzrə üzvü olmuşdur. Bu baxımdan nəqliyyat şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi ölkə üçün xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. 2009-2019-cu illərdə ölkənin nəqliyyat sektoruna cəlb edilmiş investisiyaların həcmi iqtisadiyyatın bütün sahələrinə yönəldilmiş investisiyaların 20 %-ni təşkil etmişdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Cənubi Qafqazda orta gəlirli bir ölkədir. Ölkə iqtisadiyyatının əsasını neft yanacaq hasilatı təşkil etməkdədir: neft məhsulları Azərbaycan ixracatının 90%-dən çoxunu təşkil edir. Neft sənayesi qiymətlərdən asılı olaraq ÜDM-nin 33-50% -ni təşkil edir.

Son 10 ildə Azərbaycanda yerli və xarici şirkətlərin fəaliyyət göstərməsi investisiya mühitini xeyli yaxşılaşdırmışdır. 57-ci sırada yer alan ölkə 2019-cu ildən etibarən 25-ci yerdə qərarlaşmışdır. Artıq ölkənin iqtisadiyyat siyasətinin başlıca məqsədi xarici birbaşa investisiyaları neft-qaz sektorundan qeyri-neft sektoruna yönəltməkdir. 2003 və 2019-cu illər arasında xarici investisiyaların 50%-i infrastruktura və sənayeyə, xüsusilə (mədənçilik, metallurgiya, sement) yönəldilmişdir.

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, son illər ərzində nəqliyyat-yol kompleksi üzrə əsas iqtisadi göstəricilər tam yerinə yetirilir, əhalinin və ölkə iqtisadiyyatının daşımalara olan tələbatı bütövlükdə ödənilir. Yük və sərnişin daşımalarına, nəqliyyat-yol kompleksinə yönəldilmiş investisiyaların həcmini əks

etdirən rəqəmlərdə ilbəil artım müşahidə olunur.

2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyata yönəlmiş investisiyaların həcmi cəmi 1,92 milyon manata çatmışdır. Bunlardan 7,1 milyon manat dəmir yol nəqliyyatına, 115,4 milyon manat su nəqliyyatının, 39,4 milyon manat isə hava nəqliyyatının payına düşür. Su nəqliyyatına qoyulan investisiyaların həcmində artım müşahidə olunmuşdur, yəni, 63,7 milyon manatdan 115,4 milyon manata investisiya qoyuluşu artmışdır. İnvestisiya qoyuluşunun həcminin artması anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyətində də müşahidə olunmuşdur [1].

Nəqliyyata yönəldilmiş investisiyalar, milyon manat

Cədvəl 1.

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Cəmi	2,610.3	3,559.7	2,432.4	2,195.3	1,391.0	1,774.3	1,922.8
Yerüstü və boru kəməri nəqliyyatının fəaliyyəti	610.6	677.3	416.2	553.1	345.8	127.1	305.2
Dəmir yolu nəqliyyatı	2.8	5.9	4.3	1.6	1.9	2.1	7.1
Digər quru yol nəqliyyatı	433.3	453.1	358.2	237.6	194.1	38.5	129.8
Boru kəməri	174.5	218.3	53.7	313.9	149.8	86.5	168.3
Su nəqliyyatı	67.3	9.7	142.6	112.7	53.1	112.2	115.4
Hava nəqliyyatı	280.5	281.9	82.2	397.2	10.2	402.2	39.4
Anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyəti	1,651.9	2,590.8	1,791.4	1,132.3	981.9	1,132.8	1,462.8

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. Azərbaycan nəqliyyatı

Dəmir yolu nəqliyyatında aparılan yenidənqurma işləri davam etdirilir. Belə ki, Şərq-Qərb istiqamətində yol təsərrüfatının yenidən qurulması, enerji və rabitə sisteminin tam dəyişdirilməsi, yeni lokomotiv və vaqonların alınması, mərkəzi idarəetmə sisteminin yaradılması işləri həyata keçirilir.

Avtomobil nəqliyyatı sahəsində daşımaların tənzimlənməsi, avtonəqliyyat vasitələri parkının yeniləşdirilməsi və xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə tədbirlər çərçivəsində həm Bakıya, həm də respublikamızın digər şəhərlərinə yeni sərnişin avtobusların gətiriləərək istismara verilməsi prosesi insanların rahatlığını təmin edir, bölgələrdə yeni avtovağzalların tikintisi və sərnişinlərin istifadəsinə verilməsi davam etdirilir.

Qeyri-neft sektoruna yönəlmiş investisiyalardan önəmlisi nəqliyyat sektoruna qoyulmuş investisiyalardır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda nəqliyyat xərcləri yüksəkdir. Azərbaycanın avtomobil yolu və dəmir yolu şəbəkələri İran, Rusiya Federasiyası və Türkiyə kimi böyük bazarlara yaxın olmaqdan istifadə etmək üçün modernləşdirilməyə və istismar xərclərini artırmağa ehtiyac duyur. Yol sektorunda hökumətin əsas inkişaf strategiyası olan (Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış) iki dəhlizin inkişafına üstünlük verməkdədir: biri paytaxt Bakıdan Gürcüstana şərq-qərb, digəri isə Rusiya Federasiyasından İrana şimal-cənub dəhlizi.

Azərbaycanın Xəzər dənizi liman kompleksi ölkənin ən vacib nəqliyyat infrastrukturudur və hökumət tərəfindən həmin liman investisiyaların artırılması yolu ilə daha da inkişaf etmişdir. Bakının Ələt rayonundakı yeni, müasir limanı ölkənin regional nəqliyyata keçid strategiyası kimi görülür. Eyni zamanda Böyük Kəsik (Gürcüstan sərhədində) və Yalama (Rusiya sərhədində) arasında dəmir yolu əlaqələrinin qurulması da prioritet layihələr siyahısındadır.

Azərbaycanın planlaşdırılan və hazırkı nəqliyyat infrastrukturu layihələri təxminən 7,5 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Həmin vəsaitdən 40%-i yəni 3 milyard ABŞ dolları avtomobil yollarının payına, 27%, yəni 2 milyard ABŞ dolları dəmir yolunun inkişafının payına düşür. Qalan investisiyalar limanlar və dəmir yolları arasında bölüşdürülür.

Ən əhəmiyyətli layihələr arasında daha çox bölgədaxili ticarət yolu ilə iştirakçı ölkələrin iqtisadi inteqrasiyasını artırmağı hədəfləyən 2 milyard dollarlıq bir layihə olan Əfqanıstan-Türkmənistan-Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə nəqliyyat dəhlizidir. Hindistan, İran, Azərbaycan və Rusiyanı gəmi, dəmir yolu və avtomobil yolu ilə birləşdirən 7 200 km-lik yük marşrutu kimi layihə də mövcuddur və həmin layihə gələcəkdə nəqliyyat xərclərini azaltmağı hədəfləyir. Digər bir nümunə, İran və Azərbaycan arasında ikinci dəmir yolu bağlantısı olacağı gözlənilən 1 milyard dollarlıq bir layihə olan Astara Dəmir Yolu layihəsidir.

Adları qeyd olunan layihələrin əsas məqsədi ölkəni regional əhəmiyyətli logistika və ticarət qovşağına çevirmək, özəl investisiya qoyuluşlarına şərait yaratmaqdır. Nəzəri baxımdan, Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şimal-Cənub dəhlizlərindən istifadə etməklə əldə edə biləcəyi əlavə ticarət həcmi quru və maye yük,

konteyner daşımaları ilə birlikdə 230 milyon tondur. Ən gəlirli marşrutların əksəriyyətinə, yuxarıda da təsvir edildiyi kimi, rəqabətin güclü olduğu Çinlə ticarət daxildir ki, Azərbaycanın da bu marşrutlarda iştirakı, ticarət həcminin artımı baxımından böyük imkanlar aça bilər.

Azərbaycanda da dəniz daşımalarının inkişafına Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı öz töhfəsini verir. Avrasiya məkanında mühüm geostrateji mövqedə yerləşən, zəngin iqtisadi və ticari əlaqələri olan Azərbaycan bu liman açılandan sonra dəniz nəqliyyatının inkişafının yeni, müasir mərhələsinə qədəm qoyub. Çinin təşəbbüsü ilə başlanmış "Bir kəmər, bir yol" meqalayihəsinin əsas layihələrindən biri hesab edilən Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı XXI əsrdə dünya ticarətinin və ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına çox böyük təsir göstərəcək.

Azərbaycanı regionun mühüm nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevirmək strategiyasının tərkib hissəsi olan, "Şərq-Qərb", "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ölkənin tranzit imkanlarının genişləndirilməsində həlledici rol oynayır. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti üçün birbaşa yüktoplama məntəqəsi funksiyasını yerinə yetirir. Bu liman şimal, cənub, şərq və qərb istiqamətlərindən dəhlizlər üzrə ölkəmizə daxil olan yüklərin toplanmasını, onların BTQ üzrə Avropa istiqamətində və ya gəmilərlə şərq istiqamətində daşınmasını təmin edən səmərəli və davamlı logistika zəncirinin formalaşması üçün əsas amildir.

Hazırda ölkə həyatının bütün sahələri ilə yanaşı, yol təsərrüfatının sistemli və hərtərəfli inkişafına xüsusi diqqət göstərilir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün respublikamızın yol təsərrüfatında yeniləşmə və müasirləşmə getdikcə dərinləşir, dövlətimizin gücünün və qüdrətinin artırılmasına, xalqımızın rifahının yüksəldilməsinə xidmət edən quruculuq proqramları uğurla reallaşdırılır.

Ötən illər ərzində Azərbaycanda nəzərdə tutulan bütün infrastruktur layihələri, sosial proqramlar yüksək səviyyədə reallaşdırılıb, o cümlədən sosial infrastrukturun mühüm sahələrindən sayılan yol təsərrüfatının yenidən qurulması, yeni yolların salınması, mövcud yolların isə əsaslı şəkildə təmiri ilə bağlı layihələr uğurla davam etdirilib. Paytaxtda və regionlarda çoxsaylı yol ötürücüləri, körpülər, tunellər, yeraltı və yerüstü piyada keçidləri inşa olunub.

Dünya İqtisadi Forumunun avtomobil yollarının vəziyyətinə dair hesabatına əsasən, Azərbaycan MDB məkanında 1-ci yer olmaqla ən yüksək nəticə göstərib. Asiya qitəsində 10-cu, ümumilikdə, 141 ölkə arasında isə 24-cü yerdə qərarlaşıb (2021).

Hazırda Azərbaycan "Şimal-Cənub" və "Şərq-Qərb" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yaradılması istiqamətində infrastruktur layihələri həyata keçirir. Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevrilməsi istiqamətində aşağıdakı mühüm layihələrin icrası üzrə işlər aparılır.

Hazırda İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yol infrastrukturunun qurulması istiqamətində işlər davam etdirilir. 2020-ci il noyabr ayının 16-da təməli qoyulmuş "Zəfər yolu" başlanğıcını Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yolundan götürməklə Şuşa şəhərinə qədər uzanır. Layihələndirilən yolun uzunluğu 101 kilometrdir. Strateji əhəmiyyəti ilə seçilən digər bir layihə, Zəngilan-Horadiz avtomobil yolunun tikintisi ilə bağlı işlər davam edir. Bu yolun ümumi uzunluğu 124 kilometrdir və 4-6 zolaqdan ibarətdir. Başlanğıcını Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsindən götürən və Cəbrayıl rayonundan keçməklə Şükürbəyli kəndində Hacıqabul-Mincivan-Zəngəzur dəhlizi magistral avtomobil yoluna birləşən Hadrut-Cəbrayıl-Şükürbəyli avtomobil yolunun da tikintisinin icrasına başlanılmışdır. Layihələndirilən yolun uzunluğu 43 kilometrdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə icra olunan yol infrastrukturu layihələrindən biri Bərdə-Ağdam avtomobil yoludur. Başlanğıcını Bərdə şəhərindən götürən Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun uzunluğu 44,5 kilometrdir. Azad edilmiş ərazilərdə icra olunan yol infrastrukturu layihələrindən biri Xudafərin-Qubadlı-Laçın və Xanlıq-Qubadlı avtomobil yollarıdır.

Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun uzunluğu 66 kilometr təşkil edəcək. Sözügedən yolun Xanlıq yaşayış məntəqəsindən ayrılaraq Qubadlı şəhərinə qədər 17 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yolunun da inşası nəzərdə tutulub. Layihələndirilən yolların ümumi uzunluğu 83 kilometrdir.

Tranzit-nəqliyyat xidmətlərinin GZİT təhlilini aparan zaman bir sıra zəif tərəflər və təhlükələr aşkar olunmuşdur. Misal olaraq logistika sahəsi üzrə ixtisaslı kadr potensialının az olması; əmək məhsuldarlığının yüksək olmaması; maliyyə çatışmazlığı, avadanlığın köhnə olması; marketinq, satış və paylama xidmətlərinin qənaətbəxş səviyyədə olmaması;

müəssisələrdə müasir biznes modelinin qurulmaması; innovativ fəaliyyətlərin azlığı; maliyyə bazarlarında durğunluğun olması; neftin qiymətində kəskin azalma nəticəsində investisiya fəallığının zəifləməsi ehtimalı; ətraf mühitin qorunması ilə bağlı tələblərin artması; xarici investorlar üçün əsas amillərdən biri olan valyuta məzənnəsinin sabitliyi problemi; infrastruktur layihələrinin tikilib başa çatdırılmasında ləngimələrin olması kimi məsələləri xüsusu ilə qeyd etmək olar [2].

Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsindəki Qələbəsi nəqliyyat-logistika sahəsində də yeni reallıqlar yaratdı. Təbii ki, söhbət Zəngəzur dəhlizindən gedir. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycandan Türkiyəyə daşınan yükləri qısa müddətdə Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinə çatdırmaq imkanı yaranacaq. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın tranzit imkanlarını daha da genişləndirəcək.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə dəmir yolu infrastrukturunun yenidən qurulmasına və yeni xətlərin çəkilməsinə artıq start verilib. Hazırda Bərdə-Ağdam, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xətlərinin yenidən qurulması və Füzuli-Şuşa yeni dəmir yolu xəttinin inşası istiqamətində işlər davam edir.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin uzunluğu 110,4 kilometrdir. Qeyd edək ki, bu xətlərin çəkilməsi Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması üçün ilkin şərtdir. Bu səbəbdən də Horadiz-Ağbənd dəmir yolunda işlərin sürətlə həyata keçirilməsinə xüsusi önəm verilir. Birxətli dəmir yolu üzərində 8 stansiya tikiləcək. Bununla bərabər, layihə çərçivəsində ümumilikdə 300-ə yaxın süni mühəndis qurğusunun tikintisi planlaşdırılıb.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasına Ermənistan mane olmaq istəsə də, dünyada söz sahibi olan ölkələr buna böyük maraq göstərir. Çin, Rusiya və Türkiyə bu dəhlizin açılmasında israrlıdır. Üstəlik, Avropa ölkələri də bu dəhlizin açılmasını dəstəkləyir. Ermənistan bu vasitə ilə Azərbaycana təsir etməyi düşünsə də, bu istəyi də ürəyində qaldı. Belə ki, bu il martın 11-də Bakıda Azərbaycan ilə İran arasında iqtisadi, ticarət və humanitar sahələr üzrə Dövlət Komissiyasının 15-ci iclasında iki ölkə arasında əlaqələrin daha da genişləndirilməsi barədə razılığa gəlinib. Tədbirdən sonra Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni kommunikasiya bağlantılarının yaradılması haqqında memorandum imzalanıb.

Memorandumun məqsədi Azərbaycan Respublikasının Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə İran İslam Respublikasının ərazisindən keçməklə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni dəmir və avtomobil yollarının açılması, eləcə də rabitə və enerji xətlərinin yaradılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün Araz çayı üzərində iki avtomobil (piyada keçidi ilə) və iki dəmir yolu olmaqla ümumilikdə dörd körpünün, eləcə də rabitə və enerji təminatı infrastrukturunun tikintisi nəzərdə tutulur.

Qonşu ölkə ilə imzalanan memorandum həmçinin "Şimal-Cənub" Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin imkanlarını genişləndirəcək. Belə ki, Rusiya üzərindən ölkəmizə daxil olan yükləri İran üzərindən körfəz ilə yanaşı, yeni dəhliz vasitəsilə Türkiyəyə, Şərq ölkələrinə və Avropaya daşımaq mümkün olacaq.

Azərbaycan hava nəqliyyatı infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, hava limanlarının ən yüksək səviyyəyə çatdırılması, eləcə də hava məkanından istifadənin liberallaşdırılması istiqamətində ardıcıl işlər görür. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu yükdaşımalarının və yük terminalının buraxılış gücünə görə regionun ən böyük aeroportudur. Bu ilin 5 ayında Azərbaycanda hava nəqliyyatı ilə 26 min 257 ton yük daşınıb ki, bu yüklərin dəyəri 610 milyon 166 min dollardır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikilən hava limanları Qarabağın Azərbaycan iqtisadiyyatına reinteqrasiyasından əlavə ölkəmizin hava nəqliyyatı ilə yükdaşımalardakı rolunu da artıracaq. Azad olunmuş ərazilərdə inşa edilən ilk hava limanı – Füzuli Beynəlxalq Aeroportu Qarabağ iqtisadiyyatının region bazarları üzrə şaxələnməsinə xüsusi töhfə verəcək. Bu hava limanı yükdaşımalar, xüsusən də beynəlxalq yükdaşımalar üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin sənaye potensialını nəzərə alsaq, Füzulidə açılan hava limanı, həm də həmin yerlərdə istehsal olunacaq sənaye məhsullarının dünya bazarına çıxarılması və bütövlükdə regionun ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından vacibdir.

Qeyd edək ki, nəqliyyat sektoru inkişafdadır. Bu sahəyə investisiyaların yönəldilməsi, qəbul edilən dövlət proqramlarında əks olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. www.azstat.org

2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası

3. F.Bağırov "Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyatın rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri" Bakı, 2009

XÜLASƏ

Nəqliyyat sisteminin inkişafı Azərbaycan Respublikası üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının infrastruktur sahələri olan enerji, rabitə, təhsil, səhiyyə ilə yanaşı, nəqliyyat cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin ilkin tələbatını təmin etməklə sosial, iqtisadi, xarici siyasət və digər dövlət prioritetlərinə nail olmaq üçün mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra nəqliyyat sistemi inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ölkə iqtisadiyyatı sürətli inkişafın növbəti mərhələsinə keçmiş, bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəqliyyatın işinin hüquqi bazasının yaradılmasına, tələbə yönəlik, bazar iqtisadiyyatının tələblərini əks etdirən güclü fəaliyyətlərə üz tutmağa səbəb olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, qlobal iqtisadi məkanda cərəyan edən sosial-iqtisadi proseslərdə fəal iştirak etmək, xarici bazarlara səmərəli çıxış, rəqabət qabiliyyətli milli sənayeyə sahib olmaq kimi vacib vəzifələrin icrası zərurətə çevrilmişdir.

Açar sözlər: *tranzit daşımaları, nəqliyyat infrastrukturu, investisiya qoyuluşu*

SUMMARY

The development of the transport system is the great importance for the Republic of Azerbaijan. Along with energy, communications, education, and health, which are the infrastructural areas of the country's economy, transport plays an important role in achieving social, economic, foreign policy, and other state priorities by meeting the basic needs of society. After gaining independence, Azerbaijan Republic has entered a new stage of development of the transport system.

The country's economy has moved to the next stage of rapid development, which has led to the creation of a legal framework for transport in a market economy, strong student-oriented activities that reflect the requirements of a market economy. It has become necessary to fulfill such important tasks as effective access to markets and having a competitive national industry.

Keywords: *transit transportation, transport infrastructure, investment*

РЕЗЮМЕ

Развитие транспортной системы имеет большое значение для Азербайджанской Республики. Наряду с энергетикой, коммуникациями, образованием и здравоохранением, которые являются инфраструктурными областями экономики страны, транспорт играет важную роль в достижении социальных, экономических, внешнеполитических и других государственных приоритетов путем удовлетворения основных потребностей общества. После обретения независимости Азербайджанская Республика вступила в новый этап развития транспортной системы.

Экономика страны перешла на следующий этап стремительного развития, что привело к созданию правовой основы для транспорта в рыночной экономике, сильной ориентированной на студентов деятельности, отражающей требования рыночной экономики. Возникла необходимость в решении таких важных задач, как эффективный доступ к рынкам и создание конкурентоспособной национальной промышленности.

Ключевые слова: *транзитные перевозки, транспортная инфраструктура, инвестиции.*

UOT 330.3(1-664)"713"; 339.97(1-664)"713"

ERMƏNİSTANDA İQTİSADİ İNKİŞAF VƏ ONUN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

SƏFTƏR VƏLİZADƏ
AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
E-mail: seftervelizade@gmail.com

Giriş

Ermənistan 90-cı illərin əvvəllərində müstəqillik əldə etdikdən sonra azad iqtisadi siyasət yürütməyə başlamışdır. Müstəqilliyinin ilk illərində Ermənistan Sovet dövründə mövcud olmuş planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid etməyə başlamışdır. Bu keçid iqtisadiyyatın liberallaşmasına yol açmaqla əhalinin müxtəlif məhsul və xidmətlərə əlçatanlığını artırmış və əhalinin yığımlarının formalaşmasına imkan yaratmışdır. Eyni zamanda yeni sistemdə sahibkarlıq fəaliyyəti imkanları əsaslı şəkildə artmış və yeni sahibkarlar ortaya çıxmışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid, qeyd edilən üstünlükləri yaratsa da bu dövrdə Ermənistan post-sovet ölkələrinin əksəriyyətinə xas olan iqtisadi problemlər ilə qarşılaşmışdır. Bu dövrdə istehsal imkanları zəifləmiş, özəlləşdirmə prosesinin başlaması bir çox müəssisələrin fəaliyyətində fasilələrin yaranmasına yol açılmış, ölkədə mövcud olan siyasi böhran iqtisadiyyatın inkişafına mane olmuş, xarici ölkələr ilə iqtisadi əlaqələr qurmaq və yerli məhsulların xarici bazarlara çıxarılması ilə bağlı ciddi maneələr formalaşmışdır. Bundan başqa, o dövrdə Ermənistan hökumətinin işğalçılıq siyasəti yürüdərək Azərbaycanla müharibə etməsi də iqtisadi inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmış və Ermənistanın xarici investorlar üçün cəlbediciliyini azaltmışdır. Qeyd edilən problemlərin təsiri ilə 1993-cü ildə Ermənistanda Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 1991-ci il ilə müqayisədə 47% azalmışdır. Bu isə işsizliyin və yoxsulluğun kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Ermənistanda yoxsul əhalinin payı 1988-ci ildəki 20% səviyyəsindən 1996-cı ildə 55% səviyyəsinə qədər artmışdır. 1996-cı ildən sonra Ermənistanda iqtisadi vəziyyət sabitləşsə də, 1999-cu ilə qədər inflyasiya səviyyəsi 175%-dən 1%-ə qədər azalsa da zəruri islahatların aparılmaması sürətli artım üçün imkan yaratmamışdır. 2000-ci ildən hal-hazıradək Ermənistanda iqtisadi vəziyyət 90-cı illər ilə müqayisədə yaxşılaşsa da yoxsulluq, yüksək ticarət kəsri, yüksək dövlət borcu kimi problemlər hələ də əsas problemlər kimi qalmaqda davam edir. Bundan başqa, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində iqtisadi blokadaya düşməsi də onun iqtisadi inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmışdır [1].

Ermənistanda müstəqillik əldə edildikdən sonra müşahidə edilən iqtisadi problemlər ölkənin demoqrafiyasına da əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Yoxsulluq və işsizlik kimi problemlərin mövcudluğu əhalinin artımını zəiflətmiş və əhali sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda mövcud olan iqtisadi problemlərdən qaçmaq üçün əhalinin emiqrasiyasının sürətlənməsi də əhalinin sayını azaltmaqla demoqrafik geriləməni sürətləndirmişdir. Bu məqalənin əsas məqsədi də son on ildə Ermənistanın iqtisadi inkişaf səviyyəsini, bu inkişafın əsas xüsusiyyətlərini təhlil etmək və bunun Ermənistandakı demoqrafik vəziyyətə necə təsir etdiyini müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə də son on ildə Ermənistanda ÜDM-in səviyyəsi, onun artım dinamikası, əhalinin sayının dinamikası və əhalinin müxtəlif kateqoriyalar üzrə strukturu nəzərdən keçirilir.

1. İqtisadi inkişaf

Ermənistanda iqtisadi inkişafın əsas göstəricisi olan ÜDM səviyyəsi son on ildə sabit dəyişməmiş, bəzi illərdə yüksəlmiş və bəzi illərdə isə azalmışdır. 2011-2014-cü illərdə ÜDM səviyyəsi ABŞ dolları (bundan sonra dollar) ifadəsində 14.5% artaraq 10.14 milyard dollardan 11.61 milyard dollara qədər yüksəlmişdir (Qrafik 1) [5]. 2015 və 2016-cı illərdə isə ÜDM səviyyəsi azalmış və 2016-ci ildə 10.57 milyard dollara bərabər olmuşdur. Növbəti üç ildə ÜDM səviyyəsi daha sürətlə, yəni 28.8% artmışdır [4]. Nəticədə, 2019-cu ildə ÜDM 13.62 milyard dollar səviyyəsinə çatmışdır (Qrafik 1). Bu həmin ildə Ermənistan tarixində ÜDM-in rekord səviyyəsi olmuşdur. Bundan sonra, 2020-ci ildə ÜDM səviyyəsində əsaslı azalma müşahidə edilmişdir. İstər pandemiyanın iqtisadiyyata ciddi təsir etməsi, istərsə də İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın məğlub olaraq böyük itkilərlə qarşılaşması bu azalmanın formalaşmasına təsir edən əsas amillər olmuşdur. 2020-ci ildə ÜDM səviyyəsi dollar ifadəsində əvvəlki il ilə müqayisədə 980 milyon dollar azalmışdır (Qrafik

1). 2021-ci ildə isə ÜDM yenidən artaraq son on ilin ən yüksək səviyyəsinə, yəni 13.86 milyard dollara çatmışdır. Ümumilikdə, 2011 və 2021-ci illəri müqayisə etsək, ÜDM səviyyəsi 3.72 milyard dollar artmışdır [3].

Baxılan dövrdə ÜDM-in artım tempinə nəzər saldıqda (milli valyuta ilə) isə görərik ki, ÜDM-in ən yüksək artım tempi 2017 və 2019-cu illərdə müşahidə edilmişdir ki, bu illərdə artım səviyyəsi müvafiq olaraq 7.5% və 7.6% olmuşdur [3].

Qrafik 1. Ermənistanın Ümumi Daxili Məhsulu və onun artım dinamikası

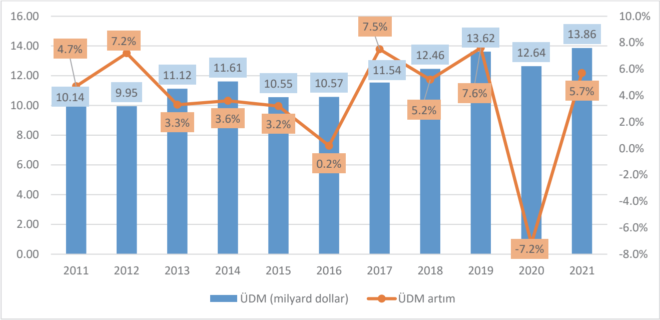

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Yüksək artım həm də 2012-ci ildə qeydə alınmışdır və həmin il ÜDM-in həcmi 7.2% artmışdır. Daha sonrakı üç il ərzində ÜDM-in artım tempi 3% ətrafında dəyişmişdir. Ən aşağı artım tempi isə 2020-ci ildə müşahidə edilmişdir ki, nəticədə həmin il ÜDM 7.2% azalmışdır. Bu da son on ildə ən yüksək azalma kimi tarixə düşmüşdür. 2021-ci ildə isə iqtisadi vəziyyət əvvəlki il ilə müqayisədə yaxşılaşdığından iqtisadi artım 5.7%-ə qədər yüksəlmişdir. Ümumilikdə isə son on ildə Ermənistanda orta illik iqtisadi artım tempi 3.7% səviyyəsində olmuşdur[3,5].

Ermənistanda ÜDM-in səviyyəsi və artım tempi ilə bağlı qeyd etdiyimiz göstəricilər onu deməyə əsas verir ki, son on ildə Ermənistanda orta iqtisadi artım hər zaman müsbət olsa da müxtəlif illərdə ÜDM-in artım tempi göstəriciləri bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənmişdir. ÜDM-in artımının zəiflədiyi illərə fikir verdikdə aydın olur ki, dünya iqtisadiyyatında baş verən neqativ proseslər Ermənistan iqtisadiyyatına da mənfi təsir etmişdir. Xüsusilə də İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistanın iqtisadi inkişafına ciddi təsir etmiş və 90-cı illərin böhranlı dövrlərində müşahidə edilən səviyyədə azalma qeydə alınmışdır.

Ölkədə iqtisadi artım tempinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün adambaşına düşən ÜDM göstəricisindən də istifadə edilir. Son on ildə Ermənistanın adambaşına düşən ÜDM göstəricisinə dollar ifadəsində nəzər saldıqda məlum olur ki, 2015 və 2020-ci illəri çıxmaq şərti ilə qalan illərdə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi artmışdır. Əgər 2011-ci ildə bu göstərici 3102 dollar səviyyəsində idisə 2014-cü ildə 3852 dollar səviyyəsinə qədər artmışdır (Qrafik 2) [5]. 2015-ci ildə isə 9.7% azalaraq 3512 dollar səviyyəsinə düşmüşdür. 2015-2019-cu illərdə adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsi dollar ifadəsində əvvəlki illər ilə müqayisədə daha çox artmış (30.1%) və 4597 dollar səviyyəsinə çatmışdır [4]. Sonrakı illərdə də əsasən bu göstərici artmışdır. Yalnız, 2020-ci ildə pandemiya və İkinci Qarabağ müharibəsinin təsiri ilə yaşanan iqtisadi böhran və geriləmə adambaşına düşən ÜDM-in azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə bu göstərici 4269 dollar səviyyəsinə düşmüşdür (Qrafik 2). 2021-ci ildə isə yenidən artaraq son on ilin ən yüksək həddinə, 4679 dollara çatmışdır [3].

Qrafik 2. Ermənistanda adambaşına düşən ÜDM və onun artım dinamikası

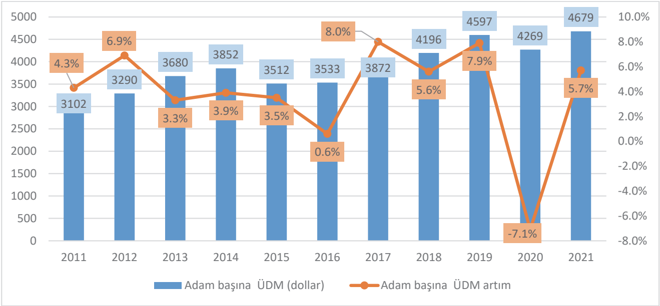

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsinin adambaşına düşən ÜDM-in artım dinamikası ilə bağlı dərc etdiyi məlumatlara əsasən milli valyuta ilə ifadədə bu göstəricinin ən yüksək həddi 2017-ci ildə qeydə alınmışdır və 8% səviyyəsində olmuşdur. Bu göstəricinin yüksək səviyyəsinin qeydə alındığı digər illərə 2012-ci il (6.9%), 2018 (5.6%), 2019 (7.9%) və 2021 (5.7%) illər aid olmuşdur. Son on ildə yalnız 2020-ci ildə adambaşına düşən ÜDM mənfi artıma malik olmuşdur (-7.1%). Qalan illərin hər birində müsbət artım dinamikası qeydə alınmışdır. Artım dinamikasının ən aşağı səviyyəsi isə 2016-cı ildə qey-

də alınmışdır və 0.6% səviyyəsində olmuşdur.

Apardığımız təhlillər onu göstərir ki, son on ildə Ermənistanda adambaşına düşən ÜDM göstəricisi əsasən artıma meyilli olmuşdur və onun orta illik artım tempi 3.9% səviyyəsində olmuşdur. 2011 və 2021-ci illəri müqayisə etsək görərik ki, bu göstərici 3102 dollardan 4679 dollara qədər artmışdır. Yəni son on ildə adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsi 50%-dən çox artmışdır. Lakin, bu göstəricinin ölkədəki real iqtisadi artımı və əhalinin maddi vəziyyətini nə dərəcədə düzgün ifadə etdiyini anlamaq üçün demoqrafik göstəriciləri də nəzərdən keçirmək lazımdır. Ona görə ki, bu göstərici əhalinin sayı əsasında hesablanır. Məqalənin növbəti hissəsində bu suala cavab vermək üçün müvafiq təhlillər aparılacaqdır.

2. Demoqrafik vəziyyət və əhalinin strukturu

Ermənistanda iqtisadi inkişafın demoqrafiyaya təsirini müəyyən etmək üçün Ermənistan əhalisinin sayını, artımını, strukturunu və miqrasiya səviyyəsini nəzərdən keçirmək vacibdir. Ümumiyyətlə, 90-cı illərin əvvəlində müstəqillik əldə etdikdən sonra Ermənistan hər zaman demoqrafik problemlərlə üzbəüz qalmış və bu problemlərin həlli istiqamətində səmərəli addımlar ata bilməmişdir. Bunun nəticəsidir ki, son on ildə əhalinin sayı əsasən azalmışdır. Əgər 2011-ci ildə Ermənistanda əhalinin sayı 3.274 milyon nəfər idisə, bu göstərici 2021-ci ildə 2.961 milyon nəfərə qədər azalmışdır. Yəni, son on ildə əhalinin sayı 10% və ya 313 min nəfər azalmışdır (Cədvəl 1). Ermənistanın rəsmi statistikasına əsasən əhali yalnız 2011 və 2020-ci illərdə əvvəlki il ilə müqayisədə çox az sayda olsa da artmışdır. Bu illərdə əhalinin artımı müvafiq olaraq 0.36% və 0.12% təşkil etmişdir. 2020-ci ildə əhalinin sayının az da olsa artmasında pandemiya və müharibə ilə əlaqəli problemlər rol oynamışdır. Belə ki, pandemiyaya görə xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin öz ölkələrinə immiqrasiyasında aktivlik müşahidə edilmişdir. Yəni bu artım süni şəkildə baş vermişdir. Qalan illərdə isə əhalinin sayında azalma müşahidə edilmişdir. Ən böyük azalma isə 2012-ci ildə baş vermişdir ki, əvvəlki il ilə müqayisədə əhalinin sayı 7.56% və ya 247.4 min nəfər azalmışdır (Cədvəl 1). Son on ildə əhalinin ən az azaldığı il isə 2021-ci il olmuşdur və əhalinin sayında 2020-ci il ilə müqayisədə 0.6% azalma qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, son on ildə Ermənistan əhalisinin orta illik azalma tempi 0.85% təşkil etmişdir [2].

Cədvəl 1. Ermənistanın əhalisi və onun şəhər və regionlar üzrə payı

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Əhali (min nəfər)	3274,3	3026,9	3017,1	3010,6	2998,6	2986,1	2972,7	2965,3	2959,7	2963,3	2961,4
Artım tempi (%)	0,36	-7,56	-0,32	-0,22	-0,40	-0,42	-0,45	-0,25	-0,19	0,12	-0,06
Şəhər (%)	64,0%	63,3%	63,4%	63,5%	63,6%	63,7%	63,8%	63,9%	63,9%	64,0%	63,9%
Regionlar (%)	36,0%	36,7%	36,6%	36,5%	36,4%	36,3%	36,2%	36,1%	36,1%	36,0%	36,1%

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Ermənistan əhalisinin şəhər və regionlar üzrə strukturuna baxdıqda məlum olur ki, son on ildə bu struktur böyük dəyişikliyə məruz qalmamışdır və az səviyyədə olsa da şəhər əhalisinin payı azalmışdır. Belə ki, əgər 2011-ci ildə əhalinin 64%-i şəhərdə yaşayırdısa, bu göstərici 2012-ci ildə 63.3%, 2015-ci ildə 63.6%, 2019 və 2021-ci illərdə isə 63.9% səviyyəsində olmuşdur (Cədvəl 1) [6, 8]. Bu dəyişikliyin əhalinin ümumi sayının azalmasına paralel olaraq getməsi onu göstərir ki, əhalinin sayı ilə yanaşı Ermənistanda həm şəhər əhalisinin, həm də kənd əhalisinin sayı azalmışdır. Ermənistanda mövcud olan iqtisadi şərtlər daxilində əhalinin daha çox şəhərə miqrasiya etməsini və əhalinin azalmasının əsasən regionlarda müşahidə edilən azalmaya görə baş verməsini gözləmək olardı. Lakin, Ermənistanda bu proses baş verməmişdir.

İqtisadi inkişafla demoqrafiya arasında əlaqənin müəyyənləşdirilməsi baxımından əhalinin tərkibində əmək qabiliyyətli və əmək qabiliyyətli dövrdən yuxarı yaşda olan, yəni yaşlı əhalinin payının müəyyənləşdirilməsi də vacibdir. Ona görə ki, ölkədə iqtisadi fəaliyyət məhz əmək qabiliyyətli əhali tərəfindən təmin edilir. Statistik rəqəmlər göstərir ki, son on ildə Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin ümumi sayında payı azalmaya meyilli olmuşdur. Əgər bu göstərici 2011-ci ildə 69.5% səviyyəsində idisə, 2021-ci ildə 63.1%-ə qədər azalmışdır (Qrafik 3). Nəzərdən keçirilən dövrdə Ermənistan əhalisinin azaldığını nəzərə alsaq, o zaman aydın olur ki, əmək qabiliyyətli əhalinin payı azalmaqla yanaşı, həm də ümumi sayı da ilbəil azalmışdır. Bu isə, öz növbəsində, əmək resurslarının və onların iqtisadi inkişafda rolunun azalması deməkdir [6, 8].

Qrafik 3. Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin payı (faizlə)

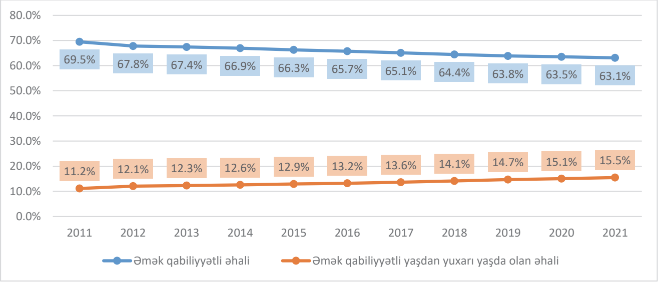

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin azalmasında əhalinin tərkibində yaşlı əhalinin payının artması da böyük rol oynamışdır. Son on ildə Ermənistanda əhalinin strukturunda əmək qabiliyyətli əhalinin payının azalmasına paralel olaraq əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı yaşda olan əhalinin payı da artmışdır. Belə ki, Ermənistanın Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı yaşda olan əhalinin payı 2011-ci ildə 11.2% olduğu halda 2016-cı ildə 13.2%-ə, 2021-ci ildə isə 15.5%-ə qədər artmışdır (Qrafik 3) [6, 7]. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Ermənistanda əhalinin sayı azalmaqla yanaşı əhalinin sürətlə yaşlanması prosesi də getməkdədir və bu, əmək bazarının kiçilməsinə və iqtisadi inkişafda rolunun azalmasına səbəb olur. Yaşlı əhalinin payının artması həm də dövlətin sosial xərclərini artırmaqla büdcə yükünü yüksəldir.

Ermənistanda əhalinin və əmək qabiliyyətli əhalinin azalmasında emiqrasiyanın da böyük rolu olmuşdur. 90-cı illərdə əhalinin Ermənistanı kütləvi şəkildə tərk etməsi prosesi sonrakı illərdə zəifləsə də davam etmişdir. Son on ildə əhalinin miqrasiyası saldosu ilə bağlı nəşr edilən statistik göstəricilər bunu bir daha sübut edir. Bu göstəricilərə əsasən son on ildə miqrasiya saldosu 2020-ci ildən başqa digər illərdə həmişə mənfi olmuşdur. Yəni ölkəni tərk edənlərin sayı ölkəyə gələnlərdən daha çox olmuşdur. Mənfi saldonun ən yüksək həddi isə 2013-2017-ci illərdə müşahidə edilmişdir və 21 min nəfərdən yüksək olmuşdur (Qrafik 4).

Qrafik 4. Əhalinin miqrasiya saldosu

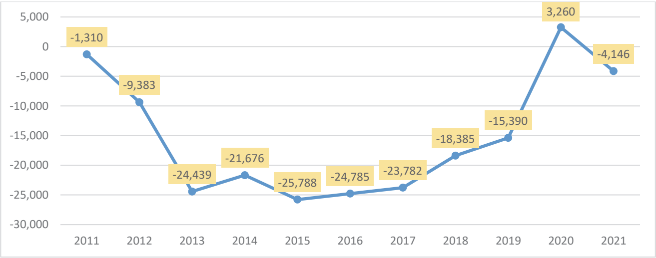

Mənbə: Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi

Mənfi saldo 2013-cü ildə 24.44 min nəfər olduğu halda 2015-ci ildə daha da artaraq 25.79 min nəfərə çatmışdır [7, 8]. Miqrasiyanın mənfi saldosu sonrakı illərdə azalsa da yalnız 2020-ci ildə müsbət olmuşdur [6]. Bu da həmin dövrdə pandemiya səbəbindən xaricdə yaşayan ermənilərin bir qisminin öz ölkələrinə geri dönməsi ilə bağlı olmuşdur. 2021-ci ildə isə miqrasiya balansı yenidən mənfi saldoya malik olmuşdur və mənfi 4.15 min nəfərə bərabər olmuşdur (Qrafik 4). Miqrasiyanın bu dinamikası onu göstərir ki, Ermənistan dövləti öz əhalisi üçün zəruri iqtisadi imkanlar və şərait yarada bilməmiş, yoxsulluq və işsizlik kimi problemləri həll edə bilməmiş və nəticədə son on ildə əhali ölkəni tərk etməyə meyilli olmuşdur.

Nəticə

Aparılan təhlillər onu göstərir ki, son on ildə Ermənistanda orta iqtisadi artım hər zaman müsbət olsa da müxtəlif illərdə ÜDM-in artım tempi göstəriciləri bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənmişdir. Xüsusilə də İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistanın iqtisadi inkişafına ciddi təsir etmiş və 2020-ci ildə 90-cı illərin böhranlı dövrlərində müşahidə edilən səviyyədə azalma qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, son on ildə orta illik artım tempi 3.7% təşkil etmişdir. ÜDM-in səviyyəsi ilə yanaşı son on ildə Ermənistanda adambaşına düşən ÜDM göstəricisi də əsasən artıma meyilli olmuşdur və onun orta illik artım tempi 3.9% təşkil etmişdir. 2011 və 2021-ci illəri müqayisə etsək, bu göstərici 3102 dollardan 4679 dollara qədər artmışdır.

Son on ildə Ermənistanda ÜDM artsa da, əhalinin sayı azalmışdır. Bu dövrdə əhalinin sayının orta illik azalma tempi 0.85% təşkil etmişdir. Nəticədə, 2011-2021-ci illərdə əhalinin sayı 3.27 milyondan 2.96 milyona qədər azalmışdır. Ermənistan əhalisi-

nin şəhər və regionlar üzrə strukturunun təhlili isə onu göstərir ki, son on ildə bu struktur böyük dəyişikliyə məruz qalmamış və az səviyyədə olsa da şəhər əhalisinin payı azalmışdır. Ona görə də Ermənistanda əhalinin ümumi sayı ilə yanaşı, həm şəhər, həm də kənd əhalisinin sayı azalmışdır.

Ermənistanda iqtisadiyyatla demoqrafik vəziyyət arasında əlaqə baxımından diqqətçəkən əsas məqamlardan biri əhali arasında əmək qabiliyyətli əhalinin payının azalmasıdır. Son on ildə Ermənistan əhalisinin azaldığını nəzərə alsaq o zaman aydın olur ki, əmək qabiliyyətli əhalinin payı azalmaqla yanaşı həm də ümumi sayı da ilbəil azalmışdır. Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalması ilə yanaşı yaşlı əhalinin payı da artmışdır. Son on ildə əmək qabiliyyətli dövrdən yuxarı yaşda olan əhali 93 min nəfərdən çox artmışdır və 2021-ci ildə əhalinin 15.5%-ni təşkil etmişdir [6].

Ermənistanda əhalinin sayının, xüsusilə də əmək qabiliyyətli əhalinin sayının azalmasında emiqrasiya da böyük rol oynamışdır. Aparılan təhlillər göstərir ki, son on ildə Ermənistanda miqrasiya saldosu 2020-ci ildən başqa digər illərdə həmişə mənfi olmuşdur. Yəni ölkəni tərk edənlərin sayı ölkəyə gələnlərdən daha çox olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, Ermənistanda hökumətlər son otuz ildə emiqrasiya problemini həll edə bilməmişdir.

Ermənistanda son on ildə iqtisadi artım təmin edilsə də və adambaşına düşən ÜDM göstəricisi artsa da demoqrafiya ilə bağlı vəziyyət bu iqtisadi artımın əhalinin həyatında özünü tam şəkildə göstərmədiyini deməyə əsas verir. Bunun əsas göstəricilərindən biri əhalinin sayının ilbəil azalması və bu prosesdə emiqrasiyanın rolunun böyük olmasıdır. Həm əhalinin sayının azalması, həm də miqrasiyanın mənfi balansa malik olması bunu bir daha sübut edir. Əgər Ermənistanda iqtisadi inkişaf səmərəli olsaydı, bu prosesə əks prosesin şahidi olardıq. Digər tərəfdən, iqtisadi artımın səmərəli olmadığını şəhər əhalisinin sayının azalması göstərir. Ona görə ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi inkişaf sürətləndikcə urbanizasiya prosesi də sürətlənir və nəticədə şəhər əhalisinin sayı və əhali arasında payı artır. Lakin, apardığımız təhlillər Ermənistanda buna əks prosesin getdiyini göstərir.

Digər tərəfdən isə məqalədə baxılan dövrdə Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin payı və sayı da azalmışdır. Bu prosesdə isə emiqrasiyanın böyük rolu olmuşdur. Ona görə ki, çox sayda əmək qabiliyyətli erməni vətəndaşı iqtisadi imkanlar məhdud olduğundan işləmək üçün digər ölkələrə, ən çox da Rusiyaya miqrasiya etmişdir.

Qeyd edilən faktorlar onu deməyə əsas verir ki, Ermənistanda iqtisadi problemlərin mövcudluğu ölkədəki demoqrafik vəziyyətə birbaşa təsir etmiş və əhalinin sürətlə azalmasına yol açmışdır. Baxılan dövrdə Ermənistan dövləti öz əhalisi üçün zəruri iqtisadi imkanlar və şərait yarada, yoxsulluq və işsizlik kimi problemləri həll edə bilməmiş və nəticədə son on ildə əhali ölkəni tərk etməyə meyilli olmuşdur. 2000-ci ildən hal-hazıradək Ermənistanda iqtisadi vəziyyət 90-cı illər ilə müqayisədə yaxşılaşsa da yoxsulluq, yüksək ticarət kəsri, yüksək dövlət borcu kimi problemlər hələ də əsas problemlər kimi qalmaqda davam edir. Bundan başqa, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində iqtisadi blokadaya düşməsi də onun iqtisadi inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırmışdır. Bütün bunlar isə ölkənin demoqrafiyasına birbaşa təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ermənistanda İqtisadi Keçid (ingiliscə) https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp073101

2. Dünya Bankı, Ermənistanın əhalisi, https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=AM

3. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, İllik Məcmuələr, Milli hesablar sistemi 2022, https://armstat.am/file/doc/99533293.pdf

4. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, İllik Məcmuələr, Milli hesablar sistemi 2018, https://armstat.am/file/doc/99510948.pdf

5. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, İllik Məcmuələr, Milli hesablar sistemi illər üzrə 2014, https://armstat.am/file/doc/99489223.pdf

6. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, İllik Məcmuələr, Əhali 2022, https://armstat.am/file/doc/99533248.pdf

7. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, İllik Məcmuələr, Əhali 2017, https://armstat.am/file/doc/99504343.pdf

8. Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi, İllik Məcmuələr, Əhali 2012, https://armstat.am/file/doc/99471433.pdf

XÜLASƏ

Məqalədə ilk olaraq Ermənistanda son on ildə ÜDM-in səviyyəsi və artım dinamikası nəzərdən keçirilir. Daha sonra iqtisadi artımda əhalinin payının müəyyən edilməsi üçün adambaşına düşən ÜDM-in nəzərdən keçirilən dövrdə həcmi və artım dinamikası diqqətə çatdırılır. Məqalənin ikinci hissəsində isə son on ildə Ermənistandakı demoqrafik vəziyyət və əhalinin strukturu nəzərdən keçirilir. Bu hissədə əhalinin sayı, artım dinamikası, şəhər əhalisinin payı, əmək qabiliyyətli əhalinin payı və miqrasiya səviyyəsi təhlil edilir. Bunların əsasında isə sonda Ermənistanda iqtisadi inkişafın demoqrafiyaya necə təsir etdiyi müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Ermənistanda iqtisadi inkişaf, Ermənistanda adambaşına düşən ÜDM, Ermənistanın əhalisi, Ermənistanda miqrasiya, Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhali.*

RESUME

The article first reviews the level and growth dynamics of GDP in Armenia in the last ten years. Then, in order to determine the share of the population in economic growth, the volume and growth dynamics of GDP per capita in the considered period are brought to attention. The second part of the article examines the demographic situation and population structure in Armenia in the last ten years. In this part, the number of population, growth dynamics, the share of the urban population, the share of the working population and the level of migration are analyzed. Based on these, in the end, it is determined how economic development affects demography in Armenia.

Keywords: *economic development in Armenia, GDP per capita in Armenia, population of Armenia, migration in Armenia, working age population in Armenia.*

РЕЗЮМЕ

В статье впервые рассматривается уровень и динамика роста ВВП Армении за последние десять лет. Затем для определения доли населения в экономическом росте обращают внимание на объем и динамику роста ВВП на душу населения в рассматриваемый период. Во второй части статьи рассматривается демографическая ситуация и структура населения Армении за последние десять лет. В этой части анализируются численность населения, динамика роста, доля городского населения, доля трудоспособного населения и уровень миграции. На их основе в конечном итоге определяется, как экономическое развитие влияет на демографию в Армении.

Ключевые слова: *экономическое развитие Армении, ВВП на душу населения в Армении, население Армении, миграция в Армении, трудоспособное население Армении.*

UOT: 331

SƏHİYYƏ KAPİTALININ İNSAN KAPİTALINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

FAMİL NİFTİYEV
İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutu, dissertant

E-mail: f.niftiyev@mail.ru

İnsan kapitalı konsepsiyası 20-ci əsrin ikinci yarısında iqtisadçılar T.Şults və Q.Bekker tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Şults ilk dəfə "insan kapitalı" terminindən istifadə etdi, bununla o, insanın əmək qabiliyyətini artıran investisiyalar toplusunu nəzərdə tuturdu [3]. Onun davamçısı Q.Bekker insan kapitalına qoyulan investisiyaların səmərəliliyini əsaslandıraraq və insan davranışına iqtisadi yanaşmanı formalaşdırmaqla bu ideyanı inkişaf etdirdi. O, insan kapitalını “insanda təcəssüm olunan, əmtəə və xidmətlər istehsal etmək üçün istifadə olunan, insan və cəmiyyət üçün gəlir mənbəyi olan fitri qabiliyyətlərin, qazanılmış bacarıqların, biliklərin və motivasiyaların məcmusu” kimi müəyyən edir [4]. İnsan kapitalının formalaşması investisiyalar vasitəsilə baş verir ki, bunlardan ən mühümü təhsil və səhiyyəyə qoyulan investisiyalardır. Beləliklə, insan kapitalının tərkibində iki əsas komponenti müəyyən etmək olar: təhsil kapitalı və səhiyyə kapitalı.

Son vaxtlara qədər ən fəal tədqiqat insan kapitalının formalaşmasında əsas amil hesab edilərək təhsil kapitalı ilə bağlı aparılırdı. Bununla belə, indi insan kapitalının ayrılmaz və əsas hissəsi kimi sağlamlıq kapitalına daha çox diqqət yetirilir.

Məqalənin məqsədi insan kapitalı sistemində səhiyyə kapitalını nəzərdən keçirmək, onun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, habelə onun formalaşmasına və inkişafına təsir edən amilləri müəyyən etməkdir.

Səhiyyə kapitalı, sağlamlığını və fəaliyyətini qorumaq və yaxşılaşdırmaq üçün lazım olan bir insana investisiya deməkdir. Sağlamlıq bir tərəfdən tələbat olan istehlak malıdır, digər tərəfdən isə bu maldan əldə edilən faydaların xalis dəyəri ilə müəyyən edilən investisiya əmtəəsidir. Məsələn, gözlənilən ömür uzunluğunun artması əlavə əmək fəaliyyəti dövrlərinin əlavə edilməsini nəzərdə tutur, bu müddət ərzində bir şəxs gəlir əldə edir və kapitalına investisiya edir. Əlillik, xəstələnmə, ölüm kimi göstəricilərlə ifadə olunan, əhəmiyyətli iqtisadi ziyana səbəb olan əhalinin sağlamlığının itkiləri də var. Aydındır ki, səhiyyə kapitalına qoyulan investisiyalar əhalinin əmək qabiliyyətli yaşının artmasına, xəstələnmə və ölüm səviyyəsinin azalmasına töhfə verir ki, bu da ümumilikdə insan kapitalına müsbət təsir göstərir.

Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, sağlamlıq kapitalının insan kapitalının əsas komponenti kimi nəzərdən keçirilməsinin lehinə iki əsas arqument müəyyən edilə bilər:

1) əhalinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması əmək məhsuldarlığının səviyyəsini artırır və xəstəlik dəyərini azaldır;

2) səhiyyəyə investisiyalar insan orqanizminin qocalması ilə bağlı insan kapitalının istismarını azaltmağa, habelə əhalinin əmək qabiliyyətli yaş dövrünü artırmağa kömək edir.

İnsan kapitalının xüsusi kateqoriyası kimi sağlamlıq kapitalı aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərə malikdir [5]:

• sağlamlıq, təhsildən fərqli olaraq, qısa müddətdə tam bərpa oluna və ya əldə edilə bilməz. Bundan əlavə, qəzalar və ya fəlakətlər kimi gözlənilməz hadisələrin baş verməsi səbəbindən sağlamlıq kapitalı dərhal məhv edilə bilər;

• irsiyyət və ya müəyyən xəstəliklərə meyillilik səbəbindən fərdin sağlamlığını müəyyən səviyyədən yuxarı qaldırmaq mümkün deyilsə, yeni biliklər əldə etməklə, bacarıq və vərdişlərini formalaşdırmaqla təhsil səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar;

• sağlamlıq insanın sərmayəsidir, hətta onun həyata keçirilməməsi, yəni əmək fəaliyyətinin olmaması hesab edilir.

Əgər sağlamlıq kapitalının strukturundan danışırıqsa, onda onu iki hissəyə bölmək olar: əsas və əldə edilmiş kapital.

Əsas kapital fərdin doğuş zamanı aldığı fizioloji xüsusiyyətlərin məcmusudur. Əldə edilmiş sağlamlıq kapitalı insanın fiziki xüsusiyyətlərindən əmək prosesində istifadə etməklə formalaşır. Həyatın gedişində bu kapital istifadə olunur ki, bu da fərdin yaşı ilə sürətlənir. Sağlamlıq kapitalına investisiyalar bu prosesin sürətini ləngidə və insan kapitalının ömrünü uzada bilər [7].

İnsan kapitalının əsas komponentlərindən biri kimi səhiyyə kapitalının inkişafına amerikalı iqtisadçı Maykl Qrossman mühüm töhfə vermişdir. O hesab edirdi ki, tibb və səhiyyə sahələri səhiyyə kapitalı istehsalı ilə məşğul olan sənaye müəssisələridir. İstehlakçılar sağlamlıqlarını yaxşılaşdırmaq və ya xəstəliyi müalicə etmək üçün tibbi yardım axtarırlar. Beləliklə, sağlamlıq alimin fikrincə, istehlak malıdır və eyni zamanda qazanc əldə etmək vasitəsidir. Əslində, sonuncu halda sağlamlıq investisiya obyekti olan insan kapitalının tərkib hissəsidir. Alim səhiyyənin insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün zəruri olan davamlı əmtəə olduğunu müdafiə edir. Qrossmanın modelində insanın davranışı seçim qarşısında qalan rasional investorun davranışına uyğun gəlir: o, öz sağlamlığını yaxşılaşdırmaq və gələcəkdə gözlənilən ömür müddətini artırmaq üçün indi nəyi qurban verməyə hazırdır. Bu zaman hər bir insanın investisiyasının həcmi onun uzunmüddətli üstünlüklərindən asılıdır [6].

Qrossmanın sağlamlıq kapitalı və onunla əlaqəli sağlamlığa olan tələbat modeli sağlamlıq iqtisadiyyatına dair bugünkü əsas tanınmış tədqiqat yollarından birini meydana gətirdi. Səhiyyə iqtisadiyyatı sahəsi əsasən səhiyyə sisteminin fəaliyyətinin və səhiyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi yollarının öyrənilməsinə yönəlib. Qrossmanın modeli və onun varisləri fərdi sağlamlığın statistik baxımdan öyrənilməsi üçün rəqəmsal alətlər təqdim edir, burada fərd makro səviyyəli səhiyyə aparatının kiçik mexaniki hissəsidir [6].

Səhiyyə kapitalı həm mikro, həm də makro səviyyədə nəzərdən keçirilə bilər. Eyni zamanda, əhalinin sağlamlığı ölkənin və onun regionlarının bir sıra sosial-iqtisadi, ekoloji, təbii-iqlim şəraitinin təsiri altında formalaşır.

Azərbaycanda səhiyyə kapitalının qiymətləndirilməsinə və inkişafına birbaşa təsir edən əsas sosial-iqtisadi amilləri nəzərdən keçirin və təhlil edin. Fikrimizcə, belə amillərə aşağıdakılar daxildir: əhalinin xəstələnməsi, ölüm halları, əhalinin orta ömür uzunluğu, ÜDM-ə nisbətdə səhiyyə xərcləri və xəstəliklərin erkən mərhələdə aşkar edilməsi üçün profilaktik müayinələr.

Xəstəlik sinifləri üzrə əhalinin xəstələnməsi 2010-2021-ci illərdə 38% artaraq 2219145 nəfər olmuşdur. Bu müddət ərzində əsas səbəblər üzrə ölənlərin sayı 1,4 dəfə artmışdır [1]. 2021-ci il üzrə əsas səbəblərdən ölənlər arasında yenitörəmələrdən, qan dövranı sisteminin xəstəliklərindən, tənəffüs sistemi xəstəliklərindən və travmalar, zəhərlənmələr və xarici səbəblərin təsirinin digər nəticələrindən ölənlərin sayı 75% təşkil edir. Orta ömür uzunluğunda dəyişiklik olmamışdır. Profilaktik müayinə olunanların arasında azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2015-ci ildə 3794,5 min nəfər idisə, 2021-ci ildə bu 2869,6 min nəfər olmuşdur (cədvəl 1).

Profilaktik müayinələrdə də mənfi tendensiya var ki, bu da ölkəmizin sakinlərinin profilaktik məqsədlər üçün könüllü olaraq tibbi müayinədən keçmək istəmədiyini nümayiş etdirir və əhali xəstəliyə təcili ehtiyac olduqda tibbi yardım axtarmaq vərdişini göstərir.

Cədvəl 1

Səhiyyə kapitalına təsir edən amillər [2]

Göstəricilər	2010	2015	2020	2021
Xəstəlik sinifləri üzrə əhalinin xəstələnməsi, min nəfər.	1604610	1824086	1800853	2219145
Əsas səbəblər üzrə ölənlər	53580	54697	75647	76878
Təbii artım, min nəfər	112063	111513	50924	35406
Orta ömür uzunluğu, il	73,6	75,2	73,2	73,6
Səhiyyə xərcləri ÜDM-in % kimi	1,2	1,3	2,3	1,48
Profilaktik müayinə, min nəfər	3352,9	3794,5	2922,9	2869,6

Mənbə: Azərbaycanda səhiyyə. DSK. 2015,2022

Əgər Azərbaycanda və digər ölkələrdə səhiyyəyə ayrılan xərcləri nəzərə alsaq, onda bizdə onlar kiçikdir, bu da dövlətin səhiyyə kapitalının və deməli, insan kapitalının inkişafının stimullaşdırılmasında passivliyindən xəbər verir. 2020-ci ildə ÜDM-da səhiyyə xərclərinin payı ABŞ (18,8%), Kanada (12,9), Almaniya (12,8), Fransa (12,2), Böyük Britaniya (12%), İsrail (8,3%), Rusiya (5,6%) və Türkiyə (4,6%) təşkil edir [8]. Ölkəmizdə isə ÜDM-da səhiyyənin payı 2020-ci ildə 2,3% və 2021-ci ildə 1,48% olmuşdur. Bu əlverişsiz vəziyyət ölkə iqtisadiyyatının xammal sektoruna yönəldilməsi və səhiyyənin bahalı və prioritet olmayan sənaye kimi müəyyən edilməsi nəticəsində yaranıb.

Beləliklə, biz ölkədə səhiyyə kapitalını araşdır-

dıq və müəyyən etdik ki, sağlamlıq insan kapitalının mühüm elementidir, çünki onun səviyyəsi bir insanın nə qədər yaxşı və tam işləyə biləcəyini, özünə, ailəsinə, işəgötürənə və dövlətə gəlir gətirə biləcəyini birbaşa müəyyənləşdirir. Buna görə də, səhiyyəyə sərf olunan xərclər uzunmüddətli və daim artan gəlirlə sərfəli investisiyadır.

Bizdə səhiyyəyə milli iqtisadiyyatın xərc tələb edən, büdcəyə yük qoyan və ümumilikdə ölkə üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan sahəsi kimi yanaşılır. Hesab olunur ki, bu sahə heç bir məhsul istehsal etmir və əsasən dövlət büdcəsindən dotasiya olunur. Səhiyyənin maliyyələşdirilməsinə yanaşmalar, ilk növbədə, səhiyyə sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasına deyil, dövlətin əhali qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirməsinə əsaslanır.

Bundan başqa, yüksək biliyə malik tibb işçilərinin özəl klinikalarda çalışması və əhalinin bu istiqamətə axın etməsi səhiyyə xərclərinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil şəraiti, DSK, Bakı, 2022, 264 s.

2. Azərbaycanda demoqrafik göstəricilər, DSK, Bakı, 2022, 560 s.

3. Shultz T. Investment in Human Capital. – N.Y., 1971.

4. Becker G.S. Human Capital. – N.Y.: Columbia University Press, 1964.

5. Vanessa Fuhrmans Consumers Cut Health Spending As Economic Downturn Takes Toll [Electronic resource]// The Wall Street journal. 2015. URL: http://www.wsj.com/articles/SB122204987056661845 (дата обращения: 06.10.2015).

6. Grossman M. On the concept of health capital and the demand for health // Journal of Political Economy. – 1972. – № 2. – P. 223–255.

7. Сорокина С.Э. Здоровье населения как капитал экономики // Международные обзоры: клиническая практика и здоровье. – 2013. – №2. – С. 111–118.

8. https://www.statista.com/statistics/268826/health-expenditure-as-gdp-percentage-in-oecd-countries/

XÜLASƏ

Məqalədə səhiyyə kapitalı və insan kapitalından bəhs edilir. Səhiyyə kapitalının qiymətləndirilməsi o cümlədən ölkədəki vəziyyətdən danışılır. Burada əsasən xarici alimlərin fikirlərindən və səhiyyə kapitalına verdiyi töhfələrdən söhbət açılır. Eyni zamanda səhiyyə kapitalının müəyyən göstəriciləri ölkə üzrə statistik və müqayisəli təhlil edilir. Respublikada xəstəliklərin siniflərindən, ölüm səbəbləri, orta ömür uzunluğu və səhiyyə xərclərindan danışılır.

Açar sözlər: *səhiyyə, sağlamlıq, xəstəlik, kapital, insan, Azərbaycan*

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о капитале здравоохранения и человеческом капитале. Обсуждается ситуация в стране, в том числе оценка капитала здравоохранения. Здесь обсуждаются мнения зарубежных ученых и их вклад в капитал здравоохранения. При этом отдельные показатели капитала здравоохранения статистически и сравнительно анализируются по стране. В республике обсуждаются классы болезней, причины смерти, средняя продолжительность жизни и расходы на здравоохранение.

Ключевые слова: *здравоохранение, здоровье, болезнь, капитал, человек, Азербайджан.*

SUMMARY

The article talks about healthcare capital and human capital. The situation in the country is discussed, including the assessment of healthcare capital. Here, the opinions of foreign scientists and their contributions to healthcare capital are discussed. At the same time, certain indicators of healthcare capital are statistically and comparatively analyzed across the country. Classes of diseases, causes of death, average life expectancy and health care costs are discussed in the republic.

Key words: *healthcare, health, disease, capital, human, Azerbaijan*

UOT 330.3(1-773); 339.97(1-773)

FİSKAL SİYASƏT İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ SABİTLƏŞMƏ ALƏTİ KİMİ

HƏSƏN HƏSƏNOV
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: hasan.hasanov@mail.ru

Giriş

Fiskal siyasət əsasən ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin ideyalarına əsaslanır. O, iqtisadi tənəzzüllərin məcmu tələbin istehlak xərcləri və biznes investisiya komponentlərindəki çatışmazlıqdan qaynaqlandığı fikrini müdafiə edirdi. Keyns hesab edirdi ki, hökumətlər özəl sektorun çatışmazlıqlarını ödəmək üçün xərcləri və vergi siyasətini tənzimləməklə biznes dövriyyəsini sabitləşdirə və iqtisadi məhsulu (iqtisadiyyatda istehsal olunan məhsul və xidmətlərin dəyəri) tənzimləyə bilər. Onun nəzəriyyələri klassik iqtisadiyyatın iqtisadi dalğalanmaların öz-özünə düzəldilməsi ilə bağlı fərziyyələrini rədd edən Böyük Depressiyaya cavab olaraq hazırlanmışdır.

Fiskal siyasət iqtisadi şəraitə, xüsusən də makroiqtisadi şəraitə təsir etmək üçün dövlət xərcləri və vergi siyasətindən istifadəni nəzərdə tutur. Bunlara mal və xidmətlərə məcmu tələb, məşğulluq, inflyasiya və iqtisadi artım daxildir. Tənəzzül zamanı hökumət tələbi təşviq etmək və iqtisadi aktivliyi stimullaşdırmaq üçün vergi dərəcələrini aşağı sala və ya xərcləri artıra bilər. Əksinə, inflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün dərəcələri artıra və ya iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün xərcləri azalda bilər. Fiskal siyasətdə hökumət tərəfindən görülə bilən tədbirləri 2 yerə ayırmaq olar. Bunlardan birincisi, genişləndirici fiskal siyasətdir ki, bu zaman hökumət məcmu tələbi və iqtisadi artımı artırmaq üçün vergi dərəcələrini aşağı salır və ya xərcləri artırır. Bir digər fiskal siyasətin həyata keçirilməsi metodu isə daraldıcı fiskal siyasətdir ki, daraldıcı bu zaman hökumət inflyasiyanın qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün dərəcələri artırır və ya xərcləri azaldır [1, s. 28]. Özəl sektorun xərcləri azaldıqda, hökumət məcmu tələbi birbaşa artırmaq üçün daha çox xərcləyə və ya vergini azalda bilər. Özəl sektor həddən artıq optimist olduqda və istehlaka və yeni investisiya layihələrinə çox, sürətlə xərclədikdə, hökumət məcmu tələbi azaltmaq üçün daha az xərcləyə və yaxud daha çox vergiyə cəlb edə bilər. Bu o deməkdir ki, iqtisadiyyatın sabitləşməsinə kömək etmək üçün hökumət iqtisadi tənəzzüllər zamanı böyük büdcə kəsirlərini idarə etməli və iqtisadiyyatın böyüməsi zamanı büdcə profisiti ilə çıxış etməlidir.

2007-2008-ci illərin maliyyə böhranı, daha sonra zəngin ölkələrdə baş verən böyük tənəzzül və onun inkişaf etməkdə olan ölkələrə yayılması siyasətçilər və tədqiqatçılar arasında fiskal siyasətin potensial kontrtsiklik alət kimi (biznes dövriyyəsindəki həddindən artıq dalğalanmaları minimuma endirməyə çalışan fiskal siyasət) roluna yenidən marağa səbəb oldu. Kontrtsikl fiskal siyasət dedikdə, hökumətin iqtisadi və ya biznes dövriyyəsinin istiqamətinə zidd olan addımları nəzərdə tutulur. Beləliklə, tənəzzül və ya yavaşlama zamanı hökumət iqtisadi bumu idarə edə biləcək tələb yaratmaq üçün xərcləri artırır və vergiləri azaldır. Bu qeyd əvvəlcə inkişaf etməkdə olan ölkələrə xüsusi diqqət yetirməklə, diskresion kontrtsiklik fiskal siyasətin effektivliyinə dair empirik sübutların vəziyyətini nəzərdən keçirir. Bütövlükdə, bu tip uğurlu fiskal müdaxilələr inkişaf etməkdə olan dünyada nadir hallarda baş verir. Qeyd, həmçinin sənaye və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uğur və uğursuzluğun bir neçə ziddiyyətli təcrübəsini qısa şəkildə nəzərdən keçirir. O, keçmiş təcrübəyə əsaslanan bir neçə tövsiyə ilə yekunlaşır ki, siyasətçilər cari böhrana qarşı hər hansı fiskal cavab tədbirləri qəbul etməzdən əvvəl nəzərə almalıdırlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə protsikl fiskal siyasət

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fiskal siyasət protsikldir. Protsikl fiskal siyasət hökumətlərin iqtisadi böyümə zamanı dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaq, lakin tənəzzül zamanı xərcləri azaltmaq və vergiləri artırmaq kimi ümumiləşdirilə bilər. Bu cür fiskal siyasət iqtisadi vəziyyətin yaxşı olduğu vaxtlarda həyata keçirilir və bu fiskal siyasətin müxtəlif tədbirlərinə, o cümlədən ümumi xərclərə, ümumi xərclərin ÜDM-də payına, dövlət istehlakına və dövlət investisiyalarına aiddir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fiskal protsikliklik həm avtomatik stabilizatorların zəifliyindən, həm də diskresion siyasətlərin protsiklilik meylindən irəli gəlir. Sənaye ölkələrində kontratsikl diskresion siyasət məcmu dalğalanmaları azaltmağa kömək etdiyi halda, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda diskresion siyasət adətən protsikl xarakter daşıyır. Bundan əlavə, əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə gəlir vergiləri və fiskal sistemə daxil edilmiş transfer proqramları kimi avtomatik fiskal stabilizatorlar məcmu dalğalanmala-

ra əhəmiyyətli dərəcədə yumşaldıcı təsir göstərmək üçün çox kiçikdir. Bunun əksinə olaraq, bu avtomatik stabilizatorlar sənaye ölkələrində tənəzzül zamanı dövlət xərclərinin artmasında və vergi gəlirlərinin azalmasında mühüm rol oynayır. Fiskal siyasətdə protsiklik qərəzlilik inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi əsas problemləri əks etdirir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, diskresion fiskal siyasətin protsiklliyini 2 əsas amil izah edir. Bunlardan birincisi inkişaf etməkdə olan ölkələrin tənəzzül zamanı fiskal genişlənmələrini ödəmək üçün xarici maliyyəyə çıxış imkanlarının olmamasıdır. İkincisi isə, dövlət gəlirlərinin kifayət qədər yaxşı olduqda həddindən artıq xərclənməsinə səbəb olan siyasi iqtisadiyyat problemlərinin olmasıdır [2, s.153]. Qeyd etmək lazımdır ki, fiskal genişlənmələri geri qaytarmaq olduqca çətindir. Əgər hökumətlər tənəzzüllər zamanı kontrsikl bir vasitə kimi dayanıqlı olmayan böyük xərc proqramları həyata keçirməyi öhdəsinə götürürlərsə, şərait yaxşılaşdıqda bunları geri qaytarmaq çox çətin ola bilər və uzunmüddətli perspektivdə fiskal dayanıqlığı təhdid edə bilər. Bu səbəbdən daha az vergi və daha böyük transfer ödənişləri şəklində avtomatik stabilizatorlar tənəzzüllər zamanı sənaye ölkələrində kontratsiklik fiskal siyasətə daha davamlı yanaşma kimi baxılır. Lakin artıq qeyd olunduğu kimi, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çətinlik ondan ibarətdir ki, əksəriyyətinin çox zəif vergi və transfer sxemləri var və buna görə də avtomatik stabilizatorların effektivliyi məhduddur. Yeni ortaya çıxan dəlillər göstərir ki, son böhranda inkişaf etməkdə olan ölkələrin fiskal reaksiyaları keçmiş nümunələrdən uzaqlaşıb və daha çox kontrtsikl olub. Əksər keçmiş böhranlardan fərqli olaraq, 2000-ci illərin ortalarında bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr kifayət qədər sağlam makroiqtisadi əsaslara və fiskal "məkan"a malik idilər. Didier, Hevia, and Schmukler [2, s.175] iddia edirlər ki, böhran baş verəndə bu, onlara kontrsiklik fiskal cavab tədbirləri həyata keçirmək üçün daha çox çeviklik təmin edib. Bu, tez-tez keçmiş böhranlarla müşayiət olunan məcburi fiskal daralmalardan fərqlidir. Bununla belə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu təcrübəsinin keçmişdən və protsikl fiskal siyasətdən tam uzaqlaşıb-uzaqlaşmadığını demək üçün əsas vermir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fiskal multiplikatorlar

Fiskal siyasətin protsiklliyinə dair yuxarıda müzakirə edilən sübutlar, ilk növbədə, fiskal dəyişənlər və biznes dövrü ərzində hasilat arasında müsbət korrelyasiyaya əsaslanmışdır. Bu korrelyasiya fiskal siyasətə dair faydalı fakt olsa da, onlar hökumət xərcləri və ya vergi gəlirləri kimi fiskal dəyişənlərdəki dəyişikliklərin iqtisadi fəaliyyətə səbəb təsirini, yəni fiskal multiplikatorlar məsələsini təcrid etmir. Multiplikatorların ölçüsünü başa düşmək, iqtisadi tənəzzüllərə cavab olaraq diskresion fiskal siyasətdə kontrtsikl dəyişiklikləri düşünən hökumət üçün çox vacibdir. Fiskal çarpanların qiymətləndirilməsi, standart identifikasiya problemi ilə çətinləşir. Hökumətlərin mənfi makroiqtisadi şoklara cavab olaraq xərcləri artırması və ya vergiləri azaltması seçdiyi dərəcədə, fiskal dəyişənlər və məhsul istehsalı arasındakı sadə korrelyasiya birincinin ikinciyə səbəb təsirini azaldacaq. Böyük bir empirik ədəbiyyat bu statistik problemi müxtəlif yaradıcı identifikasiya strategiyaları vasitəsilə həll etməyə çalışmışdır. Məsələn, bir çox müəlliflər daxili xərclərin multiplikatorlarını hesablamaq üçün böyük müharibələr zamanı ABŞ-da hərbi xərclərdəki ekzogen dalğalanmalara əsaslanaraq Barronun [1] ardınca getmişlər. Digər müəlliflər, fiskal multiplikatorları qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilən xərclərdən etibarlı ekzogen variasiya mənbəyini təcrid etmək üçün adətən submilli səviyyədə dövlət xərclərinin müəyyənedicilərinin spesifik siyasi və institusional xüsusiyyətlərinə istinad etmişlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət xərclərinin multiplikatorlarının ölçüsünə dair empirik sübutlar daha azdır, lakin bu ölkələrdə dövlət xərclərinin stimullaşdırıcı təsirinin çox az olacağını göstərir. İlzetzki, Mendoza və Vegh [4, s.87] 27 inkişaf etməkdə olan bazar nümunəsi üçün rüblük maliyyə və milli hesab məlumatlarını toplayaraq, bir illik hökumət xərclərinin multiplikatorunu təxminən 0,3-ə bərabər olduğunu hesablamaq üçün VAR əsaslı identifikasiya sxemlərindən istifadə ediblər. Kraay [5, s.46] yardımla maliyyələşdirilən inkişaf layihələrinin təsdiqi və həyata keçirilməsi arasında əhəmiyyətli gecikmələrin olması faktına əsaslanaraq eyniləşdirmə strategiyası hazırlayır. Bu müşahidədən istifadə edərək, əvvəlki illərdən yardım layihəsinin təsdiqi qərarlarına aid edilən dövlət xərclərinin müəyyən bir ildə dəyişməsinin komponentini təcrid etmək mümkündür. Bu sənədlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük bir nümunəsində dövlət xərclərinin multiplikatorunun orta hesabla 0,4 ilə 0,5 arasında olduğunu göstərən sübutlar təqdim edir [6, s.79].

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin makroiqtisadi böhranlara potensial fiskal reaksiyaları

Əvvəlki tədqiqatlar və keçmiş təcrübələr göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr makroiqtisadi böhranlara potensial fiskal reaksiyalarını tərtib edərkən bəzi mühüm məsələləri diqqətlə nəzərdən keçirilməlidirlər.

İlk olaraq, həm pul, həm də fiskal siyasət reaksiyalarının əhatə dairəsi nəzərə alınmalıdır, çünki hər ikisi riskləri ehtiva edir. Siyasət qurucular, sonuncunun qeyri-müəyyən təsirlərini nəzərə alaraq, koordinasiya edilmiş monetar və fiskal müdaxilələrin əhatə dairəsini nəzərə almalıdırlar [3, s.58]. Mərkəzi bankların faiz dərəcələrinin yüksək olduğu və inflyasiyanın mülayim olduğu situasiyalarda fiskal siyasətin təsirlərini tamamlamaq üçün ənənəvi monetar yumşaldıcı tədbirlər görülməlidir. Bundan əlavə, fiskal genişlənmələr etibarlı və davamlı şəkildə maliyyələşdirilməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, xarici maliyyəyə çıxışın olmaması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tənəzzül zamanı genişlənən fiskal siyasətə mühüm maneə yaradır. Beynəlxalq kredit bazarlarında ifliclə müşayiət olunan bu problem böhranlar zamanı xüsusilə kəskinləşir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin artan xərcləri maliyyələşdirmək üçün daxili borclanma imkanları məhduddur və fiskal kəsirlərin monetizasiyası potensial olaraq çox risklidir [3, s.72]. Bütün bunlar onu göstərir ki, yalnız güclü fiskal mövqeləri və böyük maliyyə ehtiyatları olan inkişaf etməkdə olan ölkələr fiskal genişlənməni maliyyələşdirə bilər. Bu da öz növbəsində iqtisadi artım vaxtlarında fiskal buferlərin yaradılmasının vacibliyinə işarə edir ki, onlar iqtisadi çətin zamanlarda əlçatan olsun. Daha bir önəmli və nəzərə alınmalı faktor isə fiskal genişlənmələrin vaxtında və tələsik olmadan aparılmasıdır. Fiskal müdaxilələrin effektiv olması üçün vaxtında edilməli olduğuna dair konsensus var və düzgün olmayan zaman kəsiyində edilən müdaxilələr əks-məhsuldar ola bilər. Bu, uzun illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və hətta bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə problem doğuran məsələ olub. Məsələnin həll oluna bilməməsinin əsas səbəbi isə bu ölkələrdə tənəzzülün və bərpanın real vaxt ərzində müəyyən edilməsi üçün keyfiyyətli və etibarlı informasiya mərkəzlərinin və xərclərinin artırılmasının planlaşdırılması və tətbiq edilməsi sahəsində lazımi maliyyə institutlarının olmamasıdır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, adekvat nəzarət institutları və yeni layihələri qiymətləndirmək imkanları mövcud olmadıqda, dövlət xərclərini genişləndirməyə tələsməyin ciddi riskləri ortaya çıxır. Bu kontekstdə siyasətçilər tamamilə yeni və sınaqdan keçirilməmiş dövlət xərcləri layihələrinə başlamazdan əvvəl sınaqdan keçmiş və yaxşı işləyən mövcud layihələrin genişləndirilməsi və əvvəlcədən qiymətləndirilmiş layihələrin maliyyələşdirilməsi imkanlarını diqqətlə nəzərdən keçirməlidirlər. Təcrübə göstərir ki, genişləndirici fiskal siyasət əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi tənəzzüllərə cavab verməkdə təsirli vasitə olmayıb. Lakin bu o demək deyil ki, maliyyə siyasəti böhranların təsirlərinin yumşaldılmasında heç bir rol oynaya bilməz; əksinə, o, əks-kontrtsikl fiskal tədbirlərə dair tövsiyələrin keçmiş təcrübədən əldə edilən dərslərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur. Bütövlükdə, inkişaf etməkdə olan ölkələr genişləndirici fiskal siyasət üçün malik ola biləcək məhdud əhatə dairəsindən istifadə edərkən iki prioriteti nəzərə almalıdırlar. Bunlardan birincisi, sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin gücləndirilməsi böhrandan ən həssas və ən çox zərər çəkənlərə kömək etmək üçün əsasdır. Bu, qısamüddətli mübarizə mexanizmlərinin ciddi uzunmüddətli təsirlərə səbəb ola biləcəyi (istehsal edə bilməmə, böyümənin geriləməsi) sahələrində xüsusilə vacibdir [6, s.128].

Azərbaycanda dövlət büdcəsində vergi daxilolmaları

Azərbaycanda vergi daxilolmalarının icrasına nəzər saldıqda qeyri-neft sektoru üzrə ümumi vergi daxilolmalarının həcmi əvvəlki dövrlərə nisbətən artmışdır. Vergi daxilolmalarının tədiyə balansı üzrə icrasını analiz etdikdə görmək olar ki, vergi daxilolmalarını əsasən mənfəət vergisi və ƏDV hesabına formalaşmışdır. Həmçinin digər tədiyələrdə, ələxüsus gəlir vergisində yaranan artım ümumi vergi daxilolmalarının həcminə öz təsirini göstərmişdir. Vergi daxilolmalarını iqtisadiyyatın müxtəlif sektorları üzrə nəzərdən keçirsək, əvvəlki illərlə müqayisədə sənaye, xidmət və tikinti sahələri ilə yanaşı bütün sahələrdə artım müşahidə olunur. Bu artımı təhlil etsək daha çox bank-sığorta, nəqliyyat və ticarət sahələrindən əldə olunduğunun şahidi olarıq. Yuxarıda qeyd olunan artım ölkədə iqtisadi inkişafın iqtisadiyyatın fərqli sahələrini əhatə etməsi, həmçinin vergi daxilolmalarının da buna uyğun şəkildə bütün fəaliyyət sferaları üzrə proporsional surətdə artmasına təsir edir [7, s.21].

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, indiki qlobal mühitdə tarixən aşağı faiz dərəcələri ilə bəzi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda fiskal kəsirlər böyük görünür. Fiskal siyasət həm inkişaf etmiş həm də inkişafda olan ölkələrdə mikro və makro iqtisadi amillərə kifayət qədər təsir göstərə bilən alətdir. Belə ki, fiskal siyasət vasitəsilə ölkələr gəlir və xərclərini tənzimləyə bilir, mövcud iqtisadi vəziyyətə uyğun olaraq xərclər smetasını müəyyən edir, büdcəyə daxilolmaların həcmini alternativ üsullarla artırır və xərclərin maksimum həddini müəyyən edirlər. Beləliklə, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kontrtsikl fiskal siyasətin həyata keçirilməsi, yəni iqtisadi tənəzzül zamanı hökumətin xərcləri artırıb, vergiləri azaltması iqtisadi inkişafa gə-

tirib çıxarır. Bu da öz növbəsində, ölkədə məcmu tələbin artmasına, işsizliyin azalmasına və ümumi iqtisadi artıma nail olunmasına təkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Barro, Robert, and Charles Redlick, "Macroeconomic Effects from Government Purchases and Taxes," Quarterly Journal of Economics, 126, 51-102 s., 2011.

2. Didier, Tatiana, Constantino Hevia, and Sergio Schmukler, "How Resilient and Countercyclical Were Emerging Economies to the Global Financial Crisis?". World Bank Policy Research Department Working Paper No. 5637, 2011.

3. Hayes, A. (2023, January 10). All about fiscal policy: What it is, why it matters, and examples. Investopedia.

4. Ilzetzki, Ethan, Enrique Mendoza, and Carlos Végh, "How Big (Small?) Are Fiscal Multipliers?" Journal of Monetary Economics, forthcoming. International Monetary Fund (2008)."World Economic Outlook". Chapter 5 s., 2012.

5. Kraay, Aart, "Government Spending Multipliers in Developing Countries: Evidence from Lending by Official Creditors". World Bank Policy Research Department Working Paper No. 6099, 2012b.

6. Kraay, Aart, "How Large is the Government Spending Multiplier? Evidence from World Bank Lending". Quarterly Journal of Economics, 127, 829–887 s., 2012a.

7. Mədətova Ş.Q., "Müasir mərhələdə Azərbaycanın vergi siyasətinin prioritet istiqamətləri və iqtisadi inkişafda rolu". Azərbaycan Vergi Jurnalı, C. 03 (310), 20-22 s., 2018.

8. Suescún, Rodrigo, "The Size and Effectiveness of Automatic Fiscal Stabilizers in Latin America", in Guillermo Perry, Luis Servén and Rodrigo Suescún (eds.), Fiscal Policy Stabilization and Growth: Prudence or Abstinence? Washington D.C.: The World Bank, 2007.

XÜLASƏ

Fiskal siyasət inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sabitləşmə aləti kimi

Həsənov Həsən

Fiskal siyasət dövlətin maliyyə resurslarının və vergilərin xərclənməsi ilə bağlı siyasətinə aiddir. Hökumətlər yeni makroiqtisadi vəziyyətə uyğunlaşmaq və ölkə iqtisadiyyatını gücləndirmək üçün mütəmadi olaraq öz fiskal siyasətlərini hazırlayırlar. Bunlara inflyasiya, mal və xidmətlərə məcmu tələb, məşğulluq və iqtisadi artım daxildir. Maliyyə siyasətinin bir hissəsi olaraq hökumətlər tənəzzül zamanı vergi dərəcələrini aşağı salır və xərcləri artırır. Əksinə, hökumətlər inflyasiyanın qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün vergiləri artıra və xərcləri azalda bilər. Daha aydın desək, hökumətlər iqtisadi sabitliyə nail olmaq üçün çoxsaylı alətlərdən istifadə etməklə məcmu tələbi artırmaq və ya azaltmaq üçün fiskal siyasətdən istifadə edirlər. Buna görə də hökumətlər vergiləri azaltmaqla və ya artırmaqla işsizliyə, inflyasiyaya və digər əsas makroiqtisadi göstəricilərə birbaşa təsir göstərə bilər.

Mürəkkəb və davamlı fiskal siyasət həyata keçirə bilməyən bir çox ölkələr var ki, bu da öz növbəsində bu ölkələri iqtisadi qeyri-sabitliyə aparır. Bəzi inkişaf etmiş ölkələr var ki, onlar da işlənməmiş fiskal siyasətdən əziyyət çəkirlər, əsas ölkələr davamlı fiskal siyasətin həyata keçirilməsi üçün lazımi fiskal institutlar yarada bilməyən inkişaf etməkdə olan ölkələrdir. Bu ölkələr protsiklik fiskal siyasətdən istifadə edirlər ki, bu da hökumətlərin iqtisadi genişlənmə zamanı dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaq, lakin tənəzzül zamanı xərcləri azaltmaq və vergiləri artırmaq deməkdir. Bu, makroiqtisadi dəyişkənliyi artıra, real və insan kapitalına sərmayə qoyuluşunu azalda, böyüməyə mane ola bilər. Əks-tsiklik fiskal siyasət dedikdə, hökumətin iqtisadi və ya biznes dövrünün istiqamətinə zidd olaraq atdığı addımlar başa düşülür. Beləliklə, tənəzzül və ya yavaşlama zamanı hökumət iqtisadi bumu idarə edə biləcək tələb yaratmaq üçün xərcləri artırır və vergiləri azaldır. Daha yüksək dövlət xərcləri çətin anlarda inam yaradır. Bu siyasət vasitəsilə hökumətlər sağlam fiskal idarəetməyə sadiqliklərini nümayiş etdirə bilirlər. Bu da öz növbəsində özəl sektorda iqtisadiyyatın çox da dalğalanmayacağına inam yaradır.

Açar sözlər: *fiskal siyasət, protsikl, kontrtsikl, fiskal multiplikatorlar, ümüumi daxili məhsul, məcmu tələb.*

SUMMARY

Fiscal policy as a tool for stabilization in developing countries

Hasanov Hasan

Fiscal policy refers to the goverment policy about spending of financial resources and taxes. Governments regularly elaborate their fiscal policies in order to adapt new macroeconomic situation and strengthen country's economy. These include inflation, aggregate demand for goods and services, employment and economic growth. As a part of fiscal policy governments lower tax rates and increase expenditures during recession. Conversely, governments can increase taxes and cut spendings in order to prevent or reduce inflation. More clearly, governments use fiscal policy to inc-

rease or decrease aggregate demand by using multiple tools in order to reach economic stability. Therefore, governments can directly influence to unemployment, inflation and other key macroeconomic indicators by lowering or increasing taxes.

There are plenty of countries which are not able to implement elaborated and sustainable fiscal policies and this, in turn leads these countries to economic instability. Although there are some developed countries which also suffer from unelaborated fiscal policy, the main countries are developing countries which are not able to establish necessary fiscal institutions to implement sustainable fiscal policies. These countries use procyclical fiscal policy which means governments choosing to increase government spending and reduce taxes during an economic expansion, but reduce spending and increase taxes during a recession. It could raise macroeconomic volatility, depress investment in real and human capital, hamper growth. Conducted researches reveal that governments need to switch to countercyclical fiscal policy in order to reach much more effective results. Counter-cyclical fiscal policy refers to the steps taken by the government that go against the direction of the economic or business cycle. Thus, in a recession or slowdown, the government increases expenditure and reduces taxes to create a demand that can drive an economic boom. Higher government spending builds confidence in tough times. Through this policy, governments are able to show their commitment to sound fiscal management. This in turn gives confidence to the private sector that the economy will not fluctuate too much.

Key words: *fiscal policy, procycle, countercycle, fiscal multiplicators, gross domestic product, aggregate demand.*

РЕЗЮМЕ

Фискальная политика как инструмент стабилизации в развивающихся странах

Гасан Гасанов

Фискальная политика относится к политике правительства в отношении расходования финансовых ресурсов и налогов. Правительства регулярно разрабатывают свою фискальную политику, чтобы адаптироваться к новой макроэкономической ситуации и укрепить экономику страны. К ним относятся инфляция, совокупный спрос на товары и услуги, занятость и экономический рост. В рамках фискальной политики правительства снижают налоговые ставки и увеличивают расходы во время рецессии. И наоборот, правительства могут увеличить налоги и сократить расходы, чтобы предотвратить или уменьшить инфляцию. Точнее говоря, правительства используют фискальную политику для увеличения или уменьшения совокупного спроса, используя множество инструментов для достижения экономической стабильности. Поэтому правительства могут напрямую влиять на безработицу, инфляцию и другие ключевые макроэкономические показатели, снижая или повышая налоги.

Есть много стран, которые не в состоянии проводить продуманную и устойчивую фискальную политику, что, в свою очередь, приводит эти страны к экономической нестабильности. Хотя есть некоторые развитые страны, которые также страдают от непродуманной налогово-бюджетной политики, основными странами являются развивающиеся страны, которые не в состоянии создать необходимые фискальные институты для проведения устойчивой налогово-бюджетной политики. Эти страны используют проциклическую фискальную политику, что означает, что правительства предпочитают увеличивать государственные расходы и снижать налоги во время экономического подъема, но сокращать расходы и повышать налоги во время рецессии. Это может повысить макроэкономическую волатильность, снизить инвестиции в реальный и человеческий капитал, затормозить рост. Проведенные исследования показывают, что для достижения гораздо более эффективных результатов правительствам необходимо переходить на контрциклическую фискальную политику. Контрциклическая фискальная политика относится к шагам, предпринимаемым правительством, которые идут вразрез с направлением экономического или делового цикла. Таким образом, во время рецессии или замедления экономики правительство увеличивает расходы и снижает налоги, чтобы создать спрос, который может привести к экономическому буму. Более высокие государственные расходы укрепляют уверенность в трудные времена. Благодаря этой политике правительства могут продемонстрировать свою приверженность разумному финансовому управлению. Это, в свою очередь, дает уверенность частному сектору в том, что экономика не будет слишком сильно колебаться.

Ключевые слова: *фискальная политика, процикл, контрцикл, фискальные мультипликаторы, валовой внутренний продукт, совокупный спрос.*

UOT 331

AZƏRBAYCANIN ƏMƏK BAZARINDA GENDER PROBLEMİ

ORCID: 0000-0002-3642-0512

KAMRAN ABDURAHMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

E-poçt: a.kamran9655@gmail.com

Gender dedikdə, ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrində kişi və qadın münasibətlərinin sosial cəhəti başa düşülür. Gender bərabərliyi isə qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi, bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanlar, onların cəmiyyətdə bərabər sosial vəziyyəti deməkdir. Bərabər imkanlara gəlincə, burada insan hüquqlarının həyata keçirilməsində qadınlar və kişilər üçün yaradılan bərabər şərait, təminatlar nəzərdə tutulur. Azərbaycanda gender bərabərliyi "Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında" qanunla tənzimlənir (5).

2006-cı ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənərək qüvvəyə minən bu qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu qanunun 5-ci maddəsində "Gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri", 6-cı maddəsində isə "Gender bərabərliyinin təmin edilməsində dövlətin vəzifələri" açıq şəkildə göstərilib. Qeyd olunub ki, cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması, kişilərlə qadınlara bərabər imkanların yaradılması, dövlətin idarə olunmasında və qərarlar qəbul edilməsində bir cinsin nümayəndələrinin üstünlüyünə yol verilməməsi üçün dövlət müxtəlif tədbirlər görür (1).

Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2020-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda əhalinin 50.1 faizini qadınlar təşkil edib. Sonuncu açıqlanan məlumatlara əsasən, ölkədə iqtisadi fəal əhalinin 48.6, məşğul əhalinin isə 48.1 faizi qadınlardan ibarətdir. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əməkqabiliyyətli yaşda hər 100 kişidən 78 nəfəri, hər 100 qadından isə 63 nəfəri iqtisadi cəhətdən fəaldır. İqtisadi cəhətdən qeyri-fəal, heç bir rəsmi fəaliyyətə cəlb edilməyən qadınların 632 min nəfəri ev işlərini yerinə yetirən, uşaqlara və digər ailə üzvlərinə qulluq edənlər, yəni, "evdar" statusu olanlardır. Bu kateqoriyadan olan kişilərin sayı isə 33 min nəfərdir. Rəsmi göstəricilərə görə qadın işsizlərin sayı da kişilərə nisbətən 40 faiz çoxdur. Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyət növlərinə görə muzdla işləyən kişi və qadınların nisbəti isə aşağıdakı kimidir:(6)

Cədvəl 1: Muzdlu işçilərin iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü yekuna görə, faizlə

İqtisadi fəaliyyət növləri	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2021
İqtisadiyyat üzrə – cəmi	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3.0	3.1	3.2	3.3	3.3	3.6	3.6
Mədənçıxarma sənayesi	2.5	2.3	2.2	2.2	2.1	2.0	1.9
Emal sənayesi	6.1	6.3	6.9	7.0	7.4	7.5	7.4
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	2.2	1.8	1.8	1.8	1.8	1.7	1.6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	1.6	1.7	2.0	2.6	1.8	1.8	1.9
Tikinti	5.8	6.3	6.7	6.8	7.3	7.9	7.4
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	20.8	19.0	19.1	18.5	17.9	18.4	18.6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4.7	4.9	4.6	4.6	4.6	4.5	4.3
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1.2	1.5	1.5	1.5	1.7	1.5	1.7
İnformasiya və rabitə	1.8	1.7	1.6	1.7	1.7	1.7	1.8
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1.5	2.0	1.6	1.6	1.7	1.7	1.9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0.6	1.0	1.3	1.2	1.0	1.1	1.0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	3.1	3.8	3.4	3.5	3.4	3.4	3.4
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	1.5	1.6	1.8	1.9	4.2	4.5	5.0
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	3.8	6.7	7.1	7.0	6.9	6.6	6.6
Təhsil	25.0	22.5	21.9	21.6	20.4	19.6	19.5
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	9.9	8.9	8.6	8.5	8.2	8.2	8.1
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	3.9	3.8	3.6	3.5	3.4	3.2	3.2
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	1.0	1.1	1.1	1.2	1.2	1.1	1.1

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı bildirir ki, iş yerlərində gender bərabərliyi problemləri hələ də mövcuddur. Beynəlxalq Qadınlar Günü münasibətilə yayımlanan yeni hesabatda dünya üzrə milyonlarla qadının

eyni işə sahib kişi ilə eyni hüquqa malik olmadığı deyilir.

178 ölkədən əldə olunan məlumatlar göstərir ki, hazırda əmək qüvvəsinə cəlb olunan qadınların perspektivləri bir o qədər də parlaq deyil.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesabatı göstərir ki, iş yerlərində genderlər arasındakı bərabərsizlik son 20 ildə çox az dəyişib (6).

Hesabatda qeyd edilir ki, qadınlar arasında son 20 ildə təhsil sahəsində böyük dəyişiklik müşahidə edilib. Lakin bu, onların iş həyatını bir o qədər də yaxşılaşdırmayıb. Məlumatlar göstərir ki, iş bazarında kişi əməkçilərə tələbat qadınlardan daha üstündür.

Təşkilatın tədqiqatlar departamentinin rəhbəri Lavrens Conson deyir ki, keçən il dünyada 1,3 milyard qadın işə götürülüb. Bu rəqəm kişilər üçün 2 milyard təşkil edir.

"Qlobal səviyyəyə diqqət versək, iş yerlərində cinslər arasında bərabərsizlik 1995 və 2015-ci illər arasında 0,6 faiz olub. Bu, qadınların iş həyatına cəlb olunmalarında irəliləyiş anlamına gəlir".

Bir çox tədqiqatlarda gender problemləri yalnız qadınlara aid edilsə də artıq gender problemlərinin həm də kişilərin problemi olduğu günü-gündən daha da qabarır. Çünki həll olunmayan gender problemləri sonda ümumi iqtisadi inkişafa təsir edir. Bunun da təsiri cəmiyyətin hər bir üzvü üçün eyni dərəcədə zərərli təsirə malikdir. Gender disbalansı hər iki cinsin təcrübəsini tələb edən tam sosial fəaliyyətin formalaşmasına böyük maneədir. Qadınların iqtisadi, siyasi həyatda 2-ci dərəcəli mövqe tutması dövlətin və onun siyasətinin də müəyyən mənada zəifləməsi deməkdir. Çünki qadınlar bu kontekstdə yeni faktor olmaqla bəzi həll olunmayan problemlərin açılmasinda yeni rakursda çıxış edə bilərlər. Qadınlar həm də hər şeydən əvvəl anadırlar, bu da onların yeniləşən dünyada yeni nəslin yaranmasında, inkişafında, təhsilində, tərbiyyəsində əvəzsiz xidmətlər göstərə bilməsini göstərir. Gender problemi, inkişaf kontekstində baxılarkən, ikinci böyük və aktual problem -yoxsulluq problemi ilə qanunauyğun şəkildə uzlaşır. Bir tərəfdən yoxsulluq gender uyğunsuzluğunu kəskinləşdirir, digər tərəfdən gender bərabərsizliyi inkişafı ləngidir.

Nəticə

Hesabat göstərir ki, ələlxüsus gənc qadınlar kişilərlə müqayisədə daha çox işsizdirlər.

Qadınlar kişilərlə müqayisədə məvacib qarşılığında və ya məvacibsiz daha çox işləyir. Yüksək və aşağı gəlirli ölkələrdə vəziyyət eynidir. Orta hesabla qadınlar kişilərlə nisbətdə ev işlərində iki dəfə yarım çox işləyirlər.

Conson deyir ki, qadınlar daha çox ofis və satış xidmətlərində çalışır. Bu işlər daha az məvacib verən işlər sırasındadır.

Təhlillərə əsasən qadınlar kişilərlə müqayisədə daha az qazanır. Genderlər arasındakı məvacib bərabərsizliyi 23 faizdir. Bu bərabərsizlik getdikçə azalır. Lakin mənim təxminlərimə görə, bu bərabərsizlik 70 il sonra aradan qalxacaqdır.

Qadınların həm çox işləyib, həm də az maaş alması ilə yanaşı, sosial və təqaüd hüquqlarında da fərqlər müşahidə olunur. Qadınlar təqaüd yaşına çatan və təqaüd almayan toplumun 65 faizini təşkil edir.

Bu, o mənaya gəlir ki, 115 milyon kişi ilə müqayisə etdikdə 200 milyon yaşlı qadın sabit gəlirsiz və ya çox az təqaüd almaqla həyat sürür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov M.Q., Rəsulov R.F. "Milli iqtisadiyyatın problemləri", AMEA II məqalələr toplusu, I Buraxılış, Bakı, "Elm", 2022, 283 s

2. Ashwin S. Gender solidarity against economic difficulties. The influence of the Soviet legacy. //Sotsis, 2020. No. 4.

3. Zhidkova, E. The specifics of female labor force employed in crisis industries // Economic sociology. 2017. - V. 8, No. 2. - S. 61-73

4. "Employment and the labor market in a transitional economy, theory and practice" Belokrylova O.S., Zaichenko A.A., Rostov-on-Don, 2014

5. Zdravomyslova E.A. On the possibility of changing the status of a woman in the family // Population. - 2020 - No. 2.

6. https://www.stat.gov.az/source/labour/az/002_8-9.xls

XÜLASƏ

Son illərdə aparılan dövlət siyasəti nəticəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaradılıb. Əhalinin, xüsusilə aztəminatlı təbəqələrin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üçün bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilib. Lakin əhalinin yoxsulluğu problemi və onu törədən başlıca səbəblərdən biri olan işsizlik respublika üçün aktual olaraq qalmaqdadır. Ölkəmizdə yoxsulluğun azaldılması, əmək bazarının formalaşması və əhalinin məşğullu-

ğunun vəziyyəti məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanda iqtisadi göstəricilər üzrə gender bərabərliyinin iqtisadi təsirləri ilə bağlı təhlillər aparılmayıb. Bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmadığından və analizlər olmadığından gender probleminin ölkə iqtisadiyyatına vurduğu mənfi təsirlərin həcmi və əhatə dairəsi hələlik bəlli deyil. Ölkəmizdə gender probleminin müsbət həlli ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, ölkənin sosial həyatına, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına təsir edən bir amil sayılmaqdadır.

Açar sözlər: *əmək bazarı, gender problemi, iqtisadiyyat.*

Abdurakhmanov Kamran Vahid
Azerbaijan State University of Economics

GENDER PROBLEM IN THE LABOR BASE OF AZERBAIJAN

SUMMARY

As a result of the state policy conducted in recent years, favorable conditions have been created for the socio-economic development of our country and its integration into the international economic system. Many important measures have been implemented to improve the social protection of the population, especially the low-income groups. However, the problem of population poverty and unemployment, which is one of the main causes of it, remains relevant for the republic. In our country, issues of poverty reduction, formation of the labor market and the state of employment of the population are constantly in the spotlight. It is clear from the research that there has been no analysis of the economic effects of gender equality on economic indicators in Azerbaijan. Since there are no studies and analyzes in this direction, the extent and scope of the negative effects of the gender problem on the country's economy are still unknown. A positive solution to the gender problem in our country is considered a factor affecting the development of the country's economy, the social life of the country, and the comprehensive development of Azerbaijan.

Key words: *labor market, gender problem, economy*

Абдурахманов Камран Вахид
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ГЕНДЕРНАЯ ПРОБЛЕМА В ТРУДОВОЙ БАЗЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

В результате проводимой в последние годы государственной политики созданы благоприятные условия для социально-экономического развития нашей страны и ее интеграции в международную экономическую систему. Реализовано много важных мер по улучшению социальной защиты населения, особенно малообеспеченных слоев населения. Однако проблема бедности населения и безработицы, которая является одной из основных причин ее, остается актуальной для республики. В нашей стране вопросы сокращения бедности, формирования рынка труда и состояния занятости населения постоянно находятся в центре внимания. Из исследования видно, что анализ экономического воздействия гендерного равенства на экономические показатели в Азербайджане не проводился. Поскольку исследования и анализы в этом направлении отсутствуют, до сих пор неизвестны масштабы и масштабы негативного воздействия гендерной проблемы на экономику страны. Позитивное решение гендерной проблемы в нашей стране считается фактором, влияющим на развитие экономики страны, общественной жизни страны, всестороннего развития Азербайджана.

Ключевые слова: *рынок труда, гендерная проблема, экономика.*

UOT 338.47

NƏQLİYYAT TƏHLÜKƏSİZLİYİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏMİNAT VƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

CƏLAL QULİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: celalquliyev0630@gmail.com

Müasir dövrdə daşımaların təhlükəsizliyinin hüquqi tənzimlənməsi əsas vəzifələrdən biridir. Beynəlxalq miqyasda nəqliyyat təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını, habelə onların qanuni mənafelərini, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyini nəzərə alaraq, daşıma prosesində iştirak edən şəxslərin əmlakını, həyat və sağlamlığını qorumaq təşkil edir. Beynəlxalq daşımaların təhlükəsizliyi daşıma prosesində iştirakçıların, ətraf mühitin və üçüncü şəxslərin, habelə beynəlxalq daşımalar sahəsində mülkiyyət maraqlarının qorunması məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq nəqliyyat konvensiyalarının (sazişinin) və milli (daxili) qanunların tənzimlənməsi yolu ilə nəqliyyatın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bu sahədə beynəlxalq hüquqi təminatlar müəyyən edilir.

Beynəlxalq daşımalara aid olan müqavilələrin (daşıma müqavilələrinin) müxtəlif növləri (qrupları) mövcuddur ki, onlardan biri də hüquqi mühafizə müqaviləsidir. Hüquqi müdafiə müqaviləsinin əsas məqsədi beynəlxalq nəqliyyat sektorunda mülkiyyət maraqlarının qorunması və təmin edilməsi kimi təsvir edilə bilər.

Hüquqi xarakterli müqavilələr əsasən 1960-1970-ci illərdə baş vermiş və nəqliyyat fəaliyyətinin intensivləşməsi fonunda imzalanmışdır. Qeyd olunan dövrdə beynəlxalq daşıma fəaliyyətinin genişlənməsi ilə nəqliyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş beynəlxalq hüquqi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Burada söhbət beynəlxalq daşıma işlərində əmlak və digər mənafeləri pozulan yük sahiblərinin, sərnişinlərin və üçüncü şəxslərin müdafiəsi və bununla da ətraf mühitin mühafizəsi üçün hüquqi tədbirlərin işlənib hazırlanmasından gedir.

Müasir dövrdə daşımaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ən mühüm qlobal problemlərdən biri kimi qəbul edilir və bu məsələnin həllində ölkələr, təşkilatlar, beynəlxalq təşkilatlar xüsusi rol oynayır. Dövlətlərarası daşımaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində dövlətlərarası daşıma qanunları ilə yanaşı, yerli nəqliyyat qanunları və daşıma qanunvericiliyi də mühüm rol oynayır (3, s.90).

Azərbaycan Respublikasında "Daxili nəqliyyat haqqında" Qanun vasitəsilə daşımaların təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi yolu ilə normativ hüquqi baza yaradılmışdır. Əsas Qanunda, 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyada ümumi təhlükəsizlik məsələlərinin həlli üçün dövlət təminatları məsələsi çox mühüm idi.

29 iyun 2004-cü ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Qanununa əsasən, "təhlükəsizlik" dedikdə, xalqın və ölkənin daxili təhlükəsizliyi nəzərdə tutulur. Bu, özünüzü təhdidlərdən qoruya biləcəyiniz bir vəziyyət olaraq təyin olunur. Bu konsepsiyanın nəticələri sosial, texniki, miqyaslı, ekoloji və s. təhlükəsizliyin növləri ilə yanaşı, nəqliyyat təhlükəsizliyini də əhatə edir. Təhlükəsizliklə bağlı bu geniş anlayış onu təmin edən bir çox təşkilatların təhlükəsizliyini, o cümlədən təhlükəsizliyə nail olmaq üçün bəzi təşkilati, texniki, iqtisadi, ekoloji və s. addımların atılmasını nəzərdə tutur.

Avtomobil nəqliyyatı zamanı yol hərəkəti təhlükəsizliyinə dövlət nəzarətinin təşkili Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin xüsusi təyinatlı orqanına - Dövlət Yol Polisinə həvalə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının "Yol hərəkəti haqqında" Qanunu (3 iyul 1998-ci il) avtomobil nəqliyyatında yol hərəkəti təhlükəsizliyinin mühafizəsi (maddə 7), hərəkətin təşkilində yol hərəkəti təhlükəsizliyinin mühafizəsi (maddə 8, maddə 4) və digər məsələləri tənzimləyir. Onlar qanun çərçivəsində həll olunub (5, s.45 s).

AR "Nəqliyyat Aktı" (27 iyul 1999-cu il) nəqliyyatda ekoloji tələblərin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi, daşınmada malların mühafizəsi və s. kimi məsələlərin həllində unikal rol oynayır. Qanunun 21-ci maddəsində dəmir yollarında, boru kəmərlərində, dəniz və hava nəqliyyatında yanğınların qarşısının alınması, habelə yanğının təsirinin qarşısının alınması daxil olmaqla, yük daşımalarının mühafizəsi konkret olaraq həyata keçirilir (8, s.67).

Təbiətin və insanların təhlükəsizliyini təmin etmək, torpağı, suyu, havanı, heyvanları və bitkiləri

çirklənmədən qorumaq üçün ekoloji qanunlara riayət etmək nəqliyyat fəaliyyətində əsas məsələlərdir. Hamımıza məlum olduğu kimi, nəqliyyatın inkişafı sivilizasiyanın tərəqqisinə təkan verməklə yanaşı, həm də ətraf mühiti məhv edir, bəzi bəşəri problemləri dərinləşdirir, onun bütün sivilizasiyasını qlobal ekoloji fəlakətə sürükləyən amilə çevrilir. Çoxlu müxtəlif nəqliyyat növləri - dəmir yolu, avtomobil, su, hava nəqliyyatı təkcə onların istismarı ilə bağlı deyil, həm də nəqliyyat vasitələrinin emalı və bu nəqliyyat vasitələrinə texniki xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı problemlər yaradır.

Ölkədə qeyd olunan problemlərin sistemli şəkildə həlli üçün "Azərbaycan Respublikasının ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı Milli Proqramı" xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sənəddə bəzi qlobal məsələlərin daşımaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqteyi-nəzərindən həll edilməsi çox vacibdir. Görülməli olan işlər aşağıdakılardır:

- nəqliyyat vasitələrini və dəmir yollarını müasir dünya standartlarına uyğun yenidən qurmaq;
- Nəqliyyat sektorunda ekoloji cəhətdən əsaslandırılmış siyasətin həyata keçirilməsi üçün burada mövcud qanunvericilik bazasının hazırlanması;
- Nəqliyyat vasitələri üçün bio-təmiz yanacağa çevrilməsi (bioqaz, sıxılmış maye qaz və s.);
- Şəhərdə avtonəqliyyat vasitələrinin sayının tədricən azaldılması, nəqliyyat sıxlığının aradan qaldırılması, binaların ətrafında dairəvi yolların salınmasına diqqətin artırılması və s (2, s.76).

Yeni təsdiq edilmiş "Aviasiya haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda uçuşların təhlükəsizliyi və aviasiya təhlükəsizliyi mövzularına həsr olunmuş fəsil var. Qanunun 42-ci maddəsi uçuş təhlükəsizliyini tənzimləyir. Hava gəmisinin sahibi və ya istifadəçisi hava gəmisinin uçuş təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməlidir. Hava gəmilərinin uçuş təhlükəsizliyinə və hava limanının radiotexniki prosedurlarının normal işləməsinə təhlükə yaradan binalar, avadanlıqlar, yüksək gərginlikli elektrik ötürücü şəbəkələri, radiotexnika və digər əşyalar, rabitə xətləri aeroport sahibinin razılığını almalıdır.

Aeroportun vəzifəli şəxsləri aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsinə, aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün adekvat xidmətlərin göstərilməsinə və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formada zəruri avadanlıqla təmin olunmasına cavabdehdirlər. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş "Mülki Aviasiya Fəaliyyətinin Qanunsuz Müdaxilədən Müdafiəsi haqqında Konvensiya" hökumət proqramı mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinin mühafizəsi sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Proqramın məqsədləri:

- mülki aviasiya fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxilənin qarşısını almaq üçün tədbirləri nəzərdə tutan qaydalar, prosedurlar və təcrübələr tətbiq etməklə uçuşların təhlükəsiz, nizamlı və səmərəli həyata keçirilməsi;
- mülki aviasiyanın fəaliyyətinə qeyri-qanuni müdaxilənin qarşısının alınması üçün ciddi tədbirlər görmək;
- Milli planın həyata keçirilməsində iştirak edən müxtəlif qurumların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini bərpa etmək (6, s.89).

Milli Mülki Aviasiya Təhlükəsizliyi Proqramı aşağıdakı vəzifələri nəzərdə tutur:

- Sərnişinlərin, yerüstü idarəetmənin, şəxsi heyətin, hava gəmilərinin, hava limanlarının, aeronaviqasiyanın və digər mülki aviasiya obyektlərinin qeyri-qanuni müdaxilələrdən mühafizəsinin təmin edilməsi;
- mülki aviasiyanın qeyri-qanuni müdaxilələrdən mühafizəsi üzrə milli proqramlara cəlb edilmiş müvafiq milli orqanların operativ qruplarının hazırlığının təmin edilməsi;
- Əməliyyatlar zamanı risklərə inanmaq və sərnişinlərin, aviaşirkətin yerüstü heyətinin, personalın və s. təhlükəsizliyini qorumaq, mülki aviasiyaya və digər fəaliyyətlərə qanunsuz müdaxiləni ləğv etmək (3, s.90).

Hava nəqliyyatı sektorunun təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yeni yaradılmış "Azərbaycan Respublikasının Milli Mülki Aviasiya İdarəsi" (DMAA) xüsusi rol oynayır. AR Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsinin müddəaları daşıma (daşıma) təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Təhlükəli yüklərin dəniz yolu ilə daşınması ilə bağlı bəzi qaydalara ümumi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün gəminin gecikdirilməsi ilə bağlı xərclər, gəmilərin toqquşması nəticəsində dəyən zərər, gəmilərdən neftlə çirklənmə nəticəsində, dəniz vasitəsilə təhlükəli maddələrin daşınması ilə əlaqədar dəyən ziyana görə məsuliyyət daxildir (1, s.89).

Gəmilərin toqquşması zamanı münasibətlər Ticarət Gəmiçiliyi Qanununun 330-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Burada bildirilir ki, Azərbaycan Res-

publikasının gəmilərinin Xəzər dənizi akvatoriyasında toqquşma zamanı münasibətləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Təhlükəli yüklərin daşınması nəticəsində dəniz yolu ilə zərər vurulduqda, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə dəymiş hər hansı zərərə, respublika ərazisində təbii çirklənmə nəticəsində zərərə Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydalar tətbiq edilir. Azərbaycanın Milli Dəniz Arenasının daşınmasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yeni yaradılmış "Dəniz İşləri Departamenti"nin (DDA) xüsusi yeri var. Əsasnamənin 3-cü maddəsinə əsasən, nəqliyyatın təhlükəsizliyi baxımından DDA-nın funksiyaları aşağıdakılardır;

- Dənizdə üzgüçülük üçün təhlükəsizlik sisteminin yaradılması və bu sahədə AR ilə bağlı mövcud qanunlara ciddi nəzarət edilməsi;
- dəniz həyatının və dəniz mühitinin mühafizəsi üzrə qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində iş görmək;
- batmış gəmiləri xilas etmək və qanunla müəyyən edilmiş qaydada onların mühafizəsi üçün zəruri tədbirlər görmək;
- dəniz təhlükəsizliyi və çirklənmədən təmiz sahil zonası tələblərinə əməl edilməməsi və müvafiq tədbirlərin görülməməsi (7, s.45).

BMT və digər beynəlxalq dəniz təşkilatları ilə əməkdaşlıq da daxil olmaqla, AR-nın dəniz sektorunda həyata keçirdiyi Təşkilat Siyasətləri AR-nın iştirakçısı olduğu və milli dənizin yurisdiksiyasına aid olan beynəlxalq dəniz müqavilələrinin icrasını tənzimləyir .

Sərnişin, baqaj, yük və poçt dəmir yolu daşımalarının və beynəlxalq dəmir yolu daşımalarının təhlükəsizliyinin tənzimlənməsində "Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolları (ADDY)"nin əsasnaməsi xüsusi rol oynayır. Əsasnamənin 8-ci maddəsində regionun təhlükəsizlik funksiyalarının təşkili və nəqliyyatın təhlükəsizliyinin təminatı üçün müvafiq normalar müəyyən edilmişdir. Daşımaların təhlükəsizliyi baxımından Azərbaycan Dövlət Dəmir Yollarının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Qatarların ahəngdar və təhlükəsiz istismarı üçün şərait yaratmaq;
- Baqajın, yükün və poçtun vaxtında və təhlükəsiz daşınması;
- Dəmir yoluna xidmət qaydalarının və hərəkətin təhlükəsizliyi tələblərinə uyğunluğunun müəyyən edilməsi;
- Yanğın təhlükəsizliyi tədbirlərinin görülməsi, dəmir yolu relslərində müxtəlif obyektlərin mühafizəsi, qatarların hərəkəti və dayanması zamanı qoruyucu yüklərin təmin edilməsi və s (4, s.52).

Nəqliyyat sahəsi hüquqi bazaya malikdir, sürətlə inkişaf edir və bazarın tələblərini ödəmək üçün tədbirlər görür. Subsektor inteqrasiyasına nail olmaq, nəqliyyat xidmətləri bazarında intermodal və inteqrasiya olunmuş nəqliyyat sistemlərinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi nəqliyyat siyasətinin əsas məqsədləri kimi göstərilir. Nəqliyyatın çevikliyinə nail olmaq və vətəndaşların nəqliyyat vasitələrindən istifadəsini asanlaşdırmaq üçün nəqliyyatın inkişafı ilə respublikanın müdafiə qabiliyyəti təkmilləşdirilməlidir. Nəqliyyat sektorunun əsas rolu artan tələbatı ödəmək və sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün həyata keçirilən islahatlarla ayaqlaşmaqdan ibarətdir. Nəqliyyat sektorunun inkişafına nail olmaq öz növbəsində nəqliyyat sektorunda bir sıra məsələlərin həllini vacib sayır. Bu istiqamətdə əsas məsələlər struktur dəyişikliklərinə nail olmaq, nəqliyyat sektorunun idarə edilməsinin mürəkkəbliyini artırmaq, nəqliyyat vasitələrinin aşınma dərəcəsini azaltmaq, nəqliyyat maşın və avadanlıqlarının texniki standartlarını təkmilləşdirməkdir. Alınan təhlil və araşdırmalar əsasında tövsiyələri aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar;

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC-nin saytı. - http://addy.gov.az. 17. Azərbaycan nəqliyyatı. Bakı, 2014. - 138 s.

2. Dayanıqlı nəqliyyat siyasətinin təhlili, təcrübə və tövsiyələr (2013). Ekoleks ekoloji hüquq mərkəzi. Elçin Eyvazov, Nərminə Balabəyova 328 s.

3. Əliyev E.Ə. (2006) Qloballaşma dövründə beynəlxalq nəqliyyat daşınmaları: hüquqi aspektləri. Bakı, 360 səh.

4. Hacızadə E.M. Azərbaycanın dəmir yolu nəqliyyatı sistemi: infrastruktur təminat və tranzit potensial. http://elshanhajizadeh.com/az/article-view/14/879/.

5. Qasımov E. (2008) Nəqliyyat sektorunda davamlı inkişaf. http:// www. respublika-news.az.

6. Батычко В.Т. (2011) Международное частное право. Таганрог (Россия), ТТИ ЮФУ.

7. Гуцуляк В.Н. (2003) Коносамент и чартер как правовая основа морских перевозок. Морское право. – М.: Интернет-ресурсы: https://law.edu.ru].

8. Куликова Е. (2006) Международно-правовое регулирование. Перевозки грузов морским транспортом. М.: Транспортное право. – №2.

XÜLASƏ

Nəqliyyat əlaqələri beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsinin mühüm və davamlı hissəsi hesab olunur. Dünya ölkələrinin inteqrasiya prosesinin inkişafında digər iqtisadi elementlərlə yanaşı, nəqliyyat amili də çox mühümdür. Nəqliyyat vasitələri qlobal bazarda mal və xidmətlərin təchizatçıdan istehlakçıya daşınmasını asanlaşdırır. Məqalədə nəqliyyat təhlükəsizliyi üzrə beynəlxalq hüquqi təminat və beynəlxalq əməkdaşlıq məsələləri tədqiqat predmetinə çevrilir.

Açar sözlər: *nəqliyyat, təhlükəsizlik, hüquqi təminat, əməkdaşlıq, daşıma.*

SUMMARY

Transport relations are considered an important and continuous part of the implementation of international economic relations. Along with other economic elements, the transport factor is also very important in the development of the integration process of the countries of the world. Vehicles facilitate the movement of goods and services from supplier to consumer in a global marketplace. In the article, the issues of international legal guarantee and international cooperation on transport safety become the subject of research.

Keywords: *transport, security, legal guarantee, cooperation, transportation.*

РЕЗЮМЕ

Транспортные отношения считаются важной и постоянной частью осуществления международных экономических отношений. Наряду с другими экономическими элементами большое значение в развитии интеграционных процессов стран мира имеет и транспортный фактор. Транспортные средства облегчают перемещение товаров и услуг от поставщика к потребителю на глобальном рынке. В статье предметом исследования становятся вопросы международно-правового обеспечения и международного сотрудничества в области транспортной безопасности.

Ключевые слова: *транспорт, безопасность, юридическая гарантия, сотрудничество, перевозка.*

UOT 338.47

MÜASİR İQTİSADİYYATDA LOGİSTİK STRATEGİYANIN FORMALAŞMASININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİNİN TƏHLİLİ

ELÇİN MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: elchin.mammadov.2000@gmail.com

Müasir iqtisadiyyatın maddi-texniki təminatının obyektiv ilkin şərtləri və amilləri onunla bağlıdır ki, bazar şəraitində fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələri daha yüksək inkişaf səviyyəsinə yüksəlmiş və bununla da logistika nəzəriyyəsinə əsaslanan daha təkmil logistik yanaşmalar tələb olunur. Müasir iqtisadiyyatın hər yerdə mövcud olan logistikası, o cümlədən onların əsas alt sistemləri (istehsal müəssisələri) elmin prinsiplərinə əsaslanmalıdır, yəni logistika nəzəriyyələrinə.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal müəssisələrində maddi-texniki təchizat sisteminin təkmilləşdirilməsi zərurətini şərtləndirən obyektiv amillər ilk növbədə müxtəlif istehsal-kommersiya münasibətlərinin və proseslərinin baş verdiyi və formalaşdığı ölkənin sosial-iqtisadi formalaşmasından asılıdır. Xüsusilə, daha yüksək mərkəzləşdirilmiş idarəetmə dərəcəsinə malik ölkələrdə istehsalın yüksək dərəcədə təmərküzləşməsi və inhisarlaşması səbəbindən alternativ logistika yanaşması yoxdur. İdarəetmənin qeyri-mərkəzləşdirilmiş forması olan ölkələrdə istehsal müəssisələrinin maddi-texniki təminatı onun alternativliyi ilə bağlı yeni məzmun kəsb edir və bununla da logistik yanaşmaların seçimi elmi yanaşmalar əsasında optimallaşdırıla bilər (İmanov T.İ., 2005; 670 s).

İqtisadiyyatın müxtəlif modellərində (inhisarlaşma dərəcəsindən, dövlət sektorunun payında rəqabət şəraitindən asılı olaraq) təşkilati və iqtisadi optimallaşdırma metodu kimi logistik yanaşmanın tətbiqinin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi üçün müxtəlif obyektiv ilkin şərtlər mövcuddur.

“Bazar” iqtisadiyyatının səmərəliliyi istehsalın təmərküzləşmə dərəcəsi ilə sıx bağlıdır. Bu iqtisadiyyatın idarə edilməsi nisbətən az əllərdə cəmləşib, faktiki olaraq inhisardadır. İqtisadiyyatın fəaliyyəti həmişə təsərrüfat həyatının təşkilinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş prinsiplərinin üzvi qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunur (İmanov T.İ., 2005; 670 s).

Bununla belə, praktikada tam iqtisadi mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşmə yoxdur. Bu gün iqtisadi mərkəzləşmənin zəruriliyi, birincisi, bütövlükdə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı və ikincisi, ümumi istehsal və kommersiya prosesində iştirak edən hər bir iştirakçının məqsədlərinə uğurla çatması üçün əlaqələndirmə vəzifələri ilə bağlıdır. Bu mərkəzçiliyin həyata keçirilməsi dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu ilə tam eyniləşdirilə bilməz; sahibkarlıq fəaliyyətinin iştirakçıları tərəfindən təşkilati-təsərrüfat strukturlarının formalaşması diqqətdən kənarda qala bilməz. Başqa sözlə, iqtisadi mərkəzçilik anlayışının müvafiq olaraq makro və mezosəviyyə adlandırıla bilən iki səviyyəsinin mövcudluğunu görmək lazımdır.

Fikrimcə, müasir iqtisadiyyatın logistika sistemində iqtisadi mərkəzləşmə və qeyri-mərkəzləşdirmə dərəcəsinin kombinasiyasını və nisbətini tapmaq və bununla da həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi səviyyədə logistik yanaşmalardan fəal istifadə etməyə imkan yaratmaq lazımdır. Lakin iqtisadi mərkəzləşməyə obyektiv ehtiyac həm daxili, həm də xarici bazarlarda qlobal problemlərin həlli ilə bağlıdır və buna uyğun olaraq logistika sistemi qurulur. Eyni zamanda, iqtisadi mərkəzləşdirmə istehsal müəssisələrinin özünün lokallaşdırılması üçün logistika sistemi qurmalıdır.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadiyyatın əsas parametrləri kimi yalnız kapital dövriyyəsi, sosial məhsul və milli gəlir sisteminin məcmusu və qarşılıqlı əlaqəsi bazar əsaslıdır və bu, kapitalın inkişafı üçün optimal logistika sisteminin formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, müasir iqtisadiyyatın logistika sistemində onlardan səmərəli istifadənin obyektiv amilləri aşağıdakılardır:

A. Təşkilat axınının məcmusu;

B. Axının texnoloji proseslərinin məcmusu;

C. Axının iqtisadi proseslərinin məcmusu;

D. İnformasiya axını proseslərinin məcmusu;

E. Axın sistemində sosial proseslərin məcmusu (Ван Гок Р., Гаррисон А., 2010; 368 с).

Bütün bunlar onu göstərir ki, hazırda bütün iqtisadiyyatın maddi-texniki təminatının genişləndirilməsi üçün bütün zəruri obyektiv ilkin şərtlər yetişib. Müasir iqtisadiyyatda logistika sisteminin

genişlənməsini təmin edən əsas amil dövlət orqanları tərəfindən praktiki olaraq nəzarət edilməyən mal və xidmət axınında köklü struktur dəyişiklikləridir. Bunlara əmtəə bazarının, o cümlədən iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin bütün iyerarxik səviyyələrində axın logistika sistemində formalaşmış müasir təşkilati strukturlar kimi struktur dəyişiklikləri daxildir. Bundan əlavə, burada topdan və pərakəndə satış anbarları, ticarət və nəqliyyat strukturları, texniki və emal avadanlıqları, istehsal və ticarət sferasında vasitəçilik əlaqələri, təchizat və marketinq strukturları qarşısında çoxlu sayda bölmələrin yaradılmasını qeyd edə bilərik. Müasir iqtisadiyyatın faktiki olaraq istehsal sektorundan logistika sisteminə keçmiş logistika sisteminin xərc hissəsini xüsusilə qeyd etmək istərdim. Bütün bunlar istehsal strukturlarının iqtisadiyyatın bir çox sahələrində logistika sistemində strateji problemlərin həllinə istiqamətlənməsini zəruri edir (Голосков В.Н., 2011; 504 с).

Bu sahələrə aşağıdakılar daxildir:

A. Topdan və pərakəndə ticarətin bir-biri ilə əlaqəli kompleksinin təkmilləşdirilməsi və rasionallaşdırılması;

C. Əmtəə bazarı sistemində aşağıdakı ardıcıllıqla yeni mürəkkəb struktur bölmələrinin yaradılması: istehsal - anbarlar - topdansatış ticarət - nəqliyyat - pərakəndə ticarət - istehlakçılar (malların müştərilərə çatdırılması).

C. Müasir, texnoloji cəhətdən yeni istehsal növlərinin, ticarət və nəqliyyat və anbar avadanlıqlarının tətbiqi.

E. Əmtəə bölgüsünün bütün struktur bölmələrinin kadrları üçün rasional motivasiya və həvəsləndirmə sisteminin formalaşdırılması (Горбачев М., 2014; 157 с).

Yuxarıda göstərilən istiqamətlər əmtəə axınlarının optimallaşdırılması sahəsində yeni dövlət tənzimlənməsi sisteminin işlənməsi zamanı daxili iqtisadiyyatda logistikanın dövlət dəstəyinə ehtiyacı olduğunu söyləməyə əsas verir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, mal axınlarının logistika sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bir çox qlobal problemlərin həllində, xüsusən də yerli istehsalçıların xarici bazara çıxışında fundamental əsas rolunu oynayacaqdır (Афанасенко И., 2013; 432 с).

Son zamanlar logistika məhsulların və malların tədarükü prosesinin tərkib hissəsi olduğu üçün müəssisələrin istehsal və kommersiya fəaliyyətində aparıcı yerlərdən birini tutur.

İstehsal müəssisələrinin fəaliyyətində mürəkkəb maddi-texniki problemləri həll edərkən, ümumiyyətlə, aşağıdakı kimi təqdim edilə bilən bir neçə yanaşma mövcuddur:

- logistika nəqliyyat sistemi, saxlama, istehlak xidmətləri, marketinq, audit və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını özündə birləşdirən məcmu kateqoriyadır;
- logistika əməliyyat və strateji fəaliyyətlərlə, o cümlədən logistika axını və zənciri idarəetmə sistemi ilə birbaşa əlaqəlidir;
- elmi sahə kimi logistika müxtəlif üsul və metodoloji üsullardan istifadə etməklə əmtəə dövriyyəsi proseslərini tədqiq edir;
- logistikanın mürəkkəbliyi və ardıcıllığı ondan ibarətdir ki, bütün növ müxtəlif logistik proseslər məcmu formada təqdim olunur və bununla da istehsal müəssisələrinin fəaliyyətində inteqrasiya sistemini təmsil edir (Алиев И.С., 2009; 60с).

Logistika sisteminin konseptual və kateqoriyalı aparatının mürəkkəbliyi səbəbindən bu günə qədər iqtisadi ədəbiyyatda logistika anlayışının çoxlu tərifləri, o cümlədən ondan yaranan digər kateqoriyalar mövcuddur.

Logistikanın ümumiləşdirilmiş şərhi bütün növ axınların, o cümlədən maddi və qeyri-maddi, əmək resursları və kadrlar, pul-maliyyə, yanacaq-energetika və s. üçün idarəetmə sistemi kimi təqdim olunur (Paşayev K.P., 2010; 472 s).

Müasir istehsal müəssisələri logistika strategiyalarının formalaşmasında aşağıdakı əsas mövqelərə əsaslanır: logistik əməliyyatların xərclərinin azaldılması; logistika sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması; logistik elementlərin xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi; "xərc – keyfiyyət" prinsipinin balansının saxlanılması.

Yuxarıda göstərilən mövqelərə nail olan istehsal müəssisələri öz fəaliyyətlərini ən əsas strateji məqsədlərə nail olmağa yönəldirlər ki, bunlar arasında aşağıdakıları ayırmaq olar: müəssisənin gəlirliliyinin artırılması; daxili və xarici bazarlarda etibarlı yerini müəyyən etmək; logistika əməliyyatlarının xərclərinin azaldılması.

Müxtəlif logistika strategiyaları böhran vəziyyətlərində istehsal müəssisələrinin onlardan səmərəli istifadə edərək çox yaxşı nəticələr əldə edə biləcəyini göstərir. Bununla belə, hazırda istehsal sənayesində bir çox istehsal müəssisələrində aşağıdakı məzmunlu ciddi problemlər mövcuddur:

- istehsal müəssisələrində əsas və dövriyyə vəsaitlərinin zəif, köhnəlmiş bazası;
- beynəlxalq standartlara uyğun məhsulların əhəmiyyətli dərəcədə geri qalması;
- zəif nəqliyyat və logistika sistemi;
- regional logistika sistemlərinin zəif əlaqələndirilməsi aspekti;
- sənaye müəssisələrinin aşağı innovativ fəallığı (Афанасенко И., 2013; 432 c).

Yuxarıda göstərilən vəzifələrin həlli müasir logistik vasitələrdən istifadə əsasında logistika sistemini kökündən yenidən qurmalıdır. Bunun üçün logistik strategiyanın formalaşmasına təsir edən əsas amilləri müəyyən etmək lazımdır (Peter Jirsaki, 2012; 264 p).

Ümumi amillərə əsaslanaraq, istehsal sənayesində istehsal müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinin formalaşmasına təsir edən konkret amilləri müəyyən etmək olar.

Əvvəla, bütün təsir edən amilləri xarici və daxili olaraq qruplaşdırmaq olar:

1. Daxili amillər - bazar araşdırması (məhsul, maya dəyəri, satış nöqtəsi, satış motivasiyası) və idarəetmə (işçilər, personal, fəaliyyətlər).
2. Xarici amillər - siyasi və iqtisadi, sosial-demoqrafik, elmi-texniki, vasitəçi təchizatçılar və s.) (Волгин В.В., 2009, 460 c).

Beləliklə, istehsal sənayesində istehsal müəssisələrinin logistika strategiyasının formalaşmasına təsir edən əsas strategiya növlərini və amilləri müəyyən etmək üçün apardığımız nəzəri araşdırmalar bizə logistik strategiyanın konsepsiyasını hazırlamağa başlamağa əsas verir.

Logistika konsepsiyası əmtəə axınlarının optimallaşdırılması əsasında istehsal və kommersiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə yanaşmalar kompleksi ilə xarakterizə olunur.

Logistika konsepsiyasının əsas komponentləri nəzərdən keçirilə bilər:

- logistika sistemləri və logistika zəncirlərində (o cümlədən marketinq fəaliyyəti) sistemli tədqiqat və problemlərin həlli;
- Logistika sistemlərində qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının ardıcıllığı və əlaqələndirilməsi və logistika zəncirlərinin əlaqələrinin azaldılması;
- logistika zəncirində malların paylanması yolunda xərclərin diaqnostikası və təhlili;
- logistika sistemlərinin iqtisadi xüsusiyyətlərinin istehsal müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinə təsir dərəcəsinin müəyyən edilməsi (Афанасенко И., 2013; 432 c).

Birinci istiqamət logistika sistemlərinin sistemli tədqiqinə, o cümlədən aşağıdakı alt sistemlərdə mürəkkəb problemlərin həllinə əsaslanır: istehsal, kommersiya, marketinq, informasiya, satınalma, marketinq, reklam və s. Bu halda logistika sistemlərinin xüsusiyyətləri mürəkkəbləşir.

Logistika sistemlərinin ikinci konseptual mövqeyi idarəetmə qərarlarının ardıcıllığı və əlaqələndirilməsi prinsiplərinə əsaslanaraq, logistika prosesləri ilə bilavasitə əlaqəli olan istehsal müəssisələrinin bütün mövcud bölmələrində analitik və hesablaşma sahələrini həyata keçirir. Bu qərar qəbul etmə müddəası məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya paylanmasının bütün mərhələləri daxil olmaqla geniş məsələləri əhatə edir. Buraya həm də istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin kompleks göstəricilərinin, o cümlədən satış fəaliyyətinin göstəricilərinə bölünmüş maddi-texniki göstəricilərin seçimi daxildir (Cədvəl 1.).

Cədvəl 1. İstehsal müəssisələrində logistika sisteminin konseptual elementləri

Fəaliyyət sahəsi	Logistikanın əsas məqsədləri	İşin təsviri
Xammal və materialların çatdırılması	Aşağı qiymətlərlə çatdırılma prosesi; tədarük gücünün artması; xammalın tədarükü və emalı üçün vahid sistemin təmin edilməsi	Xammal üçün ərizələrin hazırlanması; təchizatçıların seçimi; təchizat cədvəlinin hazırlanması; müəssisənin bütün struktur bölmələrinin satınalma fəaliyyətinin proqnozlaşdırılan qiymətləndirilməsi
Hazır məhsul istehsalı	İstehsal prosesinin davamlılığı. Müqavilələrə uyğun olaraq sifarişlərin icrası; istehsal proseslərində məsrəflərin və məsrəflərin azaldılması.	İstehsal sistemində xammal və materialların əmtəə dövriyyəsi prosesinin təşkili; podratçılara xammal və materialların birbaşa tədarükü;

Mənbə: Афанасенко И., Борисов В. Экономическая логистика, 2013; 432 c.

Logistika sistemlərinin üçüncü konseptual mövqeyi istehsal müəssisəsinin bütün logistik zəncirində malların paylanması yolunda xərclərin diaqnostikası və təhlilinə əsaslanır. Bu proses istehsalçıdan istehlakçıya qədər məhsulun paylanmasının bütün yolu boyunca logistika xərcləri də daxil olmaqla, bütün paylama xərclərinə çevik cavab verə bilən uçot sisteminin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu müddəada əsas rol nəzarət və auditə verilir. Eyni zamanda, biz vurğulayırıq ki, nəzarət çox vaxt sis-

temli mənada idarəetmə uçotu ilə eyniləşdirilir. Yəni, idarəetmə uçotu daxili və xarici mühitin bütün aspektlərini əhatə edən, idarəçilik qərarlarının qəbulu üçün firmanın rəhbərliyini informasiya ilə təmin edən informasiya sistemi kimi müəyyən edilir. İdarəetmə nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən nəzarət funksiyasını təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu metod müəssisənin idarəetmə sistemində əks əlaqəni təmin edir. Faktiki vəziyyət haqqında məlumatların toplanması, hədəf göstəricilərin müəyyən edilməsi, strategiyadan kənara çıxmaların və kənarlaşmaların aradan qaldırılması üzrə qərarların qəbul edilməsinin müəyyən edilməsi müəssisənin nəzarət sistemi tərəfindən təmin edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Abbasov A.H. "Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri". Bakı, 2003, 67 s.*
2. *Bağırov D., M.Həsənli. "Maliyyə". Bakı, 2011, 98 s.*
3. *Sadıxov M., H.Bədəlov."Maliyyə resursları və maliyyə bazarı". Bakı, 2003, 190 s.*
4. *İmanov T.İ. Logistikanın əsasları. Dərslik. I və II cild. Bakı: «Təhsil» NRM, 2005, 474c.*
5. *Кретов, И. И. Логистика во внешнеэкономической деятельности: учебник. пособие / И. И. Кретов, К. В. Садченко. - М.: Бизнес и сервис, 2006; 89-96 с.*
6. *Тебекин, А. В. Логистика: учебник / А. В. Тебекин. - М.: Дашков и К°, 2014. Тяпухин, А.П. Логистика: учебник / А.П. Тяпухин. 2-е изд., пераб. и дополнение - М.: Юрайт, 2015; 67 с.*
7. *Тюкаев, Д. А. Управление экспортоориентированными отраслями промышленности : учеб. пособие / Д. А. Тюкаев, В. А. Шумаев, С. М. Ходченко. — М. : РХТУ им. Д.И . Менделеева, 2012; 12-19 с.*
8. *Шумаев, В. А. Маркетинг и логистика оптового звена / В. А. Шумаев // Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция (РИСК). — 2013. — № 1. — С. 41—45.*
9. *https://www.veyseloglu.az/media/press-releases-details/229*

XÜLASƏ

Müəssisənin marketinq strategiyası daxili və xarici bazar seqmentlərinin ehtiyaclarının ətraflı öyrənilməsi və bu əsasda müəssisənin yüksək gəlirlilik səviyyəsini təmin edən çeşid siyasətinin formalaşdırılması yolu ilə uzunmüddətli rəqabət üstünlükləri əldə etməyə yönəlmişdir. Şirkət öz inkişafında alıcıların və müştərilərin ehtiyaclarını daha tam ödəmək, sürətlə dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq prinsipini rəhbər tutur. Məqalədə müasir iqtisadiyyatda logistik strategiyanın formalaşmasının əsas prinsipləri araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *ticarət, iqtisadi, müəssisə, istehsal, logistika.*

РЕЗЮМЕ

Маркетинговая стратегия предприятия направлена на получение долгосрочных конкурентных преимуществ за счет детального изучения потребностей внутреннего и внешнего сегментов рынка и на этой основе формирования ассортиментной политики, обеспечивающей высокий уровень рентабельности предприятия. В своем развитии компания руководствуется принципом более полного удовлетворения потребностей покупателей и клиентов, приспосабливаясь к быстро меняющимся экономическим условиям. В статье исследуются и анализируются основные принципы формирования логистической стратегии в современной экономике.

Ключевые слова: *торгово-экономическое, предприятие, производство, логистика*.

SUMMARY

The enterprise's marketing strategy is aimed at obtaining long-term competitive advantages through a detailed study of the needs of domestic and foreign market segments and, on this basis, the formation of an assortment policy that ensures a high level of profitability of the enterprise. In its development, the company is guided by the principle of meeting the needs of buyers and clients more fully, adapting to rapidly changing economic conditions. In the article, the main principles of logistics strategy formation in the modern economy are investigated and analyzed.

Keywords: *trade, economic, enterprise, production, logistics.*

UOT 005.94

İNTELLEKTUAL KAPİTALIN YARANMA MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ STRUKTURU

GÜLBƏNİZ ƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: gulbeniz.alizade00@gmail.com

Giriş

İntellektual kapital müasir iş dünyasında təşkilatın kollektiv bilik və imkanlarının dəyərinə istinad edən mühüm anlayışdır. Performans və gəlirliliyin əsas aparıcısı kimi görülür və təşkilati uğurun ölçüsü kimi getdikcə daha çox istifadə olunur.

İntellektual kapitalın inkişafının birinci mərhələsi bilik bazasının yaradılmasıdır. Bu, təşkilat və onun müştəriləri haqqında anlayış yaratmaq üçün tədqiqat və müştəri rəyi kimi müxtəlif mənbələrdən məlumat toplamaq və sintez etməyi əhatə edir. Bundan sonra, təşkilat bu biliklərdən yeni məhsullar, xidmətlər və prosesləri inkişaf etdirmək üçün istifadə edərək strategiya yaratmalıdır. Nəhayət, təşkilat biliyi idarə etmək, saxlamaq və onun davamlı böyüməsini təmin etmək üçün təşkilati struktur yaratmalıdır.

İntellektual insan kapitalı, struktur kapital və əlaqə kapitalı üç komponentdən ibarətdir. İnsan kapitalı təşkilat işçilərinin bilik, bacarıq və təcrübələrini əhatə edir. Struktur kapital məlumat bazaları, İT sistemləri və təşkilati siyasətlər kimi bilik bazasını idarə etmək və asanlaşdırmaq üçün istifadə olunan sistemlərdən və infrastrukturdan ibarətdir.

Bu gün müəssisələr daim dəyişən dinamik mühitdə öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Rəqabətin artdığı bu mühitdə bizneslər yaşamaq və rəqabət aparmaq üçün fərqli olmalıdırlar. Bu fərqi yaradacaq isə təşkilata yeni ideyalar gətirəcək işçilərdir. İnnovasiya anlayışının rəqabətdə önə çıxmasında əsas amil olduğu müasir şəraitdə insan amili və intellektual kapital anlayışları yüksələn dəyərlər kimi görünür.

Müəssisələrin rəqabət üstünlüyü əldə etmək, onu qoruyub saxlamaq və müvafiq olaraq mövcudluğunu davam etdirmək üçün faydalı məlumatları necə yaratması, əldə etməsi, ünsiyyət qurması, tətbiq etməsi və hazırlaması vacib məsələlərdir. Bu proses biznesin balans dəyəri ilə bazar dəyəri arasında fərq yaradır. Məhz bu fərq rəqabət üstünlüyü yaradır. Bəzən məhsulun istehsalında istifadə olunan komponent həmin şirkət üçün rəqabət üstünlüyü yaradır, bəzən isə yaranma yeri və müasir texnologiyadan istifadə onun üçün rəqabət üstünlüyü yarada bilir. Lakin bütün bunlar bir müddət sonra təqlid oluna və rəqabət üstünlüyünün itirilməsinə səbəb ola bilər. Lakin intellektual kapitalın ən mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onu asanlıqla təqlid etmək olmaz. Yaradıcı və daim özünü təkmilləşdirmə axtarışında olan işçilər müəssisələrə asanlıqla təqlid edilə bilməyən və rəqabət üstünlüyü təmin edən yeni ideyalar təklif edirlər [3, s. 16].

Burada qeyd edilməli olan məqam ondan ibarətdir ki, təkcə intellektual kapital çətin ki, biznesin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərsin və rəqabət üstünlüyü yaratsın. Biznesin şərtlərinə və təşkilati strukturdakı fərqliliklərə görə, təşkilati struktur və işçilərin yaratdığı sinerji bütün təşkilatlarda eyni effektivlik və səmərəli olmaya bilər.

İntellektual kapitalın bəzi alt qruplarına aşağıdakılar daxildir:

- insan kapitalı,
- informasiya kapitalı,
- brend məlumatlılığı,
- təlimat kapitalı daxildir [6, s. 10].

İnsan kapitalı müəssisənin yaşaması üçün vacibdir, eyni zamanda intellektual kapitalın həyat mənbəyidir. İnsan kapitalı müəssisə işçilərinin bilik, bacarıq və təcrübələrinin məcmusudur.

İnsan kapitalının əsasını insan təşkil etdiyi üçün özü ilə bir sıra problemlər də gətirir. Bu problemlərdən biri də işə götürdüyümüz insana sahib ola bilməməyimizdən irəli gəlir. İnsanlar işə götürülə bilər, amma alınmaz. Bu icarə müddətində yaradılacaq insan kapitalının potensialını üzə çıxarmaq və onu minimum səviyyədə qiymətləndirmək üçün insanların öz bilik, bacarıq və təcrübələrindən xəbərdar olmasını təmin etmək lazımdır [1, s.21].

Emremin fikrincə, insan kapitalından daha çox istifadə bəzi strategiyalar hazırlamaqla mümkündür. Bunlardan ən mühümü bu biliklərin bir hissəsinin insan kapitalına, bir hissəsinin isə insan kapitalında gizli biliklərlə açıq biliyə çevrilməsi yolu ilə struktur (təşkilati) kapitala çevrilməsi ola bilər. Beləliklə, insan kapitalının müəssisədən ayrılması ilə bəzi məlumatlar hələ də müəssisədə qala biləcək.

Bundan əlavə, insan kapitalı intellektual kapital elementləri arasında ölçülməsi və hesablanması

baxımından ən mürəkkəb komponenti təşkil edir.

Q.Bekker insan kapitalından, yəni fərdi səviyyədə intellektual resurslardan danışsa da, buna baxmayaraq, alimlər daha yüksək səviyyəyə - yəni bütövlükdə cəmiyyətin intellektual potensialının öyrənilməsinə doğru addım atırlar. Bu halda insan kapitalına qoyulan investisiyalar milli iqtisadiyyata ən çox gəlir gətirə və bununla da onun artımını stimullaşdıra bilər. Onlar həmçinin texnologiya sahəsində yeni biliklərə, innovasiyalara ehtiyac dərəcəsini müəyyənləşdirir, inkişaf üçün motivasiya yaradırlar. Buna görə də təhsilə qoyulan investisiyalar kapital qoyuluşunun ən gəlirli formalarından biri kimi, yəni ayrı-ayrı şəxslərin potensialı vasitəsilə sosial intellektual potensialın qismən reallaşdırılması kimi qəbul edilir.

J.Şumpeterin 20-ci əsrin əvvəllərində yazılmış əsərləri müasir intellektual kapital anlayışının formalaşmasına mühüm təsir göstərmişdir. Şumpeterin fikrincə, iqtisadi inkişaf faktorların və iqtisadi fəaliyyət şərtlərinin yeni kombinasiyalarını həyata keçirən innovativ proseslərə əsaslanır. İnnovasiya funksiyası sahibkara həvalə olunur.

İntellektual kapitalın konkret kommunal xidmətlərin (intellektual məhsulun, xidmətlərin) və tələb olunan gəlirin yaradılması üçün zəruri olan keyfiyyətcə yeni kapital forması olması ilə əlaqədar olaraq, alim və praktiklər "intellektual kapital" kateqoriyasının mahiyyətinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirirlər [2, s, 54].

Terminoloji təhlil göstərir ki, ilkin olaraq "insan kapitalı" termini işlədilmiş, o, elmi və texnoloji ilə bağlı olan "intellektual kapital" termini ilə əvəz edilmişdir. İntellektual kapitalı ilk müəyyən edənlərdən biri L.Edvinsson olub, onu "hər biri borc götürülə və ya sahib oluna bilən insan kapitalı, təşkilati (yaxud struktur) kapital və müştəri kapitalı toplusu" hesab edirdi. Bu tərif V.L.İnozemtsev və B.B.Leontyevin əsərlərində istifadə edilmişdir. E.Brukinqin fikri öz fəaliyyətində əqli əməyin nəticələrindən fəal istifadə edən praktikantın mövqeyindən verilən intellektual kapitalın yuxarıdakı şərhindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. O hesab edir ki, "intellektual kapital qeyri-maddi aktivlər üçün termindir, onsuz şirkət mövcud ola bilməz və rəqabət üstünlüklərini artıra bilməz.

İntellektual kapital aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- əqli aktivlər və əmək resursları toplusu (İ.D. Yeqoritçev, L.İ. Lukiçeva);
- rəqabət üstünlüklərini artıran qeyri-maddi aktivlər (E. Brooking);
- işçilərin elmi və gündəlik bilikləri, əqli mülkiyyət və toplanmış təcrübə, kommunikasiya və təşkilati struktur, informasiya şəbəkələri və şirkət imici (V.L. İnozemtsev);
- insan, təşkilati və müştəri kapitalının məcmusu (L. Edvisson) [7, s. 11].

Əksər təriflər iqtisadiyyatın inkişafında zəka və biliyin dominant roluna əsaslanır. İntellektual kapitalın strukturu ilə bağlı mövcud fikirlərin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu resurs ilk növbədə fərdlərin bilik və bacarıqlarına, habelə onlara xas olan digər keyfiyyətlərə (qabiliyyətlər, ixtisaslar, təcrübələr və s.) əsaslanır. İnsan kapitalı sayəsində yaradılmış əqli kapitalın digər komponentləri (struktur, müştəri) intellektual fəaliyyət məhsullarından istifadə nəticəsində təsərrüfat subyektlərinə maliyyə, rəqabət və digər üstünlüklər əldə etməyə imkan verir ki, bu da iqtisadi qurumun nüfuzunu gücləndirməyə hesablanıb [8, s. 26].

İntellektual kapitalın mövcud təriflərində əqli fəaliyyət məhsullarından istifadə nəticəsində maliyyə, rəqabət və digər üstünlüklər yaratmağa imkan verən hər hansı bir şirkətin mülkiyyətində ayrılmazlıq, təkrar istifadə imkanı, toplanma və s. kimi xüsusiyyətlər vurğulanır. 80-90-cı illərdə intellektual kapital konsepsiyasının əsas xüsusiyyətlərinin inkişafı məzmunun nisbətən sabitləşməsinə səbəb oldu. İntellektual kapital sosial ehtiyacların ödənilməsi məqsədilə əqli fəaliyyət məhsullarından istifadə çərçivəsində təsərrüfat subyektləri arasında müəyyən münasibətləri əks etdirən mikroiqtisadiyyat kateqoriyası kimi tanınır.

Fikrimizcə, əqli kapital hər hansı bir təsərrüfat subyekti üçün ayrılmaz olan, insan, struktur, müştəri kapitalı elementlərinin nisbətən sabit sistemi olan, ətraf mühiti keyfiyyətcə dəyişməyə imkan verən fəlsəfi və iqtisadi kateqoriya kimi qəbul edilə bilər [4, s. 43].

İntellektual kapital nəzəriyyəsinin yaradılmasında onun strukturlaşdırılması problemi xüsusi yer tutur. İntellektual kapitalın strukturuna dair müxtəlif baxışların olmasına baxmayaraq, əqli kapitalın üç səviyyəli strukturundan (struktur, insan, müştəri kapitalı) xarici və yerli tədqiqatçılar öz işlərində daha çox istifadə edirlər. Fikrimizcə, bu yanaşma daha məhsuldardır, çünki üçpilləli struktur təsərrüfat subyektlərinin inkişafında xarici və daxili amillərin nəzərə alınmasına, intellektual kapitalın monitorinqi üçün göstəricilərin, onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə və ondan aparıcı iqtisadi sistem kimi istifadə olunmasına imkan verir.

İntellektual kapitalın ayrı-ayrı komponentlərinin qiymətləndirilməsi hələ də ciddi çətinliklər yaradır. Struktur kapital bu komponentlərdən biridir. İnsan, müştəri, təşkilat kapitalı ilə birlikdə intellektual kapitala daxildir, lakin qiymətləndirmək ən çətin olanıdır [5, s. 33].

İntellektual kapitalın yaranması davamlı bir proses olmuşdur və onu beş fərqli yerə bölmək olar:

1. Məlumatlılıq: Təşkilatlar qeyri-maddi aktivlərin dəyərini və onları ölçmək və idarə etmək ehtiyacını tanımağa başlayır.
2. İdentifikasiya: Şirkətlər qeyri-maddi aktivlərini növlərinə və dəyərinə görə müəyyən etməyə və təsnif etməyə başlayırlar.
3. İnkişaf: Şirkətlər dəyər yaratmaq üçün öz intellektual kapitallarından istifadə etmək üçün strategiyalar hazırlamağa başlayırlar.
4. Optimallaşdırma: Şirkətlər texnologiya və digər vasitələrdən istifadə etməklə öz intellektual kapitallarının dəyərini maksimum dərəcədə artırmağa diqqət yetirirlər.
5. İnteqrasiya: Şirkətlər öz intellektual kapitallarını əsas biznes prosesləri və sistemləri ilə birləşdirir.

İntellektual kapitalın strukturu dinamik və çoxölçülüdür. Buraya şirkətin bilik, bacarıq, informasiya, texnologiya və digər resurslarının həm maddi, həm də qeyri-maddi aspektləri daxildir. Ən əsas səviyyədə intellektual kapital dörd elementdən ibarətdir: insan kapitalı, təşkilati kapital, sosial kapital və struktur kapital.

Nəticə

Ən ümumi formada struktur kapitalı müəssisənin dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşaraq, eyni zamanda onu özünə sərfəli istiqamətə dəyişdirərək təşkilati strukturunu səmərəli idarə etmək qabiliyyətidir. Eyni zamanda, intellektual kapitalın bütün digər komponentləri arasında ən heterojendir və informasiya resursları/sistemləri, biznes prosesinin təşkili sistemi, korporativ nəzarət sistemləri, bir çox qeyri-rəsmi parametrlər kimi müxtəlif komponentləri özündə cəmləşdirir.

İntellektual kapitalın ümumi dəyəri müəssisənin bazar və balans dəyəri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir, intellektual kapitalın tərkib hissələrinin differensial qiymətləndirilməsi isə daha mürəkkəbdir və son dərəcə qeyri-müəyyən nəticələr verir.

Formalaşdırılmış struktur kapital insan kapitalına həddindən artıq investisiyaların qarşısını almağa imkan verir, çünki sistemləşdirilmiş və qeydə alınmış biliklər təlimə pul xərcləmədən şirkətin digər işçilərinə ötürülə bilər.

Açar sözlər: *intellektual kapital, struktur, insan kapitalı, informasiya kapital.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov Ə., Əlizadə M.,Seyidzadə E., Salmanova M. – İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı 2016.
2. Azərbaycanda təhsil, elm və mədəniyyət 2016.
3. Bəybalayev Q. – Müasir telekommunikasiya sistemlərinin optik lifli rabitə Xətləri. Bakı 2018.
4. Əhmədov M.Ə., Hüseyn A.C. Dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı – 2021
5. Əhmədov M.Ə., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı – 2012
6. Əliquliyev R.M. – İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı 2017.
7. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı – 2012.
8. Əzizova G.A. İqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Bakı – 2015.

Formation Stages and Structure of Intellectual Capital
SUMMARY

Intellectual capital is a reinforcing charge that provides economic units with a competitive advantage and strengthens the foundation of institutions, showing that it is not enough to link the future of the institution to tangible assets alone. With the transition to the information economy, the importance of this economy is increasing. Intellectual capital is the

sum of hidden assets that do not appear on the balance sheet of enterprises. There are various studies and findings related to the concept of intellectual capital and its elements in the literature.

The history of intellectual capital dates back to the 20th century. Currently, the problem of structuring intellectual capital is controversial. The article provides information on the stages and structure of intellectual capital.

Keywords: *intellectual capital, structure, human capital, informational capital.*

Этапы Формирования и Структура Интеллектуального Капитала

РЕЗЮМЕ

Интеллектуальный капитал является усиливающим зарядом, который обеспечивает экономическим единицам конкурентное преимущество и укрепляет фундамент институтов, показывая, что недостаточно связать будущее института только с материальными активами. С переходом к информационной экономике значение этой экономики возрастает. Интеллектуальный капитал представляет собой сумму скрытых активов, не фигурирующих на балансе предприятия. В литературе имеются различные исследования и выводы, связанные с концепцией интеллектуального капитала и его элементами.

История интеллектуального капитала восходит к XX веку. В настоящее время проблема структурирования интеллектуального капитала является дискуссионной. В статье представлена информация об этапах и структуре интеллектуального капитала.

Ключевые слова: *интеллектуальный капитал, структура, человеческий капитал, информационный капитал.*

UOT 336; 336.11

MONETAR SİYASƏTİN MALİYYƏ BAZARINA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

İDRİS QƏLƏNDƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: idrisqelenderov7@gmail.com

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin məqsədi regionda intensiv iqtisadi artım dövründə makroiqtisadi kompensasiya əldə etməkdir. Monetar siyasət milli iqtisadi siyasətin istiqaməti kimi maliyyə, struktur, sosial və xarici iqtisadi siyasətləri birləşdirir. Buna görə də, monetar siyasətin əsas məqsədi sabit iqtisadi artımı bərpa etməkdir. Bu məqsəd milli iqtisadi siyasətin strateji məqsədlərinə uyğundur. Lakin bu məqsədə monetar siyasəti çərçivəsində mütəşəkkil tədbirlərin köməyi ilə nail olmaq olar. Bu proses nisbətən ləng getdiyinə və heç bir fərqləndirici xüsusiyyətə malik olmadığına görə mərhələlərlə baş verir. Mövcud monetar siyasət heç bir xüsusi məqsəd üçün nəzərdə tutulmayıb. Məsələn, pulun ümumi məbləğinin, tədavüldə olan valyutanın miqdarının, yerli valyutanın məzənnəsinin tənzimlənməsi, inflyasiya meyilinin müəyyən edilməsi və s.

Maliyyə bazarında tələb və təklif monetar siyasətinin obyektləri hesab olunur. CBN və digər kommersiya bankları ölkənin monetar siyasətinin həyata keçirilməsinə cavabdehdirlər və monetar siyasətin əsas komponenti hesab olunurlar (4, s.90).

Mürəkkəb valyuta dövriyyələri pul vəsaitlərinin hərəkətində öz tərkibini dəyişir. Pul bazarı pula tələbi və pul təklifini, o cümlədən pulun “dəyəri”nə görə kompensasiyanı, o cümlədən faiz dərəcələrini müəyyən edən maliyyə bazarının elementidir.

Pul təklifi dəyişirsə, pula tələb həmişə sabit olur. Onların artıqlığı pul kütləsi artdıqda müvəqqəti olaraq meydana çıxır. Onlar insanların vermədiyi nağd pulu azaltmağa çalışır və digər maliyyə aktivlərini əldə etməyə çalışırlar. Onlara tələbat artır, qiymət də artır. Pul tutmaq faiz və ya digər istifadə olunan gəlirləri azaldır. Yüksək pul kütləsi və aşağı faizlə pul bazarı bərabərliyi təmin edir.

İkinci halda, əgər pula tələb dəyişirsə və pul təklifi dəyişməzsə, milli iqtisadiyyat daxilində əmtəə dövriyyəsinə xidmət etmək üçün külli miqdarda vəsait tələb olunur, insanlar və şirkətlər öz aktivlərini formada saxlamağa önəm verirlər.

Monetar nəzəriyyə - pul siyasətinin ümumi iqtisadi şəraitə təsirinə əsaslanır. Hazırda bazar iqtisadiyyatı modelinə əməl edən ölkələr iki növ monetar siyasəti həyata keçirirlər;

- “Ucuz” - kreditin genişləndirilməsi;
-“Bahalı”– kredit limitləri (3, s.80).

AMB-nin “ucuz” monetar siyasəti kommersiya banklarının maliyyələşdirilməsini, kreditləşmə nəticəsində dövriyyədə olan pulun ümumi həcmini artırdı. “Bahalı” monetar siyasət kommersiya banklarının kredit imkanlarını azaldır və son nəticədə iqtisadiyyatın pul kütləsinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Monetar siyasətin əsaslarını və bu sistemin konsepsiyasını bilmək o demək deyil ki, onu asanlıqla təşkil və əldə etmək olar.

İstənilən ölkənin bank sistemi onun iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Pul krediti münasibətləri kontekstində banklar emal və istehlak sahəsində davamlı fəaliyyət göstərirlər. Bank sektorunun hesabına pul və kredit tənzimlənməsi impulsları iqtisadiyyata ötürülür. Kommersiya banklarının etdikləri ilə bağlı Mərkəzi Bankın tənzimləməsi AMB tərəfindən iqtisadi pul-kredit tənzimlənməsi sahəsi kimi qəbul edilməlidir.

Monetar siyasət yanaşmaları müxtəlif xüsusiyyətlərə görə təsnif edilir. Monetar siyasət mexanizmləri ilə əsas məqsədlər arasında əlaqəni birbaşa və dolayı mexanizmlər baxımından fərqləndirmək lazımdır. Kredit və depozitlər üzrə yüksək faiz dərəcələrinə AMB inzibati tədbir kimi baxır. Monetar siyasət birbaşa yanaşmanın tətbiqi pul aqreqatlarına və kredit ayırmalarına birbaşa təsir imkanları yaradır. Pul vəsaitlərinin hərəkətinə düzəlişlər və yenidən bölüşdürmə mexanizmləri kimi birbaşa üsullar dövlət idarəçiliyi üçün daha effektivdir. Əslində bu yanaşma iqtisadi böhran zamanı daha effektiv hesab olunur. Birbaşa metodun tətbiqi daha asandır, daha az xərclidir və tətbiqin nəticələrində daha şəffafdır. Beləliklə, monetar siyasətin birbaşa mexanizmlərinə əsas orqanın maliyyə bazarının fəaliyyətinə ümumi xarici təsirlər kimi baxılır (5, s.89).

Onlar kredit təşkilatlarının mikroiqtisadi maraqlarına qarşı işləyə, kredit vəsaitlərinin səmərəsiz

bölüşdürülməsinə gətirib çıxara, banklararası münaqişələri məhdudlaşdıra, bank bazarında maliyyə cəhətdən güclü institutların qurulmasında problemlər yarada bilər.

İnflyasiyaya nəzarətə əsaslanan birbaşa monetar siyasət mürəkkəb iqtisadi tipli mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Monetar siyasətin bilavasitə mexanikası pul sferasında bürokratik elementlərin güclənməsinə və korrupsiyalaşmasına gətirib çıxara bilər. Bazar iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı təcrübəsi göstərir ki, bilavasitə monetar siyasət mexanizmi kifayət deyil. Nəhayət, monetar siyasətin nəzarətinin dolayı mexanizmləri birbaşa vasitə xarakterini itirdi. Valyuta kreditinin tənzimlənməsinin dolayı mexanizmi bazar təhriflərinə səbəb olmayacaq və valyuta bazarının inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Monetar siyasətinə dolayı nəzarət mexanizmlərinə keçid maliyyə liberallaşdırılması prosesini və mərkəzi bankların iqtisadiyyatda müstəqilliyinin və məsuliyyətinin artırılmasını nəzərdə tutur. Ənənəvi mexanizmlər əsasən dolayı yolla olur və valyuta bazarlarına dolayı təsir göstərir.

Seçici prosedurlar kreditlərin konkret növlərini tənzimləyir, göstərişlidir. Mərkəzi banklar kredit vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi vəzifəsini mərkəzləşdirmək üçün seçmə mexanizmlərdən istifadə edirlər. Lakin bu xüsusiyyət bazar iqtisadiyyatı ölkələri üçün uyğun deyil, çünki bu xüsusiyyət bazar qiymətləri və resursların bölüşdürülməsi qanunlarına uyğun gəlmir.

Monetar siyasətin iş rejiminin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- AMB-nin artan məcburi resurs rejimi bankların izafi resurslarının azaldılmasını təşviq edir ki, bu da son nəticədə daha az kredit prosedurları deməkdir. Nəticədə, pul kütləsinin zəifləməsinə nə səbəb oldu.
- Məcburi resurs dərəcəsinin zəifləməsi nəticəsində pul kütləsinin artması.

AMB-nin faiz siyasəti iki istiqamətə malikdir;

- Mərkəzi bankın kommersiya banklarına borcunun tənzimlənməsi siyasəti;
- AMB depozit siyasəti (6, s.89).

Bu siyasət uçot dərəcəsi siyasəti və ya yenidən maliyyələşdirmə siyasəti kimi tanınır. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi mərkəzi bankın kommersiya banklarına verdiyi kredit faizi kimi başa düşülür. Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilir. Onun zəifliyi kommersiya banklarının saxladığı borcları ucuzlaşdırır. Əksinə, uçot dərəcəsinin artırılması borcu əlverişli etmir, ona görə də borc vəsaiti olan bəzi kommersiya bankları baha olduğu üçün onu qaytarmağa tələsirlər. Uçot dərəcəsinin ölçüsünün müəyyən edilməsi monetar siyasətinin ən mühüm tendensiyalarından biri hesab olunur. Mühasibat uçotu standartlarının monetar siyasətinə nəzarətə keçməsi innovasiyaları canlandıracaq. Monetar siyasəti yumşaltmaq və sərtləşdirmək üçün AMB veksel dərəcələrini artırır və aşağı salır.

Nominal effektiv məzənnə "idxal edilmiş xarici dəyərlər" tərəfindən daxili inflyasiyanın səviyyəsinə təsir edən bir çox inflyasiya amillərindən biri hesab olunur. Nominal effektiv mübadilə məzənnəsi manatın müəyyən valyuta ölkəsinin orta çəkili ticarət tərəfdaşına nisbətdə məzənnəsini indekslə müəyyən edilmiş dəyişməsini göstərir.

Pul hərəkətlərini planlaşdırmaq üçün valyuta tənzimlənməsi metodundan istifadə etmək, başqa sözlə, pula faktiki tələbə uyğun olaraq dövr üzrə pul artımı göstəricilərinin kəmiyyətini müəyyən etməklə, siyasət perspektivindən monetar siyasətini tətbiq etməkdir (7, s.87).

Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün mərkəzi bank monetar siyasətini formalaşdırmalı, sərt monetar idarəetməni yumşaltmalı və iqtisadiyyatın departamentləri arasında koordinasiyanı gücləndirməlidir.

Monetar siyasəti təkcə makromaliyyənin sabitləşməsinə deyil, həm də istehsalın güclənməsinə kömək etməlidir. Bu siyasətin iqtisadiyyata mənfi təsirini azaltmaq, sabitliyini bərpa etmək və inflyasiyanı cilovlamaq üçün sərt monetar siyasət həyata keçirilməlidir. İqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi bu gün sabit manat və aşağı inflyasiya tələb edir. Bunu anlamaq üçün mikromaliyyənin sabitliyinin yaradılması tələb olunur ki, bu da güclü iqtisadiyyatdan asılı olan əsl maliyyə sabitliyidir. Bu məqsədlə monetar siyasət iqtisadiyyatın faydalı fəaliyyətinə xidmət etmək üçün digər iqtisadi siyasət qrupları ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır (1, s.89).

Vurğulamaq lazımdır ki, bir çox MDB ölkələrində makroiqtisadi sabitlik çox vaxt fiskal siyasətin əksi kimi qəbul edilir. Lakin respublika daxilində, bazar iqtisadiyyatına keçən əksər ölkələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatı fiskal siyasətdən daha sabit saxlamaq üçün monetar siyasətin liberallaşdırılmasına üstünlük verilmişdir. Monetar siyasətin əhəmiyyəti,

ilk növbədə, sərbəst bazar qiymətləri əsasında valyuta dövriyyəsinin sabitliyini reallaşdırmaq üçün sərt monetar siyasətə əsaslanan bank sistemindədir.

Ölkənin monetar siyasətini mərkəzi bank həyata keçirir. Müvafiq qanuna əsasən, hər il oktyabrın 1-dən başlayaraq, Mərkəzi Bank gələn ildə ölkənin monetar siyasətinin müvafiq tendensiyasını ictimaiyyətə təqdim edəcək. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank bu il üçün monetar siyasətin həyata keçirilməsinin nəticələrini və növbəti il üçün monetar siyasətin məqsəd və hərəkətlərini, eləcə də həyata keçirilməsi vasitələrini göstərəcək. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank hər il "Monetar Siyasətdə Əsas Trendlər" sənədini hazırlayır.

Monetar siyasət maliyyə sabitliyinin qorunmasına aşağıdakı təsirləri göstərir;

1. Qiymət səviyyəsini dəyişməz saxlamaq və inflyasiyanın qarşısını almaq;

2. Daxili və xarici bazarlarda milli valyutanın məzənnələri və alışları

3. Valyuta dövriyyəsinin sabitliyini bərpa etmək;

4. Bank sisteminin mexanizmləri vasitəsilə pula tələbata nəzarət etmək (2, s.76).

Dövlət pul kütləsini tənzimləmək və müdaxilə etməklə makroiqtisadi səviyyədə dəyəri saxlamağa çalışacaqdır. Mərkəzi Bankın konkret vəzifələrindən biri inflyasiyanın aşağı səviyyədə saxlanılması və qiymət sabitliyinin təmin edilməsidir. Mərkəzi banklar qiymət sabitliyini bərpa etmək üçün öz monetar siyasətlərini aydın başa düşməlidirlər. Monetar siyasət kifayət qədər mürəkkəb alətə malikdir, ona görə də qiymət dəyişkənliyinə nail olmaq üçün onun hansı formada olduğunu anlamaq çətindir.

Əksər ölkələrin praktiki fəaliyyətindən biz bilirik ki, müasir milli iqtisadiyyatın mürəkkəbliyi xeyli dərəcədə monetar siyasətinin vəziyyətindən asılıdır. Buraya mərkəzi banklar tərəfindən həyata keçirilən həm sərt, həm də yumşaq kredit siyasətləri daxildir. Yumşaq pul siyasəti tələbi və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün istifadə edilən monetar siyasətə aiddir. Mərkəzi Bank yumşaq monetar siyasəti həyata keçirərkən kredit faizlərini aşağı salmış, dövriyyəyə daxil olan aksept veksellər vasitəsilə banklara verilən kreditləri artırmışdır.

Sərt monetar siyasət inflyasiyanın məhdudlaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş siyasətdir. Bu siyasəti həyata keçirən AMB kredit faizlərini artırmış, sahib olduğu sənədləri satmaqla dövriyyədə olan valyutanın həcmini tədricən azaltmış, milli valyutanın sabit məzənnəsinə zəmin yaratmış, tədarükləri məhdudlaşdırmışdır.

Yumşaq monetar siyasəti inflyasiya dinamikasının artım tempini artırır, eyni zamanda, inflyasiyanın səviyyəsinin dəyişməsi üçün də zəmin yaradır. Konkret olaraq, aktivlərin qiymətinin qəfil artması kreditorlar üçün yaxşı deyil və bu, son nəticədə bazarda borcların azaldılması mexanizmlərinə gətirib çıxarır (8, s.76).

Sərt monetar siyasət inflyasiyanın və müvafiq olaraq faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə, depozitlərin səviyyəsi aşağı düşür, bu da başqa növ maliyyə qeyri-sabitliyi yarada bilər.

Makromaliyyə sabitliyinə nail olmaq, strateji məqsədlər, o cümlədən cari ehtiyaclarla bağlı iqtisadi məqsədlər fərqləndirilməli və vahid olmalıdır. Makromaliyyə sabitliyi vergi büdcələrinin və monetar siyasətlərinin tsiklik optimal tətbiqindən asılıdır. Müasir iqtisadi dövrdə ölkənin vergi büdcəsi və monetar siyasəti iqtisadi artımı stimullaşdırmalı və buna nail olunmalıdır.

İqtisadi təhlildən sonra ölkədə düzgün həyata keçirilən pul krediti və vergi büdcəsi siyasəti balanslaşdırılmış büdcəyə, sabit manatın məzənnəsinə, respublika daxilində sabit valyuta dövriyyəsinə və son nəticədə uzunmüddətli fiskal sabitliyə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Брейли Р., Майерс С. Принципы корпоративных финансов. – М.: Олимп-Бизнес, 2006. – 1008 с.

2.Бренделева Е. А. Неоинституциональная экономическая теория. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 348 с. – (Учебники МГУ). 181

3. История экономических учений / Под ред. В. С. Автономова, О. Н. Ананьина, Н. А. Макашевой. - М.: ИНФРА-М, 2006. – 784 с.

4. Карташов Г. Р. Экономический рост и качество институтов ресурсоориентированных стран. – М.: Российская Экономическая Школа, 2006. – 62 с.

5. Курс экономической теории: учебник, 6-е изд., доп. и переработанное / Под ред. проф. Е. А.Киселёвой, проф. М. Н. Чепурина – Киров: АСА, 2007. – 847 с.

6. Магнус Я. Р., Катышев П. К., Пересецкий А. А. Эконометрика. Начальный курс: Учебник. - М.: Дело, 2004. – 576 с. 182

7. Мишкин Ф. С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. – М.: Вильямс, 2006. – 880 с.

8. Российский фондовый рынок в 2007 году. События и факты. – М.: НАУФОР, 2008. – 59 с.

XÜLASƏ

Monetar siyasəti həyata keçirmək üçün istənilən mexanizmdən istifadə olunur. Monetar siyasətin mexanizmləri milli valyutaya nəzarət departamenti və kommersiya banklarının, yəni monetar siyasətin əsas orqanı olan Mərkəzi Bankın pul siyasətini həyata keçirməsi və əsas məqsədə çatmaq üçün məqsədə təsir göstərdiyi mexanizmlər və prosedurların məcmusuna aiddir. Gündəlik monetar siyasətin aparılmasına yanaşma taktiki monetar siyasətin hədəflənməsi adlanır. Məqalədə monetar siyasətin müasir yanaşmaları araşdırılaraq təhlilə cəlb edilib.

Açar sözlər: *maliyyə bazarı, monetar siyasəti, kommersiya bankları, tələb, təklif.*

РЕЗЮМЕ

Любой механизм используется для реализации денежно-кредитной политики. Под механизмами денежно-кредитной политики понимается совокупность механизмов и процедур, с помощью которых управление национальной валюты и коммерческие банки, то есть центральный банк, являющийся основным органом денежно-кредитной политики, осуществляют денежно-кредитную политику и воздействуют на цель для достижения главной цели. Подход к проведению ежедневной денежно-кредитной политики называется тактическим таргетированием денежно-кредитной политики. В статье исследуются и анализируются современные подходы денежно-кредитной политики.

Ключевые слова: *финансовый рынок, денежно-кредитная политика, коммерческие банки, спрос, предложение.*

SUMMARY

Any mechanism is used to implement monetary policy. Monetary policy mechanisms refer to the set of mechanisms and procedures by which the national currency control department and commercial banks, that is, the central bank, which is the main body of monetary policy, implement monetary policy and influence the goal to achieve the main goal. The approach to conducting daily monetary policy is called tactical monetary policy targeting. In the article, modern approaches of monetary policy are investigated and analyzed.

Keywords: *financial market, monetary policy, commercial banks, demand, supply.*

UOT 336; 336.11

COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ ŞİRKƏTLƏRİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ VƏ KREDİT RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ

KƏNAN MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: kanan.m99@mail.ru

Pandemiya zamanı banklar maliyyə vəziyyəti pisləşən şirkətlərə kreditləri aktiv şəkildə restrukturizasiya etdi. Kredit portfelinin keyfiyyəti bu cür şirkətlərin öz mövqelərini bərpa etmək qabiliyyəti ilə müəyyən ediləcək. İqtisadi fəaliyyətin tədricən normallaşması şirkətlərin kreditlərin restrukturizasiyasına və borclara xidmət keyfiyyətinin bərpasına tələbatının azalmasına gətirib çıxarır. Təhlillərə görə, Rusiyada restrukturizasiya olunmuş kreditlər üzrə itkilər təxminən 1 trilyon rubl təşkil edə bilər, lakin zaman keçdikcə uzadılacaq. Hökumətin kreditləşməsinə dəstək tədbirlərinin sona çatması kreditləşmə fəaliyyətinin səngiməsinə səbəb olmayıb, çünki bu, sərbəst pul siyasəti ilə kompensasiya edilib. Pul şərtlərinin tədricən normallaşması üzən faiz dərəcələri ilə kreditlərə xidmət göstərmək üçün risk yaratmır, çünki onların böyük əksəriyyəti yaxşı maliyyə vəziyyəti olan borcalanlara verilib.

Biznesə qoyulan məhdudiyyətlər aradan qalxdıqca və iqtisadiyyat pandemiyanın yaratdığı böhrandan çıxdıqda, müəssisələrin fəaliyyəti bərpa olunur. Hüquqi şəxslərin kreditləşməsini dəstəkləmək üçün hökumət proqramları, Rusiya Bankı tərəfindən kredit təşkilatları üçün tənzimləmənin yüngülləşdirilməsi, habelə bank borclarının restrukturizasiyası proqramları biznesə pandemiyanın istehsal zəncirlərinə dağıdıcı təsirinin öhdəsindən gəlməyə, məhsul və xidmətlərə tələbatın azalmasına kömək etdi (5, s.78).

2014-2015-ci illər böhranı ilə müqayisədə bu dövrün fərqli xüsusiyyətinə çevrilən pandemiyanın başlanğıcında rublla kreditlərə tələbin artması 2020-ci ilin 4-cü rübü-2021-ci ilin 1-ci rübündə də davam etdi. 12 ay ərzində (2020-ci il aprelin 1-dən) kredit portfelinin artımı rublla 10,3%, xarici valyutada isə 5,5% təşkil edib (2, s.23).

Xarici valyutada kreditlərə tələb pandemiyanın başlandığı vaxtdan yalnız müəyyən aylarda müşahidə olunub. Belə kreditlər 2020-ci ilin iyul və dekabr aylarında gəlirlərinin böyük hissəsi xarici valyutada olan neft-qaz, mədənçıxarma və kimya sənayesinin ixracatçı şirkətləri tərəfindən cəlb edilib. 2021-ci ilin I rübündə xarici valyutada kreditlər üzrə borc 3,3% azalıb.

Pandemiyadan ən çox təsirlənən seqmentdə - KOB-ların kredit borcu da artmaqda davam edir - son 12 ayda (1 aprel 2020-ci ildən) artım 24,6% təşkil edib. Kreditləşmənin böyük əksəriyyəti kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin subsidiyalaşdırılması üzrə dövlət proqramları çərçivəsində və ya KOB korporasiyasının zəmanəti ilə banklar tərəfindən həyata keçirilir. KOB-ların ödəmə qabiliyyəti tədricən bərpa olunur, o cümlədən müəssisələrə əmək haqqının 0% və təcili ehtiyacların ödənilməsi üçün kreditlər şəklində dövlət dəstəyi proqramlarının tətbiqi sayəsində (2020-ci ilin aprel-dekabr ayları ərzində 374 milyard rubl, onlar üçün KOB-lara ayrılıb, bunun 51 milyard rublu - 2020-ci ilin dördüncü rübündə). Ödəniş qabiliyyətinin bərpası KOB kredit portfelinin amortizasiya dərəcəsinin 2019-cu il səviyyələrinə normallaşdırılması ilə göstərilir (1, s.83). (Qrafik 1).

Qrafik 1. KOB kredit portfelinin aylıq amortisasyonu

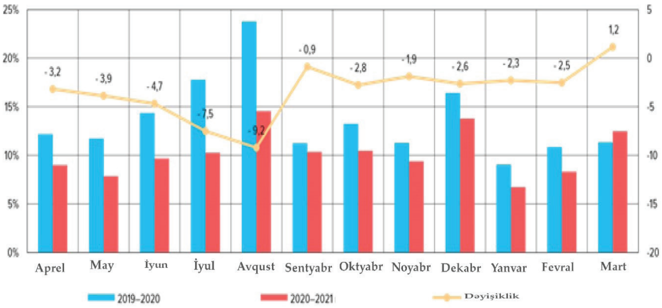

Müəssisələrin kreditləşdirilməsinin dəstəklənməsi üzrə dövlət proqramları çərçivəsində ümumilikdə 2 trilyon rubldan çox, o cümlədən 1,4 trilyon rubl ayrılıb. 2021-ci ilin mart ayında, ən çox təsirlənən sənayelərdən olan müəssisələri dəstəkləmək üçün yeni dövlət illik əməkhaqqı 3.0 proqramı qəbul edildi. Bu, keçən il illik 2%-lə güzəştli kreditlər götürmüş və təsirə məruz qalan sənaye sahələrinin yeni siyahısına daxil edilmiş şirkətlər üçün əlça-

tandır. Proqram Rusiya Federasiyası Hökumətinin ehtiyat fondundan 7,8 milyard rublun ayrılmasını nəzərdə tutur. 2021-ci ildə 170 milyard rubla qədər kredit vermək. Ayrılan vəsait güzəştli və bazar faiz dərəcələri arasındakı fərqin banklara ödənilməsinə, o cümlədən kreditin verildiyi tarixdən altı ay ərzində borcalanın ödənişləri həyata keçirə bilməyəcəyi halda borcalanın borcunun ödənilməsinə yönəldiləcək.

Korporativ kreditləşmə aşağı faiz dərəcələri ilə daha da dəstəkləndi. Sərbəst pul siyasəti sayəsində qeyri-maliyyə şirkətlərinə uzunmüddətli kreditlər üzrə orta çəkili faiz dərəcəsi 2020-ci ilin noyabrında 8,20%-dən 2021-ci ilin noyabrında 6,58%-ə enib. KOBİ kreditləri üzrə orta çəkili dərəcələr də azalaraq 2021-ci ilin yanvarında ən aşağı səviyyəyə çatıb: 7,49% (Mart 2020: 9,23%) (10, s.89).

Pandemiyanın şirkətlərin maliyyə vəziyyətinə mənfi təsirini aradan qaldırmaq üçün Rusiya Bankı banklara tənzimləmələri asanlaşdırmaqla kreditləri restrukturizasiya etməyi tövsiyə edib. Banklar 2020-ci ilin yaz-yay aylarında korporativ borcları aktiv şəkildə restrukturizasiya etdikdən sonra ilin sonuna kimi restrukturizasiya həcmləri, eləcə də borcalanların müraciətlərinin sayı azalıb. Pandemiyanın başlandığı gündən 2021-ci il aprelin 1-nə iri şirkət kreditlərinin 15,6%-i və KOB kreditlərinin 15,4%-i restrukturizasiya edilib. Şirkətlərə verilən restrukturizasiya olunmuş kreditlərin ümumi həcmi 6,5 trilyon rubl təşkil edir. Ən böyük restrukturizasiya həcmi kiçik və orta biznesin, eləcə də sənayenin iri şirkətlərinin payına düşür: neft və qaz hasilatı, o cümlədən neft məhsullarının istehsalı, karbohidrogen ticarəti, metallurgiya istehsalı, kommersiya daşınmaz əmlakı, lizinq və kənd təsərrüfatı (3, s.90).

Bankların tənzimləyici yumşaldılmadan istifadə etdiyi iri şirkətlərin restrukturizasiya olunmuş kreditləri üçün 1 aprel 2021-ci il tarixinədək banklar tərəfindən borcalanların kredit qabiliyyətinin və kreditlərə xidmət keyfiyyətinin cari qiymətləndirilməsi əsasında mümkün zərərlər üçün ehtiyatlar formalaşdırılıb. Gələcəkdə restrukturizasiya başa çatdıqdan sonra problemlərin tədricən yetişməsi səbəbindən əlavə qeydlər tələb oluna bilər. Bununla belə, ölkədə epidemik vəziyyət yaxşılaşdıqca və iqtisadi fəallıq sürətlə bərpa olunduqca, tənzimləmənin yumşaldılmasının daha da uzadılması məqsədəuyğun deyil, çünki bu, banklar və investorlar tərəfindən risklərin qiymətləndirilməsinə təhrifedici təsir göstərəcək.

Bankların maliyyə çətinliyi ilə üzləşən şirkətlərə borclarının restrukturizasiyası üzrə hərəkətləri, eləcə də Rusiya Bankının tənzimləmə tədbirləri "pis" borcların artımını təxirə salmağa imkan verdi. Beləliklə, 2020-ci ilin IV rübü-2021-ci ilin I rübü üzrə korporativ portfeldə IV-V keyfiyyət kateqoriyalı kreditlərin payı 1,0 faiz azalaraq 9,7%-ə düşüb. Müqayisə üçün: 2015-2016-cı ilin eyni dövrü üçün "pis" kreditlərin payının artımı 1,2 p.p. (10,1%-ə qədər). KOB-lara verilən kreditlər üzrə IV-V keyfiyyət kateqoriyalı kreditlərin xüsusi çəkisi 2015-2016-cı illərin eyni dövrü ilə müqayisədə 1,1 faiz azalaraq 13,5%-ə düşüb (8, s.90).

Gələcəkdə kredit portfelinin keyfiyyət dinamikası, ilk növbədə, restrukturizasiya olunmuş kreditlərə xidmətin keyfiyyəti və pandemiyadan zərər çəkmiş sektorlardan olan borcalanların maliyyə vəziyyətini bərpa etmək imkanları ilə müəyyən ediləcək. Maliyyə çətinliyi riski yüksək olan iri borcalanlar və borclarını yenidən strukturlaşdıran KOB-lar üçün defolt ssenarisinin təhlilinin nəticələrinə görə, kredit itkiləri bankların mümkün kredit itkiləri (MLL) üçün əlavə ehtiyatların formalaşdırılması ehtiyacına səbəb ola bilər. Bununla belə, tətbiq olunan ssenari kifayət qədər mühafizəkardır. Üstəlik, potensial əlavə rezervasiyalar birdən baş verməyəcək, lakin zaman keçdikcə uzadılacaq. Yenidən strukturlaşdırılmış korporativ kreditlərin əksəriyyəti üçün girovun olması səbəbindən yekun zərərlərin həcmi daha az ola bilər (7, s.66).

Son illərdə faiz dərəcəsi riskini azaltmaq üçün banklar şirkətlərə üzən faiz dərəcələri ilə aktiv şəkildə kredit verməyə başlayıblar. 2020-ci ilin sonuna qədər rublla dəyişkən faizli kreditlərin kredit portfelində payı tədricən, ilk növbədə iri şirkətlərə verilən kreditlər hesabına, 2021-ci ilin əvvəlindən isə KOB-lara verilən kreditlər hesabına artıb. KOB-lar üçün dəyişkən faizli kreditlərin payı iri şirkətlərlə müqayisədə nəzərəçarpacaq dərəcədə aşağıdır (1 aprel 2021-ci il tarixinə: müvafiq olaraq 26% və 39%) (5, s.287).

Qrafik 3. KOB kreditinin keyfiyyət kateqoriyaları üzrə ödəmə bölüşməsi

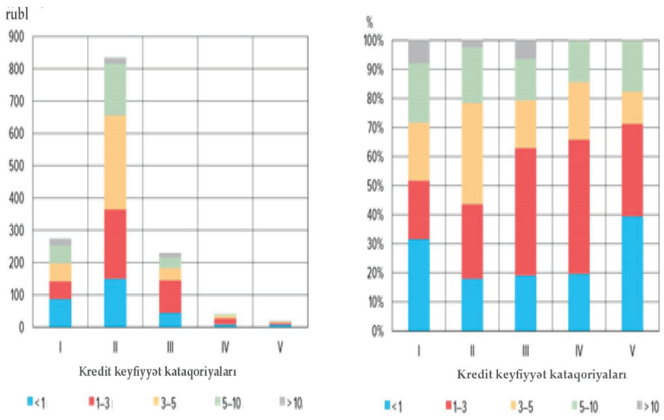

Qrafik 4. İri şirkətlərin kredit keyfiyyət kateqoriyalarına görə ödənən şərtlərin bölümü

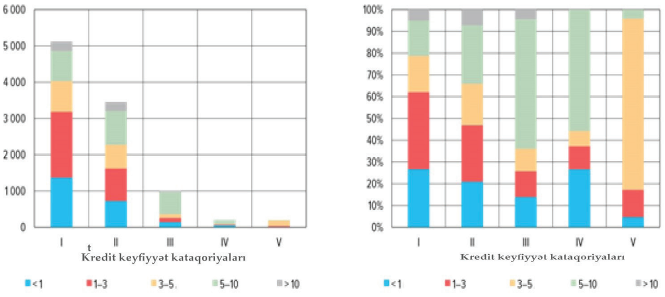

Üzən faiz dərəcələri ilə KOB-lara verilən kreditlər nisbətən yüksək kredit keyfiyyətinə malikdir: onlar üçün IV-V keyfiyyət kateqoriyalı kreditlərin payı digər KOB kreditləri ilə müqayisədə aşağıdır. Üzən faiz dərəcələri olan kreditlər bazar şərtləri ilə (dövlət proqramları çərçivəsində deyil) yalnız yüksək keyfiyyətli borcalanlara verilir və aşağı ödəmə müddətinə malikdir: borcalan üçün potensial olaraq ən yüksək faiz dərəcəsi riskini daşıyan 10 ildən çox müddətə uzunmüddətli kreditlər, üzən faiz dərəcələri ilə KOB-lara verilən kreditlərin həcminin cəmi 4,0%-ni təşkil edir və yüksək keyfiyyət kateqoriyasına malikdir (I - III) (qrafik 3) (9, s.89).

Oxşar vəziyyət iri şirkətlərə verilən kreditlərə münasibətdə də müşahidə olunur. Keyfiyyətli borcalanlara dəyişkən faizlə kreditlər verilir. Potensial olaraq ən yüksək faiz dərəcəsi riski daşıyan, ödəmə müddəti 10 ildən çox olan uzunmüddətli kreditlər (üzən faiz dərəcələri ilə iri müəssisələrə verilən kreditlərin həcminin 5,4%-i) tam olaraq yüksək keyfiyyət kateqoriyalarına (I-III) aid edilir (qrafik 4).

Beləliklə, neytral pul siyasətinə qayıdış kimi əsas faiz dərəcəsinin artırılması üzən faiz dərəcələri ilə verilən kreditlərin keyfiyyətinə ciddi mənfi təsir göstərməyəcək. Rusiyanın qeyri-maliyyə sektorunun ümumi borc yükünün digər inkişaf etməkdə olan bazarlardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməməsinə baxmayaraq, borcun ən böyük korporativ borcalanlar üzərində konsentrasiyası yüksək olaraq qalır (6, s. 192).

2020-ci ildə korporativ sektorun borc yükü (ÜDM-ə nisbətdə) əsasən rublun ucuzlaşması səbəbindən valyuta öhdəliklərinin yenidən qiymətləndirilməsi hesabına nəzərəçarpacaq dərəcədə (9,0 faiz bəndi) artmışdır. Rusiya Bankının məlumatına görə, borc baxımından ən böyük dövlət qeyri-maliyyə şirkətləri 2020-ci ilin 4-cü rübünün sonunda qeyri-maliyyə sektorunun ümumi borcunun 45%-ni təşkil edib. Bu göstərici 2020-ci ildə sabit qalıb, lakin əvvəlki üç illə müqayisədə 5,6 faiz bənd artıb (4, s.87).

Eyni zamanda, Net Borc / EBITDA göstəricisi ilə ölçülən ən böyük şirkətlərin borc yükü 2019-cu ildən artmaqdadır və 2020-ci ilin sonuna qədər 2,9 dəfə artmışdır. Bu dinamika müvəqqəti xarakter daşıyır və borcun artması ilə müqayisədə daha çox mənfəətin azalması ilə əlaqədardır (bunların əksəriyyəti valyuta öhdəliklərinin yenidən qiymətləndirilməsi hesabına həyata keçirilir). İqtisadiyyatın bərpası və 2021-ci ilin birinci rübündə şirkət mənfəəti fonunda leverage göstəricilərinin yaxşılaşması gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bağırov M.M. Bank və bank əməliyyatları. Bakı: Elm, 2003, 370 s.

2. Bəşirov R.A. Bank işi fənni üzrə interaktiv dərs vəsaiti .Bakı, 2014, 390 s.

3. Məmmədov.Z.F, Abbasov.Ə, Rzayev.R, Həmişəyevə Ş. Bank işi və Elektron Bankçılıq. Bakı, 2003, 390 s.

4. Белов П.Г. Системный анализ и программно-целевой менеджмент рисков. —М.: Юрайт, 2019, 289 с.

5. Белов П.Г. Управление рисками, системный анализ и моделирование, в 3 ч. М.: Юрайт, 2019, 272 с.

6. Бобыль В. Альтернативное управление банковскими рисками. Монография. М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2016, 192 с.

7. Воронцовский А.В. Оценка рисков. М.: Юрайт, 2019, 179 с.

8. Cosimano T.F., Hakura D.S. “Bank Behavior

in Response to Basel III: CrossCountry Analysis", International Monetary Fund, 2011, 290 s.

9. Drobozinoy A.A. (2019) " Finansı, denejnoe obrahenie, kredit" Moskva, 77 p.

10. Eric S. Rosengren, "Defining Financial Stability, and Some Policy Implications of Applying the Definition", 2013; 137 p.

XÜLASƏ

Pandemiya dövründə müxtəlif şirkətlərin maliyyə vəziyyətində kəskin geriləmələr müşahidə edildi. Bu da təbii ki, mövcud iqtisadi durumdan təsirsiz ötüşmədi. Məqalədə COVID-19 pandemiyası dövründə maliyyə bazarlarının vəziyyətinin təhlili aparılır, şirkətlərin maliyyə vəziyyəti və iri Rusiya şirkətlərinin korporativ kredit riskləri tədqiqata cəlb edilir.

Açar sözlər: *pandemiya, kredit riskləri, maliyyə bazarları, biznes.*

РЕЗЮМЕ

В период пандемии наблюдались резкие ухудшения финансового состояния различных компаний. На это, конечно, не повлияла текущая экономическая ситуация. В статье анализируется ситуация на финансовых рынках в период пандемии COVID-19, в исследовании участвует финансовое положение компаний и корпоративные кредитные риски крупных российских компаний.

Ключевые слова: *пандемия, кредитные риски, финансовые рынки, бизнес.*

SUMMARY

During the pandemic, sharp declines in the financial condition of various companies were observed. This, of course, was not affected by the current economic situation. The article analyzes the situation of financial markets during the COVID-19 pandemic, the financial situation of companies and the corporate credit risks of large Russian companies are involved in the study.

Keywords: *pandemic, credit risks, financial markets, business.*

UOT 336; 336.11

AZƏRBAYCANDA SIĞORTA BAZARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

LAMİYƏ ƏHMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant
E-mail: lamiye_ehmedova_95@mail.ru

Sığorta Azərbaycanda inkişaf edən biznes sahələrindən biridir. Sığorta xidmətləri bazarının iş həcmi artmaqda davam edir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri yaradılarkən müasir cəmiyyətin tələblərinə cavab verən sabit sığorta xidməti bazarı hələ də yaradılmayıb. Ona görə də Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı vəzifələrini həll edərkən sığortanın gələcək inkişafını müəyyən etmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikası sığorta şirkətlərinin sayına heç bir məhdudiyyət qoymur. Sığorta fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətidir və fiziki və hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ vardır.

Sığorta biznesinin inkişaf tempi digər iqtisadi sahələrin inkişafı ilə bağlıdır. İqtisadiyyatın digər sahələri inkişaf etdikcə sığorta xidmətlərinə tələbat da inkişaf edərək sığorta sənayesinin inkişafına üstünlük verir. Bundan əlavə, bazar iqtisadiyyatı sığorta şirkətlərinin sayını və fəaliyyətini tənzimləyir.

Hazırda ən mühüm problemlərdən biri sığorta şirkətlərinə inamın olmamasıdır. Bu inamsızlığın səbəblərindən biri sığorta şirkətlərinin mükafatlardan yayınmasıdır. Onlar bu halları sığortası olmayan hallar kimi rəsmiləşdiriblər. Bunun əsas səbəblərindən biri vətəndaşlar arasında sığorta bazarı haqqında məlumatın olmamasıdır. Bu məqsədlə onlar yeni layihələr və sığortanın inkişafı proqramları üzərində işləyirlər. Bunun nəticəsidir ki, sığorta sənayesi sığorta bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirib (Xudiyev N., 2003; 450 s).

Hazırda iri sənaye şirkətləri, xaricə sərmayə qoymuş şirkətlər və xarici vətəndaşlar sığortaya maraq göstərirlər. Əvvəlki illərlə müqayisədə ölkəmizdə sığortaya maraq artıb. Sığorta şirkətləri müasir standartlara uyğun sığorta xidmətləri göstərməklə sığorta həvəsini artırır. Beləliklə, onlar sığorta imtiyazları, yüksək xidmət mədəniyyəti və sığortalılara vaxtında ödənişlər müqabilində sığorta biznesinə həvəs, maraq və inam yaradırlar.

Sığorta şirkətləri əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olan hüquqi şəxslərdir. Mühüm investisiya resursu kimi sığorta şirkətlərindən daxil olan vəsaitlər iqtisadi inkişafda mühüm rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə sığorta şirkətlərinin cəlb etdiyi kapital bankların kapitalından az deyil. Son bir neçə ildə sığorta şirkətləri tərəfindən yığılan vəsaitlərin artımı bunu göstərir.

Sığorta fondunun fəaliyyətinin müəyyən edilmiş ictimai forması sığorta şirkətlərinin sığorta müqavilələrinin spesifik strukturu, sığorta müqavilələrinin imzalanması və sığorta xidmətlərinin həyata keçirilməsidir. Sığorta şirkətlərinin iqtisadi unikallığı onların resurslarının ümumilikdə bir-birindən fərqli olması və resursların sərbəst ötürülməsi prosesində olması ilə izah olunur. Sığorta şirkətləri istehsal münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə sərbəst fəaliyyət göstərirlər (1, s.110s).

Bazar iqtisadiyyatı insanların azad seçiminə və qərarlarına əsaslanır. Prinsipcə, hər kəs müxtəlif qərarlar qəbul edə və öz şəxsi gəlirindən sərbəst istifadə edə bilər və bu mənfəətin bir hissəsini xərcləməkdə, bir hissəsini isə qənaət etməkdə sərbəstdir. Hər kəsin başqa insanlarla müqavilə bağlamaq hüququ var. Sığorta bazarı bu amillərə diqqət yetirməlidir.

Sığorta və təkrarsığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədi ilə sığorta şirkətində hüquqi şəxsin yaradılması, bank işi, istehsalat, ticarət və digər fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq yolverilməzdir. Özəl sığorta şirkətləri ilk dəfə Respublikada 1980-ci illərdə yaranmışdır.

Azərbaycanda bir neçə il əvvəl mövcud olmayan sığorta xidmətlərini mənimsəyən yeni sığorta şirkətləri yaranır. Sığorta növlərinin və formalarının müxtəlifliyi sığortaçılar və müştərilər üçün konkret sığorta xidmətlərini seçərkən geniş imkanlar yaradır. Bu, sığortanı ən dinamik və dəyişkən sahələrdən birinə çevirir və gözlənilməz hadisə zamanı itkilərin minimum xərclə tam ödənilməsini təmin edir. Məsələn, sığortaladığı avtomobilin sahibi qəzaya düşüb, avtomobili zədələnib. Bunun müqabilində sığorta şirkəti sığortalıya 12 min dollar ödəyir. Bununla belə, sığortalının (avtomobil sahibi)

ödədiyi sığorta haqqı 400 dollardır. Bu necə mümkündür? Nəticədə orta hesabla yüzlərlə sığortalanmış avtomobildə müxtəlif dərəcəli ziyanla cəmi bir neçə qəza baş verir. Ona görə də sığorta şirkətinin risk hesablaması və xidmət qiymətləndirməsi buna əsaslanır. Bu, mövcud sığorta variantlarının yalnız bir nümunəsidir (2, s.89)

Müasir Azərbaycanda sığorta hələ tam istifadə olunmamış nəhəng bazarda inkişaf edən yeni və gənc sahədir. Bu gün Azərbaycanın sığorta bazarının miqyası sürətlə genişlənir, ənənəvi sığorta formatları inkişaf edir, xarici təcrübəyə əsaslanan innovasiyalar fəal şəkildə tətbiq olunur.

Hazırda respublikada 19 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərir. A-Group sığorta şirkəti, Amrah sığorta, Ata sığorta, Atəşgah Həyat, Atəşgah Sığorta, AXA MBASK, Azsığorta, Azərbaycan Sənaye Sığorta, Bakı Sığorta, Günay Sığorta, İpək Yolu Sığorta, Meqa sığorta, Paşa Həyat, Paşa sığorta, Qala Həyat, Qala Sığorta, Rəvan Sığorta, Standart insurance, Xalq Sığorta. (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Sığorta şirkətlərinin yığım və ödənişləri 2017-ci ilin yanvar-noyabr ayları üzrə

Sığorta şirkəti	Yığımlar	Ödənişlər
Xalq Sığorta	1 667 360	1 250 753
Standard Insurance	4 536 517	1 776 291
Rəvan Sığorta	109 277	113 304
Qala Sığorta	2 706 797	8 570
Qala Həyat	4 260 954	3 458 880
Paşa Sığorta	49 697 403	9 121 750
Paşa Həyat	32 098 790	7 755 288
Meqa Sığorta	4 852 589	588 487
İpək Yolu Sığorta	7 335 573	6 985
Günay Sığorta	3 246 041	71 026
Bakı Sığorta	222 281	91 172
Azərbaycan Sənaye Sığorta	1 161 337	1 224 042
AZSIĞORTA	5 139 587	1 974 422
AXA MBASK	6 374 267	2 627 158
Atəşgah Sığorta	7 370 532	3 666 071
Atəşgah Həyat	8 205 502	20 574 087
AtaSığorta	2 295 259	852 874
Amrah Sığorta	8 103	15 345
A-Group Sığorta Şirkəti	1 621 331	1 736 773

Mənbə: Banco.az

Bu sığorta şirkətlərindən bəziləri haqqında məlumat verəcəyik.

1995-ci ildə yaradılmış Qrup Sığorta Şirkəti özəldir və 100% dövlətə məxsusdur. Onun fəaliyyətinin əsas hissəsi ilk növbədə tibbi sığortadır. Qrup sığorta şirkətinin fəaliyyətinə tibbi sığorta, fərdi qəza sığortası, əmlak sığortası, nəqliyyat vasitələrinin sığortası, peşə məsuliyyətinin sığortası və s. daxildir. Son illərə qədər A-Qroup Sığorta Şirkəti Azərbaycanın sığorta bazarında könüllü tibbi sığorta üzrə lider idi (5, s.87).

"PAŞA Sığorta" ASC Azərbaycanın sığorta xidmətləri bazarında aparıcı şirkətlərdən biri kimi tanınır. Hazırda 50 milyon manat nizamnamə kapitalına malik şirkət həm korporativ, həm də fərdi müştərilərə 36 növ könüllü və icbari sığorta xidmətləri göstərir. Kapitalın belə yüksək səviyyəsi "PAŞA Sığorta" şirkətinin sığorta öhdəliklərini sədaqətlə yerinə yetirmək üçün lazımi maliyyə vəziyyətinə və ödəmə qabiliyyətinə malik olmasını təmin edir.

2016-cı ildə İnformasiya Xidmətləri Bürosu və A.M. Best Global Insurance Credit Rating şirkəti PAŞA Sığorta ASC-nin kredit reytinqini təsdiqləyib. Bu reytinq indeksi Paşa Sığortanın peşəkar fəaliyyətini, güclü kapital bazasını və təkrar sığorta əhatəsini əks etdirir. "PAŞA Sığorta" öz fəaliyyətini ISO 9001/2015 beynəlxalq standartında müəyyən edilmiş keyfiyyət idarəetmə sisteminə uyğun həyata keçirir (2, s.26).

"PAŞA Həyat Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 14 noyabr 2010-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyində və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Həyat sığortası xidmətləri göstərir və lisenziya tarixi 14.02.2011-ci ildir. Yarandığı dövrdə "PAŞA Həyat Sığorta" ASC-nin nizamnamə kapitalı 7 000 000 manat, fəaliyyətinin ilk 3 ilinin sonunda şirkətin nizamnamə kapitalı 5,75 dəfə artaraq hazırda 40 250 000 manat təşkil edir (8).

"PAŞA Həyat Sığorta" ASC hazırda müştərilərinə Azərbaycan Respublikasının Sığorta Qanunu ilə müəyyən edilmiş həyat sığortası qrupuna daxil olan bütün növ məhsulları təklif edən, sürətlə inkişaf edən universal həyat sığortaçısıdır (4, s.44).

"Milli Sığorta Şirkəti" ölkədə 1921-ci ildə yaradılmış ilk milli sığorta şirkəti hesab olunur. 1992-ci ildə Milli Sığorta Şirkəti "Azərsığorta" adı ilə fəaliyyətə başlayıb.

“Ata Sığorta” sentyabrın 3-də lisenziya aldıqdan sonra sığorta fəaliyyətinə başlayıb. Şirkət 28 növ sığorta xidməti təklif edir. Belə ki, onlardan 24-ü könüllü, 4-ü isə icbaridir (6, s.78).

“CI Sığorta” MMC 1996-cı il dekabrın 17-də təşkilati-hüquqi strukturunu dəyişdirərək Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyində yaradılmışdır. Sənədə əsasən, cəmiyyətin korporativ forması dövlət reyestrində qeydiyyatdan keçmiş açıq səhmdar cəmiyyətin adına dəyişdirilib. 26 dekabr 2014-cü il tarixində şirkətin nizamnamə kapitalı əvvəlki ilin bölüşdürülməmiş mənfəəti hesabına 11 000 000 manata çatdırılmış və tam ingiliscə adı dəyişdirilərək “Azerbaijan Industrial Insurance” ASC olmuşdur.

“Silk Road Insurance” 1995-ci ildə yaradılmış açıq səhmdar cəmiyyətidir. Yarandığı gündən şirkət yerli aparıcı müəssisələr arasında həmişə üstün mövqeyə malikdir. Şirkət sığorta növü üzrə fəaliyyət göstərmək üçün rəsmi lisenziyaya malikdir. Şirkətin sığorta xidmət sahələrinə aviasiya, əmlak, yük, fərdi qəza, avtomobil, tikinti, məsuliyyət, elektron avadanlıq, yığım və digər sığortalar daxildir. Müştərilərə ən yüksək standartlı xidmət göstərmək. “İpək Yolu Sığorta” respublikada aviasiya sığortası sahəsində çoxsaylı lisenziya növləri açan ilk şirkətdir (https://its.gov.az)

“Bakı Sığorta” ASC müştərilərini təsadüfi xəsarətlərdən qorumaq üçün 27 növ sığorta xidməti və limitsiz lisenziyalar təqdim edir. 2013-cü ildə “Bakı Sığorta” ASC “İlin ən yaxşı sığorta şirkəti” nominasiyası üzrə “İlin ən yaxşı sığorta şirkəti” adını qazanıb (7).

“Günay Sığorta” ASC Azərbaycanda 25 illik fəaliyyət tarixi olan özəl sığorta şirkətlərindən biridir. “Günay Sığorta” 1992-ci il sentyabrın 4-də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınıb. Şirkət sığorta bazarında inamlı və etibarlı mövqeyini qoruyub saxlamış, sığorta xidmətləri ilə müştərilərinin etimadını qazanmışdır.

“Günay Sığorta” ASC-nin nizamnamə kapitalı 7,7 milyon manatdır. Sığorta fəaliyyəti 19 könüllü və 4 icbari sığorta növünə əsaslanır. “Günay Sığorta” ASC nizamnamə kapitalına malikdir və müştərilərə 19 könüllü və 4 icbari sığorta növü üzrə xidmətlər göstərir (8).

Yenə qeyd etmək lazımdır ki, sığorta şirkətləri maarifləndirmə istiqamətində genişlənməli, maarifləndirmə istiqamətində işləri daim səfərbər etməlidir. Çünki bazarın inkişafı və sığorta haqlarının artması əsasən sığorta şirkətlərinin xeyrinədir. Sığorta şirkətləri növbəti ilin xərc smetasını planlaşdırarkən və ilin sonunda iş qrafikini tərtib edərkən reklamla bağlı fəaliyyətlərin siyahısını illik siyahıya əlavə etmələri daha məqsədəuyğundur.

Dünya sığorta bazarı dedikdə qlobal iqtisadiyyat daxilində sığorta xidmətlərinə tələb və təklif başa düşülür. Sığorta bazarında sığorta sektoruna diqqət yetirsək, onları ancaq statistik göstəricilərlə təqdim edib müqayisə edə bilərik.

SSRİ dövründə Rusiya daha çox sığorta haqqı tələb edirdi və imkanlarına görə digər ölkələri qabaqlayırdı. Bazarın inkişafı və sığorta haqlarının ÜDM-də payına görə Rusiya regionda liderlik edir. Sığorta mədəniyyətinin səviyyəsini hər bir ölkədə adambaşına ödənilən sığorta haqlarının miqdarı ilə ölçmək olar.

Azərbaycanda icbari sığorta növləri üzrə sığorta ödənişlərini təmin etmək məqsədilə yaradılmış Mərkəzi Zəmanət Fondu (İcbari Sığorta Agentliyi) xüsusi hal kimi nəzərə alınmalıdır. Biznesin inkişafı malların istehsalı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı məsuliyyət sığortasının tətbiqini nəzərdə tutur. Bu yolla üçüncü şəxslərə dəymiş ziyana görə kompensasiya ödənilə bilər, həkimlər və arbitraj idarəçiləri üçün də peşə məsuliyyətinin sığortası həyata keçirilə bilər. Fərdi malların və icraçıların (xidmətlərin) istehsalı ilə məşğul olan şəxslərin məsuliyyət sığortasının tətbiqi onların fəaliyyətini, xidmət istifadəçilərini, xüsusən də iqtisadiyyatın dəqiq dövlət nəzarəti olmayan sahələrində (məsələn, ipoteka mənzili) səmərəli şəkildə tənzimləyə bilər (3, s.95).

Sığorta sənayesinin inkişafı vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. İqtisadiyyata investisiya resurslarının cəlb edilməsi üçün sənaye, nəqliyyat, tikinti və kənd təsərrüfatı sahələrində maliyyə və sahibkarlıq fəaliyyətinin, sığorta texnologiyalarının daha da inkişaf etdirilməsi lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Ataşov B., Ələkbərov Ə. və Xudiyev N. (2018) "Sığorta işi". Bakı, "Kooperasiya" – 415 səh.*
2. *Архипов, А. П. Управление страховым бизнесом / А.П. Архипов. — Москва: Огни, 2017. — 320 с.*
3. *Ахвледиани, Ю. Т. Страхование внешнеэкономической деятельности / Ю.Т. Ахвледиани. — М.: Юнити-Дана, 2016. — 256 с.*
4. *Чанг, Ха-Джун. Как устроена экономика / Ха-Джун Чанг ; пер. с англ. Е. Ивченко ; [науч. ред. Э. Кондукова]. — М. : Манн, Иванов и Фербер, 2015. — 322*
5. *Əliyeva L. (2011) "Azərbaycanda sığorta sistemi: İqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi". Bakı, "Qanun" – 108 səh.*
6. *Xudiyev N. (2003) "Sığorta". Bakı, "Azərnəşr" – 450 səh*
7. *https://www.a-group.az*
8. *https://www.pasha-insurance.az*

XÜLASƏ

Sığorta şirkətləri qanuna uyğun olaraq dövlət tərəfindən qeydiyyata alınır. Onun əlavə aktivləri və tam ödənilmiş (təsisçilər tərəfindən) nizamnamə kapitalı var. Sığorta şirkətləri vətəndaşları risklərdən qoruyur, onların iqtisadi maraqlarının qorunmasını təmin edir. Məqalədə Azərbaycanda sığorta bazarının mövcud vəziyyəti təhlilə cəlb edilir, araşdırılır.

Açar sözlər: *sığorta bazarı, biznes, iqtisadiyyat, sənaye, fond.*

РЕЗЮМЕ

Страховые компании регистрируются государством в соответствии с законодательством. Имеет дополнительные активы и полностью оплаченный (учредителями) уставный капитал. Страховые компании защищают граждан от рисков и обеспечивают защиту их экономических интересов. В статье анализируется и исследуется текущая ситуация на страховом рынке Азербайджана.

Ключевые слова: *страховой рынок, бизнес, экономика, отрасль, фонд.*

SUMMARY

Insurance companies are registered by the state in accordance with the law. It has additional assets and fully paid (by the founders) authorized capital. Insurance companies protect citizens from risks and ensure the protection of their economic interests. In the article, the current situation of the insurance market in Azerbaijan is analyzed and investigated.

Keywords: *insurance market, business, economy, industry, fond.*

UOT 338.43

ƏT MƏHSULDARLIĞINI ARTIRMAQ ÜÇÜN MAL-QARANIN QİDALANMASI VƏ KÖKƏLDİLMƏSİ ÜSULLARI

ƏKRƏM MAHMUDZADƏ
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, magistrant

E-mail: akrem.mahmudzade1996@gmail.com

Giriş

Mal-qaranın ət məhsuldarlığını artırmaq üçün mal-qaranın kökəldilməsi aparılır. Heyvanın cinsi, yaşı, sağlamlığı və görünüşü çoxalmada uğur qazanmaq üçün vacibdir.

Doğma cinslərimizin kökəlmə qabiliyyəti aşağıdır. Ev cins mal-qaramızı mədəni cinslərlə çarpazlaşdırsaq, daha yaxşı nəticələr əldə edəcəyik. Şarole kimi ət cinsləri ilə Holşteyn, Montofon kimi cinslərin çarpazlaşdırılması nəticəsində əldə edilən balaların ət tutma qabiliyyəti yüksəkdir. Kökələn mal-qaranı qapalı tövlələrdə, açıq sistemli tövlələrdə və ya otlaqda bəsləmək olar. Gənc heyvanlar yaşlılardan daha yaxşı kökəlirlər. Mədəniyyət cinsləri; 1-1,5 yaş, ev cinsləri 2 yaşında kökəldilməlidir.

Mal əti zülalla zəngin və qidalı olduğundan geniş istifadə olunur. Ölkəmizdə iribuynuzlu mal-qaranın kökəldilməsi geniş tətbiq olunur. Lakin onların əksəriyyəti ailə biznesi formasındadır və bir neçə baş heyvandan ibarətdir. Heyvan ehtiyatımızın çox olmasına baxmayaraq, kifayət qədər qırmızı ət istehsal edə bilmirik. Bunun səbəbi; mədəni cins heyvanlardan geniş istifadə edilmir və fermerimiz düzgün proqram tətbiq etmir. Əsas odur ki, yaxşı baxım və qidalanma ilə keyfiyyətli və ucuz ət istehsal olunsun. Mal-qaranın kökəltmə müəssisələri qısa, orta və uzunmüddətli kökəlmə proqramlarını həyata keçirir. Qurban bayramı üçün xüsusi olaraq uzunmüddətli kökəlmələr var. Kökələn heyvanlar adətən erkək heyvanlar və ya steril inəklər olur. Əsas odur ki, düzgün kökəlmə proqramı seçilsin, düzgün qulluq və qidalanma ilə yüksək məhsuldar, keyfiyyətli ət əldə olunsun. Bu modulla siz, kökəlmə üçün uyğun heyvanı və kökəlmə müddətini seçəcək, keyfiyyətli və ucuz qaba və qatı yemlərdən istifadə etməklə sağlam və bol məhsul əldə edəcəksiniz.

Erkək heyvanlar inək və dişilərdən daha yaxşı qidalanır. Ümumiyyətlə, dərin, enli, uzun gövdəli, qısa boyunlu, kiçik başlı, enli və yastı kürəyi, uzun kürəyi olan heyvanlar kökəlməyə uyğundur. Digər tərəfdən, xəstəlikdən başqa zəif olan heyvanlara da kökəlmə üçün üstünlük verilə bilər. Kökəltmə alacağımız heyvanların irq, yaş, cins və çəki baxımından eyni xüsusiyyətlərə malik olması bizim üçün rahatlıq yaradır. Bundan əlavə, kökələcək heyvanlar alındıqdan sonra 7-10 gün müddətində başqa yerdə təcrid olunmalı, daxili və xarici parazitlərlə mübarizə ilə yanaşı, peyvənd və profilaktik müalicələrə də əhəmiyyət verilməli, baytardan kömək istənilməlidir. Müəyyən dövrlərdə, məsələn, ayda bir dəfə kökəlmiş heyvanların çəkisini ölçməliyik ki, kökəlməyə davam edənləri ayırd edərək lazımsız yemləmənin qarşısı alınsın.

Qidalanma

Heyvanı bəsləməyə başladıqda, yeməyə alışmaq lazımdır. Bu məqsədlə onu tədricən artıraraq konsentrat yemdən vermək lazımdır. Quru maddə üçün (kobud yem + zavod yemi) diri çəkinin 2-2,5%-ni sərf etmək lazımdır. Yemin miqdarı və yemin nə qədər qaba və nə qədər qatılaşdırılmış olması kökəlmə dövrünə görə dəyişir. Praktiki olaraq kökəlmənin əvvəlində kökəlmə dövründə 70% kobud yem, 30% qatı yem, sonra 30% kobud yem, 70% qatı yem, 10-15% kobud yem və 85-90% qatı yem verilməlidir. Yaş çuğundur pulpasından istifadə edilərsə, diri çəkinin 5%-dən çox olmamalıdır.

Mal-qaranın təzə yemlə və ya qatılaşdırılmış yemlə 120 gündən az qidalanmasına qısamüddətli kökəlmə deyilir. Qidalanma müddəti 120-220 gün arasında olarsa, buna ortamüddətli kökəlmə deyilir. Qidalanma müddəti 220 günü keçərsə, uzunmüddətli kökəlmə adlanır. Kökəlmənin əvvəlində kökəlmənin nə qədər müddətə aparılacağına qərar verilməli və ona uyğun kökəlmə başlamalıdır. Kökəlmənin sonunda vaxt uzanmamalı və qazanc azalmamalıdır.

Heyvanın hər 100 kiloqram diri çəkisinə 1,5-2 kilo təzə və ya qatılaşdırılmış yem verilir, bu cür yemləmə tam yem adlanır. Bu yem növünə başladıqda heyvanlar tədricən yemə öyrəşməlidirlər.10 gündən sonra bu yem gündəlik yeyə biləcəkləri qədər verilir. Belə bir yemdə həmişə heyvanın qarşısında yem olur. Bu tətbiqdə ilk günlərdə yem çox istehlak

edilmiş kimi görünsə də, heyvan ehtiyac duyduğu qədər yem istehlak edir və beləliklə, heyvanlar əti tez tutur.

Tələbələri öz texnikasına uyğun kökəltmə üçün uyğun heyvanları seçərək kökəlmə proqramı hazırlamağa hazırlayan və onlara qidalanmanı təmin edən tədris materialıdır.

Müddət 40/32 ilk şərtlər ixtisas

Tələb olunan mühit təmin edildikdə ət kəsimi üçün mal-qaranı bəsləmək.

Modulun məqsədi

Ümumi Məqsəd Bu modulla siz lazımi mühit təmin edildikdə ət kəsimi üçün mal-qaranı bəsləyə biləcəksiniz.

Məqsədlər:

1. Kökəlmə üçün uyğun heyvanları seçməklə kökəlmə proqramı hazırlaya biləcəksiniz.
2. Müəssisədə kökəltmə proqramına uyğun olaraq kökəlmiş heyvanlara yem verə biləcəksiniz.
3. Kökəlmə proqramına uyğun olaraq kökəlməyə uyğun olan cavan heyvanları bəsləyə biləcəksiniz.

Açıq yer, heyvan sığınacağı.

Avadanlıqlar: Mal-qara, tərəzi, jurnal, qələm, kağız, iş paltarı, proyektor, sinif mühiti, ölçən xətkeş, sayğac, jurnal, kompüter, qələm, kağız, yem, su.

Qiymətləndirmə

Moduldakı hər təlim fəaliyyətindən sonra siz təqdim olunmuş ölçmə vasitələri ilə özünüzü qiymətləndirəcəksiniz. Modulun sonunda müəllim modul tətbiqləri vasitəsilə əldə etdiyiniz bilik və bacarıqları ölçmə alətindən (çoxsaylı seçim testi, doğru-yanlış testi, boşluqları doldurun və s.) ölçməklə sizi qiymətləndirəcək.

Lazımi mühit, alətlər və materiallar təmin edildikdən sonra siz texnikaya uyğun kökəlmə üçün uyğun heyvanları seçərək kökəlmə proqramı hazırlaya biləcəksiniz. Heyvandarlıq müəssisələrində müxtəlif kökəlmə proqramlarından istifadənin səbəblərini araşdırın. Hansı heyvanlar kökəltmə üçün daha uyğundur? Səbəbləri araşdırın.

Kökəlmə proqramının hazırlanması

Kökəlmə; İstehlakçının tələbatını ən qısa müddətdə və iqtisadi cəhətdən ödəyəcək keyfiyyətdə karkas əldə etmək üçün heyvanların intensiv yemlənməsi kimi müəyyən edilə bilər.

Ot tövləsi. Heyvandarlıqda ən münasib proqramın bu olduğunu söyləmək çox düzgün deyil. Müxtəlif vəziyyətlər üçün faydalı olan proqramdan istifadə etmək lazımdır. Seleksiyaçı mövsümə, yem vəziyyətinə, iqtisadi vəziyyətə, tövlənin ölçüsünə və otlaq vəziyyətinə uyğun proqram tərtib edir. Ancaq gözlənilən və ya gözlənilməz vəziyyət yarandıqda, kökəlmə proqramında dəyişikliklər edilə bilər.

Kökəlmə proqramının hazırlanmasının önəmi

Kökəlmə proqramı hazırlayarkən, seleksiyaçı əvvəlcədən sərmayəni görmək və geri qaytarmaq istəyir. Bu səbəbdən kökəlməyə başlamazdan əvvəl bu işin gəlir və xərclərini hesablayır və ona uyğun hərəkət edir. Kökəlmə müddəti, kökəldiləcək heyvanların vəziyyəti və sayı, istifadə ediləcək kökəlmə növü və yemin vəziyyəti kimi meyarlar seleksiyaçı tərəfindən nəzərdən keçirilir.

Heyvanlar kəsim yaşına çatdıqda ət qiymətləri arzuolunan səviyyədə deyilsə, heyvanların kökəlmə vəziyyətini qorumaq üçün məhdud qidalanma tətbiq edilir. Hər mal-qaraya 1-3 kilo təzə və ya qatılaşdırılmış yem verilir.

Qidalanma: Qidalanma gündə 2-3 dəfə həyata keçirilir.İlk qidalanma səhər tezdən, son qidalanma isə hava qaralmadan edilməlidir. İkinci qidalanma aparılacaqsa, günorta saatlarında edilməlidir.

Kökələn heyvanlara veriləcək rasionda heyvanların gündəlik zülal, enerji və digər əsas qida ehtiyaclarını ödəyə biləcək səviyyədə mümkün qədər müxtəlif yemlər olmalıdır. Bunlar buğda, arpa, qarğıdalı, kəpək, pambıq unu və ya günəbaxan unu, əhəng daşı, duz, vitamin və mineralların qarışığı ola bilər. Bu qida maddələrindən biri varsa, heyvanın ehtiyac duyduğu yem rasionu Zootexnik, Kənd Təsərrüfatı Mühəndisi və ya Baytar həkiminin biliyinə müraciət edilərək hazırlanır. Heyvanların qidalanmasında çox mühüm yem silosdur. Böyük torpaqları olmayan becərənlər qatılaşdırılmış yem kobud yemdən daha ucuz olduqda qatılaşdırılmış yem kökəltmə tətbiq edə bilərlər. Bu yemləmədə bütün kökəlmə dövründə heyvanlara 1 kq yem verilir. Ətrafdakı quru otla yanaşı, yalnız qatılaşdırılmış yem də verilə bilər.

Köklənmiş mal-qaraya çürümüş, kiflənmiş yem verilməməli, içməli su təzə və təmiz olmalıdır.

Sığınacaq seçimi

Maldarlıqda ən mühüm ekoloji şəraitdən biri tövlələrin vəziyyəti və uyğun tövlə tipinin seçilməsidir. Heyvandarlıq obyekti yaradanda istehsalı planlaşdırılan rayonda istehsal olunan məhsulları (ət-süd) istənilən vaxt sərfəli qiymətə və fasiləsiz sata biləcəyikmi sualına cavab verilməlidir. Bu suala müsbət cavab verə bilsək, ikinci mərhələdə tutumun kifayət qədər miqdarını müəyyən etmək lazımdır. Bu zaman çəmən otlaqlarının və kobud yem və konsentrat yem istehsalı imkanlarının mövcudluğu nəzərə alınmalı və buna uyğun olaraq tutum müəyyən edilməlidir. Müəssisə xərclərinin 65-70%-i yem daxilinə aiddir. Bu zaman ilkin məsrəfləri azaltmaq və müəssisənin iqtisadi cəhətdən məhsul istehsal etməsinə şərait yaratmaq üçün yem istehsalını müəssisənin özü həyata keçirməsi lazımdır.

Nəticə

Nəzərə alınmalı olan digər amil kapitalın miqdarıdır. Bütün kapital sığınacağın tikintisinə getməməlidir, sığınacaq tikildikdən sonra dövriyyə vəsaitinə pul tələb olunacaq. Buna görə də ən qənaətcil şəraiti təmin edən sığınacaq növü seçilməlidir.

Sığınacaq növlərini üç yerə ayıra bilərik.

1- Qapalı sistem

2- Yarı açıq sistem

3- Açıq sistem

Yarı açıq sistem və açıq sistem Aralıq dənizi, Egey, Mərmərə, Qara dəniz, İç Anadolu və Cənub-Şərqi Anadolu bölgələrində seçilə bilər. Ancaq bu bölgələrin sərt iqlimlərində və Şərqi Anadolu bölgəsində qapalı sistemə üstünlük verilə bilər.

Qapalı sistem sığınacaqlarının bəzi mühüm çatışmazlıqları var;

-Sabit bağlanma və hərəkətsizlik mal-qaranın xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır.

- Xüsusilə uzunmüddətli pəhrizlərdə revmatik oynaq xəstəlikləri və sümük xəstəlikləri əmələ gəlir. Bu, mal-qaranın yem qəbuluna təsir edir və bədən çəkisinin artım sürətini ləngidir.

- Mal-qaranın qarşısında avtomatik içən yoxdursa, onlara su içmək məhdudlaşdırılır.

- Yayda isti rayonlarda kökəlmə etmək mümkün deyil.

Qapalı və sabit tövləli anbarların da bəzi üstünlükləri var. Bunlar;

- Bu tip tövlələrdə mal-qara bağlanır, ona görə də mal-qaraya nəzarət etmək və təmizləmək asan olur.

-Hər mal-qaranın diri çəkisinə görə hesablanan yem miqdarı nəzarətli verilə bilər.

-Mal əti tam hərəkətsiz olduğundan onların cəmdəkləri daha çox yağlıdır. Müvafiq olaraq, ət məhsuldarlığı tövlələrdə bəslənən mal-qaradan 2-3 bal yüksəkdir.

Açıq sistemli sığınacaqların da çox mühüm üstünlükləri var. Bu üstünlükləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar;

-Tövlə tikintisi üçün böyük investisiya tələb olunmur. Qapalı anbarlardan ən azı 70% ucuz tikilə bilər.

- Əmək xərcləri çox aşağıdır.

Bu sistemdə ilin 12 ayı kökəlmə aparıla bilər.

- Mal-qaranın sağlamlığı üçün çox uyğundur. Mal-qara xəstəliklərə davamlıdır. Mal-qarada ayaq dırnaqları bitmir. Ayaq və oynaq xəstəlikləri çox nadirdir.

Bu sistemdə mal-qara yemi iştahla yeyir və onların bədən çəkisinin artması daha yüksək olur.

-Bu tip tövlələrdə yetişdirilən mal-qaranın cəmdəkləri daha keyfiyyətli olur.

- Onların cəmdəkləri çox yağlı deyil.

Açıq sistemdə heyvanın qış soyuğunda xəstələnəcəyindən qorxurlar. Bununla belə, müvafiq qidalanma şəraiti ilə -17° C-də belə, adekvat diri çəki artımı əldə edilə bilər.

Açar sözlər: *Mal-qara, ət məhsuldarlığı, mal-qaranın kökəldilməsi, mədəni cinslərlə çarpazlaşdırmaq, qidalanma, qatılaşdırılmış yem, əmək xərcləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. AKCAN, A. (1986). Sığınacaq havası və heyvan sığınacaqlarında məhsuldarlığa təsiri. Heyvandarlıq Simpoziumu. Nəşr №:16, səh. 55-56, Tokat.

2. CESAR, S. M. (1986). Pəhriz yağının, mövsümün və cins növünün mal əti sükanlarının yem sahəsinin performansına və karkas xüsusiyyətlərinə təsiri. anim. yetişdirilmiş. Abstr. 54: Abst. 86.

3. DAHLQUIST, J. M. və MADER, T. L. (1990). Ətraf mühit və obyekt artan sükan yemi-lot performans. J. Anim. elm. 68: Əlavə. 1,256.

4. JOHNSON, H. D. (1987). Bioiqlim və heyvandarlıq. Bioklimatologiya və mal-qaranın uyğunlaşması. Elsevier Sci. Komp. düym. PG. 1-15, 35-58., Nyu York.

5. KAPPEL, L.C., HEMBRY, F.G., HUMES, P.E., SCHlWNG, P.E., KLEIT, R. H. (1972). İqlim, cins və rasionun yem lotunun performansına təsiri və süva-

rilərə xas olan karkas. J. Anim. elm. 35: 591-597.

6. OKUROĞLU, M. və DƏLİBAŞ, L. (1986). Heyvan sığınacaqlarında uyğundur ətraf mühit şəraiti. Heyvandarlıq Simpoziumu. Nəşr nömrəsi 16, s. 43-53, Tokat.

7. ÖZGƏN, H. (1978). Heyvanların Qidalanması A.U.V.F. Yayınlar., 34], Dərsliklər No.: 24], Ankara.

8. PRESTON, T. R. və WILLIS, M. B. (1975). İntensiv mal əti istehsalı. Berqamot mətbuatı. səh. 166-176, 386-399., Oksford.

9. PUSILLO, G. M., HOFFMAN, M. P., SELF, H. L. (1991). Yerləşdirmənin təsiri mal-qaranın iki aylıq fasilələrlə yemlə təmin edilməsi və yem sahəsinin icrası üzrə yaşayış yeri və karkas növləri. J. Anim. elm. 69:443-450.

10. RUVALD, İ. və SIVCHIK. B. (1976). Gənc Latviya Browns ət keyfiyyəti müxtəlif şəraitdə yetişdirilir. anim. yetişdirilmiş. Abst. 44: Abst., 222.

11. WEBER, E. (1980). Grundris der biologischen statistik, gustav fischer verlog, Stutgard.

12. WEBSTER, A. J. F., CHLUMECKY, J., YOUNG, B. A. (1970). Soyuqluğun təsiri gənc ətlik mal-qaranın enerji mübadiləsinə dair mühitlər. Həyat. J. Anim. elm. 50:89-100.

13. VİNÇESTER. C. F. (1964). Böyümə mövzusunda simpozium. J. Anim. elm. 23: 254-264.

14. YOUSEF, M. K., HAHN, L., JOHNSON, H. D. (1968). Mal-qaranın uyğunlaşması. Ev heyvanının uyğunlaşması. Dövlət Universiteti Pullman Vaşinqton.

15. PATRIOT. N. (1984). Eksperimental statistik üsullar. TAM. Kənd Xidmətləri Baş İdarəsi., Nəşr №. 121., Texniki nəşr №, 56, 452 - 462, Ankara.

UOT 330.34; 330.35

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFA DÖVLƏT DƏSTƏYİ

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: mammadalihuseynzade@gmail.com

1930-cu illərin ağır iqtisadi böhranı o dövrdə hökm sürən klassik iqtisadi düşüncədə dərin dəyişikliklərə səbəb oldu. Klassik iqtisadçının "bazarın tənzimlənməyə ehtiyacı yoxdur, o, özünü tənzimləyə bilər" fikri təkzib olunub. Bu dövrdə başda ABŞ və Böyük Britaniya olmaqla bir çox ölkə ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin hazırladığı nəzəriyyə sayəsində böhrandan xilas ola bildi. Keyns öz nəzəriyyəsində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyini vurğulamış və iqtisadi tsiklin inkişafının makroiqtisadi sabitliyə təsirini izah etmişdir. İqtisadi tsiklin dəyişməsi həmişə onun nəzəriyyəsinin əsas tədqiqat istiqaməti olmuşdur. Keynsə görə, qısamüddətli iqtisadi tarazlıq tam məşğulluq zamanı biznes dövrünün müəyyən nöqtəsində baş verir. Məşğulluq səviyyəsi aşağı düşdükdə hökumətlər balanssızlıqları aradan qaldırmaq və sabit iqtisadi fəaliyyəti təmin etmək üçün pul və fiskal siyasətdən istifadə edə bilərlər. Bu dövrdən 1970-ci ilə qədər dünya iqtisadiyyatının sosial meylləri gücləndi (2, s.177).

Bu dövrdən başlayaraq klassik iqtisadçıların tədrisinin zəif tərəfləri üzə çıxdı. Nəticə budur ki, tənzimləmədə bazarın "görünməz əli" ilə hakimiyyətin "görünən əli" mükəmməlləşdirilməlidir. Məşhur amerikalı iqtisadçı Paul Samuelson şərh etdi ki, bazar və hökumət kimi heç bir təşkilat olmadan iqtisadi idarəetmə bir əllə əl sıxmağa bənzəyir. Yəni hökumət öz çiyninə imkanlarından artıq yük götürməməlidir.

Keynsin Ümumi Məşğulluq, Faiz və Pul Nəzəriyyəsi sadalanan üç alət vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyinə istinad etsə də, onun ardıcılları iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin əhatə dairəsini və formasını genişləndirdilər. Burada birbaşa və dolayı üsulları fərqləndirmək lazımdır. Birbaşa və dolayı nəzarət mexanizmləri aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

- Birbaşa (inzibati) nəzarət mexanizmləri – bunlar icra hakimiyyəti səviyyəsində nəzarət mexanizmləridir.
- Dolayı mexanizmlər – Bunlar iqtisadi nəzarətin (iqtisadi) mexanizmləridir.

Hökumətlər birbaşa (inzibati) mexanizmlər vasitəsilə iqtisadiyyata təsir göstərə bilərlər. Bu dövrdə əsas tədbirlər həyata keçirildi və iqtisadiyyatdakı problemlər qısa müddətdə aradan qaldırıldı. Birbaşa üsullara aşağıdakılar daxildir (Sxem 1.1).

Sxem 1. Dövlətin iqtisadiyyatı birbaşa tənzimləmə metodları

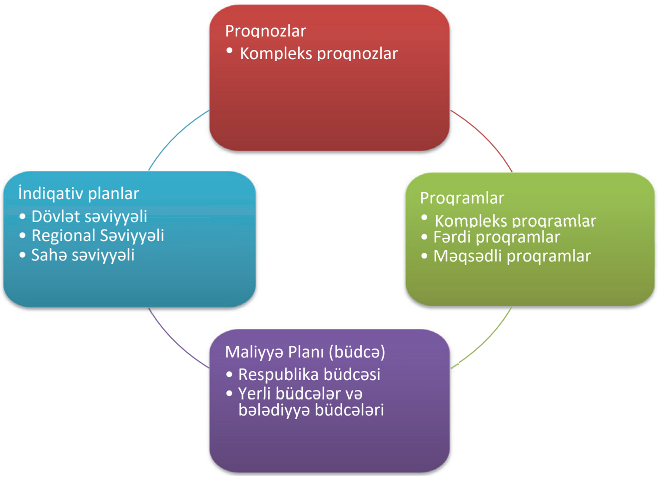

Hökumət tərəfindən həyata keçirilən bu idarəetmə vasitələri çox vaxt birbaşa nəzarət alətləri kimi xidmət edir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə birlikdə hökumət gələcək sosial-iqtisadi inkişafı əks etdirən proqnozlar hazırlayır və sintezin müsbət tərəfi bir çox variantlardan ən yaxşısını seçməkdir. Siyasət proqnozlarına görə, gələcəkdə hökumətin həyata keçirdiyi tədbirləri təkcə hökumətin deyil, həm də biznes və qurumların inkişaf perspektivləri görməyə imkan verəcək (8, s.89).

Hökumət proqramları nəticə əldə etmək üçün resursları birləşdirməyə imkan verir. Hazırda hökumət əsas problemləri müəyyən edir və müəyyən müddət ərzində prosedurlarla aradan qaldırır.

Hökumət həyata keçirmək niyyətində olduğu tədbirləri müəyyən etməklə iqtisadiyyata obyektiv təsirini göstərir. Hazırda hökumətin qəbul etdiyi proqramlar iqtisadi və sosial fəaliyyətin müəyyən sahələrini əhatə edə bilər. Planlaşdırma yolu ilə ölkə ədalətli inkişafa nail olur. Bazar iqtisadiyya-

tında dövlət institutlarının rolu kəskin şəkildə artır. Dövlət müəssisələrinin ölçüləri ştatdan ştata fərqli olsa da, bu, dövlət iqtisadiyyatındakı problemləri onların vasitəsilə həll etmək cəhdidir.

İqtisadi inkişafın planlaşdırılması milli iqtisadiyyat və onun ayrı-ayrı sahə və sektorları üzrə inkişaf planlarının tərtibi və həyata keçirilməsi prosesini əhatə edir. Bu proqramlar dövlətin iqtisadiyyata aktiv müdaxilə alətinə çevrilməklə bilavasitə istehsal prosesinə xidmət edir. Hazırda dövlət qurumları iqtisadiyyatın idarə olunmasında proqramlı yanaşmaya üstünlük verirlər. Bu yanaşma bütün səviyyələrdə milli hakimiyyət orqanları və ya idarəetmə orqanları, habelə dövlət tərəfindən dəstəklənən ayrı-ayrı bölmələr tərəfindən həyata keçirilən təcrübə sisteminə əsaslanır. Bu proqramlar büdcə siyasətinin həyata keçirilməsində əsas rol oynayır və iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi məqsədlərin müəyyən edilməsi və onlara nail olunması üçün tədbirlərin işlənib hazırlanmasını təşkil edir. Proqramların hazırlanmasında onlar aşağıdakı prinsiplərə əsaslanırlar;

1) Məqsəd yönümlü - yəni əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə çatmaq üçün addımların müəyyən edilməsi və kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi.

2) Sistemli - konkret məqsədlərə nail olmaq üçün bir-biri ilə əlaqəli tədbirlərin (texniki, iqtisadi, təşkilati, inzibati, qanunvericilik və s.) sistemli şəkildə milli iqtisadiyyatla əlaqələndirilməsi.

3) Resurs Təminatı – Hər bir proqramın hazırlanması zamanı maliyyə, əmək və maddi resurslarla təmin etmək. Bu müddəanın həyata keçirilməsi vacibdir.

4) Prioritetləşdirmə - Proqramların tərtib edilməsində, həll olunacaq məqsəd və problemlərin ölkə üçün nə qədər əhəmiyyətli və vacib olduğunun müəyyən edilməsi (4, s.78).

Büdcə ayırmaları və ya ayırmalar vasitəsilə proqramlara maliyyə dəstəyi göstərin. Hazırda maliyyə, əmək və maddi resurslarla təminat məsələsi İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilir və təmin edilir. Proqramın səviyyəsindən asılı olaraq sosial-iqtisadi problemlərin həlli üzrə tapşırıqları yerinə yetirir. Sosial-iqtisadi inkişafın planlaşdırılması üçün onlar aşağıdakıları ayırdılar: milli səviyyəli layihələr, regional səviyyəli layihələr, sahə səviyyəli layihələr və məqsədyönlü layihələr (5, s.90).

Bir qayda olaraq, regional səviyyəli layihələrə dövlət üçün əhəmiyyətinə görə dövlət səviyyəli layihə statusu verilir. Dövlətin struktur siyasətini həyata keçirmək üçün məqsədyönlü proqramlardan geniş istifadə olunur. Hazırda hökumətlər iqtisadi proseslərə və iqtisadi strukturlara təsir göstərməklə mühüm problemləri həll edirlər. Milli səviyyədə cari məsələlərə, məsələn, sahibkarlığın təşviqi, texnoloji infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və tətbiqi, milli iqtisadiyyatın səmərəli inkişafına nail olmaq daxildir. Dünya bazarına müəyyən mal partiyası ilə çıxmaq və s. kimi məsələlər qoyula bilər. Proqramlaşdırma prosesi bazar iqtisadiyyatının formalaşma mərhələsinə uyğun olaraq müəyyən inkişaf mərhələlərindən keçir.

Ölkəmizdə transformasiyanın ilkin mərhələsində inzibati sistemi üçün xüsusi olaraq planlaşdırma üzrə konkret tədbirlər həyata keçirilərsə, bazar iqtisadiyyatının qurulduğu şəraitdə daha qənaətcil tədbirlərin seçilməsi ilə reallaşacaq. Proqramın hazırlanması zamanı aşağıdakı mərhələlər həyata keçirilir;

1) Problem və onun aktuallığını müəyyənləşdirmək.

2) Problemlə əlaqəli obyektin gələcək vəziyyətini proqnozlaşdırmaq.

3) Əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək.

4) Sözügedən sosial-iqtisadi sistem təhlil etmək.

5) Problemin həlli yollarını araşdırmaq və ən yüksək alternativləri müəyyənləşdirmək.

6) Optimal həll yolu seçmək.

7) Seçilmiş həllərin effektivliyini müəyyən etmək və onların həyata keçirilməsi üçün təkliflər hazırlamaq (3, s.67).

Hər bir proqramın həyata keçirilməsi onun düzgün təhlilindən sonra başlanır.

Sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi mürəkkəb və sistemlidir və bununla bağlı milli siyasətlər bir çox sahələri əhatə etməlidir. Hazırlanmış proqramlar sahə proqramının özünü birləşdirməlidir. Hökumətin sosial sektorun inkişafı məqsədi onu təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, nəqliyyat, telekommunikasiya və dövlət idarəçiliyində şəffaflıq kimi sahələrdə zəruri tədbirlər görməyə sövq etmişdir. Eynilə, iqtisadi inkişaf planları ölkənin iqtisadi həyatının bütün sahələrinə - sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, turizm və xidmət sahələrinə inteqrasiya edilməlidir.

Bu planlarda dəqiq məqsədlər müəyyən edilməli və onlara nail olmaq üçün görülməli olan işlər göstərilməlidir. Yalnız bu yolla hökumət istədiyi

sosial və iqtisadi inkişafa nail ola bilər.

Ölkənin iqtisadi inkişafı sosial reproduksiyanın strukturunda dəyişikliklərə səbəb olur. Sənayedən sonrakı cəmiyyətə keçid var. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 70%-ə qədəri xidmət sektorunda çalışır. Burada əsas meyar informasiya və bilikdir. Sənaye və kənd təsərrüfatında çalışanların sayı durmadan azalır. Artıq istehsal kütləvi istehsal olunmur, çünki hər bir fərdin fərdi ehtiyacları qarşıya çıxır. Qeyri-maddi sektor ümumi daxili məhsulun ən böyük hissəsini təşkil edir. Yaradıcılıq iqtisadi həyatın mühüm elementinə çevrilir (7, s.66).

Qeyri-maddi istehsal sosial-iqtisadi inkişafın əsasını təşkil edir. Bu, ölkələrin və regionların çiçəklənməsini müəyyən edir. İnkişafın qiymətləndirilməsi kəmiyyət göstəriciləri ilə dəyişikliklərin təhlil edilə bilməməsi faktı ilə mürəkkəbləşir. Materialların istehsalında çox spesifik parametrlərdən istifadə olunur. Lakin qeyri-maddi resursların öyrənilməsi heç bir maddi formaya malik olmayan mürəkkəb, çox təbəqəli anlayışların qiymətləndirilməsini tələb edir. Sosial-iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsi meyarları arasında aşağıdakılar var:

• Ümumi daxili məhsulun və milli sosial məhsulun göstəriciləri.

• Adambaşına düşən orta gəlir, eləcə də gəlir diferensiasiyası.

• Orta əməkhaqqı.

• Millətin sağlamlıq səviyyəsi fiziki və əqlidir.

• Material və qeyri-maddi malların istehlakının həcmi.

• Dövlət qulluğunun vəziyyəti.

• Ətraf mühitin təhlükəsizliyinin səviyyəsi (6, s.67).

Sosial-iqtisadi inkişafın məqsədi iqtisadiyyatın, sosial sferanın, müdafiə və təhlükəsizliyin vəziyyətinə nail olmaqdır. Bu məqsədlə dövlət strateji planlaşdırmanın iştirakçıları tərəfindən onların fəaliyyəti üçün göstəriş kimi müəyyən edilir və kəmiyyət və (və ya) keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunur:

-sosial-iqtisadi inkişaf vəzifəsi - sosial-iqtisadi inkişaf məqsədinə nail olmaq çərçivəsində zaman məhdudlaşdırılmış qarşılıqlı tədbirlər qrupu;

-sosial-iqtisadi inkişafın nəticəsi - kəmiyyət və (və ya) kəmiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunan iqtisadiyyatın, sosial sferanın, müdafiə və təhlükəsizliyin faktiki (nail olunmuş) vəziyyəti;

-Uzunmüddətli dövr üçün Azərbaycan Respubilkasının elmi-texniki inkişafının proqnozu - Azərbaycan Respubilkasının subyektlərinin elmi-texniki inkişafının istiqamətləri və gözlənilən nəticələri haqqında elmi əsaslandırılmış fikirlər sistemini ehtiva edən sənəd;

-Azərbaycan Respubilkasının Milli Təhlükəsizlik Strategiyası - daxili və xarici siyasətin strateji milli prioritetlərini, məqsədlərini və tədbirlərini müəyyən edən, milli təhlükəsizliyin vəziyyətini və uzunmüddətli perspektivdə dövlətin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən dövlət strateji planlaşdırma sənədi;

-Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası – Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı üçün uzunmüddətli məqsədlər, xarici və daxili şərtlər və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün həll edilməli olan tapşırıqlar haqqında elmi əsaslandırılmış ideyalar sistemini müəyyən edən dövlət strateji planlaşdırma sənədi

-Azərbaycan Respublikasının dövlət proqramı— Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafı konsepsiyasında müəyyən edilmiş, sosial-iqtisadi inkişaf və təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin prioritetlərinin və məqsədlərinin əldə olunmasını təmin edən tədbirlər sistemi (tapşırıqlar, icra vaxtı və resurslarla əlaqələndirilməsi) və dövlət siyasətinin icra üsulları (1, s.124).

Sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsi mürəkkəb mexanizmdir. Dövlət sosial- iqtisadi inkişafı təmin edən ümumi sistem olmaqla yanaşı, bazar gəlirlərinin sosial ədalətli bölgüsünü təmin etmək üçün inhisarçılığı məhdudlaşdırmaqla, iqtisadi həyatda iştirak etməklə sahibkarlar üçün bərabər rəqabət şəraiti yaradır. Eyni zamanda, bazar mexanizmi insanların kollektiv tələbatını lazımi səviyyədə ödəyə bilmədiyi üçün dövlət bir çox ictimai məhsul və xidmətlərin istehsalına diqqət yetirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Allahverdiyev H.B, Qafarov K.S, Əhmədov Ə.M, "Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi", Bakı, 2007.

2. Buras P. Vor einer historischen Probe // Osteuropa 2016. Heft 1-2. S. 177- 190.

3. Əliyev A.A., Şəkərəliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatina keçid: Dövlətin iqtisadi siyasati. Bakı, Az. DIU, 2002.

4. Əvəz Bayramov. "Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika" (Monoqrafiya). Azər-

baycan dövlət nəşriyyatı. Bakı-1977.

5. Qafarov Ş.S. Müasir iqtisadi sistemləri ilə qloballaşma. Bakı, 2005.

6. Государственное регулирование экономики: Учебное пособие / Под ред.

7. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие / Под ред. Н.А. Платоновой и др. - М.: Альфа-М, 2008. - 653 с.

8. Капканщиков С. Г. Государственное регулирование экономики : учебное пособие для вузов / С. Г. Капканщиков. - 2-е изд., перераб. и доп. -Москва : КНОРУС, 2009. - 414

XÜLASƏ

Sosial-iqtisadi inkişaf kütlələrin maraqları naminə qəbul edilmiş qərarların planlaşdırılması və təşviqini tələb edir. Strategiya islahatların ümumi məqsədini müəyyən edir. Taktika qlobal hədəfləri ayrı-ayrı mərhələlərə parçalayır. Milli iqtisadiyyatın formalaşmasına təsir edən amillər haqqında məlumatların toplanması və təhlil edilməsi də zəruridir. Məqalədə sosial-iqtisadi inkişafa dövlət dəstəyi araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *sosial iqtisadi inkişaf, dövlət siyasəti, fiskal siyasət, iqtisadi tarazlıq.*

РЕЗЮМЕ

Социально-экономическое развитие требует планирования и продвижения решений, принимаемых в интересах масс. Стратегия определяет общую цель реформ. Тактика разбивает глобальные цели на отдельные этапы. Также необходимо собирать и анализировать информацию о факторах, влияющих на формирование национальной экономики. В статье исследуется и анализируется государственная поддержка социально-экономического развития.

Ключевые слова: *социально-экономическое развитие, государственная политика, фискальная политика, экономическая сбалансированность.*

SUMMARY

Socio-economic development requires planning and promotion of decisions made in the interests of the masses. The strategy defines the overall goal of the reforms. Tactics breaks down global goals into separate phases. It is also necessary to collect and analyze information about the factors affecting the formation of the national economy. In the article, state support for socio-economic development is investigated and analyzed.

Keywords: *social economic development, state policy, fiscal policy, economic balance.*

UOT 336; 336.11

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SIĞORTA XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA RƏQƏMSAL XİDMƏTLƏRİN TƏTBİQİNİN CARİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

NİGAR HEYDƏROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: heyderova.99@list.ru

Sığorta şirkətləri rəqəmsallaşmanın transformativ effekti ilə öz biznes proseslərini böyük ölçüdə və sürətlə yenilədilər. Bu yenilənmənin mərkəzində dayanan rəqəmsallaşma ilə sığorta biznesi siyasətinin qurulması, iddialar və müştəri münasibətləri prosesləri tamamilə dəyişdirilib. Bu transformasiya zamanı standart təminat proseslərində baş verən müştəri, girov predmeti və risk haqqında bütün məlumatlar rəqəmsal hala gəldi. Bu, daha asan təhlil oluna və saxlanıla bilər. Bunun nəticəsində qiymət və məhsul satış proseslərində daha böyük və təsirli məlumatlara sahib olan şirkətlər sektorda müsbət mənada fərqlənmə fürsəti əldə etmişlər. Böyük və effektiv məlumatlardan istifadə etməklə yanaşı, bu məlumatların mənalı olması və beləliklə də, yeni müştərilərə çatması və riski daha doğru qiymətlərlə təyin edərək texniki gəlirliliyin artırılması çox vacib hala gəldi. Bu səbəbdən sığorta şirkətləri bir çox statistik alət və proqramlardan fəal şəkildə istifadə edirlər.

Mövcud sığorta sektoru ətraflı təhlil edilərək müxtəlif qruplara bölünməsi, bu qruplara uyğun yeni taariflərin müəyyən edilməsi, əlavə xidmətlər göstərmək üçün müştəri hərəkətlərini izləmək, kampaniyanın idarə edilməsi, bir sözlə, müştərilərin vərdişlərinə həssaslıqla yanaşmaq yalnız şirkət daxilində səmərəli istifadə edilən məlumatların öyrənilməsi sistemləri vasitəsilə əldə edilə bilər. Qiymətləndirmənin sığorta şirkətləri üçün daha təsirli olmasının təmin etdiyi imkanların zərər tezliyi az olan və mümkün zərər xərcləri məhdud olan müştərilərin daha sərfəli qiymətlərlə sığorta polislərini əldə etmələrinə imkan yaradacağı düşünülə bilər.

Rəqəmsallaşmanın sürətləndirilməsi və səmərəli istifadəsi sayəsində müştərilər, girovun tələb olunduğu vəziyyətlər və əlaqəli risklər haqqında daha çox məlumat sığorta şirkətləri ilə sistematik şəkildə paylaşıla bilər ki, bu da qiymətlərin daha dəqiq müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Bütün bunlar sığorta sənayesində texniki rentabelliyə müsbət təsir göstərəcək və şirkətlər arasında rəqabət şəraitinin təbii nəticəsi olaraq geniş müştəri bazasının daha sərfəli qiymətlərlə əhatə dairəsinə çatmasına şərait yaradacaq. Rəqəmsallaşmanın paylama kanallarına təsirlərini araşdırdığımızda rəqəmsal paylama kanalları ilə satış edən brokerlərin və internetin verdiyi imkanların ortaya çıxdığı və satış həcmlərinin sürətlə artdığı müşahidə edilir. Ənənəvi satış kanalları kimi də ifadə edilən agentliklər, sığorta şirkətlərinin artan rəqəmsal imkanları sayəsində daha praktik və səmərəli xidmət göstərə bilir (8, s.90). Rəqəmsallaşmanın təsiri ilə agentliklər birdən çox şirkətin agenti kimi xidmət göstərdikləri təqdirdə müxtəlif şirkətlərin təkliflərini məzmun və qiymət baxımından veb xidmətləri vasitəsilə asanlıqla müqayisə etmək imkanı əldə etdilər. Bu vəziyyət sığorta bazarında, xüsusən də bütün satış kanallarında qiymət rəqabətində aydınlaşmanı sürətlə artırıb. Müştəri üçün fərqli şirkətlərin tələb etdiyi məhsulun qiymətlərini müqayisə etmək asanlaşdı. Oxşar təsirlərlə Bank sığortası paylama kanalları da mobil bankçılıq tətbiqləri və filial bankçılığında rəqəmsal alətlərdən istifadənin artması sayəsində müştərilərinə daha səmərəli xidmət etmək fürsəti tapdılar (6,s.89).

Rəqəmsal transformasiyanın təsiri ilə sığorta şirkətlərinin iş aparma tərzində baş verən dəyişiklik sığorta müddəti ərzində müştərilərinə təklif etdikləri siyasət satınalma prosesini və xidmətlərini dəyişdirdi. Bu çevrilmə nəticəsində müştərinin rəqəmsal müştəri səyahətinin ifadəsi ilə əldə etdiyi bütün alışları müəyyən edə bilərik. Bu nöqtədə rəqəmsal sığorta üçün hərtərəfli tərifi rəqəmsal müştəri səyahəti anlayışını anlamaq ciddi bir fikir meydana gəlir. "Rəqəmsal sığorta konsepsiyasının əhatə dairəsi daim genişlənir. Sığorta polisinin alınmasından əvvəl araşdırma və qərarvermə prosesi, polisin satış prosesi kimi mərhələləri ehtiva edən konsepsiya, sığorta prosesi başlamazdan əvvəl lazımi müayinələrdən tutmuş sığorta zərərində aparılan müayinələrə qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Rəqəmsal müştəri səyahəti sayəsində müştərilər sığorta şirkətlərinin təqdim etdiyi rəqəmsal imkanlar sayəsində satın aldıqları siyasətin əhatə et-

diyi bütün sferaları və yardım xidmətləri haqqında asanlıqla öyrənə bilərlər. Bundan əlavə, bəzi məhsullarda təqdim edilən yardım xidmətlərinə çıxış, bu xidmətlərlə bağlı rəy bildirmək və qarşıya çıxan sualların həlli kimi bütün xidmətlər rəqəmsal müştəri səyahəti ilə yanaşı keyfiyyət və kəmiyyət baxımından da sürətlə artır (1,s.66). Qeyd olunanlarla yanaşı, bəzi innovativ sığorta məhsullarının (mobil telefon sığortası, kiber sığorta və s.) tərkib hissəsi kimi texnoloji cihazlarda quraşdırılan müxtəlif tətbiqlər sayəsində mümkün zərərin qarşısının alınması xidmətləri göstərilə və ya qarşılaşılan zərərlə bağlı ətraflı məlumat tez bir zamanda əldə edilə bilər. Rəqəmsallaşmanın təmin etdiyi imkanlarla müştərilərin sığorta siyasətini daha modul şəkildə satın alaraq və istəyə bağlı olaraq əhatə dairəsi və yardım xidmətlərini fərdiləşdirməklə sığorta alması mümkündür. Bütün bunların nəticəsidir ki, rəqəmsal müştəri səyahəti çərçivəsində yenilikçi və müştəri dostu rəqəmsal xidmətlər təqdim edən şirkətlər rəqabətdən müsbət irəlidədir. İndiki şəraitdə müştərilərini tanıyan sığorta şirkətləri onlara fərdiləşdirilmiş məhsul və ya xidmətlər təklif edə, onları bir dəyər olaraq biznesin mərkəzinə qoya və proseslərini bu istiqamətdə yarada, etimad yarada və uzunmüddətli perspektivə nail ola bilər (4,s.90).

Rəqəmsallaşmanın gətirdiyi imkanlarla dinamikası sürətlə dəyişən sığorta sektorunda bir çox fərqli iş sahələri bu transformasiyadan yüksək dərəcədə təsirlənir. Transformasiya, ilk növbədə, satış kanallarına təsir etdi və bu, bütün dünyada innovativ sığorta bazarlarının və ya rəqəmsal brokerlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Bundan əlavə, rəqəmsal inqilabın imkanlarına uyğun olaraq ənənəvi agentliklərdə iş aparma tərzini böyük ölçüdə dəyişdirdi. Sığorta şirkətlərinin innovativ perspektivi və rəqəmsallaşmanın təsiri ilə ortaya çıxan innovativ sığorta məhsulları oxunda bir çox sığorta məhsulları ilə bağlı köməkçi xidmətlər göstərilməyə başlandı. Bir çox yenilikçi yardım şirkətləri yaranıb və ya mövcud şirkətlər bu xidmətlərin satın alınması proseslərini təşkil edən bu sahələrə yönəldilib. Şübhəsiz ki, yeni tendensiyalar və profilaktik sığorta xidmətləri çərçivəsində rəqəmsal alətlərdən istifadə edən belə yardım şirkətlərinin sayı qarşıdakı dövrdə sürətlə artacaq. Bundan əlavə, marketinq strategiyaları çərçivəsində, rəqəmsal kanallar vasitəsilə sığorta satmaq üçün müxtəlif ölkələrdə bazara daxil olan innovativ brokerlərin bütün fərdi sığorta məhsullarına diqqət yetirmək əvəzinə, yalnız konkret məhsullar üzrə satış strategiyaları hazırladıqları müşahidə edilir.

Qlobal miqyasda bir çox brokerin uğurlu rəqəmsal kampaniyalarla məqsədəuyğun müştəri qazanma fəaliyyətləri həyata keçirdiyi müşahidə edilir. Eyni zamanda, ənənəvi satış kanalları olan vasitəçilərin müştərilərinə rəqəmsal alətlərlə xidmət göstərməsinə şərait yaradaraq istehsallarını artıra bilən bu brokerlər, şübhəsiz ki, dünyada ən çox müşahidə edilən rəqəmsal sığorta təşəbbüsləridir. Bütün fərdi və korporativ məhsulları öz müştərilərinə satmaqla yanaşı, xüsusi məhsullara (heyvan sığortası, səyahət sığortası və s.) diqqət yetirən bu təşəbbüslərin innovativ versiyalarının sayı sürətlə artır. Ümumiyyətlə innovativ məhsullara diqqət yetirən və ya ənənəvi məhsulları innovativ yardım xidmətləri və müştəri təcrübəsi ilə zənginləşdirən bu tip vasitəçilər sığorta şirkətlərinin rəqəmsal həll tərəfdaşı olmaq iddialarının bəzilərinin mühüm dəstəkçiləri kimi özlərinə yer tapa bilərlər (2,s.65).

Sığorta sektorunda rəqəmsallaşmanın mümkün təsirlərinə işıq salmaq üçün araşdıra biləcəyimiz bir çox qlobal startap, layihə və ya kampaniya var. Tədqiqatımızın məhdudiyyətlərinə görə, yalnız bir çərçivə çəkmək üçün kifayət qədər qeyd edəcəyimiz nümunələr, bir çox oxşar versiyaları ilə Azərbaycanın Sığorta sektorunda da mövcuddur. Qlobal nümunələrlə müqayisədə bu vəziyyət təhlil edildikdə, Azərbaycan Sığorta Bazarı aktorlarının innovativ biznesin inkişafı prinsiplərinə kifayət qədər dəyər verdiyini ortaya qoyur. Bu sayədə ortaya çıxan xidmət keyfiyyəti, müştərilərinə qlobal miqyasda rəqəmsal müştəri səyahətini yaşamaq fürsəti təqdim edir. Nümunə şirkətləri və tətbiqlər aşağıdakılardır:

Bought by Many və ya Many Pets. Tam rəqəmsal müştəri səyahətini təklif edən şirkət yalnız ev heyvanlarının sığortası məhsulları satır. Böyük Britaniyada xidmətə başlamış və indiyədək bir çox mükafatlar almışdır. Müştəri portfelini sürətlə genişləndirən rəqəmsal broker kimi şirkət müştəriyə uyğun rəqəmsal interfeysi və innovativ yardım xidmətləri ilə rəqabət aparan broker və sığorta şirkətlərindən fərqlənir. Sığortalılarına 24/7 pulsuz səyyar baytarlıq məsləhət xidmətləri göstərən şirkət bütün zərər bildirişləri və dəymiş ziyanın ödənilməsi proseslərini rəqəmsal vasitələrlə həyata keçirir.

By Miles. Yalnız avtomobil sığortasına diqqət

yetirən Miles təşəbbüsü özünü getdikcə ödə prinsipi ilə fəaliyyət göstərən sığorta brokeri kimi təqdim edir. Müştərilərin park edərkən qarşılaşa biləcəkləri risklərlə bağlı sabit bir sığorta haqqının ödənilməsi ilə başlayan sığorta müddətində müştərilər getdikləri məsafəyə bərabər sığorta haqqı ödəyirlər. Bu yolla nadir hallarda istifadə olunan avtomobillər üçün daha aşağı sığorta haqqı ödənilə bilər. Sistemin iş prinsipi ağıllı yeni nəsil nəqliyyat vasitələrini internet vasitəsilə birləşdirmək və ya nəqliyyat vasitələrinə məsafə ölçən cihaz əlavə etməkdir. Beləliklə, müştərilərin avtomobildən istifadə məlumatları haqqında ətraflı məlumat əldə etmək olar. Bütün müştəri səyahəti rəqəmsal tətbiqlərlə təmin edilir və qiymətlərin şəffaflığı ön plandadır (3, s.89).

Covax. Covax kiber risklərin proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi üzərində işləyən texnologiya şirkətidir. Xüsusilə kiber risklərə qarşı inkişaf etdirilən sığorta məhsullarının anderraytinq proseslərində məsləhət xidmətləri göstərən şirkətin məhsulları bir çox sığorta şirkəti və brokerlər tərəfindən aktiv şəkildə istifadə olunur. Mümkün kiberrisklərin aşkarlanması və bu istiqamətdə qiymətlərin müəyyən edilməsi üçün lazımi məlumatları təmin edən şirkət kiber sığortaya tələbatın sürətlə artması ilə iş sahələrini sürətlə artırır.

Cuvva. Cuvva şirkəti By Miles kimi, avtomobil sığortası məhsullarında xidmət göstərən, getdikcə ödəmə prinsipinə əsaslanan sığorta brokeridir. Tam rəqəmsal interfeysi sayəsində qüsursuz rəqəmsal müştəri səyahəti vəd edən şirkət, öz mobil tətbiqi vasitəsilə siyasətin satınalma və sığorta proseslərini idarə edir. Şirkət innovativ xidmət göstərməklə avtomobil sürərkən mobil tətbiqi vasitəsilə avtomobilin sürətini hesablayır və sürətin aşağı olması halında sığortalıya müxtəlif endirimlər təklif edir (5, s.87).

Neos. Neos, ağıllı ev texnologiyaları və ev sığortası məhsullarına yönəlmiş bir sığorta təşəbbüsüdür. Satın alınan paket daxilində kameralar, hərəkət sensorları və tüstü detektorları kimi bir çox avadanlıqları sığortalılara çatdıran Neos, bir çox riskin qarşısını alan xidmətlər təqdim etməyi hədəfləyir. Bu istiqamətdə mümkün oğurluq və ya yanğın, su basması və s. kimi risklərin qarşısını almaq üçün məlumat toplayan Neos bu məlumatlardan qiymət və profilaktik sığorta fəaliyyətlərində istifadə etmişdir. Şirkət rəhbərliyinin verdiyi strateji qərarlara uyğun olaraq mənzil sığortası bazarından çıxan Neos, inkişaf etdirdiyi smart rəqəmsal texnologiyalar sayəsində prioritet xidmətlər göstərməyə davam edir.

Superskript. Superskript kiçik və orta biznesin sığorta ehtiyaclarını əhatə edir; xidmət proseslərini ənənəvi satış kanallarından daha sadə şəkildə qarşılamaq məqsədi ilə rəqəmsal mühitdə qurulmuşdur. Rəqəmsal işgüzar davranışları sayəsində potensial müştəriləri kateqoriyalara ayırır, mümkün sığorta ehtiyacları barədə müştəriləri məlumatlandırır və fərdi təkliflər vermək üsullarından istifadə edir (7,s.90).

Rəqəmsal Müştəri səyahətini müzakirə etdiyimiz çərçivədə Azərbaycanın sığorta sektorunu təhlil etdiyimiz araşdırmamızda qlobal nümunələr işığında sığorta sektorunda rəqəmsallaşmanın yaratdığı inkişaflara diqqət yetirdik. Rəqəmsal fonda kommersiya strategiyaları yaradan bir çox yenilikçi qlobal şirkətlər və onların strategiyaları araşdırılır. Bütün innovativ sığorta layihələri, kampaniyaları və təşəbbüsləri araşdırılarsa, tədqiqatın əhatə dairəsi aşacağından, misallar müxtəlif sahələr və iş üsullarını izləyən və gələcəyə işıq tutan şirkətlərlə məhdudlaşır. Tədqiqatın vahid yanaşmasına uyğun olaraq; Sığorta sektorunu gözləyən rəqəmsal müştəri səyahətinin, sənayedə yaradılacaq yenilikçi araşdırmalar və təşəbbüslərlə bir addım daha irəliyə aparılacağı qiymətləndirilir. Bu baxımdan, qlobal nümunələri ilə tərtib edilmiş çərçivəyə əsasən, Azərbaycanın sığorta sektorunda rəqəmsallaşmanın artan sürətlənməsi istiqamətində inkişafların başvermə ehtimalının yüksək olduğu hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ataşov B.X., Ələkbərov Ə.Ə., Xudiyev N.N. "Sığorta işi". Dərslik. 2018, Bakı: "Kooperasiya" nəşriyyatı, 416 s.

2. Azərbaycan Respublikasının sığorta sahəsini tənzimləyən normativ hüquqi aktları Toplusu. 2012, Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 110 s.

3. Xankişiyev B.A. "Sığorta fəaliyyətinin əsasları". Dərs vəsaiti. 2006, Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 274 s.

4. Козлова О.Н., Котова О.Н. Павловская Е.В. Использование новых каналов сбыта для повышения эффективности работы страховой компании // Вестник ВолГУ. Серия 3. Экономика. Экология. 2017. Т. 19 №2. С. 108-116

5. Щербакова Н.В., Ильиных Ю.М. Страхование в эпоху цифровых и интернет-техноло-

гий // Экономика Профессия Бизнес. 2019. №1. С. 83-86

6. Bohnert, Alexander, Fritzsche, Albrecht, and Gregor, Schirley. (2019) "Digital agendas in the insurance industry: the importance of comprehensive approaches." The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice 44 (1): 1–19

7. Cole, S., 2015, Overcoming Barriers to Microinsurance Adoption: Evidence from the Field, Geneva Papers on Risk and Insurance—Issues and Practice, 40(4): 720–740.

8. Eling, M. and M. Lehmann, 2018, The Impact of Digitalization on the Insurance Value Chain and the Insurability of Risks, Geneva Papers on Risk and Insurance—Issues and Practice, 43(3): 359–396.

XÜLASƏ

Rəqəmsallaşdırılmış sığorta sektorunda qlobal çərçivədə baş verən innovativ transformasiyanı sığorta şirkətləri, paylama kanalları və yardım şirkətləri baxımından nəzərdən keçirmək düzgün olardı. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd sığorta şirkətlərinin məhsullarını bazara çıxarmaq və bu kommersiya funksiyasından sonra komisyon gəliri əldə etmək olan paylama kanallarını, müasir şəraitdə sığorta xidmətləri bazarında rəqəmsal xidmətlərin tətbiqinin cari vəziyyətinin təhlilini aparmaqdır.

Açar sözlər: *sığorta, rəqəmsal xidmət, bazar, rəqəmsallaşma.*

РЕЗЮМЕ

Было бы уместно рассмотреть инновационную трансформацию, происходящую во всем мире в цифровом страховом секторе, с точки зрения страховых компаний, каналов сбыта и компаний поддержки. Основной целью написания статьи является анализ текущей ситуации применения цифровых сервисов на рынке страховых услуг в современных условиях, каналов сбыта, которые используются для сбыта продуктов страховых компаний и получения комиссионного дохода после выполнения этой коммерческой функции.

Ключевые слова: *страхование, цифровой сервис, рынок, цифровизация.*

SUMMARY

It would be appropriate to consider the innovative transformation taking place globally in the digitalized insurance sector from the perspective of insurance companies, distribution channels and support companies. The main purpose of writing the article is to analyze the current situation of the application of digital services in the market of insurance services in modern conditions, the distribution channels that are used to market the products of insurance companies and receive commission income after this commercial function.

Keywords: *insurance, digital service, market, digitization.*

UOT 005.94

LOYALLIQ İNSAN KAPİTALININ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

RAKİM HAQVERDİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant

E-mail: rm.hagverdiyev@gmail.com

İşçilərin loyallıqları – müvafiq olaraq işçilərin öz təşkilatlarına olan bağlılığı və həmin təşkilatda işləməkdən zövq alma, kollektiv münasibətdən məmnunluq dərəcəsini ifadə edir. Loyallıq bir işçinin işlədiyi şirkətdə daha uzun müddət qalmasına, öz fəaliyyətində daha çox məhsuldar olmasına, özünün işinə və eləcə də həmkarlarına müsbət münasibət bəsləməsinə gətirib çıxaracaqdır. İşçilərin sədaqətinə işdən məmnunluq, müsbət şirkət mədəniyyəti, gəlirin qənaətbəxş və ədalətli şəkildə bölüşdürülməsi, hebalə karyerada böyümə və tərəqqi imkanları, rəhbərlər və həmkarları ilə aralarında olan münasibətlər kimi müxtəlif amillər təsir edə bilər. Güclü işçi loyallıq mədəniyyətinə malik olan şirkətin sabit və məhsuldar işçi qüvvəsi, aşağı işçi dövriyyəsi və müsbət bazar reputasiyası olma ehtimalı daha yüksəkdir.

Artemova və Nesterenko (2022) öz elmi məqalələrində qeyd edirlər ki, kadrların loyallığı sistemi məhz formalaşma və tərəqqinin rasional təşkilini tələb edən bir mürəkkəb struktura əsaslanmaqdadır. İşçilərin loyallıq sistemlərinin tərəqqisi məhz işçi qüvvəsi üzvlərinin daxili motivlərinə adekvat olan sövqedici metod və vasitələrdən effektiv istifadə ilə əlaqəli zamanında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi zərurətindən irəli gəlməlidir [1, s.89].

Ulyanova və İvoşenko (2022) öz elmi məqalələrində qeyd etmişlər ki, bir təşkilatın müştərilərinin həmin təşkilata olan loyallıqları məhz həmin təşkilatın personalının loyallığından asılıdır. Bu müəlliflərin yanaşmalarına görə, əgər təşkilatlar müştərilərinin loyallıqlarını artırmaq istəyirlərsə, o zaman menecerlər, ilk növbədə, təşkilatın işçilərinin loyallıqlarının yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirməlidirlər [2, s.43].

Usova (2023) öz işində vurğulamışdır ki, loyallığı təşkilatda insan kapitalı göstəricisi kimi yüksəltmək üçün təşkilatların menecerləri daim işçilərini motivasiya sistemini təkmilləşdirməlidirlər [3, s.76].

Xarskiy loyallığın aşağıda qeyd edilən bir neçə səviyyəsini müəyyən etmişdir (Sxem 1) [4]:

Sxem 1. Xarskiyin loyallıq səviyyələri şkalası

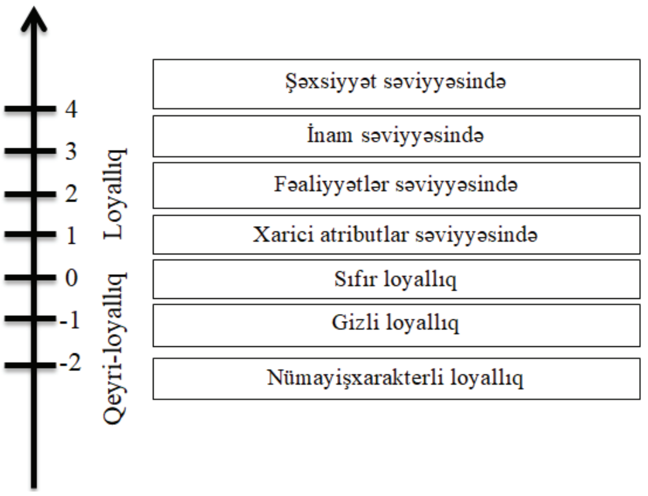

Mənbə: Sxem "[4]" məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı sxemdən aydın olur ki, bir təşkilatda həm loyal olan işçilər də var, həm də özünü təşkilata aid hiss etməyənlər də. Təşkilata loyal olmayan işçiləri müəyyən etmək olduqca zəruridir, çünki onlar şirkətə mənfi təsir göstərirlər. Burada işçilərin qiymətləndirilməsi işəgötürənlərə kömək edir.

Xarlamova qeyd edir ki, təşkilatda personalın loyallığı məhz "işçilərin təşkilata bağlılığı, fərdi maraqlarını təşkilatın maraqları ilə eyniləşdirilməsi, təşkilatın uğur qazanması üçün daha çox səy göstərməyə çalışmasıdır [5, s.110]".

Bundan əlavə, Meyer (2020) təsirli öhdəlik, normativ öhdəlik və davamlılıq öhdəliyindən ibarət üç komponentli təşkilati öhdəlik modelini işləyib hazırlamışdır [6, s.67]. Onun fikrincə, təşkilata affektiv loyallıq və bağlılıq məhz emosional bağlılığa, normativ öhdəlik təşkilatda işləməyə davam etmək üçün qəbul edilən öhdəliyə, təşkilatda uzunmüddətli qalmaq qərarı isə təşkilatdan ayrılma ilə bağlı qəbul edilən xərclərə aiddir. Affektiv loyallıq fərdlərin əsas psixoloji ehtiyaclarını ödəyir, bu da onları işlərini yenidən qurmağa sövq edə bilər.

Bu günə qədər işçilər üçün çoxlu müxtəlif loyallıq proqramları mövcuddur. Onları əsas bir neçə qru-

pa bölmək olar [7, s.54]:

1) maddi həvəsləndirmələr ən populyardır və müxtəlif alt növlərə malikdir (rüblük bonuslar, endirim çekləri, qismən tariflər);

2) qeyri-maddi həvəsləndirmələr liderliyi həvəsləndirmək yolu ilə işçilər arasında muxtariyyət, səriştə, əlaqə və əhəmiyyət kimi kadr ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş fəaliyyətləri əhatə edir;

3) iş üçün əlverişli şəraitin yaradılması. Bu bənd bütün təhlükəsizlik standartlarına uyğunluğu və işçilərin estetik ehtiyaclarının ödənilməsini əhatə edir.

Şirkətdə kadr loyallıq sisteminin nə dərəcədə effektiv olduğunu qiymətləndirmək üçün mövcud loyallıq proqramının hərtərəfli qiymətləndirilməsini aparmaq lazımdır. Şirkət öz işçiləri üçün müxtəlif fəaliyyətlər təklif etmirsə, loyallıq proqramının həyata keçirilməsini diqqətlə planlaşdırmaq lazımdır. Hazırlıq mərhələsi proqramın nə dərəcədə uğurlu olacağını, hansı qaydalara uyğun işləyəcəyini, işçilərin fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün hansı qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə ediləcəyini, gəlirlər-xərclər komponentlərinin hansı informasiyaların əsasında hesablanacağını anlamağa imkan verəcək [10,s.78].

Kapital Bank ASC – Azərbaycanın bir nömrəli bankı olmaqla yanaşı, həm də ən iri holdinqlərdən sayılan "Paşa Holdinq"in nəzdində olan aparıcı maliyyə qurumlarından biridir. Tədqiqatın Kapital Bank ASC üzərindən araşdırılmasının əsas səbəbi onunla əlaqəlidir ki, təşkilat son illərdə insan resursları sahəsində kifayət qədər uğurlu təcrübə əldə etsə də, son dövrdə işçilərin sayında kəskin azalma baş verməkdədir [9,s.55]. 2021-ci ilin yayı-2022-ci ilin ortaları burada işçi sayı sürətli artım dinamikası göstərsə də, son dönəmlərdə təşkilatda işçilərin sayında ciddi azalma müşahidə edilməkdədir. Bu tendensiyanın kəskin fərqləndiyi şöbələrdən biri də məhz "Satış kanalları" şöbəsidir. Məhz buna görə də, adıçəkilən şöbədə işçilərin loyallıqlarının əsas göstəriciləri təhlil edilmişdir.

Loyallıq, yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, təşkilatda insan kapitalının keyfiyyətinin mühüm göstəricisidir. İşçilərin şirkətə loyallığı məhz müvafiq təşkilatın müvəffəqiyyətli qısa və uzunmüddətli fəaliyyətini proqnozlaşdıra bilər.

Tədqiqatlar göstərdi ki, loyal işçilər daha az loyal işçilərlə müqayisədə daha yüksək iş məmnuniyyətinə, işə cəlb olunma və təşkilati öhdəliklərə malik olurlar. Bunun səbəbi, onların təşkilatlarını töhfələrini qiymətləndirən, böyümə və inkişaf üçün imkanlar təmin edən və müsbət təşkilatçılıq mədəniyyətinə malik bir yer kimi qəbul etmələridir [8,s.32].

Kapital Bankın "Satış kanalları" şöbəsinin işçiləri arasında loyallıqla bağlı sorğu keçirilmişdir. Sorğu Google Form linki vasitəsilə həyata keçirilmişdir və link 73 nəfərə göndərilmişdir. Onlardan 58 nəfər sorğuda iştirakla bağlı müsbət cavab vermişdir. Sorğuya 50 cavab gəldikdən sonra sorğu dayandırılmış və sorğu linki bağlanmışdır.

Sorğuda işçilərə aşağıdakı suallar verilmişdir. Keçirilən sorğudakı suallara verilə bilən mümkün cavablar "bəli", "əmin deyiləm" və "xeyr"dir.

1. Təşkilatda gördüyünüz işdən və təşkilatda işləməkdən məmnunsunuzmu?

2. Özünüzü korporativ ailənin bir üzvü kimi hiss edirsiniz?

3. Rəsmi maaşınız və digər həvəsləndirici maddi ödənişlər sizi qane edirmi?

4. Rəhbərliklə münasibətləriniz sizi qane edirmi?

5. Qeyri-maddi motivasiya vasitələri sizin üçün qənaətbəxşdir mi?

6. Karyeranızla bağlı uzunmüddətli proqnozlarınız bu təşkilata aiddirmi?

7. Digər təşkilat tərəfindən daha yaxşı bir təklif edilərsə, iş yerinizi tərk etməyə hazırsınızmı? Nəticələr aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 1. Sorğu sualı №1 nəticələri

Cavab	Statistika
Bəli	31 nəfər (62%)
Əmin deyiləm	12 nəfər (24%)
Xeyr	7 nəfər (14%)

Mənbə: Cədvəl sorğu araşdırması nəticəsində müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Göründüyü kimi, müvafiq şöbə əməkdaşlarından 31 nəfər, yəni 62% personal razılığını bildirmişdir. 12 nəfər əmin deyildir və 7 nəfər neqativ cavab vermişdir.

Rəhbərliklə münasibətə gəldikdə, görə bilərik ki, əksər əməkdaşların rəhbərliklə münasibətləri o qədər də qənaətbəxş deyildir ki, bu da məhz lider sistemli idarəetmədən daha çox rəhbər sistemli idarəetmənin üstünlük təşkil etməsinə görədir.

Qeyri-maddi motivasiya kifayət qədər qənaətbəxşdir və 6-cı suala nəzər yetirdikdə isə görə

bilərik ki, respondentlərin 82%-i öz karyera gələcəklərini məhz bu təşkilatda görürlər. Bu, olduqca müsbət haldır.

Lakin sonuncu suala nəzər saldıqda isə görə bilərik ki, 9 nəfər daha yaxşı şərtlər vəd edən təşkilatda işə düzəlməyə razıdır, 8 nəfər isə əmin deyil. Demək ki, işçilərin loyallıqlarını artırmaq üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər aşağıdakılardır:

- Lider yönümlü idarəetmə sisteminə keçid;
- Maddi həvəsləndirmə metodlarını yenidən nəzərdən keçirmək;
- Təşkilat üzvləri ilə ayrı-ayrılıqda fərdi olaraq görüşlər təşkil edib fərdi ehtiyaclarını müəyyən etmək.

İşçilərin təşkilatın həyatına cəlb edilməsi təşkilatın məqsədinə çatmağın əsas yoludur. Beləliklə, loyallığın insan kapitalının əsas keyfiyyət göstəricisi kimi yüksəldilməsi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə, zənnimcə, daha məqsədəuyğun olardı:

1. Sosial proqramlar, güzəştlər və imtiyazların tətbiqi. Aylıq mobil rabitə (danışıq və internet), təşkilat hesabına günorta yeməyi, səmərəli tibbi sığorta (məsələn, ailə üzvlərinə də imtiyazlar verən) bunlara misal ola bilər. Burada əsas məqsəd insan ehtiyaclarının elə bir şəkildə ödənilməsidir ki, işçilər daha səmərəli şərtlər təklif edən şirkətlərə yönəlməsinlər.

2. Müsabiqələr və təşəbbüslərin təşviqi. Bu müsabiqələrin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işçilər sənədlərdə, müqavilələrdə əks olunan stabil gəlir və bonuslardan əlavə maddi və qeyri-maddi motivasiya əldə edə bilirlər və bunun üçün rəqabətə girirlər. Rəqabət həm təşkilat üçün səmərəli nəticələr əldə etməyə kömək edir, həm də işçilərin fəaliyyətlərini maraqlı etdiyi üçün onları təşkilata daha çox bağlayır.

3. Korporativ istirahət. Müasir biznesdə loyallığı yüksəltməyin bu yolu olduqca populyardır, çünki, təşkilat üzvləri ilə birgə və təşkilat hesabına olan tətil vasitəsilə işçilər arasında kommunikasiya yaxşılaşır. Məhz bu kommunikasiya onların sosial ehtiyaclarını ödəyə bildiyi üçün işdə olan problemləri unutduraraq işçiləri daha çox inkişafa yönəlik inkişaf etdirir, hansı ki, bu da öz növbəsində onların uzunmüddətli karyera planlamalarını məhz həmin təşkilatda etmələrinə gətirib çıxarır.

4. İşçinin fərdi ehtiyaclarını vurğulamaq. Bu, şirkətin hər bir əməkdaşına ayrıca diqqətin göstərilməsinə əsaslanır.

6. Karyera imkanlarının şaxələndirilməsi.

Beləliklə, loyallıq məhz işçinin işlədiyi təşkilata bağlılığını, o təşkilata olan münasibətini, özünü həmin təşkilatda tanımasını və uzunmüddətli perspektivdə görməsini, ona verdiyi dəyəri başa düşməsini xarakterizə edən ən mühüm göstəricidir. İşçilərin təşkilata loyallıqlarının səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, onların fəaliyyətləri və performansları da bir o qədər yüksək və səmərəli və öz növbəsində təşkilatın göstəriciləri də yüksək olar.

Ümumilikdə, təşkilatda loyallıq proqramının həyata keçirilməsi məhz yeni işçilərin işə götürülməsi və təşkilati mühitə uyğunlaşdırılması xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq, eyni zamanda dövriyyə sürətini də artıracaqdır. Beləliklə, loyallıq proqramının həyata keçirilməsinin effektivliyi aşağıdakılara səbəb olacaqdır:

- işçilərin şirkətdə işləməkdən məmnunluq hissinin formalaşdırılması;
- işçilərin təşkilata bağlılıqlarının, yəni loyallqlarının artırılması;
- işçilərin fiziki sağlamlığının yaxşılaşdırılması;
- şirkətdə əlverişli sosial-psixoloji iqlimin formalaşdırılması;
- ödənişlərin verilməsi və qeyri-maddi motivasiyanın icra edilməsi prosedurlarının idarə edilməsi üçün əmək və vaxt xərclərinin minimuma endirilməsi.

Yuxarıda göstərilənlər təşkilat işçilərinin motivasiyası və loyallıqları arasındakı əlaqənin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyini vurğulayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Артемова Е.И., Нестеренко М.А. "Лояльность персонала как элемент глобальной системы менеджмента организации". Естественно-гуманитарные исследования, (39 (1)), 2022, с.19-24.

2. Ульянова А.С., Иващенко Н.С. "Взаимосвязь понятий «лояльность персонала» и «лояльность клиентов»: сущность и методы исследования". Вектор, 2022, с.1-5.

3. Усова Е.А. "Актуальные методы повышения лояльности персонала организации". Самарский национальный исследовательский университет имени академика Королева, 2023, с.154-158.

4. Харский К.В. (2003), "Благонадёжность и лояльность персонала". Питер, 488 с.

5. Харламова Н.Д. "Современные методы формирования и повышения лояльности персонала" Профессиональная ориентация, 2018, (1), с.151-154.

6. Meyer J.P. "Design and Application of Employee Engagement Surveys." Employee Surveys and Sensing. Oxford University Press, 2020, p.86-97.

7. Царева Н., & Литвиненко Е. "Лояльность персонала: Диагностика и инструменты формирования". Вестник Академии Знаний Учредители: Общество с ограниченной ответственностью" Академия знаний", (52), с.299-305.

8. Saputra F., Mahaputra M.R. "Effect of job satisfaction, employee loyalty and employee commitment on leadership style (human resource literature study)." Dinasti International Journal of Management Science, 3(4), 2022, p.762-772.

9. Aristana I.N., Arsawan I.W., Rustiarini N.W. "Employee loyalty during slowdown of Covid-19: Do satisfaction and trust matter?" International Journal of Tourism Cities, 8(1), 2022, p.223-243.

10. Cachón-Rodríguez G., Blanco-González A., Prado-Román C., & Del-Castillo-Feito C. "How sustainable human resources management helps in the evaluation and planning of employee loyalty and retention: Can social capital make a difference?" Evaluation and Program Planning, 95, 2022, p.102171.

XÜLASƏ

Bu məqalədə loyallıq faktoru insan kapitalının əsas keyfiyyət göstəricisi kimi nəzərdən keçirilir. Loyallıq göstəricisi son dövrlərdə təşkilatlarda insan resurslarının idarə edilməsində, habelə işçilərin karyera planlamasında əhəmiyyətli rol oynayan əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri olmuşdur. Artıq menecerlər, insan resursları mütəxəssisləri və liderlər işçiləri qiymətləndirərkən, onların səriştə, bacarıq və bilikləri, habelə performansları ilə yanaşı (bəzən hətta bunlardan daha öndə) işçilərin loyallığını da qiymətləndirmə meyarlarına daxil edirlər. Günümüzdə bir çox müxtəlif təşkilatlarda əməkdaşların loyallığının təşviqi məsələsi aktual məsələdir.

Açar sözlər: *loyallıq, insan kapitalı, Kapital Bankda loyallıq, işçilərin loyallığı.*

ABSTRACT

In this article, the loyalty factor is considered as the main quality indicator of human capital. Loyalty indicator has recently become one of the main quality indicators that play an important role in the management of human resources in organizations, as well as in the career planning of employees. When managers, HR professionals and leaders evaluate employees, they include their competence, skills and knowledge, as well as their performance, along with (and sometimes even more than) employee loyalty. Today, the issue of promoting employee loyalty is a pressing issue in many different organizations. But many employers are torn between the choice of increasing the loyalty of existing staff and hiring an employee with a loyalty score.

Key words: *loyalty, human capital, Loyalty in Kapital Bank, employee loyalty.*

РЕЗЮМЕ

В данной статье фактор лояльности рассматривается как основной показатель качества человеческого капитала. Показатель лояльности в последнее время стал одним из основных показателей качества, играющих важную роль в управлении человеческими ресурсами в организациях, а также в планировании карьеры сотрудников. Когда менеджеры, HR-специалисты и лидеры оценивают сотрудников, они учитывают их компетентность, навыки и знания, а также их производительность, а иногда даже больше, чем лояльность сотрудников. На сегодняшний день вопрос повышения лояльности сотрудников является актуальным во многих различных организациях.

Ключевые слова: *лояльность, человеческий капитал, лояльность в Kapital Bank, лояльность сотрудников.*

UOT 332.122

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN BƏRPASINDA KOB-LARIN POTENSİAL ƏHƏMİYYƏTİ

PƏRVANƏ SƏMƏDZADƏ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: pervane.samedzade@gmail.com

Ermənistanın ölkəmizə və xalqımıza qarşı zorakılığı, 30 il davam etmiş işğalı nəticəsində rayonlarımız və ərazilərimiz, yaşayış yerləri, dövlət mülkiyyəti və şəxsi mülkiyyətlərlə yanaşı, bir çox infrastruktur obyektləri dağıdılmış, tamamilə istifadəsiz vəziyyətə salınmışdır. Qalibiyyətli 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin, daxili işlər və təhlükəsizlik orqanlarının, mina təmizləmə əməliyyatları orqanlarının gördüyü işlər, o cümlədən təbii sərvətlərin bərpası, habelə yol tikintisi ilə bağlı fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi, azad edilmiş ərazilərdə təşkilatlanma başladı (1, s.89).

Ötən ildən başlayaraq həmin əməliyyatların növbəti dövrlərdə daha geniş miqyasda aparılması, doğma yurd-yuvasına qayıdan sakinlərimizin yaşayış və təsərrüfat fəaliyyəti üçün şəraitin təşkili, maliyyə əməliyyatlarının aparılması tələb olunur. Eyni zamanda, döyüş meydanından kənarda yerləşən və düşmən silahlı qüvvələrinin davamlı atəşinə məruz qalan yaşayış məntəqələrində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, infrastruktur obyektlərinə, sahibkarlıq müəssisələrinə dəymiş ziyanın dövlət vəsaiti hesabına ödənilməsi təşkil edilir. Eyni zamanda, dövlət hərbi qulluqçular və şəhid ailələrinin maddi dəstək layihələrinin işlənib hazırlanması, onların icbari tələblərinin sığortalanması, fiziki, dərman və digər sosial xərclərin ödənilməsinə diqqət yetirəcək. Buna uyğun olaraq, dövlətin maliyyələşdirmə strategiyası üzrə, xüsusən də azad edilmiş yerlərdə görüləcək işlərin stimullaşdırılması üçün müvafiq maliyyə resursları təmin edilir. Mərkəzləşdirilmiş icma ilə yanaşı, azad edilmiş ərazilərdə görüləcək işin səmərəliliyinin gücləndirilməsinə yönəlmiş hər bir mülahizə Strateji Əməliyyat Proqramı çərçivəsində təkbaşına qavrayış əsasında həyata keçiriləcək.

Ərazinin müasir şəhər proqramlaşdırma anlayışına əsaslanan ən yüksək səviyyəli modernizasiya vasitələri ilə yenidən qurulması və eyni zamanda, azad edilmiş rayonlarda adekvat alternativ enerji mənbələrinə çıxış imkanları, ərazinin "yaşıl zona"ya çevrilməsi gözəl zərurətdir.

Nəticədə, qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, ölkənin rayon və regionları "Ağıllı şəhər", "Ağıllı kənd" qavrayışı əsasında yenidən qurulacaq. Bu da öz növbəsində agentliklər üçün işlərin görülməsini və həmin ərazidə turizmin hər bir üslubunun ən yüksək səviyyədə təkmilləşdirilməsini təmin edəcəkdir. Dövlət hesabından həmin məqsədlər üçün toplanan vəsaitlərlə yanaşı, daxili müəssisələrin təsirinin artırılması, digər investorların, xüsusilə də xarici investorların cəlb edilməsi ilə yanaşı, müvafiq şəkildə öz töhfəsini verəcəkdir. Bir qayda olaraq, azad edilmiş ərazilərimizin vahid qavrayış əsasında bərpası Azərbaycanın maliyyə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olacaq (5, s.89). Bu sahələrin bərpası Azərbaycan bazarında müsbət rol oynayacaq və iqtisadi yüksəlişə töhfə verəcək. Qarabağın bərpası proseduru çoxşaxəli olduğundan təkcə həmin ərazilərdə deyil, həm də ümumi iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin yaxşılaşdırılması üçün müasir imkanlar yaranacaq. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.02.2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafına dair Milli Prioritetlər"də azad edilmiş ərazilərə Böyük qayıdış müşahidə olunub. Azərbaycan hökumətinin qərarına uyğun olaraq Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda iqtisadiyyatın 1-ci qrafikdə əksini tapmış aşağıdakı prioritet sahələrinin inkişaf etdirilməsi qərara alınıb.

Qrafik 1. Qarabağda prioritet sektorlar

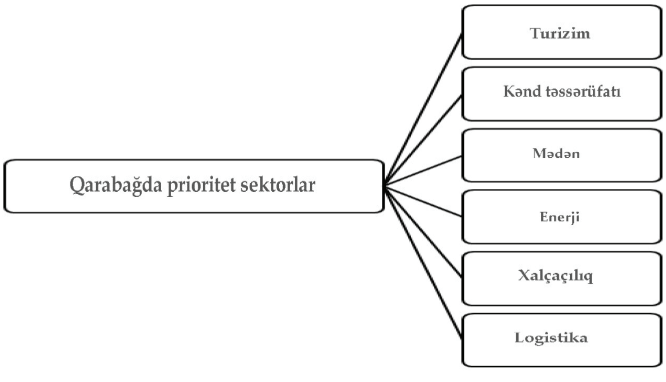

Qrafik 1-də göstərilən iqtisadi fəaliyyətin əsas istiqamətləri kiçik və orta biznesin iri müəssisələri-

nin aktiv birləşməsini əhatə edir. Qarabağda mədən sənayesinin ağır sənaye sahəsi kimi inkişafı zəngin təbii sərvətlərin, müasir texnologiyaların və peşəkar mütəxəssislərin olmasını tələb edir. Eyni fikri enerjinin inkişafı haqqında da demək olar. İnkişaf etmiş ölkələrin xarici şirkətlərinin təcrübəsi göstərir ki, burada həm iri, həm orta, həm də kiçik müəssisələr səmərəli əməkdaşlıq edə bilərlər.

Kənd təsərrüfatı istehsalı mahiyyətcə spesifikdir. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda həm geniş düzənliklər, həm də dağlıq ərazilər geniş şəkildə birləşir. Düzənliklər müasir maşın istehsalının tətbiqi üçün yaxşı imkanlar yaradırsa, dağlarda kiçik və orta təsərrüfatların inkişafı üçün daha çox imkanlar var.

Turizmin, logistikanın, sənətkarlıq istehsalının inkişafı burada tətbiq olunan texnologiyaların xüsusiyyətlərinə görə daha çox fərdi və ya kollektiv yaradıcılığın inkişafı üçün bir sahədir ki, bu da kiçik və orta sahibkarlıq şəraitində mümkündür (3, s.90).

Kiçik biznesin mühüm xüsusiyyəti müasir istehsal texnologiyalarını ənənəvi olanlarla birləşdirə bilməsidir. Bu, xüsusilə xalçaçılığın və digər xalq sənətkarlığının inkişafında, kiçik tikililərdə və fərdi yaşayış evlərində tikinti-təmir işlərində, ictimai yerlərin abadlaşdırılmasında, mədəni-əyləncə tədbirlərinin keçirilməsində özünü büruzə verir (4, s.70).

KOB-ların azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının bərpasında iştirakının əsas istiqamətləri. 2020-ci ilin noyabrında Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda yerləşən Azərbaycanın tarixi torpaqları erməni işğalçılarına qarşı 44 günlük müharibədən sonra azad edilib. Bu torpaqlarda iqtisadiyyatı bərpa etmək kimi çətin problemləri həll etməyin vaxtı çatıb. Qarabağın maliyyə və sosial inkişafında azad edilmiş ərazilərin tarixi mövqeyi bərpa edilməlidir. Müasir sahə maliyyə əməliyyatlarının aparıcı seriyalarından biri olmalı və ölkənin digər sahələrinə uyğun təkmilləşmə səviyyəsinə malik olmalıdır. Ərazinin davamlı abadlaşdırılması iqtisadi tələbatın müvafiq təbii sərvət zənginliyi ilə təmin edilməsinə əsaslanacaq və əldə edilmiş tarixi mənzərə həmin rayonlara yararlı maliyyə fondlarını cəlb etməyə imkan verəcəkdir (2, s.78).

Faktdır ki, Azərbaycan Respublikasının azad edilmiş rayonlarında mərkəzləşdirilmiş qaydada məskunlaşanlar üçün tənzimləmə qərargahı, onun nəzdində katiblik və əlaqə funksiyalarını yerinə yetirmək, mühüm analitik və təşkilati motivasiya ilə təchiz etmək üçün Mərkəz yaradılmışdır. Mərkəzdə müxtəlif tipli 17 əməliyyat qrupu fəaliyyət göstərir. Məcburi Köçkünlərin Qarabağa deportasiyası ilə bağlı səmərəli qurumun filialında son zamanlar təmsil olunduğu akademik və təhsil məsələləri üzrə araşdırma aparan İşçi Qrup tərəfindən sistemli empirik tədqiqatlar həyata keçirilir. Bu tədqiqatlar münaqişədən sonrakı bərpanın proqramlaşdırılmasında və effektiv rol oynayacaq, çünki bütün bərpa vəzifələrinin qarşısında duran əsas vəzifə, həyati dəstək prosedurlarının və yaşayış infrastrukturunun yenidən qurulmasından əlavə, onların təmin edilməsi üçün əlverişli mühit yaratmaqdır.

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətini ilk növbədə Şəkil 1-də göstərilən altı əsas ixtisas sahəsi üzrə genişləndirəcək. İqtisadiyyatın mədənçıxarma və elektrik enerjisi sənayesi böyük investisiyalar və mürəkkəb texnologiyalardan istifadə tələb edirsə, kənd təsərrüfatı isə iri və kiçik müəssisələrin qarışıq birləşməsi, sonra turizm, logistika, xalçaçılıq, əksər məişət xidmətləri kiçik və orta müəssisələrin tam inkişaf edə biləcəyi sahədir. Məhz bu sahələrdə kiçik biznes çox güclü və səmərəli fəaliyyət göstərir (6, s.89).

Digər tərəfdən, bütün biznes layihələri, Azərbaycan Prezidentinin dediyi kimi, bizneslə dövlət müəssisələrinin sıx əməkdaşlığı əsasında, dövlət-özəl sahibkarlıq prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir. Kiçik və orta biznes üçün həm ABŞ-da olduğu kimi dövlət layihələrində, həm də iri özəl biznesin layihələrində onların fəal iştirakı üçün şərait yaradılmalıdır.

Beləliklə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri fəal şəkildə, yeni iş yerlərinin açılması, təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə bu regionun iqtisadiyyatının bərpasında və inkişafında böyük rol oynaya biləcəklər (5, s.20-21 s).

Qarabağda KOB-ların inkişafının əsas rəqibləri və onun qərarvermə yolları. Qarabağda kiçik və orta biznesin inkişafı bütün respublika üçün ümumi olan problemlərlə üzləşir. Respublikanın iqtisadi inkişafının xüsusiyyətlərindən biri iqtisadi potensialın regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanmasıdır. Ən böyük hissəsi Bakı və Abşeron rayonunun payına düşür. Məhz bu rayonda respublikanın əksər müəssisələri cəmləşib, sahibkarlığın inkişafı üçün ən əlverişli şərait yaradılıb. Bu, özünü kiçik və orta sahibkarlığın respublikanın regionları üzrə bölgüsündə göstərdi. Onların əksəriyyəti Bakı-Abşeron iqtisadi rayonunda cəmləşib.

Qrafik 2. Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin say strukturu

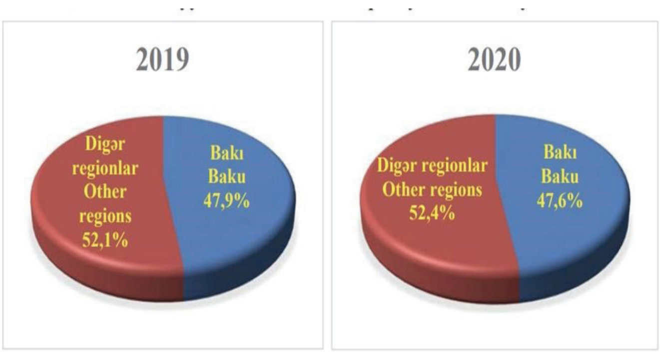

Mənbə: Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq | Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanda mikro, kiçik və orta sahibkarlıq. Bakı, 2021., s.14

Qrafik 2-dən göründüyü kimi, 2019-2020-ci illərdə respublikanın bütün kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin təxminən 48%-i Bakıda qeydiyyatdan keçib. Nəzərə almaq lazımdır ki, Bakı respublika ərazisinin təqribən 15%-ni, əhalinin isə 20%-ni təşkil edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında 2021-ci ilin əvvəlinə 1200-ə yaxın kiçik və orta sahibkarlıq subyekti qeydə alınmışdır ki, bu da respublikada bu müəssisələrin ümumi sayının 6%-ni təşkil etmişdir.

Kiçik müəssisələrin iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsü də son dərəcə qeyri-bərabərdir. Belə ki, respublikanın bütün kiçik müəssisələrinin 35%-dən çoxu tikinti, kənd təsərrüfatı və sənaye sahələrində çalışır. Respublikanın bütün kiçik və orta müəssisələrinin 65 faizi ticarət, ictimai iaşə və xidmət sahələri ilə məşğuldur. Bu, onların istehsalat sahəsində fəaliyyətlərini həyata keçirməkdə ciddi çətinliklərin olmasının sübutudur (7, s.76).

Kiçik və orta biznesin fəaliyyəti üçün obyektiv şəraiti xarakterizə edən dünyada tanınmış beynəlxalq mənbələrdən biri də Dünya Bankının "Doing Business" hesabatıdır. Bu hesabat submilli və regional səviyyədə 190 ölkədə və seçilmiş şəhərlərdə biznes təcrübələri və uyğunluğun obyektiv ölçülərini təqdim edir. Biznesin aparılması yerli firmalara tətbiq edilən tənzimləmə mühitinin bir neçə mühüm aspektlərini əhatə edir. O, tənzimləmə, biznesə başlamaq, tikintiyə icazələrin alınması, elektrik enerjisinin alınması, əmlakın qeydiyyatı, kreditlərin alınması, minoritar investorların müdafiəsi, vergilərin ödənilməsi, sərhədyanı ticarət, müqavilələrin icrası və müflisləşmənin həlli üzrə kəmiyyət göstəricilərini təqdim edir, həmçinin işçilərin işə götürülməsinin xüsusiyyətlərini ölçür (8).

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan digər məqam isə hüquqi şəxslər haqqında düşünəndə göz qabağındadır; qanunun icra mexanizmlərinə inam çatışmazlığı və ortaq çətin iş sahəsi. Müşahidədən belə görünür ki, iş adamlarının əksəriyyəti iqtisadi arqumentlərin ortaya qoyulmasında məhkəmələrdən qaçmağa can atırlar. Bundan əlavə, sonrakılar məhkəmə proseslərinin sakit səviyyəsinə işıq salmağa kömək edə bilər: effektiv sahibkarlara sübutlardan, proseslərin görünməyən təbiətindən, qeyri-rəsmi ödənişlərin təqdim edilməsi ehtimallarından, uzun əməliyyatlardan asılı olmayaraq tez-tez öz xeyrinə qərar qəbul etmələri tövsiyə olunur. Yuxarıda qeyd olunanlar iş adamlarını bütün prosedura girmək riskindən və uzunmüddətli perspektivdə özlərindən daha çox vəsait itirməkdən xilas olmaq üçün motivasiya etmək üçün bir araya gəlirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Abbasov F. X., (2015), "Dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf Azərbaycanın regionları: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər", Bakı, Nauka nəşriyyatı, 140 səhifə.*

2. *Əliyev Q., (2002), "Azərbaycanda kiçik və orta biznesin inkişafı haqqında", Bakı.*

3. *Əliyev Samir, "Dəyər Zənciri vasitəsilə KOB Maliyyəsinin İstifadəsində Azərbaycanın problemləri və imkanları", ADBI İş Sənədi Seriyası, №. 973 iyul 2019, 20-21 səh.*

4. *Qənbərov B.A., (2011), "Xidmət sektorunda kiçik və orta biznes", Minsk, "Hüquq və iqtisadiyyat", 220 s.*

5. *Vəliyev E., (2014), "Mövcud vəziyyətin müqayisəli təhlili Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafı", Bakı, "Çaşıoğlu", 429 səh.*

6. *Aliyev T.N. Directions for entrepreneurship development on the basis of advanced managements in Azerbaijan's territories liberated from occupation. Economic Growth and Social Welfare, Issue I, Baku, 2021, pp. 10-19.*

7. *https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5133*

8. *ttps://www.kolin.com.tr/tr*

XÜLASƏ

Kiçik və orta sahibkarlığın, ilk növbədə, istehsal sektorunda sosial həyatın əsas sahəsi kimi uğurlu fəaliyyət göstərməsi üçün onlara müvafiq şəraitin yaradılması zəruridir. Bir çox sosioloji tədqiqatlar burada ciddi çətinliklərin olduğunu göstərir. Respublikada kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Məqalədə hazırda işğaldan azad edilmiş Qarabağ ərazilərinin iqtisadiyyatının bərpası və inkişafı üçün onların istehsal prosesinə daxil edilməsi prosesi araşdırılır.

Açar sözlər: *Qarabağ, kiçik orta biznes, turizm, sahibkarlıq.*

РЕЗЮМЕ

Для того чтобы малые и средние предприятия, прежде всего в производственной сфере, успешно функционировали как основная сфера общественной жизни, необходимо создать для них соответствующие условия. Многие социологические исследования показывают, что здесь есть серьезные трудности. В республике реализуются необходимые меры по развитию малого и среднего предпринимательства. В статье рассматривается процесс включения освобожденных от оккупации карабахских территорий в производственный процесс для восстановления и развития их экономики.

Ключевые слова: *Карабах, малый и средний бизнес, туризм, предпринимательство.*

SUMMARY

In order for small and medium enterprises, first of all, in the production sector to operate successfully as the main area of social life, it is necessary to create appropriate conditions for them. Many sociological studies show that there are serious difficulties here. Necessary measures for the development of small and medium entrepreneurship are implemented in the Republic. The article examines the process of including the Karabakh territories liberated from occupation into the production process for the recovery and development of their economy.

Keywords: *Karabakh, small and medium business, tourism, entrepreneurship.*

UOT 338.48

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI ƏSAS KRİTİK MƏQAMLAR

QORXMAZ VƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: vliyevqorxmaz@gmail.com

Azərbaycanda müasir dünyada ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün, demək olar ki, sənaye qədər vacib olan turizm ölkə büdcəsinə çox ciddi töhfə verə bilər. Azərbaycan üçün turizm ölkənin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir nöqtədədir və hər gün edilən turizm sərmayələri ilə bu ölkədə dincələcək və səyahət edənlərə geniş imkanlar təqdim edir. Göygöl, Maral gölü, Azərbaycanın yaşıl təbiətində yerləşən Qobustan palçıq vulkanları, Bakı və Nabran rayonlarındakı qumlu çəmənliklər bu təbiətlə iç-içə olan ölkənin ən mühüm turizm məntəqələrindəndir.

Azərbaycanda turizmin inkişafında son illərdə nəzərəçarpacaq artım olduğunu bilsək də, onun milli iqtisadiyyat üçün həqiqətən də mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə mane olan bəzi çətinliklərlə üzləşir, indi onlardan bəzilərini təhlil edəcəyik.

Viza siyasəti. Azərbaycanın xaricdəki bəzi səfirliklərinin saytlarının məlumatına görə, Azərbaycana gəlmək üçün vizaya ehtiyacı olmayan doqquz ölkə var: Belarus, Çin, Gürcüstan, Monqolustan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Ukrayna və Özbəkistan. Bundan əlavə, Azərbaycanın beynəlxalq hava limanlarından birinə (Bakı, Gəncə və ya Naxçıvan) gələn Türkiyə və İsrail vətəndaşları birbaşa oradan viza ala bilərlər. Məlum səbəblərdən Ermənistan vətəndaşları Azərbaycan ərazisinə daxil ola bilmirlər. Bütün digər ölkələr üçün Azərbaycana gəlməzdən əvvəl viza tələb olunur. Prosedur tək millətdən asılı olaraq müxtəlif tələblərə və müddətə malik ola bilər, lakin, ümumiyyətlə, normal bir giriş turizm vizası üçün tələb olunan sənədlər bunlardır: pasportun surəti, iki pasport ölçüsündə fotoşəkil, doldurulmuş ərizə forması, dövlət rüsumu. Burada, məbləğ mehmanxanadan və Azərbaycan vətəndaşından və ya milli təşkilatdan dəvət məktubu asılı olaraq dəyişə bilər. Adətən viza bir və ya iki həftə ərzində verilə bilər. Visit Azerbaijan rəsmi saytında qürurla deyildiyi kimi, 2013-cü ildən yeni, elektron viza proseduru qəbul edilmişdir: sadəcə səlahiyyətli turizm şirkətlərindən biri ilə əlaqə saxlamaq və tələb olunan sənədləri göndərməklə turistin sadəcə olaraq ehtiyac duyduğu elektron vizanı əldə etmək olar. Azərbaycana gələn bütün əcnəbilər on gündən artıq qaldıqları halda Azərbaycan Dövlət Miqrasiya Xidmətində qeydiyyatdan keçməlidirlər, bu prosedur həm də yalnız sorğu formasını və pasportun surətini göndərməklə onlayn şəkildə həyata keçirilə bilər. Viza rejiminin sadələşdirilməsinə gəlincə, məsələn, Avropa Oyunları zamanı bəzi tədbirlər görülmüşdü; 2015-ci il iyunun 2-dən Oyunlar başa çatana qədər Oyunlara bilet alan şəxs Azərbaycanın beynəlxalq hava limanlarından birinə gələrkən otuz günlük viza ala bilmişdi. Ziyarətçi bilet və pasportla birlikdə iki pasport ölçülü fotoşəkil, ərizə forması və Azərbaycan ilə ziyarətçinin mənşə ölkəsi arasında bağlanmış ikitərəfli müqavilə əsasında rüsum təqdim etməli idi (3, s.90).

Azərbaycan hakimiyyətinin rəsmi və açıq şəkildə söylədiyi odur ki, Azərbaycanın xüsusi icazəsi olmadan Qarabağ bölgəsinə daxil olan hər bir şəxs dərhal persona non qrata elan ediləcək, yəni, bu şəxsin onu əldə etməsi mümkün olmayacaq. gələcəkdə Azərbaycana daxil olmaq üçün viza və Azərbaycana daxil olmaq üçün istənilən cəhdin nəticəsi olaraq deportasiya olacaq. Azərbaycanın viza siyasətinin sadələşdirilməsi ilə bağlı aydın irəliləyiş olsa da, bunlar Cənubi Qafqazın digər iki ölkəsi, məsələn, əcnəbi vətəndaşların böyük bir hissəsinin yaşadığı Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə hələ də daha az rəqabətlidir. Bu amil hələ də Azərbaycanda turizmin gələcək inkişafı yolunda əngəl sayıla bilər, milli hakimiyyət orqanları hələ də rəsmi olaraq ölkə olmaqla, inkişaf etməkdə olan turizm ehtiyacı ilə ölkəyə gələn xarici vətəndaş axınına nəzarət ehtiyacını tarazlaşdırmaq istəyirlər. Amma məsələn, Avropa İttifaqı ilə Avropa vətəndaşları üçün gəliş zamanı heç olmasa viza rejiminin yaradılmasına dair ikitərəfli razılaşma ölkəni Avropanın böyük turist bazarına açmaq üçün yaxşı fikir olardı;

Mehmanxanalar və yerləşdirmə: Azərbaycanda yerləşdirmə strukturları ilə bağlı artıq müəyyən rəqəmlər verilmişdir. Bu, Bakının daxilində və xaricində mehmanxanaların sayı arasında açıq-aydın tarazlığın olduğunu göstərmişdir. Azərbaycanla

bağlı əsas bələdçi kitablarda da qeyd olunan konkret problem Bakıda yaşayış qiymətləridir. Paytaxtda yüksək səviyyəli turistlər üçün çoxlu lüks seçimlər var, Hilton, Four Seasons və ya Kempinsky kimi ən məşhur otel brendləri orada beşulduzlu otellər açılmışdır. Bundan əlavə, paytaxtda, lüks restoran və barların sayı da artır. Problem özlüyündə bu lüks otellərin qiymətində deyil, çünki onları seçən insanlar adətən çox pul ödəməyi gözləyirlər. Əsl problem aşağı büdcəli turistlər üçün yaxşı sayda daha ucuz seçimlərin olmamasıdır. Təəssüf ki, mövcud mehmanxanaların sayının kateqoriyalara və qiymət səviyyələrinə görə bölünməsi ilə bağlı mövcud statistik məlumatlar mövcud deyil, yerli turizm biznesi ilə məşğul olan şəxslərdən aldığım bəzi rəylər düzdür ki, Bakıda hələ də aşağı-orta səviyyədən məhrumdur. mehmanxanalar, onlar da əsas bələdçi kitabçalarında tez-tez ifadə olunan fikri təsdiqlədilər ki, əslində bu lüks otellərin standartları onların iddia etdikləri ulduzlar üçün kifayət deyil, həmçinin, personalın səviyyəsi adətən adekvat hesab edilmir. Aşağı qiymətə yerləşmə imkanları ilə bağlı araşdırmalara əsasən, Bakıdakı “Baku Old City Hostel” adlı hosteldə Azərbaycanda yataqxana mədəniyyətinin hələ də demək olar ki, məlum olmadığı amilinə rast gələ bilərik. Bu mehmanxana tarixin izləri olan İçərişəhərdə yerləşir. İçərişəhərin Azərbaycanın tarixi izlərini özündə ehtiva etməsindən dolayı, turistik baxımdan daha çox cəlb olunandır, lakin, onuda qeyd edə bilərik ki, indi Bakıda Xəzər rayonunda yerləşən “Hello Hostel” adlı bir hostel fəaliyyət göstərməkdədir. Digərləri ilə müqayisədə bu hosteldə qiymətlər daha münasibdir (2, s.89).

Burada, adətən müştərilər yay aylarında dəniz kənarında xoş istirahət keçirmək üçün müraciət edirlər. Ölkənin qalan hissəsində yerləşmə ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, ölkədə bir neçə dəbdəbəli mehmanxana və kurortlar var, onlardan biri də Naxçıvandadır, lakin bu kurortların mövcudluğu yaxşı istirahət mərkəzlərinin olması ilə heç də tarazlaşmır. Burada, orta aşağı büdcəli otellərin seçimi əsas prioritetlərdir. Tələb olunan qiymətlə təklif olunan keyfiyyət arasında aşağı nisbət probleminə Gəncə və ya Lənkəran kimi şəhərlərdə də rast gəlmək olar, kiçik şəhərlərdə adətən kiçik və məqbul otellər var, lakin kiçik dağ kəndlərində əsas seçim yerli ailələrin gündəlik kirayəyə verdiyi evlərdir. Bu, şübhəsiz ki, yerli insanlarla tanış olmaq və yerli gündəlik həyat və yeməkləri görmək üçün yaxşı fürsətdir, lakin, bu, turistlərin yalnız müəyyən bir hissəsi üçün cəlbedici ola bilər, onların daha böyük bir hissəsi, yəqin ki, bir otaqdan çox otaqlara üstünlük verir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan yerləşdirmə sistemini inkişaf etdirməyə çalışmalı, bütün büdcə növləri üçün daha geniş imkanlar yaratmalı və beynəlxalq standartlara riayət etmək üçün dəbdəbəli otellərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmalıdır (6, s.87)

Turizm sektorunun işçiləri: Yuxarıdakı abzasda dediyimiz kimi, Azərbaycanda turizm sektorunun kritik məqamlarından biri də turizm bələdçilərində və əsas bron saytları arasında mövcud olan rəylərdə tez-tez qeyd olunan keyfiyyətdir. Bu, mehmanxanalarda və digər turizm strukturlarında personalın və müəssisədə işləmək üçün hazırlanmış, təhsil almış kifayət qədər sayda insanın olmamasının nəticəsi kimi görünə bilər. Bu məsələ ilə bağlı onu da qeyd edə bilərik ki, başqa bir problem də odur ki, Azərbaycan qanunvericiliyində turizm bələdçisi fiquru haqqında heç nə yazılmayıb, burada bu peşəkar fiqur hələ də müşayiətçi ilə, yəni adətən bələdçini gətirən şəxslə bağlıdır. Burada, turistlər hava limanından otelə və ya turistlər gəldiyi zaman ölkə haqqında əsas məlumatları verən İtaliya kimi ölkələrdə turizm bələdçisinin fiquru adətən bu iş üzrə ixtisaslaşmış peşəkar təlim keçmiş və yalnız öz səlahiyyətləri sahəsində fəaliyyət göstərə bilən insanlar tərəfindən tutulur (8, s.76). Yetərincə ixtisaslı kadrların olmaması problemi həm də dil problemləri ilə müşayiət olunur: əsas turizm yerlərində və strukturlarında işçilər ingilis dilində yaxşı danışırlar, lakin, kənd yerlərinin bir çox ərazilərində hələ də, yeganə danışıq dilləri Azərbaycan və rus dilləridir və bu demək olar ki, bütün turistlər üçün bu, əsaslı problem yarada bilər. Görünən odur ki, hökumət bu problemlərdən xəbərdardır və buna görə də 2006-cı ildə turizmin müxtəlif aspektlərini peşəkar səviyyədə idarə edə bilən kadrların hazırlanması və maarifləndirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetini yaratmışdır. Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetində 4481 tələbə təhsil almaqdadır. Bu təhsil ocağında, Azərbaycan dili ilə yanaşı ingilis dilində də tədris aparılmaqdadır. Universitet təhsili almış şəxslərin mövcud olması, xidmət sektorunda kifayət qədər peşəkar kadrların mövcud olmasına zəmin yaradır (7, s.67).

Nəqliyyat sistemi: Azərbaycanda nəqliyyat sistemi müharibənin başa çatmasından sonra aydın inkişaf yolu keçmişdir. Bu gün ölkədə mövcud

şəhərlərin, kəndlərin böyük hissəsinə çatan məqbul yol sistemi (xüsusilə Bakı ətrafı), Azərbaycanı birləşdirən dəmir yolu sistemi mövcuddur. Bununla belə, hələ də, bəzi kritik məqamlar var, CIA World Factbook-a görə Azərbaycanda 52,942 kilometr yol var, lakin onların demək olar ki, yarısı, 26,153 kilometri asfaltsızdır və bu, xüsusilə Azərbaycanın bəzi dağlıq bölgələrində yerləşən kəndlərə səyahət edən turistlərin səyahət imkanlarında meydana gələcək çətinliklərdə özünü göstərir. Bu bölgələr, pis yol şəraiti səbəbindən qışda əlçatmaz ola bilər. Magistral yolların kilometrlərinin sayı ilə bağlı mövcud olan yeganə milli statistikaya görə, 2009-cu ildən 2013-cü ilə qədər bu, daimi olaraq 19.000 civarında qaldı. Dəmir yolları haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi sənədlərinə əsasən, son beş ildə mövcud xətlərdə heç bir işlənmə aparılmamışdır və bu xətlərin ümumi uzunluğu 2068 kilometr, o cümlədən cəmi 1240 kilometri elektrikləşdirilmişdir. “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin rəsmi saytının məlumatına görə, hazırda dəmir yolu sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş iki əsas layihə var: biri artıq adıçəkilən Bakı-Tbilisi-Qars, digəri isə Şimal-Cənub layihəsidir. Bu layihələrin hər ikisi artıq mövcud olan xətləri gücləndirmək məqsədi daşıyır, ona görə də hazırda dəmir yollarının uzadılması olmayacaq (1, s.108).

Azərbaycanda qatarlar səyahət etməyin ən sürətli yolu deyil, buna görə də, gecə qatarlarından, xüsusən də, Bakı-Tbilisi (Gəncə vasitəsilə), Bakı-Astaranı (Lənkəran vasitəsilə) birləşdirən qatarlardan istifadə etmək adi haldır. Şimala gedən iki xətt də var; biri Şəkiyə, digəri isə Qubaya, Rusiya ilə sərhədə doğrudur. Bir çox qatarlar hələ də sovet dövrünə aiddir, lakin, buna baxmayaraq, rahat və təhlükəsizdir, lakin aydındır ki, bu nəqliyyat seçimi hələ də orta turist üçün ən yaxşısı deyil, lakin daha “macəraçı” turistlər üçün seçimdir. Milli hava limanlarına gəlincə, iki əsas hava limanı Bakının Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu və Gəncə Beynəlxalq Hava Limanıdır. Xüsusilə birincisi müasir struktura malikdir və regionun, eləcə də Avropanın əsas istiqamətlərinə, xüsusilə London, Frankfurt və Romaya xidmət edir. Ölkənin nisbətən kiçik ölçüləri ilə əlaqədar olaraq daxili reyslər Naxçıvan bölgəsi ilə məhdudlaşır ki, bu da Azal milli şirkəti tərəfindən çox yaxşı xidmət göstərir. Bu şirkət Bakıdan Naxçıvan şəhərinə birbaşa dörd gündə uçuş həyata keçirir. Azərbaycanın su yolları məhduddur və sırf kommersiya məqsədləri üçün istifadə olunur, hələlik onları sərnişindaşıma imkanı hesab etmək olmaz. Eyni şeyi dəniz nəqliyyatı ilə bağlı da demək olar, hətta, Azərbaycanda Nəqliyyatın məlumatına görə, 2013-cü ildə 137 min sərnişin olubsa, yanılmadan deyə bilərik ki, bu insanlar əsasən yükdaşımaların işçi və qulluqçularıdır (4, s.78).

Azərbaycanda gediş-gəlişin ən sürətli yolu hələ də marşrut adlanan avtobus və ya yerli mikroavtobuslardır. Xüsusilə bu nəqliyyat növləri çox yayğındır və yerli insanlar tərəfindən istifadə olunur. Bu nəqliyyat növü maksimum rahatlığı təmsil etməsələr də, həqiqətən ucuzdur. Bakı Beynəlxalq Avtovağzalından çoxlu avtobuslar və marşrutlar çıxır və ölkənin bir çox istiqamətlərinə çatır. Bununla belə, hələ də, avtobusların və marşrutların belə xidmət göstərmədiyi və ya nəqliyyatın səhərin ilk saatları ilə məhdudlaşdığı yerlər var (5, s.76). Laza və Xınalıq dağ kəndləri, hətta Qobustandakı palçıq vulkanlarının yeri buna nümunə ola bilər. Bu hallarda yeganə çıxış yolu taksiyə minməkdir, bunu ölkə daxilində etmək asandır, hətta əcnəbilər üçün bu, adətən yerli sakinlərdən baha başa gəlir və Azərbaycan və ya rus dilini bilmədən də çətinləşə bilər. Dediyimiz kimi, Azərbaycanda nəqliyyatda son illər müəyyən irəliləyişlər olub, lakin hələ də investisiyaya ehtiyac duyulan sahələr var. İnsanların gediş-gəlişini asanlaşdırmaq üçün sürətli və səmərəli avtomobil və dəmir yolları şəbəkəsinin yaradılması turizmin inkişafı üçün şəraitin yaradılmasının açarlarından biridir, bunu təkcə turizmin nəticəsi hesab etmək lazım deyil.

Azərbaycanda mövcud on bir iqlim qurşağından doqquzu var. Bu, ölkə üçün çox xarakterik və özünəməxsus bir şeydir, lakin, turizm nöqteyi-nəzərindən əsas nəticələrdən biri odur ki, Azərbaycan müəyyən turizm növü üzrə ixtisaslaşa bilmir. Yay turizmi, qış turizmi, idman turizmi, sağlamlıq turizmi, mədəniyyət turizmi, işgüzar turizm, macəra turizmi kimi bütün bu turizm növləri Azərbaycanda müəyyən potensiala malikdir və onların bəzilərində artıq müəyyən struktur və obyektlər var, lakin Azərbaycanda konkret sektorun olmaması böyük problemdir. Çünki bu faktor, hazırda çatışmayan aydın və düz istiqamətə ehtiyac yaradır. Son illərdə sağlamlıq turizmi ilə yanaşı idman və işgüzar turizmə üstünlük verildiyi görünürdü, lakin hər halda turizmin hər növünü eyni zamanda inkişaf etdirmək bu sektorda böyük təcrübəsi olmayan bir ölkə üçün çox böyükdür.

Ölkə turizmin bir çox növlərini inkişaf etdirmək potensialına malikdir, lakin o, özünə beynəlxalq reputasiya yaratmaq və bundan sonra bəzi digər sektorlara keçə bilmək üçün müəyyən bir növə investisiya qoymaqdan və ixtisaslaşmadan başlamalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1) *Bilalov B.Ə.və Ç.E.Gülalıyevin redaktəsi ilə Turizmin əsasları. Bakı: Təhsil, 2015.*

2) *Hüseynov İ, Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Bakı, 2007;*

3) *Məmmədov E.Q. Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri, Bakı, 2013;*

4) *Rəhimov S.N., Turizm ekskursiya işinin təşkili, Bakı;*

5) *Tağıyev A.H., H.R.Köçərli, İnnovasiya siyasəti, Bakı, 2013*

6) *İnternational journal, Tourism and hospitality studies, 2015;*

7) *Александрова АЈО. «Международное туризм», М., «Аспект-Пресс», 2002 г.*

8) *Квартальнов В. А. Теория и практика туризма: Учебник для ВУЗОВ. – Финансы и статистика, 2003. -247 с*

XÜLASƏ

Azərbaycanda turizmin inkişafı sahəsində qarşıya qoyulan əsas məqsədlər sırasında turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi və onların genişləndirilməsi, turistlərin istirahəti, onların tələbatının ödənilməsi üçün zəruri olan xidmətlərin, ekskursiya və digər mədəni tədbirlərin çeşidinin genişləndirilməsi və müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanatoriya-kurort sərvətlərinin öyrənilməsi və davamlı istismarı, mehmanxanaların və digər turizm obyektlərinin tikintisinin genişləndirilməsi, turizm marşrutlarının artırılması, istiqamətləri qeyd etmək olar. Məqalədə turizmin inkişafı ilə bağlı əsas kritik məqamlar təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *turizm, iqtisadi inkişaf, viza siyasəti, mehmanxana, nəqaliyyat sistemi.*

SUMMARY

Among the main goals set in the field of tourism development in Azerbaijan are the study of tourism resources and their expansion, the expansion of the range of services, excursions and other cultural events necessary to meet the needs of tourists, excursions and other cultural events and their adaptation to modern standards, the study and continuous operation of sanatorium-resort resources, hotels and expanding the construction of other tourist facilities, increasing tourist routes, directions can be mentioned. The article analyzes the main critical points related to the development of tourism.

Keywords: *tourism, economic development, visa policy, hotel, transportation system.*

РЕЗЮМЕ

Среди основных целей, поставленных в сфере развития туризма в Азербайджане, - изучение туристических ресурсов и их расширение, расширение спектра услуг, экскурсионных и других культурно-массовых мероприятий, необходимых для удовлетворения потребностей туристов, экскурсионных и других культурно-массовых мероприятий и можно отметить их адаптацию к современным стандартам, изучение и постоянную эксплуатацию санаторно-курортных ресурсов, гостиниц и расширение строительства других туристских объектов, увеличение туристических маршрутов, направлений. В статье анализируются основные критические моменты, связанные с развитием туризма.

Ключевые слова: *туризм, экономическое развитие, визовая политика, гостиница, транспортная система.*

UOT 336; 336.11

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

QURBAN MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: q.mammadov6@gmail.com

Son bir neçə il ərzində bəşəriyyətin köməkçisi kimi çıxış edən rəqəmsal texnologiyalar daha yaxşı və daha səmərəli olmaq üçün dəfələrlə dəyişdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Müasir dünyanı vətəndaşların həyatının bütün sahələrini, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında ticarəti sadələşdirən informasiya texnologiyalarından kənarda təsəvvür etmək problemlidir.

Fond bazarını onun subyektləri arasında qiymətli kağızların tədavülü və emissiyası ilə bilavasitə bağlı olan iqtisadi münasibətlərin əsas kompleksi kimi xarakterizə etmək olar. Qiymətli kağızlar bazarı qısa müddət ərzində onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, bəşəriyyətin qeyd-şərtsiz nailiyyətidir.

Rəqəmsallaşma prosesləri qlobal iqtisadiyyatın və maliyyə bazarının mühüm tərkib elementləri kimi çıxış edir. Ən son texnologiyalar və qloballaşma getdikcə daxili qiymətli kağızlar bazarına daxil edilir. Bu, fond bazarının təhlükəsizliyini təmin edə biləcək müasir maliyyə alətlərinin və texnologiyalarının yaranmasına kömək edir. İnternet resurslarının yayılması səbəbindən bu problemin əhəmiyyətli hala gəldiyi günümüzdə xüsusilə doğrudur.

Nəzəriyyəçilərin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarının infrastrukturu hazırda müsbət inkişaf tendensiyasına malikdir. İnformasiya texnologiyalarına əsaslanan investorlar üçün yeni imkanlar yaranır. Rəqəmsal texnologiyaların və internetin tətbiqi vasitəsilə qiymətli kağızlar bazarında özəl investorlar üçün əlavə perspektivlər açılır”.

Belə ki, qiymətli kağızlar bazarının rəqəmsallaşdırılması onun subyektlərinin fəaliyyəti zamanı yarana biləcək mövcud problemləri həll etmək məqsədi daşıyır. Məsələn, bunlardan biri də ilbəil daha da pisləşən təyinatlı ərazidə fırıldaqçılıqdır. Belə ki, 2021-ci ildə Azərbaycan Bankı qeyri-qanuni fəaliyyət əlamətləri olan, o cümlədən maliyyə piramidalarının əlamətləri olan 2679 subyekti müəyyən edib ki, bu da bir il əvvəlkindən 73% çoxdur (1, s.34).

Şəkil 1. Azərbaycan Bankının fond bazarında qeyri-qanuni fəaliyyətlə bağlı statistik məlumatları

	2021 год	2020 год
Ümumi	2 679 ▲	1 549
Qanunsuz kreditorlar	948 ▲	821
Maliyyə piramidaları	871 ▲	222
Qiymətli kağızlar bazarının qeyri-qanuni peşəkar iştirakçıları	860 ▲	395
Digər	–	111

Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan dinamika bir neçə əsas amillə izah edilə bilər. Qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən təşkilatlar getdikcə daha çox internet və sosial mediadan müştəri cəlb etmək vasitəsi kimi istifadə edirlər. Rəqəmsal texnologiyalar maliyyə piramidalarının təşkilatçılarına yeni layihələri ucuzlaşdırmağa və köhnələrini canlandırmağa kömək edir. Azərbaycan Bankı, təqdim olunan təhdidlərə cavab verərək, qabaqlayıcı funksiyaları həyata keçirməklə bu cür layihələrin izlənməsi prosesini təkmilləşdirdi və bununla da onların aşkarlanmasının məhsuldarlığını artırdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda qiymətli kağızlar bazarının sabitliyini və təhlükəsizliyini təmin edən bir çox texnologiyalar mövcuddur. Sonunculara aşağıdakılar daxildir: bulud xidmətləri, blokçeyn texnologiyası, RegTech, SupTech və uzaqdan autentifikasiya və identifikasiya sistemi (ƏMSSTQ). Ümumi bir fikir yaratmaq üçün sadalanan texnologiyaların hər birini qısaca nəzərdən keçirməyi təklif edirik (8, s.90).

Bulud xidmətləri. Onlara təkcə elm sahəsində deyil, biznes sahəsində də böyük maraq var. Bulud texnologiyaları hər yerdə istifadə olunur, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında istifadə olunur. Təhlil edilən xidmətlərin ən fəal istifadəçiləri məzmunca bazarlarınkına oxşar çoxlu sayda funksiyaları tə-

min edən investisiya təşkilatlarıdır.

Blokçeyn texnologiyası. Onun yaradılmasını fond bazarının tənzimlənməsinə yanaşmalar sahəsində əsl inqilabla müqayisə etmək olar. Nəzərdən keçirilən texnologiya müqavilələrin həyata keçirilməsində təhlükəsizliyin və şəffaflığın təminatçısına çevrilib. Bundan əlavə, investorları maliyyə vasitəçilərinin iştirakı ilə bağlı xərclərdən xilas etdi. Qiymətli kağızlar bazarında əsas dəyərlər həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında məlumat və qiymətli kağıza sahib olmaq hüququnun başqa bir quruma ötürülməsidir. Vurğulamaq vacibdir ki, belə bir sistemi sındırmaq mümkün deyil, çünki məlumat eyni vaxtda sistemin bütün elementlərinə paylanır, buna görə də hakerlik bütün mümkün daşıyıcılardan unikal kod əldə etməyi tələb edir.

Blokçeyn sayəsində istifadəçi əməliyyatın mərhələsi, əməliyyatın predmeti və məbləği haqqında lazımi məlumatları əldə edə bilər. Beləliklə, bu mexanizm fırıldaqçılıq imkanlarını minimuma endirərək, informasiyanı şəffaflaşdırır. Bundan əlavə, blokçeyn texnologiyası vasitəsilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar geri alınmaz əlamətə malikdir ki, bu da istifadəçinin müəyyən əməliyyat aparmaq öhdəliyi ilə bağlı saxtakarlığı istisna edir (6, s.65).

RegTech. Onu məhsuldarlıq, etibarlılıq və təhlükəsizlik əlamətlərinə malik olan iqtisadi həlli həyata keçirən yenilik kimi təsvir etmək olar. Bu texnologiya fond bazarının, eləcə də digər təsərrüfat subyektlərinin şəffaflığını artırmaq üçün nəzərdə tutulub.

SupTech. Bu texnologiyadan istifadə etməklə qiymətli kağızlar bazarına nəzarət etməyə imkan verən texnologiyadır. Sonuncu inzibati prosesləri avtomatlaşdırır və onları daha yüngül edir. Bundan əlavə, bu texnologiya qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən prosesləri rəqəmsal formata çevirir.

İdentifikasiya sistemi (ƏMSSTQ). Bu rəqəmsal texnologiya qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların uzaqdan həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu texnologiya ilə işləmək üçün siz ictimaiyyətə açıq olacaq əsas məlumatları təqdim etməlisiniz. Belə yanaşma fond bazarının açıqlığının artırılmasına və qeyri-qanuni fəaliyyət faktlarının azalmasına kömək edir (4, s.24).

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqindən cəmiyyətin əldə etdiyi əhəmiyyətli faydalara baxmayaraq, qiymətli kağızlar bazarında dərhal həll edilməli olan bir sıra problemli məsələlər mövcuddur. Məsələn, elektron rəqəmsal imza sahəsində hüquqi standartların olmaması. Bundan əlavə, bu problem vətəndaşların inamsızlığı ilə daha da dərinləşir: onların heç də hamısı innovativ texnologiyalara keçməyə hazır deyil. Bunun əsasında daha bir problemli məsələ ortaya çıxır - əhalinin maliyyə savadlılığının aşağı olması.

Digər eyni dərəcədə əhəmiyyətli problem rəqəmsal hüquqlar haqqında qanunvericiliyin olmamasıdır. Bu cür tənzimləmə ehtiyacı rəqəmsal texnologiyaların aktiv inkişafı dövründə tam olaraq yetişmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu məsələ ilə dövlət məşğul olur.

Belə ki, rəqəmsal hüquqlar sahəsində hüquqi tənzimləmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra təşəbbüslər irəli sürülüb. Bu fakt tədqiq olunan sahədə qanunvericiliyin inkişafında müsbət tendensiyadan xəbər verir (5, s.43).

Beləliklə, təklif olunan mövzunun nəzərdən keçirilməsini yekunlaşdıraraq, 2022-ci il üçün qiymətli kağızlar bazarının Azərbaycan iqtisadiyyatında möhkəm kök salmış müxtəlif innovativ texnologiyalarla dolu olduğunu yekunlaşdırmağa dəyər. Sonuncunun fəaliyyəti daha şəffaf və təhlükəsiz olmuşdur.

Rəqəmsallaşma, əlbəttə ki, cəmiyyətin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Hazırda rəqəmsal iqtisadiyyat ÜDM-in səviyyəsinə, ölkə iqtisadiyyatının artımına və s. təsir göstərən dövlət fəaliyyətinin əsas sahəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2035-ci ilə qədər Azərbaycanda bütün maliyyə aktivlərinin demək olar ki, yarısı innovativ texnologiyalarla idarə olunacaq və bütün əməliyyatların 95%-i ödəniş və ya köçürmələrin həyata keçirilməsi üçün innovativ xidmətlər vasitəsilə həyata keçiriləcək (2, s.56).

Fond bazarı və ya qiymətli kağızlar bazarı onun iştirakçıları arasında qiymətli kağızların dövriyyəsi və buraxılışı ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi münasibətlər məcmusudur. Qiymətli kağızlar bazarı bəşəriyyətin görkəmli uğurlarından biridir. Nisbətən yaxınlarda, yeni əsrdə meydana çıxan o, bir neçə əsr ərzində bütün dövlətlərin, iri korporasiyaların və özəl investorların inkişafını bağlayaraq, bugünkü iqtisadiyyatın ayrılmaz elementinə çevrildi (7, s.67).

Bu gün internet ticarəti xüsusilə aktualdır, qiymətli kağızlar bazarının ayrılmaz hissəsi hesab olunur, İnternet vasitəsilə qiymətli kağızların satışı

və alınması sistemidir. Banklar və broker şirkətləri özəl investorlara xidmət göstərirlər (həmçinin müştərilərə internet ticarətindən istifadə etmək imkanı verirlər), çünki Azərbaycanın mövcud qanunvericiliyinə əsasən investorlar müstəqil olaraq qiymətli kağızlar bazarında ticarətdə iştirak edə bilməzlər. Birbaşa internet ticarəti getdikcə daha çox kiçik investorları cəlb edir (onlar brokerlə işləməyin mürəkkəb prosedurundan qorxurlar və brokerlər də öz növbəsində çox maraq görmürdülər, çünki onların xidmətləri yüksək qiymətə malikdir), çünki onun əsas xüsusiyyəti qiymətli kağızların alqı-satqısının sadəliydir. Birjada ticarət robotları (avtomatlaşdırılmış ticarət sistemi) kotirovkaların hərəkətini izləyə bilən, özü birjada əməliyyatlar edən, müşayiət edən və bağlayan sürətlə inkişaf edən texnologiyadır. Bu sistem alqoritmə uyğun işləyir, ticarət robotu əməliyyat zamanı qərar qəbul etmək səlahiyyətini operatora ötürən siqnal qurğusu ola bilər, həmçinin insan müdaxiləsi olmadan ticarəti tamamlayır (3, s.67). Birjada problemlər var və ən əsası rəqəmsal imzada standartların olmamasıdır. Həmçinin vətəndaşlarda inamsızlıq, hamı rəqəmsal texnologiyalara keçidin nə olduğunu başa düşmədiyi üçün hazır deyil, əhalinin maliyyə savadlılığının ümumi səviyyəsini artırmaq lazımdır. Digər mühüm problem rəqəmsal qanunvericiliyin olmamasıdır. Bir müddət əvvəl rəqəmsal iqtisadiyyatın müsbət cəhəti ondan ibarət idi ki, o, qanunla məhdudlaşdırılmırdı - heç bir tənzimləyici baza yox idi, yəni heç bir şəkildə tənzimlənmirdi, lakin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlavə risklər yaranır. Buna görə də rəqəmsal iqtisadiyyat üçün tənzimləyici bazanın yaradılmasına səyləri yönəltmək lazımdır. Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyətini daha yaxşı və təhlükəsiz etmək üçün infrastruktura uğurla tətbiq edilmiş bir çox müxtəlif yeniliklər və texnologiyalarla seçilir (1, s.127).

Rəqəmsallaşma istər-istəməz həyatın bütün sahələrində dəyişikliklərə gətirib çıxarır, informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə idarəetmənin, əmtəə və xidmətlərin istehsalının yeni mərhələlərinə keçiddir. Hazırda rəqəmsal iqtisadiyyat bütün sektorlarda iqtisadi artıma, ÜDM-ə, zənginliyə və ev təsərrüfatlarının məhsuldarlığına təsir edən əsas amildir. Rəqəmsallaşma bütün fond bazarı sistemini yenidən formalaşdırır. Ən böyük mənfəət əldə etməyə və fond bazarının inkişafına kömək edən qiymətli kağızlarla ticarətin ən son üsulları ortaya çıxır, onun rəqəmsallaşdırılması strategiyası, şübhəsiz ki, müsbət nəticələrə səbəb olacaqdır (8, s.89).

Rəqəmsallaşmanın hazırkı mərhələsində qiymətli kağızlar biznesində informasiya texnologiyalarının tətbiqi genişlənib. İnternet texnologiyası sayəsində müştəri xidməti tamamilə kiberməkana keçdi. Onlayn ticarət (qiymətli kağızların ticarəti), onlayn bankçılıq (kapitalın idarə edilməsi) və onlayn depozit (qiymətli kağızların idarə edilməsi) mexanizmləri sürətlə inkişaf edir. BFB-də trend indikatorlarının təhlili istiqraz bazarının ticarət həcmində artımın şahidi olduğunu göstərir. Beləliklə, 2018-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə ilkin bazar istiqrazlarının əməliyyatlarının həcmi 66,9%, təkrar bazar əməliyyatlarının həcmi isə təxminən 3,3 dəfə artdı.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, istiqraz bazarı həmişə ipoteka istiqrazları vasitəsilə pul cəlb edə bildiyi üçün milli bank sisteminin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda, onun alınması daha rahatdır. Nəticə etibarı ilə, bank sistemləri yaxşı inkişaf etmiş və böyük istiqraz bazarları olan ölkələrdə daha yaxşı inkişaf edir. Ona görə də bütövlükdə Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarının inkişafını qiymətləndirərək demək olar ki, o, qlobal tendensiyalara uyğun inkişaf edir, bazar infrastrukturu və onun peşəkar oyunçuları beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərir, bazar yüksək gələcək potensialına və davamlı inkişafa malikdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov A. "Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri". Bakı 2003

2. Abbasov A. "Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri".Bakı 2005.

3. Abbasov A.. "Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar".Dərslik.Bakı 2007

4. Ахундов Ф.Т. Моделирование рынка государственных ценных бумаг Азербайджанской Республики, автореф., дисс. 2021, 24 с.

5. Доверительно. Долгосрочно. Материалы конференции НАУФОР «Рынок ценных бумаг: текущее состояние и развитие» // Вестник НАУФОР. № 11-12, 2020, с. 30.

6. Каргина, Л. А. Цифровая экономика / Л. А. Каргина, А. А. Вовкова, С. В. Лебедева. — Москва: Прометей, 2020. — 220 с.

7. Развитие современного банка в эпоху циф-

ровых технологий. FinBiz. kz / Бизнес, 2017. С. 1-3.

8. Полежаева, Е. С. Цифровизация инфраструктуры рынка ценных бумаг с целью предотвращения мошенничества и повышения прозрачности данных // Вестник науки и образования. 2019. № 10-4 (64). С. 78-85.

XÜLASƏ

Uzun illərdir ki, rəqəmsal texnologiyalar bəşəriyyətin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir, onlar kəmiyyətcə dəfələrlə çoxalır və daha yaxşı olur. Rəqəmsal məlumatların çoxu eksklüziv mühitdir və bu da öz növbəsində məlumatları real formada əks etdirməyən müxtəlif real hadisələri ehtiva edir. Müasir dünyanı həyatın bütün sahələrini, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında ticarəti asanlaşdıran informasiya və rəqəmsal texnologiyalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təsiri və onun qiymətləndirilməsinin təhlili aparılaraq tədqiqata cəlb edilir.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, qiymətli kağız, texnologiya, fond bazarı.*

РЕЗЮМЕ

На протяжении многих лет цифровые технологии были связаны с деятельностью человечества, они многократно преумножались и становились лучше. Большинство цифровых данных представляет собой эксклюзивную среду, которая, в свою очередь, содержит различные явления реального мира, не представляющие данные в реальной форме. Современный мир невозможно представить без информационных и цифровых технологий, облегчающих все сферы жизни, в том числе и торговлю на рынке ценных бумаг. В статье проанализировано и привлечено к исследованию влияние цифровой экономики на развитие рынка ценных бумаг и его оценка.

Ключевые слова: *цифровая экономика, ценные бумаги, технологии, фондовый рынок.*

SUMMARY

For many years, digital technologies have been associated with the activities of mankind, they have multiplied many times and become better. Most digital data is an exclusive environment, which in turn contains various real-world phenomena that do not represent the data in real form. It is impossible to imagine the modern world without information and digital technologies that facilitate all areas of life, including trading in the securities market. In the article, the impact of the digital economy on the development of the securities market and its evaluation is analyzed and involved in the research.

Keywords: *digital economy, securities, technology, stock market.*

UOT 338:556.18; 338:626/627

XƏZƏR DƏNİZİ NƏQLİYYATINDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK TƏDARÜK ZƏNCİRİNİN TƏŞKİLİ ÜSULLARI

TURAN QARAYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: turan_garayev@unec.edu.az

Xəzər regionunun dəniz nəqliyyatı və logistika infrastrukturunun problemləri və inkişaf perspektivləri

Hazırda Rusiya ilə Xəzəryanı dövlətlər arasında nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr Şimal-Cənub (nəqliyyat-iqtisadiyyat) istiqamətlərində dəmir yolları və avtomobil yolları şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir. Xəzəryanı dövlətlərdən Asiya, Avropa və Yaxın Şərq ölkələrini Şərq-Qərb və Şimal-Cənub istiqamətlərində birləşdirən qolları olan 6 əsas dəmir yolu marşrutu (o cümlədən 5-i Rusiya ərazisindən keçir) və 5 avtomobil Avrasiya marşrutu keçir. Qeyd edək ki, Volqa-Xəzər bölgəsi ərazisindən bu və ya digər şəkildə (əsas marşrut və ya qol) 5 Avrasiya dəmir yolu və 2 avtomobil marşrutu keçir. Beləliklə, Volqa-Xəzər regionunun inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi fəal inkişaf edən beynəlxalq nəqliyyat marşrutları vasitəsilə yük daşımalarının artırılması üçün ciddi perspektivlərə malikdir: “Şimal-Cənub” İTC, “Şərq-Qərb” İTC, həmçinin “Bir kəmər, Bir kəmər" Çin Xalq Respublikası tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda Rusiyanın tranzit potensialından əsasən yalnız bir istiqamətdə istifadə olunur: "Çin - Avropa - Çin", konteyner daşımalarının həcmi 2017-ci ildə yükdaşımaların ümumi həcminin cəmi 1,0%-ni təşkil edib. Eyni zamanda, Rusiyanın ərazi mövqeyi “Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələri – Şərqi Asiya ölkələri – NAFTA ölkələri” geostrateji üçbucağı daxilində tranzit daşımalarını onlarla dəfə artırmağa imkan verir (7, s.89).

Həştərxan vilayətinin əlverişli coğrafi mövqeyini nəzərə alaraq, İTC-nin ("Şimal - Cənub", "Bir kəmər, bir yol"; "Şərq - Qərb") formalaşması üçün perspektivli istiqamət Rusiya ərazisi, Xəzər regionunun MTLİ-nin sürətli modernləşdirilməsidir. BTC-nin “Şimal-Cənub” marşrutu Sankt-Peterburqdan Mumbay limanına (Hindistan) qədər, Cənubi (Cənub-Şərqi) Asiya və Asiya ölkələrini birləşdirən ümumi uzunluğu 7200 km olan yük və sərnişinlərin daşınması üçün marşrutdur. "Şimal-Cənub" İTC-nin inkişafı Skandinaviya ölkələrindən və Şərqi və Mərkəzi Avropanın regionlarından Rusiyanın dəmir yolu və daxili şəbəkələri vasitəsilə Xəzər dənizindəki Rusiya limanlarına, Xəzər dənizi ölkələrinə malların çatdırılmasını təşkil etməyə imkan verdi. Fars körfəzi, Hindistan və əksinə. Şimal-Cənub dəhlizinin rəqabət qabiliyyəti yüklərin daşınmasına sərf olunan məsafə və vaxt kimi əsas xüsusiyyətlərdə üstünlüklərin olması ilə təsdiqlənir (1, s.56).

Bununla belə, Rusiya ərazisindən yan keçən nəqliyyat kommunikasiyalarının yaradılması üzrə mövcud qlobal tendensiyalar: Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (ABŞ-ın təşəbbüsü ilə) və TRASEKA (Avropa İttifaqının dövlətlərarası proqramı) Rusiyanın tranzit potensialının reallaşdırılması perspektivlərinə mənfi təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, Çin və Hindistanın, gələcəkdə isə İranın iqtisadiyyatlarının inkişafı, xarici ticarətin artması, beynəlxalq daşıma bazarında rəqabətin artması Xəzəryanı regionlarda müasir TLİ-nin yaradılmasına tələbi əvvəlcədən müəyyən edir. Rusiya Federasiyası dəniz limanlarından (Mahaçqala, Olya, Həştərxan) və İran limanlarından istifadə etməklə Rusiya ərazisindən keçən marşrutların rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsi üçün tədbirlər kompleksinin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün zəruri şərt kimi.

Xəzər hövzəsinin Rusiya limanlarının rəqabət qabiliyyəti aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- Azov-Qara dəniz və Baltik hövzələrinin daxili su yollarına və dəniz limanlarına çıxış imkanı; – limanlara avtomobil və dəmir yolu yanaşmalarının olması;
- Rusiya limanlarında gəmi çağırışının dəyəri Xəzər dənizində qonşu dövlətlərin limanlarında gəmi çağırışının dəyəri ilə müqayisə oluna bilər, xarici dövlətlərin dövlət bayraqları altında üzən gəmilər üçün liman rüsumları müəyyən edildikdə milli rejim nəzərdə tutulur;
- Limanların sərbəst istehsal güclərinin və dəmir yollarının yükgötürmə qabiliyyəti ehtiyatının olması.

Eyni zamanda, dünya dəniz ticarətinin fəal inkişafı fonunda, hazırda Xəzər regionunda əməkdaşlıq potensialından Rusiya Federasiyası tam istifadə etmir:

- Ən perspektivli daşıma növləri üçün marşrut Ən perspektivli daşıma növləri üzrə Rusiyadan Rusiya-

ya yüklərin daşınması və tranziti formalaşmamışdır Xəzər dənizi;

- Xəzərdə bərə gəmilərinə sahib olan və onları idarə edən Rusiya gəmiçilik şirkətlərinin olmaması;

- Xəzər hövzəsi ölkələrinin gömrük tarif siyasətinin həyata keçirilməsinə müxtəlif yanaşmaları (3, s.76).

Eyni zamanda, transxəzər marşrutu Şimal-Cənub İTC, Çinin "Bir kəmər, bir yol" layihəsi, Şərq-Qərb dəhlizləri çərçivəsində əsas ticarət istiqamətlərindən birinə çevrilə bilər ki, bu da yeni liman obyektlərinin yaradılması və inkişafının zəruriliyini əvvəlcədən müəyyən edir.

Xəzər dənizi üç əsas hissədən ibarətdir: Şimal, Orta və Cənubi Xəzər. Rusiya ərazisinə Şimali və Orta Xəzərin qərb bölgələri daxildir. Rusiya Federasiyasının sahil xəttinin uzunluğu 695 km-dir. Xəzər dənizi beş sahil dövlətinin sahillərini yuyur: Rusiya, Azərbaycan, İran, Qazaxıstan və Türkmənistan. Hazırda Xəzərdə 24 dəniz limanı, o cümlədən Rusiyanın üç dəniz limanı (Həştərxan, Olya və Mahaçqala) fəaliyyət göstərir ki, bunlar əsasən quru yüklərin daşınmasını həyata keçirir ki, onların da əhəmiyyətli hissəsi İrana göndərilir (Xəzər limanlarının ixrac yüklərinin 93%-i). 2017-ci ildə Rusiya Federasiyası limanlarının ümumi yük dövriyyəsində Xəzər hövzəsi dəniz limanlarının payı 0,5% təşkil edib. Xəzər hövzəsinin dəniz limanlarında yük dövriyyəsinin ən yüksək göstəriciləri 2011-ci ildə baş verib: limanların ümumi yük dövriyyəsi 10,6 milyon ton, o cümlədən Həştərxan limanında - 4,6 milyon ton, Olya limanında - 0,6 milyon ton təşkil edib. Hövzə limanlarının yük dövriyyəsinin əsasını qara metallar, neft, neft məhsulları, taxta yüklər təşkil edib. 2013-2017-ci illər arasında liman yükünün sistematik azalması müşahidə olunur: Həştərxan limanının yük dövriyyəsi 10,3% (2,3 milyon tona qədər), Mahaçqala - 57,3% (1,4 milyon tona qədər), Olya limanının yük dövriyyəsi 10,3% (271 min tona qədər) azalıb. Bu vəziyyətin səbəbləri Rusiya iqtisadiyyatında ixrac mallarının sənaye istehsalının azalmasına səbəb olan böhran hadisələri idi; İranın prokat idxalını azaltmağa yönəlmiş davamlı iqtisadi siyasəti; İTC-nin Rusiya ərazisindən yan keçərək intensiv inkişafı (4, s.87).

Avrasiya makroiqtisadi regionunda ticarət və sənaye qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinin nəticələrinə və Rusiya Federasiyası Sənaye Nazirliyinin hesablamalarına əsaslanaraq, 2030-cu ilə qədər Rusiyanın Xəzər dənizindəki limanları vasitəsilə daşımaların həcminin proqnozlaşdırılan artım templəri təklif edir (8, s.106). Rusiyanın İran, İraq və Əfqanıstan ölkələrinə taxıl ixracının 2030-cu ilə qədər 7 milyon tona, Türkmənistan və Qazaxıstandan İrana neft tədarükünün artması Hindistan və Rusiya arasında konteyner daşımalarının artması hesabına 2,0 milyon tona qədər 2030-cu ilə qədər 4,610 min tona qədər, bu da bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Rusiya MTLİ əlverişli geostrateji mövqeyinə görə Xəzər dənizində beynəlxalq nəqliyyat marşrutları üçün tikilə bilər. Beləliklə, Xəzər regionunun MTLİ-nin inkişafı obyektiv şəkildə bağlıdır və aşağıdakı regionların və layihələrin inkişaf perspektivləri ilə əlaqələndirilərək nəzərdən keçirilməlidir:

- Şimali Qafqaz və Volqaboyu ixrac yük axınlarının əsas mənbəyi və Volqa çayı - əsas daxil olan nəqliyyat arteriyası kimi;

- İran, Hindistan əks yük axınlarının mənbəyi kimi və qurudan tranzit və Fars körfəzinin dəniz limanlarına cari satış bazarlarına çıxış üçün tərəfdaş kimi;

- Çin və Aİ ölkələrindən Qərbi Avropaya malların tranziti üçün Böyük İpək Yolu layihəsi ilə qarşılıqlı əlaqə;

- Xəzər dənizində sərnişin daşımalarının, turizmin və kruiz turizminin inkişafı kruiz gəmilərinin tikintisini və Həştərxan, Mahaçqala, Dərbənd şəhərlərində müasir liman infrastrukturunun (sərnişin terminalları, yanalma körpüləri) yaradılmasını nəzərdə tutur.

Xəzər regionunun İTL-nin ərzaq və digər malların qlobal təchizat zəncirlərinə daxil edilməsi liman imkanlarının sabit yüklənməsini və infrastruktur layihələrindən sabit gəlir axınını təmin etməlidir (5, s.76).

TRASEKA proqramı çərçivəsində növbəti investisiya layihəsi Ələtdə Beynəlxalq Logistika Mərkəzinin tikintisidir. Azərbaycan hökuməti layihənin təqdim olunan biznes planına, ticarətin inkişafı konsepsiyasına və ayrılan torpaq sahəsinə lazımi razılıq verib. Ələtdəki Beynəlxalq Logistika Mərkəzinin layihəsi 2010-cu ilin oktyabrında Brüsseldə TRASEKA investisiya forumunda hazır formada təqdim edilmişdir. Layihə bəzi maliyyə qurumlarının və özəl firmaların diqqətini çəkdi. Bu layihə əsas TRASEKA layihəsinin elementlərindən biri olacaq. O, regionlararası ticarətdə Xəzəryanı ölkələrin (xüsusən də Mərkəzi Asiya ölkələrinin) Avropa ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayacaqdır. Bu mərkəz müasir logistikanın tələblərinə uyğun olaraq Bakı şəhəri ərazisində bir sıra logistik xidmətləri yerinə yetirəcək və sənaye mərkəzi

üçün lazımi infrastrukturu təmin edəcək. Belə ki, bu mərkəzin yaradılmasında əsas məqsəd Xəzər dənizinin sahilində əlavə logistika xidmətləri göstərən multimodal qovşağın formalaşdırılmasıdır (6, s.76). Bundan əlavə, bütün Bakı regionunda və Azərbaycan ərazisində Beynəlxalq Logistika Mərkəzi yüklərin bölüşdürülməsi prosesini tamamilə təkmilləşdirməyə imkan verir. Baza ilinə əsasən, logistika mərkəzi üçün nəzərdə tutulan yüklərin proqnozlaşdırılan həcmi təqribən 1,7-2 milyon ton təşkil edəcək. Bura Marmara tunelindən Türkiyə və Aİ ölkələrinə yük axını daxildir. Ələtdə Beynəlxalq Logistika Mərkəzinin layihəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinə töhfə verəcəyi və gəlirlərin daha məqsədyönlü bölgüsünə şərait yaradacağı gözlənilir. Logistika xərclərinin azaldılması təkcə Bakıda deyil, bütün ölkədə investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına kömək edəcək və son nəticədə yeni iş yerlərinin yaradılmasına şərait yaradacaq. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövriyyəsində artım olacaq ki, bu da təsərrüfatların sabitliyini və gəlirliliyini artıracaq (2, s.87).

Ələtdəki yeni liman Xəzər dənizinin bütün limanları, İranla dəmir yolu ilə birbaşa əlaqə yaratmağa, Rusiya və Gürcüstana multimodal xidmətlər göstərməyə imkan verəcək. Qeyd edildiyi kimi, Bakı-Tbilisi Qars dəmir yolunun istifadəyə verilməsi Türkiyə və Qafqazın dəmir yolu şəbəkələrini birləşdirdi. Beləliklə, bu, Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi mərkəzləri arasında birbaşa əlaqə yaratmağa imkan verəcək. Bu dəmir yolu Türkiyənin Manisa (İzmir bölgəsi, Ege və Qara dənizlərdə yerləşən SİZ) kimi tanınmış ixtisaslaşmış sənaye zonalarını da Azərbaycanın formalaşmaqda olan mərkəzləri ilə birləşdirməyə imkan verəcək. Bunlar ən mühüm problemlərdir ki, diqqət mərkəzindədir, çünki bu, Türkiyədə multimodal qurğulardan istifadənin səmərəliliyini artıracaq və Azərbaycanda formalaşmasına şərait yaradacaq. Türkiyə və Qafqazın dəmir yolu şəbəkələrinin birləşdirilməsi Ələtdə Beynəlxalq Logistika Mərkəzinin yaradılmasının aktuallığını artırır. Ekspert hesablamalar göstərir ki, bu nəqliyyat zəncirinin yaradılması yükdaşımalarını ildə təqribən 4-5 faiz artıracaq.

Bosfor boğazından keçən tunel vasitəsilə dəmir yolunun tikintisi layihəsi

Bu tunelin tikintisinin əsas məqsədi yük axınını azaltmaqdır. Bu tunel təkcə Türkiyə iqtisadiyyatını Avropa ölkələri ilə birləşdirməyəcək, həm də Qafqaz ölkələri ilə Çernoq hövzəsi arasında əlaqələri asanlaşdıracaq. Beynəlxalq Logistika Mərkəzinin nəqliyyat qovşağı, malların bölüşdürülməsi və yığılması mərkəzi funksiyalarını öz üzərinə götürməsi Azərbaycan iqtisadiyyatını çoxşaxəli sistemə çevirir və iqtisadi inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirəcək.

Ona görə də bu layihə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi, TRASEKA layihəsi Azərbaycanın xarici siyasətində və xarici iqtisadi siyasətində aparıcı yer tutur. Bu, Trans-Sibir dəhlizinə güclü alternativdir və onun əsas məqsədi Asiyadan (Çin) Avropaya yük axınlarını cəlb etməkdir. Qeyd edildiyi kimi, hazırda Çindən Avropaya yük axınının əsas hissəsi 64 dəniz və Trans-Sibir dəhlizinin köməyi ilə həyata keçirilir. Çin-Qırğızıstan-Özbəkistan dəmir yolunun tikintisi Rusiya Trans-Sibir dəmir yoluna alternativ və beləliklə, TRASEKA layihəsinin bir hissəsi olacaq (7, s.90).

TRASEKA Uzaq Şərqi Avropa ilə birləşdirən ən qısa marşrut olacaq. Çindən Qırğızıstan və Özbəkistandan keçən dəmir yolu Xəzər dənizinin limanlarına çatacaq. Oradan vaqonlar bərələrə yüklənərək Bakıya çatdırılacaq. Bakıdan isə artıq istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə Türkiyə üzərindən Avropaya yüklər çatdırılacaq. Asiyadan nəhəng yük axınlarının Azərbaycan vasitəsilə çatdırılması ölkə iqtisadiyyatı üçün müstəsna rol oynayacaq, onun tranzit və kommunikasiya potensialı kəskin şəkildə artacaqdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Trans-Sibir dəhlizinə alternativ marşrutların yaradılması nisbətən asan problem olmamalıdır. Bu onunla bağlıdır ki, Rusiya və Çin qarşılıqlı yükdaşımalarda əhəmiyyətli təcrübəyə malikdirlər. Rusiya ümumi sərhəddə Çin yüklərini qəbul edir və onları Avropa sərhədinə çatdırır. Məsafənin böyük olmasına baxmayaraq, mal 11 gün ərzində istehlakçıya çatdırılır. Bundan əlavə, yeni marşrut bu gün eyni gömrük prosedurlarından uzaq olan 7 dövlətin sərhədlərini keçməyi nəzərdə tutur ki, bu da müəyyən gecikmələrə səbəb ola bilər. Hazırda konteynerlərin Çindən Bakıya çatdırılması təqribən 15 gündür və onların daha sonra Avropaya çatdırılması üçün daha bir həftəyə ehtiyac var. Bunlar təbii ki, TRASEKA çərçivəsində yükdaşıma layihəsinin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən mühüm amillərdir. Ona görə də gömrük prosedurlarının müəyyən edilməsi, onların TRASEKA layihəsi ilə təşkili, gömrükdə qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi üçün ilkin işlərə ehtiyac var.

Bütün bunlar daha qısa, daha sürətli və əhəmiyyətli dərəcədə yüksək tutumlu yeni marşrutun rəqabət qabiliyyətini artıracaq. Beləliklə, TRASEKA layihəsinin həyata keçirilməsi bütün nəqliyyat zəncirini optimallaşdırmağa imkan verən bir sıra problemlərin həllini tələb edir.

Xəzər ərazisində yeni liman qurğularının (liman ixtisası - konteyner daşımaları, quru yüklər) və yeni Dərbənd limanının (liman ixtisası - sərnişin daşımaları) tikintisi. Xəzəryanı dövlətlərlə ticarət-iqtisadi tərəfdaşlığın inkişafı, Xəzəryanı regionun TLI-nin rəqabət qabiliyyətinin və investisiya cəlbediciliyinin artırılması Volqa-Xəzər regionunda Rusiya Federasiyasının təsis qurumlarının iqtisadi inkişafı üçün stimul ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *İmanov T.İ. Logistikanın əsasları: II hissə Bakı, 2005*
2. *İqtisadi nəzəriyyə: Mikroiqtisadiyyat (dərslik, rus dilindən tərcümə), "Daşkov və Ko", M. 2007.*
3. *Köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmasının yeni (açıq) metodunun tətbiqi üzrə təlimat. Mühasibat işi (normativ sənədlər toplusu), B.: Elm və həyat, 1998, səh 232 –240.*
4. *Гаррисон, А. Логистика. Стратегия управления и конкурирования через цепочки поставок. / А. Гаррисон, Г. Р. Ван. – М.: Дело и сервис, 2014. – 368 с.*
5. *Гильц, Н. Е. Мониторинг логистических операций в звеньях цепи поставок / Н. Е. Гильц, Е. Б. Белякова, Н. В. Широченко, А. А. Белякова // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 6 – 2. – С. 26 – 35.*
6. *Gattorna J.: Living Supply Chains. How to Mobilize the Enterprise Around Delivering What Your Customers Want. Prentice Hall 2006.*
7. *Godsell J., Harrison A., Emberson C., Storey J.: Customer responsive supply chain strategy: An unnatural act? „International Journal of Logistics: Research and Applications" 2006, Vol. 9, No. 1. 34 p.*
8. *Rodawski B.: Supply Chain Relationship. Case of Automotive Company. „Logistyka" 2006, nr 5 (Introlog 2006, 1st International Conference of Logistics 23-26 September 2006 Proceedings CD). 91 p*

XÜLASƏ

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın uğurlu işləməsi yalnız yaxşı qurulmuş logistika sistemi olduqda mümkündür. Hər il həm rəqabətqabiliyyətlilik və biznesin səmərəliliyi baxımından, həm də şirkətlərin dəyərinin artırılması nöqteyi-nəzərindən təchizat zəncirləri və onların idarə edilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Xəzər dənizi nəqliyyatından istifadə edərək tədarük zəncirinin təşkili üsulları araşdırılaraq təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, tədarük zənciri, nəqliyyat, logistika, kommunikasiya.*

SUMMARY

In modern conditions, the successful operation of the economy is possible only if there is a well-established logistics system. Every year, supply chains and their management become more and more important, both from the point of view of competitiveness and business efficiency, as well as from the point of view of increasing the value of companies. In the article, the methods of organizing the supply chain using Caspian Sea transport are investigated and analyzed.

Keywords: *Caspian Sea, supply chain, transport, logistics, communication.*

РЕЗЮМЕ

В современных условиях успешная работа хозяйства возможна только при наличии отлаженной системы логистики. С каждым годом цепочки поставок и управление ими приобретают все большее значение, как с точки зрения конкурентоспособности и эффективности бизнеса, так и с точки зрения повышения стоимости компаний. В статье исследуются и анализируются методы организации цепочки поставок с использованием каспийского морского транспорта.

Ключевые слова: *Каспийское море, цепочка поставок, транспорт, логистика, связь.*

UOT 339.1; 338.46:339.1

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏT ƏNƏNƏSİNİN YAYILMASINDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLUNUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XƏYAL ƏKBƏROV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, magistrant

E-mail: xeyalekberov0@gmail.com

İstehlakçı davranışına təsir edən bir çox sosial amillər var. Bunlardan birincisi mədəniyyətdir. Mədəniyyət insanların bir cəmiyyətin üzvü kimi öyrəndiyi bilik, sənət, adət-ənənə, adət və s. hesab olunur. Bu, qabiliyyətləri, bacarıqları və vərdişləri əhatə edən mürəkkəb bir vəziyyətdir. Mədəniyyət dəyərlərdən, dildən, inanclardan, adətlərdən, mərasimlərdən, qanunlardan və maddi simvollardan ibarətdir. Mədəniyyət müəyyən bir cəmiyyətin üzvləri tərəfindən paylaşılan və ötürülən öyrənilmiş davranışların və davranış nəticələrinin məcmusudur.

Mədəniyyət, içində yer alan insanları müəyyən bir şəkildə davranmağa yönəldir. Mədəniyyətin nəyi, nə vaxt edəcəyinizi və onu necə istehlak edəcəyinizə əhəmiyyətli təsirləri var. Mədəniyyət sonradan yarana və dəyişdirilə bilər. Ancaq bu dəyişiklik illər ərzində yayıldığı üçün yaşayanlar üçün dəyişiklik olduğunu anlamaq çətindir. Aid olduğumuz yaşadığımız mədəniyyət istifadə etdiyimiz məhsullara təsirsiz ötüşmür (moda, reklam, istehlak nümunələri və s.).

Veblenə görə, istehlakçı içində olduğu mədəniyyətin və daxil olduğu istinad qruplarının təsiri ilə hərəkət edir. Buna görə də insan olmaq istədiyi qrupların davranışını mənimsəyir. Mənimsədiyi və iştirak etdiyi qruplar (əlaqə qrupu), daxil olmadığı lakin normalarını mənimsədiyi qruplar (ilham qrupu), istehlakçının qəbul etmədiyi, lakin daxil olduğu qrup (inkar qrupu), istehlakçının olmadığı qruplar və normalarını mənimsəmədiyi (qaçınma qrupları) istehlakçı davranışına təsir edir (5, s.89).

Hər bir cəmiyyətin mədəniyyəti iki növ elementdən ibarətdir. Bunlardan birincisi maddi əşyalardır. Maddi elementlər inkişaf prosesində cəmiyyətin texnoloji tərəqqisi və texniki bacarıqlarını ifadə edir. İkinci element isə mənəvi ünsürlərdən yəni dəyərlərdən, inanclardan, qanunlardan, ənənələrdən, adətlərdən və əxlaqi qaydalardan ibarətdir. Bu baxımdan mədəniyyət istehlakçı davranışına təsir edən bir çox amilləri əhatə edir. İnsanın qavrayış prosesi, öyrənmə prosesi, inanc və münasibətləri, şəxsiyyəti, yaşadığı cəmiyyətdən, xüsusən də həmin cəmiyyətin mədəniyyətindən təsirlənir.

Mədəniyyəti bir cəmiyyətin şəxsiyyət forması kimi də düşünmək olar. Necə ki, insanın şəxsiyyəti onu digərlərindən fərqləndirir, mədəniyyət də aid olduğu cəmiyyəti xüsusi edir. Bu unikal quruluş nəsildən-nəslə ötürülərək varlığını davam etdirir .

İstehlakçıların istehlak vərdişləri mədəni dəyərlərə görə formalaşır. Məsələn, Azərbaycanda səhər yeməyində çay istehlakı mədəni dəyərdir, bəzi Avropa ölkələrində isə qəhvə istehlakı vacib sayılır. Uşaqlara bayram paltarlarının alınması, nişan boxçalarının hazırlanması, sünnət toyu və s. ənənələr də mədəni istehlak nümunələridir. Başqa bir misal Amerika bazarlarında avtomobillərdə az həcmli mühərriklər yerinə böyük həcmli mühərriklərə üstünlük verilir. Buna görə də qeyd edə bilərik ki, insanların ömrünün sonuna qədər satın alma vərdişlərinə, onların qərarlarına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri də mənsub olduqları cəmiyyətin mədəniyyətidir.

Submədəniyyət oxşar vəziyyətlərdə oxşar həyat təcrübələri olan insanlardan ibarət ortaq dəyərlər sistemi kimi müəyyən edilir (2, s.98). Subkulturaların yaranmasına səbəb əhalinin sayının artması və mədəniyyətin homojen strukturunun korlanmasıdır. Homojen quruluşun pozulması səbəbi ilə regional, dini, irqi və s. ölçüdə ümumi xüsusiyyətləri göstərən qrupların cəmindən submədəniyyətlər yaranır.

Almaniyadakı müsəlmanlar donuz əti və ya istehlakdan çəkinmələri neqroid irqinə mənsub olan insanlarla avropoid irqdən olan insanların fərqli geyim və musiqi tərzinə sahib olması fərqli submədəniyyətə nümunədir.

Mədəniyyətlərin oxşar istehlak davranışları ilə alt qruplara bölünməsi marketoloqların işini asanlaşdırmaqdadır. Hədəf bazarı üçün ən uyğun submədəniyyət marketinqini təkmilləşdirə bilən və bazar seqmentini alışa yönəltmək bacarığı olan müəssisələrin daha uğurlu olma ehtimalı var. Eyni bir mədəniyyətə aid olan insanlar ümumi dəyərlərə və simvollara malik olurlar. Simvollar hər hansı bir şeyi ifadə etməklə məna kəsb edən əhəmiyyətli şeylərdir. Məsələn, hər bir dövlətin bayrağı həmin ölkənin rəmzi olmaq-

la onu simvolizə edir. Mədəni dəyərlər cəmiyyətdə yüksək qiymətləndirilən, dəyərləndirilən və ya həyat tərzinə münasibətdə üstün tutulan, əməl edilməsi zəruri olan normalardır. Hər hansı bir mədəniyyət üçün xarakterik olan həyat tərzi simvol və hadisələrin ümumiliyindən asılıdır. Məhz simvol və hadisələr qarşılıqlı münasibətlər manerasına və ziddiyyətlərin, fikir ayrılığının aradan qaldırılması imkanlarına təsir edir. İstənilən cəmiyyətin normal fəaliyyəti üçün həmin cəmiyyət ümumi norma və dəyərlərə malik olmalıdır. Buna görə də hər bir cəmiyyət üçün həmin norma və dəyərlər böyük simvolik əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, geyimlərində xüsusi stilə üstünlük verən istehlakçılar qrupu üçün paltar onların dəyərlər sistemini simvolizə edir (4, s.89).

Bəzi sosioloqların fikrinə görə, mədəniyyət və insanların bu mədəniyyət çərçivəsində məhsulların nəyi ifadə, nəyi simvolizə etməsi onların davranışını müəyyən edir. Mədəniyyət istehlakçıların məqsədlərinə və onların bu məqsədlərə nail olmasının münasib vasitələrinə dair təsəvvürlərinə, bu isə məhsula və satışın həvəsləndirilməsi metodlarına, həmçinin onları qavramasına təsir edir.

İnsanın aid olduğu mədəniyyət yaşadığı mədəniyyət qədər eyni olsa da, davranışları sosial siniflər də müəyyən edir. Birinin yer aldığı sosial təbəqə status simvoluna çevrilir və fərdə müəyyən rollar verir. Məsələn, aztəminatlı ailənin başçısı gəlir səviyyəsi yüksələndə əvvəlcə avtomobilini, sonra isə yaşadığı məhəlləni dəyişə bilər. Çünki istehlakçılar üçün bu elementlər həmin sosial təbəqənin status simvoluna çevrilir.

Ümumiyyətlə, sosial siniflər çoxölçülü (təhsil, gəlir, sosial davranış kimi) və ierarxik quruluşa malikdir. İerarxik quruluşda hər səviyyədə sinfin davranışı homojendir. İerarxik səviyyələr arasında keçid var. Sosial sinif eyni sosial və iqtisadi şəraitə malik şəxslər qrupudur (8, s.89).

Şəxsin yaşadığı sosial təbəqəni və mədəniyyəti müəyyən edən ailə şəxsiyyətin tərbiyəsində böyük təsirə malikdir. Ailə, ana və atanın nikah bağı ilə qurduğu cəmiyyətin ən kiçik struktur bloku olan bir qurumdur. Ailə üzvlərinin fərdi ehtiyacları ilə yanaşı, bütövlükdə ailənin də ehtiyacları var. Məsələn, ev tekstili və məişət əşyaları ailə tərəfindən istehlak olunur. Ailələrin ehtiyacları və xərcləri zamanla dəyişə bilən amildir.

İstehlakçı davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən sosial amillər hər bir fərdin satın alma qərarlarına mütləq şəkildə təsir edəcək sosial bir sistemdir. İstehlakçıların davranışına təsir edən sosial amillərə ictimai siniflər, referent qruplar, ailə və şəxsin sosial statusu və rolu aiddir. İstehlakçılar məhsul satın alınması prosesində, bir qayda olaraq, mütləq daxil olduğu sosial sinfin, referent qrupun və ailənin təsirinə məruz qalır və öz statuslarına uyğun gələn məhsul seçir və alırlar. Mütləq şəkildə hər bir fərdin davranışına təsir edəcək bir sosial faktor vardır (3, s.78).

İstinad qrupları birbaşa və ya dolayısı ilə insanın münasibətinə və davranışına təsir göstərən qruplardır. İnsana birbaşa təsir edən qruplara üzv olduğu qruplar aiddir. Bunlar fərdin aid olduğu və qarşılıqlı əlaqədə olduğu qruplardır. Bu qrupların bəziləri şəxs üçün əsasdır və onlarla qarşılıqlı əlaqə kifayət qədər sabitdir.

Bunlar ailə, dostlar, qonşular və iş yoldaşlarıdır. Alıcının davranışına ailə üzvlərinin təsiri də danılmazdır. Xüsusən də valideynlərin şəxsiyyətə təsiri digər üzvlərə nisbətən daha çoxdur. Hər bir alıcı, ailə üzvləri və ya ətrafdakı insanlardan dini, siyasi, iqtisadi, şöhrətpərəstlik, sevgi və s məsələlərdə təsir altında qala bilir. Bir müddət sonra istehlakçı artıq ailəsi ilə sıx əlaqədə olmasa belə, şüuraltı davranışlar öz təsirini göstərməkdə davam edər. Valideynlər və uşaqlar birlikdə həyatı, həmçinin onların yaşamağa davam etdikləri ölkələrdə valideynlərin təsiri həlledici rol oynayır (1, s.76).

Ailə qan, nikah və digər qanuni yollarla qohumluq əlaqəsi olan və əsasən eyni evdə yaşayan insanlardan, ailə üzvlərinin müxtəlif ehtiyaclarından, ətraf mühitlə münasibətlərindən və birlikdə iştirakından ibarətdir.

Tərəflərin ana, ata, uşaq və qan qohumlarından ibarət iqtisadi və sosial bir qurumdur. Sosiallaşma uşaq və ailə üzvləri arasında başlayan qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Ailənin forma və funksiyaları cəmiyyətdən cəmiyyətə mədəni fərqlər göstərsə də, bütün cəmiyyətlərdə ümumi olaraq ailə mühüm yer tutur.

Ailə həyatı qavrayış və yaşama tərzi ilə əlaqədar olaraq ailə üzvlərinin istehlak davranışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

İnsanın inanclarına və qiymətləndirmə meyarlarına həmçinin məhsul və satınalmada qərarvermə prosesinə təsir etmək iki şəkildə özünü göstərir.

1. Qərarvermə prosesində məlumat axtarışı, brendin qiymətləndirilməsi, ailənin bütün aspektlərdən tanınması marketinq menecerləri üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2. Ailənin satınalma prosesində; hansı məhsulların alınacağını müəyyən edən qərar satınalmada onların davranışlarına bəyənmə və bəyənməmə şəklində təsir göstərir (5, s.56).

İnsanların davranışına və məhsul seçiminə onun yaşı, yəni həyat dövranının hansı mərhələsində olması da təsir edir. Belə ki, insanlar yaşa dolduqca onların zövqləri və müxtəlif məhsullara münasibəti dəyişir. Məsələn, insanların böyük əksəriyyəti cavan yaşlarında dəbə uyğun geyinməyə, asudə vaxtlarını dostları, tanışları ilə birgə keçirməyə üstünlük verirsə, qoca yaşlarında sağlamlıqlarına daha çox diqqət yetirir, həkimlərin xidmətindən daha çox istifadə edir və geyimlərinə isə əvvəlki kimi yanaşmırlar.

Alıcının qərarları, xüsusən də yaş, peşəsi, iqtisadi vəziyyət, şəxsiyyət tipi və özünün imici kimi xarici xüsusiyyətlərdən də təsirlənir. Şəxsin yaşına və ailənin yaşam dövrünə baxsaq, yaşla birlikdə insanların satın aldığı mal və xidmətlərin müxtəlifliyi də baş verir. Doğuşdan sonrakı ilk illərdə körpə qidası kimi məhsullara ehtiyacı yaranır, illər keçdikcə ehtiyacların siyahısı artmağa davam edir. Yaşlılıqda isə onlara xüsusi pəhriz qidaları lazım olur. Buna görə də illər keçdikcə insanların geyimləri, mebelləri, əyləncələri və digər zövqləri də dəyişir (6, s.56).

Yemək, geyim, mebel və s. zövqlər yaşa bağlı olsa da, amma ailə vəziyyəti yaşa bağlı deyildir. Alış-verişə üstünlük verən amillərdən birisi peşədir. Mavi yaxa və ağ yaxalıqlı işçi geyimi üstünlükləri alış-veriş seçimlərində peşənin əhəmiyyətli bir faktor olmasına verilə biləcək nümunələrdən biridir.

Gəlir, var-dövlət və iş saatları kimi amillər alıcı davranışına təsir göstərir. Həyat tərzi, biznes, hobbi, alış-veriş, idman və ictimai fəaliyyətlər, o cümlədən yemək, moda, ailə üzvlərinin fikirləri, sosial məsələlər, biznes və məhsullar, ailə əyləncəsi və maraqları kimi sahələr də şəxsin alış-verişinə təsir edən sahələrdəndir.

Müəssisələr satmaq istədikləri məhsulun qablaşdırılması, markası, satış sonrası xidmətləri, istifadə rahatlığı və faydalarını ön plana çıxararaq istehlakçıların seçimi olmağa çalışırlar. Sadalanan məhsul xüsusiyyətlərini qiymətlə birlikdə vermək və qiymət-keyfiyyət əlaqəsi qurmaqla müştərinin məhsul üçün qəbul etdiyi dəyərin yüksək olmasına çalışılır. İstehlakçıların asanlıqla ala biləcəyi yerlərə məhsulun paylanması və ya çatdırılmaması istehlakçının məhsula üstünlük verib-verməməsinə səbəb ola bilər (2, s.28).

Mədəni, sosial, psixoloji və şəxsi amillər istehlak xərclərini formalaşdırır və qərarvermə prosesinin gedişatını müəyyən edərək müxtəlif amilləri ortaya qoyur. Məsələn, əgər şəxs müəyyən sosial təbəqədədirsə brendi vacib edə bilər. Eynilə, mədəni dəyərlər qablaşdırmanın rəngi, qablaşdırmanın dizaynı və məhsulun dizaynında təsirli amil ola bilər. Məhsulun qiyməti, keyfiyyət, istifadə müddəti, məhsulun mənşəyi, istifadə şərtləri, zəmanət müddəti, xidmət imkanları, şirkət imici və istehlakçıların reputasiya səviyyəsi kimi bir çox faktor istehlakçıların şüurlu seçimi və seçmə üstünlüklərində mühüm dəyişənlər hesab edilir (7, s.76).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istehlakçıların davranışına təsir edən əsas şəxsi keyfiyyət amillərindən biri, bəlkə də, ən vacibi psixoloji amillərdir, istehlakçının psixoloji durumudur. Hətta belə deyirlər ki, istehsalçılar məhsul yaradır, psixoloqlar isə istehlakçıların psixoloji durumuna təsir etməklə həmin məhsula tələbat formalaşdırır, istehlakçıları həmin məhsulu almağa təhrik edirlər. İstehlakçıların psixoloji durumu onların ticarət markasına düşünülmüş və ya instinktiv münasibətini (müsbət və ya mənfi) formalaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. BERKUN, M., E-ticarette Corona virüs (Covid-19) etkisi, https://www.techinside.com/e-ticarette- corona-virus-covid-19-etkisi

2. DEMİREL, D., Eriş, V., (2019). Innovation trends in e-commerce applications: gittigidiyor.com case. PressAcademia Procedia (PAP), (9),192-196. DOI: 10,17261 / Pressacademia.2019. 1091, s.195

3. GÜVEN, H., "Covid 19 Pandemik Krizi Sürecinde E-Ticarette Meydana Gelen Değişimler", Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, ASEAD Cilt 7 Sayı 5 Yıl 2020, S 251

4. BROWN, Irwin; RUWANGA, Jayakody, (2008),"B2C E-Commerce Success: A Test and Validation of a Revised Conceptual Model." The Electronic Journal Information Systems Evaluation, Vol: 1, Issue: 3, 2008, pp.167-184.

5. CHUNLİNG, Wen, (2015), "Research on Economic Growth and Information Exchange Based on B2B E-Commerce", The Open Cybernetics & Systemics Journal, Vol: 9, pp. 2065-2069.

6. YOUSEFI, Ayoub, (2015), "The Impact Of Cross-Border E-Commerce On Internatıonal Trade", 16th International Academic Conference, Ams-

terdam, pp.616.

7. ZHOU, Li,(2014), "Internal And External Value Evaluation Of E-Business Strategy İn Enterprise", Journal of Chemical and Pharmaceutical Research, Vol: 6, Issue: 6, pp.693-697.

8. AHMAD Nurul Najwa (2013), "Analysis of E-Commerce and M- Commerce: Advantages, Limitations and Security issues". International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering Vol. 2, Issue 6

XÜLASƏ

Bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da etnik quruluş, dini inanc fərqləri və s. amillərə görə formalaşan müxtəlif submədəniyyətlər vardır. Mədəniyyət kimi submədəniyyət istehlakçıların satınalma davranışına təsir edən ən mühüm amillərdən biridir. Məqalədə qeyd edilir ki, bəzi submədəniyyətlərdəki istehlakçılar digər mədəniyyətləri təqlid edir və bu mədəniyyətdəki insanların istehlak nümunələrinə uyğunlaşa bildiyi halda digərləri bu mədəniyyətdəki istehlak nümunələrindən uzaqlaşmağa çalışaraq müxtəlif məhsullara maraq göstərə bilərlər.

Açar sözlər: *elektron ticarət, mədəniyyət, cəmiyyət, şəxsiyyət.*

РЕЗЮМЕ

Как и во всех странах мира, в Азербайджане существуют различия в этническом составе, религиозных убеждениях и т.д. В зависимости от факторов формируются различные субкультуры. Субкультура, как и культура, является одним из важнейших факторов, влияющих на покупательское поведение потребителей. В статье утверждается, что потребители в одних субкультурах подражают другим культурам и могут приспосабливаться к моделям потребления людей в этой культуре, в то время как другие могут пытаться дистанцироваться от моделей потребления в этой культуре и проявлять интерес к другим продуктам.

Ключевые слова: *электронная коммерция, культура, общество, идентичность.*

SUMMARY

As in all countries of the world, in Azerbaijan there are differences in ethnic structure, religious beliefs, etc. There are different subcultures formed according to factors. Subculture, like culture, is one of the most important factors influencing consumer buying behavior. The article states that consumers in some subcultures imitate other cultures and may adapt to the consumption patterns of people in this culture, while others may try to distance themselves from the consumption patterns in this culture and show interest in different products.

Keywords: *e-commerce, culture, society, identity.*

UOT: 338.45: 658.01

MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA YÜNGÜL SƏNAYENİN YÜKSƏK TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ

ŞƏHRİYAR KƏRİMOV
Azərbaycan Texnologiya Universitetinin doktorantı
E-mail: sehriyarkerimov00@gmail.com

Məlumdur ki, istehlak malları bazarının sabit artımı ayrı-ayrı ölkələrin və regionların iqtisadiyyatının formalaşmasına və inkişafına mühüm təsir göstərir. İstehlak malları bazarının yerli istehsal hesabına doyması ölkə sənayesinin inkişafının istiqamətlərindən biridir. Yüngül sənaye istehlak malları istehsal edən sənaye kompleksinə daxildir. Yüngül sənaye çoxşaxəli istehsal kompleksi və zəngin əmək ənənələri üçün böyük potensiala malik sənaye istehsalının ən qədim sahəsidir. Yüngül sənaye məhsulları əsasən insanların tələbatını ödəmək məqsədilə, digər sənaye sahələrində isə xammal və köməkçi materiallar şəklində istifadə olunur. Sənayenin səmərəliliyi onun müəssisələrinin rasional yerləşməsindən asılıdır.

Yüngül sənaye əsasən toxuculuq, trikotaj, gön-dəri, xəz-dəri, xalçaçılıq, ayaqqabı istehsalı və s. sahələrdən ibarətdir. Yüngül sənaye ona bitki, heyvandarlıq xammalı, süni və sintetik liftlər verən kimya sənayesi ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Sənayenin əsas məhsulları əhalinin tələbatını ödəmək üçün istifadə olunan və geyim, ayaqqabı, yeyinti sənayesində, maşınqayırma və digər sənaye sahələrində xammal və köməkçi material kimi istifadə olunan parçalardır. Əsas material tərkibi, xüsusiyyətləri və quruluşu ilə fərqlənən liflərdir. Liflər alınma üsuluna və kimyəvi tərkibinə görə fərqlənir. İstehsal olunacaq məhsulun xüsusiyyətləri onlardan asılıdır [1, s.509].

Ümumiyyətlə, yüngül sənaye həm daxili bazarın onun məhsulları ilə doyması, həm də bu məhsulların ixracının artımı nöqteyi-nəzərindən strateji əhəmiyyətli sənayedir. Belə ki, iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri olan yüngül sənaye bir çox ölkələrin ixracyönümlü inkişaf strategiyasında prioritet istiqamətə çevrilir. Azərbaycan üçün də yüngül sənaye dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin strateji əhəmiyyətli sahəsi hesab olunur. Bu səbəbdən bu sahə ilə məşğul olan şirkətlərə faktiki olaraq dövlət tərəfindən hər cür maliyyə və qeyri-maliyyə yardımı göstərilir. Yüngül sənaye sektorundakı şirkətlərə fəaliyyətlərinin müxtəlif mərhələlərində dəstək verən təşkilat və fondların olmasına baxmayaraq, bu sahədə hələ də həllini tapmamış problemlər qalmaqdadır. Yuxarıda deyilənlərin nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu gün təkcə yüngül sənayedə deyil, onu müxtəlif növ resurslar və xammalla təmin edən bütün digər sahələrdə yaranmış problemlərin həllinə də kompleks yanaşmaya ehtiyac var.

Yüngül sənayenin inkişafına aşağıdakılar töhfə verə bilər: ölkədə mövcud olan yüngül sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması və dəstəklənməsi; müasir texnologiyalar əsasında yeni müəssisələrin yaradılması; yeni yüngül sənaye müəssisələrinin yaradılmasında xarici təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi; modernləşdirmə istiqamətində müəssisələrə zəruri dövlət dəstəyinin göstərilməsi; yüngül sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrə güzəştli kreditlərin verilməsi; investisiyaların cəlb edilməsi və investisiya layihələrinin dəstəklənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması; yüksək texnologiyalara əsaslanan investisiya layihələrinin işlənməsi və reallaşdırılması; keyfiyyətcə yüksək və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal etməyə imkan verən yeni texnologiyalardan və nou-haudan istifadə və s [2, s.126].

Qeyd edilənlər baxımından yüngül sənayenin inkişafında aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir: 1) sənayenin investisiya cəlbediciliyinin artırılması; 2) daxili bazarın yüngül sənaye mallarının qeyri-qanuni dövriyyəsindən qorunması; 3) müəssisələrin texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi; 4) sənayenin xammalla təminatının yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması və 5) sənayenin inkişafı tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün məqsədli dövlət proqramlarından istifadə edilməsi.

Məlumdur ki, rəqabət, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ETT-nin sürətləndirilməsi, istehsal xərclərinin azaldılması və qiymətlərin aşağı salınması şəraitində iqtisadi artımın stimullaşdırıcı amillərindən biridir. Yüngül sənayenin səmərəli inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biri məhz əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması və rəqabət üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsidir. Rəqabət üstünlüyü bazarda layiqli yer tutmaqda zəruri şərtlərdən biridir [3, s.19]. Rəqabət üstünlüyünü yüksək texnologiyaların

tətbiqi hesabına əldə etmək mümkündür. Yüngül sənayenin ən mühüm vəzifələrindən biri satış bazarlarının genişləndirilməsinin həllinə yönəldilməlidir. Buna isə aşağıdakı amillər kömək edə bilər: maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsi, çeşidin daim yenilənməsi, innovativ məhsullara diqqət yetirilməsi. Yüngül sənaye müəssisələrinin maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi, rəqəmsal istehsala keçid, innovasiya infrastrukturu subyektləri ilə tərəfdaşlıq əsasında həyata keçirilir.

Azərbaycanın yüngül sənaye müəssisələrinin öz məhsulları ilə dünya bazarında öz layiqli yerini tutmağa ehtiyacı vardır. Yüksək innovativ texnologiyaların tətbiqi onların uğurlu fəaliyyətinin real təminatı ola bilər. Bu problemin öyrənilməsinin gələcək perspektivləri yeni idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi əsasında yüngül sənaye müəssisələrinin innovativ fəaliyyətinin idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsidir. Müasir çağırışlar dövründə ölkənin qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri yüksək texnologiyalar əsasında iqtisadi inkişafı təmin etməkdir. Yüksək texnologiyalar dedikdə, məhsuldar işlərdə istifadə olunan müasir texnologiyalar, fundamental və tətbiqi tədqiqatların beynəlxalq səviyyəsini müəyyən edən unikal texnoloji proseslər, cihazlar və materiallar başa düşülür [4, s.7]. Yüksək texnologiyalı yüngül sənaye müəssisələrinin yaradılması təsərrüfat subyektlərinin inkişafı strategiyasının işlənib hazırlanmasına və biznes proseslərinin idarə edilməsinə kompleks yanaşma tələb edən mürəkkəb məsələdir [5, s. 353]. Yüksək texnologiyalar ölkəmizin təbii resurslarından daha dolğun istifadə etməklə yüngül sənayenin inkişafına təkan vermək imkanına da malikdir.

Ümumiyyətlə, yüngül sənaye müəssisələrinin innovativ əsasını uzunmüddətli perspektivdə rəqabətqabiliyyətliliyini qorumaq və genişləndirmək üçün yüksək texnologiyaların tətbiqi təşkil edir. Həmin müəssisələrə intellektual texniki sistemlərdən istifadə etməklə qabaqcıl texnologiyalara çıxış lazımdır. İnnovativ texnologiyaların ötürülməsi və tətbiqi, yüksək texnologiyalı avadanlıqların və intellektual istehsal sistemlərinin inkişafı yüngül sənaye müəssisələrinə dəyişən iş şəraitinə çevik reaksiya verməyə və biznes proseslərini yeni çağırışlara və imkanlara vaxtında uyğunlaşdırmağa imkan verir. Qabaqcıl nəzarət, riyazi optimallaşdırma kimi özünütənzimləməyə innovativ yanaşmalar müəssisələrə biznes proseslərinin uğurla yenidən qurulmasına imkan verir. Yüksək texnologiyalar yüngül sənayedə istehsalın optimallaşdırılmasına kömək edir.

İqtisadiyyatın qloballaşdığı müasir çağırışlar dövründə dünyanın qabaqcıl ölkələrinin ÜDM-nin artımı əsasən yeni biliklər və innovasiyalar hesabına əldə edilir. Bunun nəticəsidir ki, innovasiyaların işlənməsi və tətbiqi həmin ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Hazırda dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas tendensiyaları struktur dəyişikliklərini və yeni yüksək texnologiyalı məhsulların buraxılmasını stimullaşdıran qabaqcıl innovativ inkişafların nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsidir. İnnovasiya müştəri dəyərini yaratmaq, maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul və xidmətlərin, proseslərin, sistemlərin, təşkilati strukturların və ya biznes modellərinin hazırlanması və tətbiqi kimi müəyyən edilə bilər. Müəssisələrdə innovasiyaların böyük əksəriyyətinin son məqsədi daha yaxşı maliyyə nəticələrinə nail olmaq, yeni sosial dəyər yaratmaq və istehsal xərclərini azaltmaqdır. İnnovasiyaların nəticələri onların yenilik dərəcəsinə görə fərqlənə bilər. Bir çox yeni və təkmilləşdirilmiş məhsullar yalnız istehsal prosesini optimallaşdıran müəssisələr üçündür. Bütün sənaye miqyasında innovasiya daha yüksək məhsuldarlığa, o cümlədən daha yaxşı istehlak keyfiyyətlərinə malik məhsul və xidmətlərin istehsalına səbəb olur.

İKT-dən istifadənin artması yüngül sənayedə daha mürəkkəb məhsulların və istehsal sistemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu, müasir maddi-texniki bazanın yaradılması üçün yeni tələblərə gətirib çıxarır və operatorla intellektual texniki sistemlər arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni üsullarını tələb edir. Subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi üçün innovativ texnologiyaların intensiv inkişafı istehsal imkanları üçün yeni üfüqlər açır [6, s. 59]. Bu, yüksək keyfiyyət və etibarlılıq standartlarının işlənib hazırlanmasını və tətbiqini tələb edir. Azərbaycanda yüngül sənayenin yüksək texnologiyalar əsasında inkişafı getdikcə daha çox digər ölkələrin intellektual məhsullarından asılıdır. Çünki avadanlıqlar, maşınlar, texnoloji üsullar ən çox inkişaf etmiş ölkələrdən alınır. Yüngül sənaye müəssisələri yalnız yeni biliklər və yeni texnologiyalar yaradan innovativ əqli əməyin tətbiqi yolu ilə bu asılılıqlardan xilas ola bilərlər. Buna görə də yüngül sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək yolu kimi innovativ texnologi-

yalardan istifadə perspektivlərinin dərindən öyrənilməsi, məqsədə çatmaq üçün düzgün strategiyanın işlənib hazırlanması və reallaşdırılmasıdır.

Yüngül sənaye müəssisələri hazır məhsul istehsal etmək üçün istehsalda mürəkkəb texnoloji proseslər kompleksindən fəal şəkildə istifadə edirlər. Yüngül sənayenin işinin bu xüsusiyyəti həmin sənaye müəssisələrində istehsal prosesinin avtomatlaşdırılmasını müxtəlif və funksional cəhətdən çox mürəkkəb edir. Məsələn, intellektual texniki sistemlərin tətbiqi qrafik istifadəçi interfeysindən istifadə etməklə yüngül sənayedə istehsal prosesinin bütün komponentlərini nümayiş etdirməyə imkan verir. Sensor ekranı işçilərə müəssisədə müəyyən iş növünün düzgün yerinə yetirilməsi haqqında məlumatı çatdıran şəkillər və videoların yayımlanması üçün istifadə olunur. İntellektual texniki dəstək sisteminin arxitekturası standartlaşdırılmış proses modellərinə əsaslanır və müəssisənin informasiya texnologiyalarının digər səviyyələri ilə əlaqələndirilə bilər. İntellektual texniki sistemi yeniləmək və dinamik şəkildə genişləndirmək də mümkündür.

Yüngül sənayenin inkişafında rəqəmsallaşmanın rolunu da qeyd etmək olar. Belə ki, son illərdə cəmiyyətdə qlobal və köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Post-sənaye dövrü rəqəmsallaşma dövrü ilə əvəz olunur. Bu gün iqtisadi fəaliyyətdə əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olunması məqsədilə rəqəmsal proseslərin və texnologiyaların istifadəsi zərurətə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma riskləri azaltmağa və məhsuldarlığı artırmağa imkan verir. Bu da öz növbəsində istehsalın maya dəyərini azaldır, məhsulun keyfiyyətini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Rəqəmsallaşma yüngül sənaye istehsalçılarının lazımi məlumatlarla təmin edilməsinə, məhsulların istehlakçıya çatdırılması zəncirini sadələşdirməyə imkan verir. Yüngül sənaye istehsalçıları tərəfindən peyk görüntülərindən, yüksək texnologiyalı sensorlardan, mobil proqramlardan və GPS sistemlərindən istifadə düzgün idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zərurətə çevrilir. Optimal həllər məhz müasir informasiya texnologiyalarından, mobil və ya onlayn proqramlardan, dronlardan, peyklərdən və digər xarici proqramlardan istifadə etməklə əldə edilə bilər [7, s.74].

Yüngül sənayenin yüksək texnologiyalı inkişafında elm-istehsal-texnoloji təyinatlı AİZ-lərin rolunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə zonalarda istehsal proseslərinin təşkili üçün müəssisələrin yaradılması, texnoloji parkların təşkili və bu sahələrdə bazarların tələbatlarına uyğun sənaye məhsullarının, avadanlıqların istehsalı və bununla da yüksək texnoloji məhsulların çeşidinin artırılması mümkündür. Elm-istehsal-texnoloji təyinatlı AİZ-lər elmi-texniki yeniliklərin işlənib hazırlanması, tətbiqi və onların istehsalı sahələrinin təşkilindən ibarətdir. Bu tip zonalar əsasən müasir texnologiyaların nailiyyətləri ilə müşahidə olunur və burada elmi-texniki layihələrin gerçəkləşdirilməsi üzrə zəruri funksional infrastruktur, müəssisələr, laboratoriyalar, sınaq mərkəzləri, istehsal sahələri təşkil olunur [8, s.30].

Yüngül sənayedə uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə nail olunması üçün həmin sahə məhsullarının keyfiyyətini yüksəltmək və idxal olunanla müqayisədə rəqabət qabiliyyətli etmək vacibdir. Bu, həmin sahə istehsalının modernləşdirilməsini və elmi-texniki inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir. Yüngül sənayeni modernləşdirərkən yüksək texnologiyalı istehsalların yaradılması vacib şərtlərdəndir. Çünki, məhsul çeşidinin genişləndirilməsi, keyfiyyətinin yüksəldilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından yüksək texnologiyalar böyük üstünlüklərə malikdir.

Azərbaycanda yüngül sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsinin əsas istiqamətləri bir sıra fəaliyyətlərdən ibarət ola bilər: texniki avadanlıqların modernləşdirilməsi; istehsal texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi və onların modernləşdirilməsi; marketinq və satış prosesinin müasir standartlarının tətbiqi. Sonuncu istiqamətin əsas aspektləri məhsulların marketinqi və satışı ilə bağlı qeyri-ənənəvi həllərin axtarışıdır.

Bütövlükdə, bir qrup tədbirlər yüngül sənayenin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər:

- investisiyaların cəlb edilməsi üçün dəqiq müəyyənləşdirilmiş milli konsepsiyanın və onun əsasında dövlətin iqtisadi strategiyasının formalaşdırılması;
- yüngül sənayenin səmərəli idarə edilməsi sisteminin yaradılması;
- investorlar üçün ümumi əlverişli rejimin formalaşdırılması;
- yüngül sənayedə elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsinə ayrılan büdcə xərclərinin payının artırılması;
- rəqabətqabiliyyətli texnoloji infrastrukturun formalaşdırılması;
- investisiya fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün

kadr hazırlığı sisteminin formalaşdırılması;

- mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi və yüngül sənaye fəaliyyətinin bütün növlərinin səmərəli innovativ inkişafı və s.

Qeyd edək ki, yüngül sənayenin yüksək texnologiyalar əsasında inkişafını təmin etmək üçün aktiv investisiya, sənaye, struktur, elmi-texniki siyasət həyata keçirmək lazımdır ki, bütün bunlar ölkənin davamlı inkişafı üçün real ilkin şərtlər yarada bilər. Odur ki, yüngül sənayenin investisiya potensialından səmərəli istifadəyə əsaslanaraq onun inkişafı üçün elmi əsaslandırılmış dövlət proqramının işlənib hazırlanması zərurətidir. Belə bir proqram hazırlanarkən bir qrup hallar nəzərə alınmalıdır: 1) dövlət yüngül sənayedə investisiya fəaliyyətinin canlanması üçün zəruri institusional və iqtisadi şərait yaratmalıdır və 2) dövlət özü investisiya prosesində birbaşa iştirakdan çəkinməməlidir. Yüngül sənaye müəssisələri üçün elə bir şərait yaradılmalıdır ki, sahibkarlar həmin sahəyə investisiya qoymaqda maraqlı olsunlar. Bunlarla bərabər, yüngül sənaye ilə bağlı dövlətin maliyyə siyasəti təkmilləşdirilməlidir.

YEKUN

Beləliklə, yüksək texnologiyalı yüngül sənaye istehsalının inkişafının perspektiv istiqamətləri kimi bunları qeyd edə bilərik:

- İstehsalın texniki cəhətdən yenidən təchiz edilməsi və modernləşdirilməsi, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi və yeni yüksək məhsuldar sənaye sahələrinin yaradılması əsasında yüngül sənayenin istehsal potensialının artırılması, müəssisələrin innovativ fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinin təmin edilməsi, idxalın əvəzlənməsi, texnoloji ehtiyatların azaldılması sənayenin xarici ölkələrdən əmtəə asılılığının azaldılması;

- Əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin, texnoloji proseslərin və məhsulların ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, resurslara qənaət edilməsi, istehsal mədəniyyətinin yüksəldilməsi;

- Sənayenin mövcud uğurlu seqmentlərinin qorunub saxlanılması və inkişafı, o cümlədən dəri məmulatlarının istehsalı üçün texnoloji zəncirin yaradılması;

- Əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalı, açıq bazarda istehsalı və biznesi məharətlə aparmağa qadir olan işçilərin, menecerlərin və inzibati kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması sisteminin inkişafı;

- Yerli istehsalçıların daxili bazarda dayanıqlı mövqe tutmasının qanunvericiliklə təminatı, gömrük və kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə yüngül sənaye məhsullarının ixracının stimullaşdırılması;

- Yüngül sənayenin inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsinin idarə edilməsinin səmərəli forma və üsullarının və prioritet tədbirlər planının hazırlanması.

Təklif olunan tədbirlərin təcrübi olaraq reallaşdırılması yüngül sənaye müəssisələrinin yüksək texnologiyalar əsasında qurulması və rəqabət qabiliyyətinin artırılması proseslərinin stimullaşdırılmasına, sənayedə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına, onun davamlı inkişafı dinamikasına nail olunmasına, bazarlarda öz layiqli yerini tutmasına imkan verə bilər və s.

Açar sözlər: *yüngül sənaye, yüksək texnologiya, yüngül sənaye sahəsinin problemləri, , yüngül sənaye sahəsinin perspektivləri, yüksək texnologiyalar bazarı, yüksək texnologiyaların tətbiqi perspektivləri.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ильинская, С.Д. Характеристика легкой промышленности/ С.Д. Ильинская// Инновационный потенциал развития общества: взгляд молодых ученых, Курск, 01 декабря 2020 года / сборник научных статей Всероссийской научной конференции перспективных разработок, в 2-х томах. – Курск: Юго-Западный государственный университет, 2020. – С. 508-510.

2. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2018, 267 s.

3. Məmmədova X.F. Azərbaycan Respublikasında toxuculuq sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yolları. İ.f.d. üzrə dissertasiya işinin avtoreferatı, Bakı, 2021, 28 s.

4. Süleymanov A.Ş., Əhmədova M.İ. Universitet texnoparkının yaradılmasının elmi əsasları// İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment, Gəncə, 2018, № 1, s.5-13.

5. Квинт В.Л. Стратегическое управление и экономика на глобальном формирующемся рынке. – М.: Бизнес-Атлас, 2012. – 627 с.

6. Саиди Д.Р., Махмудова Ф. М. Преимущества цифровизации легкой промышленности // Universum: технические науки. – 2020. – № 1(70). – С. 58–60.

7. Rüstəmov, F. Müasir iqtisadi şəraitdə aqrar sahədə rəqəmsallaşmanın əsas xüsusiyyətləri. Geostrategiya jurnalı. Bakı:2022, № 02 (68), s.74-83.

8. Əliyev, Ş.T. Azad iqtisadi zonalar. Dərslik. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2013, 280 s.

9. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2021, 243 s.

РЕЗЮМЕ

ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА ОСНОВЕ ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПЕРИОД СОВРЕМЕННЫХ ВЫЗОВОВ

В статье исследуются приоритеты развития легкой промышленности в Азербайджане на основе высоких технологий. Раскрыта сущность проблем и перспектив развития легкой промышленности с учетом активного применения высоких технологий. Рассмотрены возможности расширения рынка сбыта и связей со специализированными текстильными компаниями, которые функционируют преимущественно на основе высоких технологий. Обоснована необходимость разработки концепции развития бизнес-процессов. Подготовлены предложения и рекомендации по интенсификации развития легкой промышленности Азербайджана в контексте активного применения высоких технологий.

Ключевые слова: *легкая промышленность, высокие технология, проблемы сферы легкой промышленности, перспективы сферы легкой промышленности, рынок высоких технологий, перспективы применения высоких технологий.*

SUMMARY

PRIORITIES FOR THE DEVELOPMENT OF LIGHT INDUSTRY IN AZERBAIJAN BASED ON HIGH TECHNOLOGIES DURING THE PERIOD OF MODERN CHALLENGES

The priorities for the development of light industry in Azerbaijan based on high technologies are investigated in the article. The essence of problems and perspectives for the development of light industry, taking into account the active use of high technologies is disclosed. The possibilities of expanding the sales market and relations with specialized textile companies, which operate mainly on the basis of high technologies are considered. The need to develop a concept for the development of business processes is justified. Proposals and recommendations to intensify the development of Azerbaijan's light industry in the context of the active use of high technologies are given in the end of the article.

Keywords: *light industry, high technology, problems of light industry sphere, perspectives of light industry sphere, high technology market, perspectives of application of high technologies.*

UOT: 332.1:336.71

REGİONLARDA BANK-KREDİT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

RÜFƏT BAXŞƏLİYEV
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: rufat.bakhshaliyev@bk.ru

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın regional seqmentini bank xidmətlərinin tam çeşidi, xüsusən də real müştərilər üçün uzunmüddətli kredit resursları ilə təmin etməyə qadir olan sabit və tam fəaliyyət göstərən regional bank-kredit təşkilatları şəbəkəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün regional bank-kredit sistemi region iqtisadiyyatına uzunmüddətli maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üçün ən prioritet mexanizmlərdən biri hesab olunur. Bu problemin uğurlu həlli bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyini böyük ölçüdə müəyyən edir. Bu baxımdan, bizə elə gəlir ki, regional sistemin iqtisadi və sosial inkişafı üçün yeni vəzifələrin axtarışına, regional iqtisadi siyasətin aktivləşdirilməsinə diqqət yetirilməlidir. Regional iqtisadi siyasətin ən mühüm istiqamətlərindən biri də regionda investisiya və bank sektorunun inkişafı siyasətidir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ən mühüm strateji vəzifələrindən biri regionlarda sabit bank-kredit müəssisələrinin formalaşdırılması və onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Bu vəziyyət kommersiya banklarının və bütövlükdə bütün bank-kredit sisteminin fəaliyyət prinsiplərinə yenidən baxılmasını tələb edir. Regional bank-kredit sisteminin formalaşması bank resurslarının formalaşmasının ərazi prinsipi ilə bağlıdır.

Regionların inkişaf etdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərindəndir. Regionların inkişafı həmin ərazilərdə təşkil olunan bazarların inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Regional bazarlar sistemi kapitalın nağd və əmtəə şəklində hərəkətini təşviq edir. Bu bazarlar vasitəsilə region iqtisadiyyatı əmək resursları ilə təmin edilir, iqtisadi informasiya mübadiləsi aparılır. Regional bazarlar sistemində qurulmuş iqtisadi münasibətlərlə əlaqədar olaraq aşağıdakı bazarlar fərqləndirilir: maliyyə, kredit, əmək, informasiya, istehsal vasitələri, istehlak, habelə daşınmaz əmlak bazarları. Hazırda kredit bazarı müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənən, onların hüquqi fəaliyyət sahəsindəki fərqləri və əməliyyatların xüsusiyyətlərini müəyyən edən müxtəlif qurumları özündə birləşdirən maliyyə bazarının heterogen seqmentidir. Kredit iqtisadiyyatda, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, innovativ inkişafda vacib rol oynayır, əsas kapitala investisiya qoyuluşunun mühüm mənbəyi kimi çıxış edir. Bank krediti iqtisadiyyatda kredit münasibətlərinin ən geniş yayılmış formalarından biridir, onun obyekti pul vəsaitlərinin kreditə təcili, geri qaytarılma və ödəniş şərtləri ilə köçürülməsi prosesidir. Bank krediti hüquqi və fiziki şəxslər ola bilən kreditorlar (banklar) və kredit təşkilatları (borcalanlar) arasında iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Kreditin bank forması ən çox yayılmış formadır, çünki müvəqqəti maliyyə yardımına ehtiyacı olan təşkilatlara ən çox kredit verən banklardır. Bank krediti yalnız bu cür əməliyyatları aparmaq üçün lisenziyası olan maliyyə institutları tərəfindən verilir. Bank kreditləri regionlardakı müəssisələrin fəaliyyətində mühüm rol oynayır [1, s.408]. Əsas fondların təkrar istehsalı prosesində kreditin rolu böyükdür. Müəssisələr amortizasiya toplamadan və investisiyanın qaytarılmasından əvvəl çox vaxt vəsaitə ehtiyac duyurlar.

Borc vəsaitlərinin istifadəsi istehsal texnologiyasını təkmilləşdirməyə, yeni məhsul növlərini tez bir zamanda tətbiq etməyə və nəticədə bazarda satılan məhsulların payını genişləndirməyə və ya sabit saxlamağa imkan verir. Müəssisələrin öz resurslarının borc vəsaitləri ilə birləşməsi əsas fondların səmərəli istismarına və rəqabətqabiliyyətli məhsulların həcminin artırılmasına imkan verir. Hazırda bank krediti normal şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrdə pul kütləsinin artımının əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir. Ölkədə verilən kreditin həcmi nə qədər sürətlə artırsa, pul kütləsi də bir o qədər sürətlə artır.

Qərb iqtisadçıları bank kreditini pul kütləsinin ən mühüm ekvivalenti və müvafiq olaraq onun artım mənbəyi hesab edirlər. İqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi zamanı banklar borcalanlara olan tələblərini müasirləşdirirlər. Müasir pul dövriyyəsində bank krediti mühüm rol oynayır, nağdsız pullar getdikcə daha çox nağd pulu sıxışdırır. Bank krediti hesabına

sürətlənmə təkrar istehsalın hər bir mərhələsi üçün xarakterikdir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının fəaliyyəti və onların pul dövriyyəsi məhz bank kreditinə əsaslanır. Məhz kredit vəsaitlərin dövriyyəsini sürətləndirən amildir, onları xalq təsərrüfatında yenidən bölüşdürür. Kommersiya bankları bank sisteminin bir hissəsi olmaqla ölkənin bütün kredit sisteminin səmərəliliyinə təsir göstərir.

Regional təkrar istehsal maliyyə və maddi resursların qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Regionda maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi strukturu əmtəə axınlarının hərəkətini müəyyən edir. Regional bazarlar sistemində səmərəli inkişaf rəqabət sferasının formalaşması, inkişaf etmiş kredit-maliyyə sisteminin olması, etibarlı pul dövriyyəsinin təmin edilməsi, regionlararası və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin inkişafı ilə mümkündür.

Bank-kredit müəssisələri regional maliyyə bazarlarının formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynayır. Onlar regionun maliyyə-kredit sisteminin mərkəzini təmsil edir, əhalinin, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrinin pul vəsaitlərini özündə cəmləşdirir. İstehsalçılardan və maliyyə fəaliyyətlərindən istehlakçılara mal və xidmətlərin hərəkəti bank-kredit müəssisələrinin investisiya və kredit əməliyyatları ilə təmin edilir. Bank-kredit müəssisələrinin əsas vəzifələrindən biri iqtisadi səmərəlilik göstəricisinin yüksəlməsinə töhfə verən maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə əsasında təsərrüfat subyektlərinin inkişafını stimullaşdırmaqdır.

Ümumiyyətlə, region iqtisadiyyatında bank-kredit sektoru ən dinamik inkişaf edən sahələrdən biridir. Bank-kredit müəssisələri maliyyə vasitəçiləri kimi çıxış edirlər. Onlar regionlarda bəzi təsərrüfat subyektlərinin müvəqqəti sərbəst pul ehtiyatlarını toplayır və onları müvəqqəti istifadə üçün başqa təsərrüfat subyektlərinə verirlər. Bank-kredit xidmətləri bazarında əsas fəaliyyət növləri depozit və kredit əməliyyatlarıdır.

Kredit fəaliyyəti bank anlayışını formalaşdıran ən mühüm xüsusiyyətlərdən biridir. Ölkədə və onun regionlarında iqtisadi vəziyyətin hazırkı şəraitində bank kreditləri kommersiya bankları üçün əsas mənfəət mənbələrindən və iqtisadi inkişaf üçün əsas daxili stimullardan biridir. Bank-kredit müəssisələri olmadan iqtisadi, o cümlədən maliyyə dövriyyəsini təsəvvür etmək mümkün deyil. Bank-kredit müəssisələri kredit vəsaitlərinin (digər borc vəsaitlərinin) bir müəssisədən digərinə, bir sənayedən digərinə hərəkətinin təmin edilməsi problemini həll edir [2, s.214]. Müasir dövrdə Azərbaycanın regionlarında bank-kredit müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müəyyən tədbirlərin görülməsi tələb olunur. Bu tədbirlərə ilk olaraq bank-kredit müəssisələri üzrə kapitallaşma proseslərinin artımının stimullaşdırılması, həmin müəssisələrin maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, onların kreditləşdirmə və investisiyalaşdırma üzrə fəaliyyətlərinin ünvanlılığının artırılması və digərlərini aid etmək olar. Bu tədbirlərin uğurla reallaşdırılması bir sıra amillərə əsaslanır [3, s.20].

Regionların bank-kredit müəssisələrinin təkmilləşdirilməsi baxımından onların fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi tələb olunur. Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi əsasən ölkə səviyyəsində həyata keçirilir. Regional hakimiyyət orqanlarının regionlarda bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinə ciddi təsir göstərmək imkanı yoxdur. Əhali arasında bank xidmətlərinə artan tələbat bank-kredit sektorunda rəqabət səviyyəsinin artması ilə birlikdə həm ölkə daxilində, həm də bank sektorunda kredit risklərinin toplanmasına səbəb olur. Bu baxımdan, kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycanın hər bir subyekti, hər bir region səviyyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda bütün regionların bank sistemində kredit və investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan özünün və borc vəsaitlərinin çoxlu sayda etibarlı mənbələri yoxdur. Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədi regionlarda iqtisadi artıma şərait yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Bu problemin həlli ehtiyat tələblərinə, məcburi iqtisadi normativlərə, habelə dövlət tənzimləməsinin digər alətlərinə düzəlişlər etməklə mümkündür.

Deməli, bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin hazırlanması mürəkkəb problemdir. Bu problemin uğurlu həlli onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirən amillərin və şərtlərin hərtərəfli təhlilini tələb edir. Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı məsələlər həll edilməlidir:

- borcalanların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müasir qaydalara və prosedurlara ciddi riayət olunmasına töhfə verən səmərəli daxili

nəzarət sisteminin və kadrların həvəsləndirilməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;

- bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlı qərarların qəbulunun müstəqilliyinin təmin edilməsi;

- kreditin məbləğindən, girovun növündən, kredit müddətindən, fəaliyyət yerindən asılı olaraq qərarların qəbulu sürətinin artırılması;

- kredit riskinin həcmindən asılı olaraq müasir informasiya emalı alqoritmlərindən istifadə etməklə avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə sistemlərinin tətbiqi;

- ilkin, cari və sonrakı nəzarətin səmərəliliyinin artırılması. Bu problemin həllinin səmərəli yolları kredit prosesinin və bank fəaliyyətinin digər sahələrinin avtomatlaşdırılmasının, daxili nəzarətin, bütün bank müştəriləri üçün risklərin qiymətləndirilməsi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi və digərləridir.

Nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi baxımından avtomatlaşdırılmış sistem bank müştəriləri haqqında məlumatların toplanmasını, əlaqəli şəxslərin müəyyənləşdirilməsini, kreditləşmə prosesinin uzaqdan və gizli diaqnostikasının mümkünlüyünü təmin etməlidir. Eyni zamanda, təsvir olunan informasiya-analitik sistemdən təkcə kreditləşmə prosesində deyil, həm də digər biznes proseslərində, məsələn, qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılmasında, nağd pulun idarə edilməsi xidmətlərində, qanunsuz əldə edilmiş vəsaitlərlə əməliyyatlara qarşı mübarizədə və s. istifadə olunmalıdır [5, s.47] .

Bank-kredit fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmində nəzarət və yoxlama üsullarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi yer verilir. Eyni zamanda, pul siyasətinin aşağıdakı mühüm alətlərindən istifadə olunur: Mərkəzi Bankın əməliyyatları üçün aşağı faiz dərəcələri; məcburi ehtiyat normaları; fond bazarında əməliyyatlar; valyuta əməliyyatları və valyuta tənzimlənməsi; kommersiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsi və s. Hazırda regional bank-kredit sisteminin dövlət idarəçiliyi əsasən dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Regional hakimiyyət orqanları bank sektorunun fəaliyyətinə yalnız vergitutma və nizamnamə kapitalında iştirak yolu ilə təsir göstərə bilirr.

Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin vergitutma yolu ilə tənzimlənməsi regional səviyyədə tam həcmdə deyil, yalnız ərazinin büdcəsinə daxil olan hissədə həyata keçirilir. Səlahiyyətlərin belə bölüşdürülməsi regional bank-kredit sisteminin fəaliyyətinin vaxtında və keyfiyyətli tənzimlənməsinə imkan vermir. Odur ki, bank-kredit sisteminin dövlət tənzimlənməsinin forma və üsulları kifayət qədər inkişaf etdirilməlidir. Bunlar, bir qayda olaraq, birbaşa nəzarət və iqtisadi üsullardır [6, s.65]. Birinci üsul dövlət orqanlarının kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə müdaxiləsini, ikincisi isə iqtisadiyyatın bank sektorunun fəaliyyəti üçün dövlət tərəfindən ən əlverişli təşkilati-hüquqi formaların yaradılmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda, müvafiq dövlət orqanları (Mərkəzi Bank, Maliyyə Nazirliyi, vergi və digər xidmətlər) kommersiya banklarının fəaliyyətini tənzimləmək üçün müxtəlif standartlardan, təlimatlardan, qaydalardan istifadə edirlər. Belə sistemə regional bank sistemlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ümumi qaydaların yaradılması və onların icrasına nəzarət daxildir.

Məlumdur ki, bir çox tələbələr təhsillə işi birləşdirməyə üstünlük verirlər ki, bu da onlara əlavə gəlir mənbəyi gətirir. Bankın modifikasiyasına təsir edən müəyyən göstəricilərin vəziyyəti haqqında məlumatın sürətli alınması sayəsində bank-kredit müəssisələri öz istehsal resurslarından rasional istifadə edə biləcək. Avtomatlaşdırılmış işin köməyi ilə bank işçilərinin yükü, bir əməliyyatın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt azalır və sənədləşmə minimum sayda səhvlə aparılır (insan faktorunun rolu, demək olar ki, tamamilə azalır). Bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətində innovativ texnologiyalardan istifadə onların ümumi fəaliyyətini yaxşılaşdıra bilər, lakin bu aspekti tam tənzimləyəcək kifayət qədər normativ sənədlərin olmaması səbəbindən informasiya texnologiyalarından tam istifadə o qədər də sürətli deyil. Odur ki, ən son informasiya texnologiyalarından istifadəni gücləndirmək üçün bu sənədlər işlənib hazırlanmalıdır [7, s.74].

İndiki mərhələdə regionların iqtisadiyyatının normal fəaliyyətini təmin etmək üçün bank-kredit sisteminin bütün səviyyələrində likvidliyin səmərəli və vaxtında idarə edilməsi məsələsi kifayət qədər aktualdır. Bunu nəzərə alaraq, regional səviyyədə bank-kredit sisteminin likvidliyinin idarə edilməsi problemlərinin, o cümlədən onun saxlanılması, qiymətləndirilməsi və nəzarəti probleminin öyrənilməsi əsas vəzifələrdəndir [8, s.22].

Kredit - bank-kredit müəssisələrinin likvidliyinin tənzimlənməsində, eləcə də dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin səmərəli mexanizminin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Kredit və pul

sferası ayrılmaz vəhdət təşkil edir və kredit pulların meydana çıxması ilə bu əlaqə xüsusilə sıxlaşır [9, s.176]. Bank təcrübəsində müxtəlif likvidliyin idarə olunması strategiyalarından istifadə olunur və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: aktivlərin idarə edilməsi strategiyaları; öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyaları və inteqrasiya olunmuş aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyaları [10, s.87].

YEKUN

Beləliklə, bank-kredit müəssisələrinin likvidliyinin tələb olunan səviyyəsini saxlamağın ən səmərəli yolu onların aktiv və öhdəliklərinin əlaqələndirilmiş şəkildə idarə edilməsidir.

Regionların daha yüksək səviyyəyə çatması üçün son dərəcə zəruri şərt real və bank-kredit sektoru arasında əməkdaşlıqdır. Onların uğurlu işləməsi üçün aşağıdakı problemlər həll edilməlidir:

- bank-kredit müəssisələri tərəfindən müştəri bazasının cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- müvafiq strateji tədbirlərin görülməsi hesabına kredit risklərinin azaldılması;
- məhkəmə sisteminin səmərəliliyinin və kreditorların müdafiəsi üçün hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;
- ölkənin və onun regionlarının bank-kredit sektorunun mövcud vəziyyətinin xüsusiyyətləri, onun ətraf mühit amillərindən asılılığı, bankdaxili ziddiyyətlərin mövcudluğu, maliyyə böhranı şəraitində regional bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyət xüsusiyyətləri onların qeyri-sabitlik vəziyyətlərinə həssaslığını müəyyən edir;
- rəqabətli mövqeləri qorumaq və etibarlılığı artırmaq məqsədilə bank-kredit müəssisələrinin inkişafını idarə etmək üçün yaxşı qurulmuş mexanizm, o cümlədən maliyyə sektorunu böhrandan çıxarmaq və iqtisadiyyata mənfi təsirin qarşısını almaq üçün kompleks tədbirlərin təşkili və reallaşdırılması lazımdır;
- belə bir mexanizmin əhəmiyyətli elementi maliyyə münasibətlərinin müxtəlif səviyyələri arasında əlaqə rolunu oynayan regional kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin stimullaşdırılmasıdır və s.

Açar sözlər: *bank müəssisələri, bank-kredit sistemi, regionlar, bank-kredit müəssisələri, kredit portfeli, real iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi, regional banklar.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Мясникова, М.Д. Роль банковского кредита в развитии экономики / М.Д.Мясникова // Синергия Наук. – 2019. – № 32. – С. 407-416.

2. Шойбул, Д.М. Роль банковского кредита в условиях рыночной экономики / Д.М.Шойбул, А.А.Хомушку // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2022. – № 5-3(87). – С. 214-216.

3. Baxşəliyev, R.M. Rəqəmsal transformasiyalar şəraitində regionlarda bank-kredit müəssisələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi yolları. "Azərbaycan və Türkiyənin iqtisadi əməkdaşlığının strateji istiqamətləri" mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Sumqayıt Dövlət Universiteti, 26-27 may 2022, s.18-21.

4. Azərbaycan Mərkəzi Bankının statistik bülleteni. Bakı, 12/2021, №12 (261),77 s.

5. Ковальчук, В.М. Роль банковского кредитования в развитии экономики страны и его проблемы / В.М.Ковальчук // Вестник Московского университета им. С.Ю.Витте. Серия 1: Экономика и управление. – 2017. – № 2(21). – С. 44-49.

6. Мишина, М.Ю. Активы коммерческих банков: проблемы управления / М.Ю.Мишина, О.А. Денисенко// Экономика. Социология. Право. – 2019. – № 2(14). – С. 64-68.

7. Озерова, Э.К. Пути повышения эффективности функционирования коммерческого банка / Э.К.Озерова, У.М.Абдылдаева // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2020. – № 4(31). – С. 70-74.

8. Гусева, А.А. Региональная банковская ликвидность: содержание, функции и значение для развития региональной банковской системы/ А.А.Гусева, О.В.Горюкова// Известия высших учебных заведений. Серия: Экономика, финансы и управление производством. – 2014. – № 1(19). – С. 22-25.

9. Казимагомедов, А.А. Роль банковского кредита в развитии социально-экономических отношений/ А.А.Казимагомедов, А.А.Абдулсаламова// Актуальные проблемы функционирования финансового механизма регионов: материалы Всероссийской научно-практической конференции, Махачкала, 15 декабря, 2016. – С. 175-178.

10. Сулейманова, М.Р. Ликвидность коммерческого банка: оценка, состояние и методы поддержания/ М.Р.Сулейманова// Тенденции

развития науки и образования. – 2020. – № 63-4. – С. 86-89.

РЕЗЮМЕ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВСКО-КРЕДИТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В РЕГИОНАХ

В статье исследуется совершенствование деятельности банковско-кредитных предприятий регионов в современных условиях. Рассмотрена стратегическая роль банковско-кредитных предприятий в интенсификации социально-экономического развития регионов и в решении региональных программ. Обоснована необходимость глубокого совершенствования действующих механизмов организации и регулирования банковско-кредитных предприятий в регионах. Отмечена важность комплексного и системного решения уменьшения кредитных рисков и повышения привлекательности банковско-кредитных услуг. Предложены рекомендации по совершенствованию деятельности банковско-кредитных предприятий в регионах страны с учетом целей и задач их развития.

Ключевые слова: *банковские предприятия, банковско-кредитная система, регионы, банковско-кредитные предприятия, кредитный портфель, кредитование реальной экономики, региональные банки.*

SUMMARY
IMPROVEMENT OF BANKING AND CREDIT ENTERPRISES IN THE REGIONS

The improvement of the activities of banking and credit enterprises in the regions in modern conditions is considered. The strategic role of banking and credit enterprises in intensifying the socio-economic development of the regions and in solving regional programs is investigated. The need to deeply improve the existing mechanisms for organizing and regulating banking and credit enterprises in the regions is justified. The importance of a comprehensive and systematic solution to reduce credit risks and increase the attractiveness of banking and credit services is noted. Recommendations to improve the activities of banking and credit enterprises in the regions of the country, taking into account the goals and objectives of their development are given in the end of the article.

Key words: *banking enterprises, banking-credit system, regions, banking-credit enterprises, loan portfolio, lending to real economy, regional banks.*

Fəlsəfə və Sosiologiya

UOT 316

DAVAMLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRİN MÜNASİBƏTİ

ADİL SADIXOV
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: a_sadixov@mail.ru

FAİQ ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: faiq_aliyev@mail.ru

Müasir dünyada gedən qloballaşma kevfiyyətlər və perspektivlərlə yanaşı, bir sıra problemlərin də ortaya qoyulması ilə şərtlənir. Qlobal problemlərin aradan qaldırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və inkişaf strategiyası lazımdır.

Davamlı inkişaf hər bir fərdin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmalı, ümumi iqtisadi inkişafı təmin etməli, sosial müdafiə və ətraf mühitin qorunmasını təmin etməli, insanların hüquq və azadlıqlarına, mədəniyyətlərarası münasibətlərin tərəqqisinə kömək etməlidir.

Davamlı inkişafın təmin edilməsi, ilk növbədə, insan potensialının formalaşmasına və onun daima davam etməsinə əsaslanmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin "insan amili bizim bütün təşəbbüslərimizin və qəbul etdiyimiz qərarların əsasında durur" sözləri olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Bu mənada, mədəniyyətlərarası münasibətdə insan hüquqlarının qorunması ilə yanaşı, mədəni hüquqlarının təmin olunması böyük əhəmiyyətə malikdir. Mədəniyyət siyasətinin qarşısında mədəni müxtəlifliyin dəstəklənməsi, mədəni irs nümunələrinin və milli identikliyin qorunması, yaradıcılıq fəaliyyəti üçün lazımi şəraitin yaradılması mədəniyyətlərarası dialoq və tolerantlıq mühitinin yaradılması, milli mədəniyyətin tədqiqinə və yayılmasına xidmət edən tədbirlərin təşkil edilməsi məqsədlərini qoyur.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyi haqqında Konstitusiya aktı Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının Qanun qarşısında bərabər olduğunu təsdiq edir. Qeyd olunan prinsip Azərbaycan dövlətçiliyinin əsaslarından biridir. Respublikamızda mövcud qanunvericilik aşağıdakı əsas fəaliyyət istiqamətlərini və vəzifələrini müəyyən edir: Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında müəyyən edilən siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması, onların həyata keçirilməsinə yaxından köməklik göstərilməsi; təhsil almaq məsələlərində heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan bərabər hüquqlara malik olması; mədəni, dil və dini özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi; ibadət yerlərinin qorunub saxlanılması və onlardan istifadə olunması; milli sənətkarlığın, peşəkarlıq və özfəaliyyət yaradıcılığı və xalq sənətlərinin sərbəst inkişaf etdirilməsi; bütün millətlərin tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və s.

Davamlı inkişaf kontekstində YUNESKO-nun 1999-cu ildə qəbul etdiyi mədəniyyət sahəsində beynəlxalq mübadilə prinsiplərinə görə dini, etnik, linqvistik qruplar bərabərhüquqlu mədəniyyətlərarası dialoqa hörmətlə yanaşmalı, miqrasiya və urbanizasiya proseslərində etnik qrupların mədəni irsinin qorunmasını nəzərə almalıdırlar. Müxtəlif məsələlərin həllində dünya dövlətləri qarşılıqlı mədəni transformasiyanı təmin etməlidirlər.

Bu gün Qərbdən fərqli olaraq müasir Azərbaycan multikultural bir cəmiyyətə çevrilmişdir. Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionda liderə çevrilmiş Azərbaycanda stabil mənəvi durum mövcuddur. Təbii ki, mədəni və demokratik dünyanın bir tərkib hissəsi halına gəlmiş Azərbaycan cəmiyyəti də onu əhatə edən dünyadan təcrid oluna bilməz. Çünki qapalı ölkələrin acı təcrübələri bunu deməyə əsas verir ki, yalnız özü haqqında düşünən, dünya ilə əlaqələrini kəsən cəmiyyətlər dünya birliyi ilə heç bir razılaşmaya gedə bilməz. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının dövlət mədəniyyət siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri də Qərb və Şərqin aparıcı ölkələri ilə münasibətlərin tənzimlənməsi, həmçinin bu ölkələrlə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsiplərinə

əsaslanan qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasıdır.

Mədəni inteqrasiya mühitində xüsusi aktuallıq kəsb edən mədəniyyətlərarası əlaqələr və mədəni müxtəliflik sahəsində də Azərbaycan dövləti dünyaya bir sıra mesajları ilə yaddaqalan tədbirlərə ev sahibliyi etmişdir. Bu gün demək olar ki, bütün dünya həm sosial-iqtisadi, həm də mədəni-mənəvi problemlərlə üzləşir. Mədəni dünya belə bir tendensiya ilə razılaşır ki, həmin proseslər üçün səciyyəvi olan mədəniyyətlərarası əlaqələr konfliktlərin aradan qaldırılması və onların həlli yollarının tapılmasına yeni töhfələr verə bilər.

Dövlət mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətləri çərçivəsində Azərbaycanın müvafiq qurumları Avropa Birliyi, TÜRKSOY, MDB və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

Ümumiyyətlə, multikultural cəmiyyətlərdə mədəniyyətlərarası münasibətlər hər bir fərdə azad mədəni seçki hüququ verir. Mədəni müxtəliflik heç də etnik məxfiliklik demək deyildir, o həm də yaşayış tərzinin müxtəlifliyidir. Mədəniyyətlərarası anlaşıqlı əlaqələr cəmiyyətin inteqrativ inkişafı üçün zəmin yaradaraq rasizmə qarşı çıxır.

Multikultural cəmiyyətin formalaşmasında müstəqillik, demokratiya mühüm şərtdir. Multikulturalizm nədir? Multikulturalizm demokratik dövlət strategiyasıdır və mədəniyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyasıdır. Multikulturalizm həm də dövlət siyasətidir. Multikulturalizm "...ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və məzhəblərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların, dövlətlərin milli mədəniyyətlərinin inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Davamlı inkişaf şəraitində multikulturalizmin prinsipi müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaması, var ola bilməsi və birgə yaşama qaydasıdır. Azərbaycan Respublikası multikulturalizm ideyalarına sadiq, tolerant dövlət kimi tanınmaqdadır. Azərbaycan tarixən müxtəlif xalqların bir ailə kimi yaşadığı, heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən, dini baxışlara dözümlü münasibət göstərən bir ölkədir. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir və xalqımızın tolerantlığının nümunəsidir.

Zaman və məkan daxilində mədəniyyətlərarası əlaqələrin yenidən nəzərdən keçirilməsi, bütün incə məqamların da dialoq üçün açıq ola biləcəyini, inteqrativ yanaşmada nələrin nəzərə alınacağı da vacib sayılır. Ona görə də mültikultural dəyərlərin inteqrasiyası informasiya əsrinin tələbləri səviyyəsində aparılarsa, uyğunlaşma mexanizmi daha möhkəm qurula bilər. Davamlı inkişaf, qloballaşma və müasir sivilizasiyanın çağırışları dünyada baş verən dəyişikliklərə adekvat cavab tələb edir ki, bu da daimi elmi təhlillərin zəruriliyini gündəmə gətirir. Mədəniyyətlərin əlaqəsi, multikulturalizm assimilyasiya bir mədəniyyəti digər mədəniyyətin kölgəsi altında itmək demək deyildir, əksinə müxtəlif mədəniyyətlərə və etnoslara mənsub insanların milli mədəniyyət ətrafında toplanması deməkdir. Davamlı inkişaf kontekstində mədəniyyətlərarası əlaqəyə, münasibətlərin dialoji aspektdə inkişafına hazırda böyük önəm verilməsi və bu prosesin yüksək beynəlxalq səviyyədə təşkilatlanması istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilməsi təsdiq edir ki, dünya birliyinin qlobal sivilizasiya məkanında qərarlaşmasının optimal variantları həqiqətə çevrilməkdədir. Çox mürəkkəb və dəyişkən dünyanın qarşılıqlı əlaqə və təsirlənmələrlə təşəkkülü və harmonikləşməsi zərurətindən doğan qlobal sivilizasiya özünün lokal (regional) sivilizasiya və mədəniyyət komponentləri arasında dialoji münasibətlərin hazırkı ilkin fazasında həmin münasibətlərin yeni təməl prinsiplərini yaratmaqdadır.

Müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqələrinin multikulturalizm modellərinin mürəkkəbləşməsi müasir dövr üçün səciyyəvidir. Hazırda bu modellərin mürəkkəbləşməsi mədəni dəyərlərin inteqrasiyası və onlara hər bir ölkənin uyğunluq dərəcəsi və adaptasiya olunması zərurəti vacib sayılır, belə olan halda hər bir konseptual xarakterli yanaşmaların araşdırılması tələb olunur.

Qeyd etməliyik ki, davamlı inkişaf zamanı dövrümüzün çağırışları və beynəlxalq münasibətlərdə baş verən köklü dəyişikliklər milli mədəniyyətlər qarşısında bir sıra yeni həlli vacib məsələlər qoyur. Qloballaşma prosesləri təkcə mədəniyyətlərin qarşılıqlı uzlaşması və qarşılıqlı zənginləşməsi ilə müşayiət olunmur, xalqların və ölkələrin mədəni özünəməxsusluğuna ciddi təhlükələr yaradır. Milli mədəniyyətlərin, milli- mənəvi dəyərlərin gələcək taleyi indi bütün bəşəriyyəti düşündürən problemlərdən birinə çevrilmişdir. Belə şəraitdə beynəlxalq səviyyədə mədəni münasibətlərin qurulması qlobal gündəliyin əsas məsələsini təşkil edir.

Hazırda insanların həyat fəaliyyətinin müxtəlif cəhətləri qloballaşır. İqtisadi, siyasi, sosial-mədəni və bir sıra başqa cəhətlərdən diferensiasiya edilmiş dünyadan vahid qlobal dünyaya doğru qarşısıalın-

maz irəliləmə baş verir. Bu halda cəmiyyətdə cərəyan edən dəyişikliklər o qədər ciddidir ki, onlar bu keçidə, yəni bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövründən onun həqiqi tarixinə doğru hərəkət etməsinə əsas verir. Digər tərəfdən, dünya əlaqələrinin yaxınlaşması bizim iradəmizdən asılı olmayaraq inkişaf edən bir prosesdir. Buna qarşı etiraz etmək demək olar ki, mümkün deyildir. Lakin vahid iqtisadiyyatın və mədəniyyətin formalaşması prosesi öz-özlüyündə bir çox xalqlarda mədəni özünəməxsusluğun qismən və ya tam itirilməsinə real təhlükələr yaradır.

Davamlı inkişaf kontekstində qloballaşma mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibətinə öz təsirini göstərərək qarşılıqlı fəaliyyət müxtəlifliyi yaradır. Müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas forması kimi mədəni müdaxilə çıxış edir ki, onun əsas göstəricisi bir mədəni dəyərlər sisteminə digər mədəni dəyərlərin nüfuz etməsidir. Əslində milli mədəniyyətin dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası müasir dünyada baş verən dəyişikliklərin əsas mənbəyinə çevrilmişdir. Belə prosesdə milli-mədəni dəyərləri, xüsusən də ayrı-ayrı xalqların tolerantlıq xüsusiyyətlərini müasir dünyaya çatdırmaq çox vacib məsələdir və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Azərbaycan xalqının adı xüsusi qeyd olunmalıdır. Uzun illər Azərbaycanın totalitar Sovet rejimində yaşaması, imperiyanın tərkib hissəsi olması, milli şüurla qarşı-qarşıya qalması kimi faktorlar milli özünəməxsusluq axtarışlarını bir zərurətə çevirirdi. “Formaca milli, məzmunca sosialist” mədəniyyət prinsipinə söykənən adət-ənənələrin əvəzinə “Formaca da, məzmunca da milli” mədəniyyətin bərqərar olmasına ehtiyac duyulurdu. Ona görə də Azərbaycan milli dəyərlərinin dünya mədəniyyətinin ayrılmaz bir tərkib hissəsi olduğunun sübutu istiqamətində çoxyönlü fəaliyyətlərə başladı. Artıq bu gün inamla deyə bilərik ki, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri dünyada bəşər mədəniyyətinin ən qədim və zəngin nümunələri kimi təqdim edilir. Ümumiyyətlə, filosoflar və digər tədqiqatçılar müasir mədəniyyətlərin əlaqələrini qiymətləndirərkən bəzən çoxölçülü, çoxrəngli dünya anlayışından istifadə edirlər. Yeni mərhələdə inkişaf xüsusiyyətlərini ümumiləşdirən bu qiymət ictimai inkişafın sürətlənməsi, cəmiyyətin maddi və mənəvi əsaslarında dərin keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi, sosial quruluşların və siyasi sistemlərin humanistləşdirilməsi, millət və xalqların tale ümumiliyinin və ümumiyyətlə, müasir dünyamızın bir-birindən asılılığının dərk edilməsi və s. bu kimi keyfiyyət dəyişiklikləri ilə səciyyələnir. Lakin hədsiz inkişaf və tərəqqi ilə yanaşı, dəhşətli səfalət, orta əsr geriliyi də müasir dövrün təzadlarındandır. Bəzən inkişaf etmiş Qərb və hələ də problemlər içərisində çırpınan Şərq anlayışları götürülür və tərəqqi edən müasir sivilizasiyada qarşı-qarşıya qoyulan xətlər kimi təqdim edilir. Əlbəttə, müasir dünyada spesifik milli mənafe və geosiyasi maraqlar, fərqli inkişaf səviyyələri hələ də qalır. Bu, həm dövlətlərarası, həm də millətlərarası münasibətlərdə özünü açıq şəkildə büruzə verir. Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlər və onların nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşma, ünsiyyət vərdişlərinin inkişafı texniki tərəqqidən və xalqlararası təmasların formalarının inkişafından geridə qalır. Məhz bu amil mədəniyyətlərin yaxınlaşmasının və qarşılıqlı əlaqəsinin aktuallığını bir daha təsdiq edir.

Qloballaşmanın dərəcəsindən asılı olmayaraq, biz öz kökümüzə bağlılığımızı itirməməliyik. Çünki kökündən qopandan sonra qloballaşmanın gətirdiyi xeyirin daha böyük fəsadı olacaq. Mənəviyyatından, dinindən, imanından qopmamaq şərtilə qloballaşmaq lazımdır. Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməlidir. Mədəniyyət və mənəviyyat məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır. Gənclərin bədii-estetik tərbiyəsində, zövqündə, mənəviyyatında bir çox deformasiyalar özünü göstərməkdədir. Bazar iqtisadiyyatının və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı dünya dövlətləri sistemində müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərə, o cümlədən mədəni düşüncələrə malik xalqlar arasında əlaqələrin harmonik uzlaşmasını və inkişafını tələb edir. Əgər bu gün dünyada mövcud münaqişələri ədalətli şəkildə həll edib bəşəriyyətə sabitlik və sülh gətirmək istəyi varsa, ilk növbədə, başqa mədəniyyətlərə və düşüncələrə sahib xalqların özünəməxsusluğuna hörmətlə yanaşmalı, etnomədəniyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun bəşəri dəyərlərlə uzlaşmasına nail olmalıyıq. Hər hansı bir dövlət iqtisadi və mədəni inkişafa nail olmaq istəyirsə, o, artıq bu baxımdan yüksəliş əldə etmiş dövlətlərin tarixi sınaqlarından uğurla çıxmış qanunları tətbiq etməlidir. Bu qanunlar bütün xalqlar və mədəniyyətlər üçün eyni olmasa da, oxşardır. İqtisadiyyatda inkişafın əldə olunması cəmiyyətdə mədəniyyətin bir forması kimi iqtisadi mədəniyyətin təşəkkülünə təkan vermiş olur. Digər mədəniyyət formalarından fərqli olaraq iqtisadi mədəniyyət qa-

nunlarının ümumiliyi nəticəsində məzmununa görə eyniliyi şərtləndirir. Bu baxımdan, dünya dövlətləri sistemində vahid iqtisadi mədəniyyətin formalaşdırılması iqtisadi qanunların tətbiqi ilə mümkündürsə, bu, artıq iqtisadi mədəniyyət fonunda mənəvi mədəniyyətlərin uzlaşmasına və mübadiləsinə real imkanlar açmış olur. İqtisadi inkişafa nail olmaq yolu ilə mədəni dəyərlərin uzlaşmasına və harmoniyasına nail olmaq vacib şərtdir. Dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının qloballaşması və tədricən vahid dünya iqtisadi məkanının formalaşması dünya dövlətləri sistemində yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin, mədəni düşüncələrinin və davranışlarının bu reallığın tələblərinə uyğun olaraq formalaşması zərurətini yaratmışdır. Lakin bu formalaşma prosesi digər xarici mədəni dəyərlərin kortəbii şəkildə mənimsənilməsindən ibarət olmayıb, öz etnomədəniyyətinin başqa mədəniyyət nümayəndələrinə təbliğ edilməsini və mədəni dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsini tələb edir. Mədəni dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsinin və sintezinin ana xəttini bəşəriyyətin çiçəklənməsinə, onun düzgün və ədalətli inkişafına xidmət edən vahid dünya mədəniyyətini formalaşdırmaq, sosial-mədəni münasibətlərin harmonik inkişafına nail olmaq təşkil etməlidir. Dünya mədəniyyətinin vahidliyinə nail olmaq, günümüzün reallıqları fonunda çətin görünsə də, sabahın tələbi və bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün başlıca təminat olacaqdır. Biz bu həqiqəti bu gün söyləməsək, sabah həmin həqiqət özü-özünü söylətməyə vadar edəcəkdir. Bu baxımdan, mədəniyyətlərin qloballaşması və bu sahədə mövcud problemlərin nəzəri təhlilinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası münasibətlərin inkişaf fəlsəfəsi insan amili ilə məntiqi bağlılığa malikdir. Ətraf aləmdə baş verən istənilən hadisə insan tərəfindən qəbul edilmək üçün onun şüurunun süzgəcindən keçir. İnsan şüurunda baş verən dəyişikliklər ilk növbədə onun həyatının məqsədi və dəyərləri ilə əlaqəlidir. Digər tərəfdən, inkişaf müxtəlif mərhələlərdə olan və ən əhəmiyyətlisi, bəzən unikal tarixi taleyə malik olan ölkələrin və xalqların sosial-iqtisadi və mədəni səviyyəsinə həddən artıq sərt tələblər qoyur. Beləliklə, inkişafda qloballaşma iqtisadi, texnoloji, ideya-siyasi və sivilizasiya asılılığının yeni formalarının yaranmasının əsas səbəblərindən birinə çevrilir, bır sıra hallarda isə qloballaşma nəticəsində milli ənənələr pozulur, mədəniyyətlər arasında mövcud münaqişələr kəskinləşir və yeni münaqişələr yaranır.

Mədəni qloballaşmanın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, ən mənfi nəticəsi bütün kiçik mədəniyyətlətin kökünə, adətlərinə, təməl strukturlarına güclü zərbə vurulması və onların gələcək inkişaflarına mane olmaqdır. Bu mənada milli mədəniyyətlərin mədəni müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafın (belə baxış davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas prinsipləridir) əsas şərti olmalıdır. Bu vəzifənin həyata keçirilməsi üçün insanlar öz səyini əsirgəməməlidir.

Hazırda mədəniyyətlərarası dialoq genişlənməkdədir. Onun məqsədi çoxmədəniyyətli bir dünyada dinc və konstruktiv şəkildə yaşamağı öyrənmək, cəmiyyət və mənsubiyyət hisslərini inkişaf etdirməkdir. Mədəniyyətlərarası dialoq həmçinin insan hüquqları, demokratiya və qanunun aliliyinə hörmətin artırılması yolu ilə münaqişələrin qarşısının alınması və həlli üçün vasitə ola bilər. Bu baxımdan, mədəniyyətlərarası dialoq çərçivəsində bəzi məqsədlər müəyyən edilmişdir:

- dünyagörüşlərini paylaşmaq və eyni fikirlərə sahib olmayan insanların fikrinə hörmətlə yanaşaraq onları dərk etmək;
- müxtəlif mədəni ənənələr və anlayışlar arasında oxşarlıqları və fərqləri müəyyən etmək;
- mübahisələrin şiddətlə həll edilməməsi barədə razılığa gəlmək;
- mədəni müxtəlifliyin demokratik şəkildə idarə edilməsində yaxından iştirak və mövcud sosial-siyasi tənzimləmələrin bütün növlərinə lazımi düzəlişlər etmək;
- müxtəlifliyi təhdid olaraq görən və müxtəlifliyin zənginlik olduğunu düşünən fərdlər və ya qruplar arasında körpü qurmaq və s.

Dialoqlar münaqişələr zamanı və ya münaqişələrin yaranmasına zəmin olduqda münasibətləri yumşaltmağa və gərginliyin azaldılaraq tərəflərarası uzlaşmalara gətirib çıxarır. Həmçinin hazırda yüksələn nifrət, ekstremizm, milli kimliklərarası münaqişələr sivil toplumun ən böyük hədələrindən biridir. Mədəniyyətlərarası dialoq bu kimi təhdidlərin ortadan qaldırılması üçün siyasi liderlər tərəfindən xüsusilə vurğulanan ən önəmli çağırışlardandır. Qlobal səviyyədə mədəniyyətlərarası dialoq ziddiyyət və ikili standartlar məntiqindən uzaq olmalı, hegemoniya, zülm və ədalətsizliyin önünə keçməlidir. Mədəniyyətlərarası dialoq fikir azadlıqlarını və tənqidlərə qarşı tolerant olmağı da özündə ehtiva edir.

Mədəniyyətlərarası dialoq məsələsində üzərində işlənilən və həll yolları axtarılan ortaq problemlərə baxdıqda görünür ki, bu dialoqu təmin etməyə çalışan aktorlar qəlibləşmiş düşüncələr, etnik diskriminasiya və mədəni fanatizmə qarşı fərqli baxış bucağı yaratmağa çalışırlar. Mədəniyyətlərarası dialoqun əsas məqsədi digər mədəniyyətləri tanımaq, anlamaq və müxtəlif mədəniyyətlərin üzvləri ilə həqiqi dialoqa daxil olmaqdır. Mədəniyyətlərarası dialoq ümumi anlaşma, bir yerdə sülh şəraitində yaşamaq, demokratik cəmiyyət qurmaq və insan hüquqlarının təminatına əsaslanan bərabər və liberal dünya dizaynını inkişaf etdirmək üçün mühüm nəzəri əsasdır. Həmçinin o, müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən fərdlər arasındakı münasibətlərdə eyni mədəniyyətə mənsub olan insanlar arasında olduğu kimi insanların bi-birinə qarşı fikirlərini, hisslərini, biliklərini və s. mübadilə etdiyi bir prosesdir. Bununla yanaşı dialoq prosesində iştirak edən insanların fərqli mədəniyyətlərə mənsub olmaları, eyni dəyər və davranış qaydalarını sərgiləməmələri dialoq prosesini daha çətin və qarışıq hala sala bilər. Ancaq bu prosesdə iştirak edən insanların fərqli mədəniyyətləri təmsil etdiklərinə görə üzləşdikləri problemlərin hamısını dialoq problemi olaraq qiymətləndirmək də mümkün deyil.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın, cəmiyyətin və bəşəriyyətin gələcəyə əsl yol və ümidləri yalnız müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqəsindən, ünsiyyətdən, münasibətlərdən, yüksək etimaddan, təhsil və savaddan, insanpərvərlikdən keçir. Həmçinin mədəniyyət böyük imkanlara malik olaraq insanın ayrı-ayrı tərəflərini və xarakter xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır, bəşəriyyətin gələcəyinə yol açır.

Açar sözlər: *mədəniyyət, münasibət, tolerantlıq, multikulturalizm, insan, cəmiyyət, inkişaf.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri (kollektiv monoqrafiya) (I kitab) "Elm və təhsil". Bakı, 2020.

2. Əkbərov U. Davamlı insan inkişafı. Bakı, 2006.

3. Rüstəmov Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti. Bakı, "Səda", 2007.

4. Xəlilov S. Sizivilizasiyalararası dialoq. Bakı, "Adiloğlu, 2009.

5. Heydərov N. Mədəniyyət və mənəviyyat münaqişələrinin həlli. Bakı, 2015

6. Hürriyət qəzeti, 2019-cu il.

7. Əhmədov C. Millətlərarası dialoq və azərbaycançılıq. "Geostrategiya" jurnalı №02 (50)

Адил Садыхов
Фаиг Алиев

Отношения разных культур в условиях устойчивого развития

РЕЗЮМЕ

В условиях устойчивого развития отношения разных культур не могут быть объяснены в стороне от человека и его прав. Коренные изменения, происходящие в мире, ставят перед национальными культурами ряд важных задач. Связь разных культур и общение создают потребность для устранения психологических факторов и противоречий, а также более глубокого изучения этих проблем.

Ключевые слова: *культура, отношение, толерантность, мультикультурализм, человек, общество, развитие.*

Adil Sadiqov
Faiq Aliyev

Relationships of different cultures in the context of sustainable development

SUMMARY

In the context of sustainable development, the relationships of different cultures cannot be explained apart from the human and his rights. The fundamental changes taking place in the world pose a number of important tasks for national cultures. The connection of different cultures and communication create a need to eliminate psychological factors and contradictions, as well as a deeper study of these problems.

Keywords: *culture, relationship, tolerance, multiculturalism, human, society, development.*

UOT 101.1::316

POSTİNDUSTRİAL CƏMİYYƏTDƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

MÜSLÜM NƏZƏROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

E-mail: muslimnazarov@mail.ru

Son illərdə filosofların, sosioloqların, psixoloqların və pedaqoqların, eləcə də alimlərin, siyasətçilərin və ziyalıların çıxışlarında, nəşrlərində təhsil problemi xüsusi bir aktuallığı ortaya qoydu. Bu, sadəcə bir təsadüf və ya yeni bir intellektual dəb kimi qəbul edilə bilməz, əksinə, bunun arxasında qlobal sivilizasiya prosesinin bəzi yeni meyilləri dayanır. Eyni zamanda, təhsillə bağlı hər bir müzakirədə həm klassik təhsil paradiqmaların, konsepsiyaların, modellərin, həm də müasir mədəni vəziyyətə daha adekvat olan yeni obrazların axtarılmasına kifayət qədər sərt bir tənqidi qiymət verilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bildiyimiz ənənəvi təhsil modeli demək olar ki, həmişə sadə bir mədəniyyət yayımıdır, üstəlik, bir qayda olaraq, bəzi mono-mədəniyyətin, müəyyən zamanda müəyyən cəmiyyətdə dominantdır.

Təhsil sistemində ciddi dəyişikliklərə səbəb olan dünya inkişafının ümumi meyilləri nəzərə alınmadan müasir təhsili xarakterizə etmək mümkün deyil.

Təhsil sektoruna təsir edən aparıcı amillər informasiya axınının həcminin və intensivliyinin artması, innovativ proseslərin genişlənməsi, sürətli elmi-texnoloji tərəqqi, dinamik dəyişən həyat şəraiti ilə xarakterizə olunur. Bu gün insan davamlı olaraq inkişaf edən və müasir təhsil sistemi üçün yeni tələblərin ortaya çıxmasına səbəb olan yüksək dərəcədə qeyri-müəyyən bir dünyada yaşayır. Təhsil insanları sürətlə dəyişən mühitdə həyata uyğunlaşdırma, hərəkətlilik, konstruktivlik, yaradıcılıq, məhdud mənbələrdən istifadə edərək sürətli qərar qəbuletmə qabiliyyəti və artan informasiya axınında hərəkət etmə bacarığı kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı qlobal, milli və regional bazarlarda rəqabətin artmasına, ixtisassız və aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsinin azalmasına, məşğulluq strukturundakı dərin dəyişikliklərə gətirib çıxarır ki, bu da işçilərin peşə inkişafına və yenidənhazırlanmasına daim ehtiyacı müəyyənləşdirir və onların peşəkar hərəkətliliyinin artmasına səbəb olur.

İnformasiya və bilik günümüzdə getdikcə iqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən məhsuldar bir mənbəyə çevrilir. Bütün bunlar müasir cəmiyyətin inkişafında yeni bir mərhələ - postindustrial cəmiyyətə keçidi xarakterizə edir.

"Postindustrial" termini 20-ci əsrin əvvəllərində Asiya ölkələrinin sənayedən əvvəlki inkişafında ixtisaslaşmış alim A.Kumarasvami tərəfindən elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Post-sənaye cəmiyyəti konsepsiyası, Harvard Universitetinin professoru Daniel Bellin xüsusən 1973-cü ildə "Gələcək Post-Sənaye Cəmiyyəti"(3) kitabının nəşrindən sonra geniş qəbul edilmişdir.

Postindustrial cəmiyyət - iqtisadiyyatda yüksək məhsuldar sənaye, bilik sənayesi, yüksək texnologiyalı və innovativ xidmətlərin ÜDM-də yüksək payı olan, bütün iqtisadi və digər fəaliyyət növlərində rəqabət olan, habelə bu sahədə məşğul olan əhalinin daha yüksək paya sahib innovativ sektorun üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdir (8).

Belə bir cəmiyyətin formalaşması ilə eyni vaxtda inkişafın əsas amilinin dəyəri hər il artan bilik və insan kapitalı olduğu yenilikçi iqtisadiyyata və ya bilik iqtisadiyyatına keçid yarandı.

İnkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalı yeni texnologiyaların yaradılmasını, sənaye sahələrinin inkişafını, səmərəliliyinin artmasını, elm, mədəniyyət, səhiyyə və sosial sahələrin geridə qalmış inkişafını təmin edən əsas amil kimi tanınır.

İnsan kapitalı geniş mənada iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafı, o cümlədən əmək resursları, intellektual biliklər, idarəetmə, təhsilli mühit və əmək fəaliyyətinin savadlı hissəsi daxil olmaqla məhsuldar inkişaf istiqaməti kimi insan kapitalının səmərəli və rasional fəaliyyətini təmin edən intensiv istehsal amilidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalı yeni texnologiyaların yaradılması, istehsalın inkişafı, səmərəliliyin artması, elm, mədəniyyət, səhiyyə, təhlükəsizlik və sosial sahələrin geridə qalmış inkişafını təmin edən əsas istehsal amili kimi tanınır.

Müasir dünyada təhsilin inkişafında aşağıdakı əsas tendensiyaları ayırmaq olar:

Təhsilin qloballaşması. XXI əsrin əvvəlləri

dünya birliyinin həyatının bütün sahələrində qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Qloballaşma - xüsusi intensivliyi ilə səciyyələnən beynəlxalq münasibətlərin, iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni proseslərin beynəlmiləlləşməsinin müasir mərhələsidir. Qloballaşmanın ən bariz təzahürləri vahid dünya bazarının konsolidasiyası, dövlətlərarası, maliyyə, ticarət istehsal əlaqələrinin aktiv inkişafı, pul, əmtəə və insan axınlarının genişlənməsi, sosial strukturların dinamik iqtisadi proseslərə sürətlənərək uyğunlaşması, mədəni universallaşma, ən son kompüter texnologiyalarına əsaslanan universal informasiya məkanının formalaşmasıdır (6,s.169).

Qloballaşma prosesi təhsil üçün əhəmiyyətlidir. Bəşəriyyətin sosial tərəqqisi və sivilizasiyanın qorunub saxlanmasının bağlı olduğu sosial və təbii problemlərin ortaya çıxması və inkişafı yeni nəsillər arasında müasir düşüncənin formalaşmasını tələb edən fərdi və təşkilatçılıqdan milli və beynəlxalq səviyyələrə qədər bütün səviyyələrdə əməkdaşlığın zəruriliyinə gətirib çıxarır. Qlobal problemlərin uğurlu həlli yalnız ümumdünya bəşəri dəyərlərə vurğu edilməklə, sosial sistemlər, siyasi, ideoloji və digər inanclardakı fərqlərə baxmayaraq bütün ölkələrin və xalqların konstruktiv və qarşılıqlı məqbul əməkdaşlığının genişlənməsi ilə mümkündür.

Azərbaycan təhsil sistemi dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasındakı yerini, hər zaman yüksək mədəniyyət, elm və təhsili ilə seçilən bir ölkə kimi beynəlxalq nüfuzunu dəstəkləmək üçün hazırlanmışdır. Bu, öz ifadəsini yalnız xalqın tanınmasında deyil, həm də təhsil xidmətlərinin fəal ixracında tapmalıdır.

Azərbaycan təhsili dünyanın əksər təhsil sistemləri kimi, dövrün çağırışlarına cavab verir və inkişafın aşağıdakı xarakterik istiqamətlərini nümayiş etdirir: humanistləşdirmə, demokratikləşmə, inteqrasiya, informasiyalaşdırma, təhsilin texnolojiləşdirilməsi və davamlılığı.

Təhsilin humanistləşdirilməsi - təhsil cəmiyyətin və istehsalın mənafeyindən tələbələrin şəxsiyyətinin maraq və imkanlarına yönəldilməli və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılması deməkdir. Təhsil sisteminin və bütün təhsil prosesinin hər bir insanın hüquqlarına hörmətə əsaslanaraq şagirdlər və müəllimlər arasında qarşılıqlı hörmət münasibətlərinin inkişafına və formalaşmasına yönəlməsidir: sağlamlıqlarını qorumaq və gücləndirmək, özünə hörmət etmək və şəxsi potensialını inkişaf etdirməkdir. Şagirdlərə fərdi inkişaf yolu seçmək hüququnu təmin edən bu cür təhsildir.

Təhsildə humanistləşmənin mahiyyəti, tələbələrin öz aralarında və müəllimlərlə münasibətlərini, insan dəyərlərinin texnokratik, istehsalat, iqtisadi və inzibati dəyərlərdən üstün tutmalarıdır.

Təhsilin humanistləşdirilməsi ictimai istehsalın və ictimai münasibətlərin humanistləşdirilməsinin obyektiv prosesləri ilə əlaqədardır və fərdlə cəmiyyətin qarşılıqlı təsirinin optimallaşdırılması probleminin həllinə yönəldilmişdir. Azərbaycanda ali təhsilin humanistləşdirilməsinə gəldikdə, aşağıdakılar ilə xarakterizə olunur:

- Yaxşılıq, həssaslıq, səmimiyyət, qarşılıqlı qayğı, nəciblik, ədalət, şərəfə əsaslanan əxlaqi və psixoloji bir mühitin yaradılması;
- Avtoritar pedaqogikadan əməkdaşlıq və yaradıcılıq pedaqogikasına keçid;
- Tələbənin təhsil, elmi və istehsalat fəaliyyətinin ciddi tənzimlənməsindən seçim azadlığına keçid;
- Tədrisin bütün mərhələlərində pedaqoji metod kimi fərdi yanaşmanın həyata keçirilməsi;
- Tələbələrin humanitar hazırlığının təkmilləşdirilməsi.

Təhsilin humanistləşdirilməsi, həm bütün əhalinin, həm də ayrı-ayrı üzvlərinin müxtəlif ehtiyaclarının ən yüksək səviyyədə ödənilməsinə yönəldilmiş təhsilin demokratikləşməsi, ümumbəşəri şəkildə təmin edilməsi və bərabərsizliyin azaldılması ilə sıx əlaqədardır.

Təhsilin demokratikləşməsi fərdin təhsil formasını sərbəst seçməsinə, bir təhsil səviyyəsindən digərinə problemsiz şəkildə keçməsinə imkan verir, müəllim və şagirdlərə yaradıcılıq fəaliyyətinin sərbəstliyini təmin edir, fərdi potensiallarını üzə çıxarmaq üçün sosial təminatları və imkanları genişləndirir. Təhsilin demokratikləşdirilməsi vasitəsi hər bir insanın ömür boyu öyrənməsinə və inkişaf etməsinə imkan verəcək ömürlük təhsil sisteminin yaradılmasıdır. Demokratikləşmə, sosial vəziyyətindən, cinsindən, milli, dini və ya irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir insanın təhsil hüququnun həyata keçirilməsinə kömək etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, hər kəsin təhsil almaq hüququ vardır və təhsil sistemi bir insanın bu hüquqdan istifadə etməsi

üçün lazımi şərait yaratmağa borcludur. Bu gün təhsilin mərkəzsizləşdirilməsi, dövlət idarəetmə sisteminin yaradılması, təhsilin özlərinə geniş hüquq və azadlıqlar təmin edilməsi, eyni zamanda təhsilin demokratikləşməsinin tərəflərindən biri kimi çıxış etmək, təhsil sistemlərinin açıqlığının artmasını təmin etmək, təhsil xidmətləri istehlakçısı təhsil müəssisəsini sərbəst seçmək hüququnu həyata keçirməklə əldə edilir.

Təhsilin inteqrasiyası. İnteqrasiya olunmuş təhsilin əsas vəzifəsi şagirdləri əsas fenomenlərlə, müvafiq elmlərin həqiqətləri ilə tanış etmək, bacarıqların formalaşdırılması, öyrənilən hadisələrin təsnifatı və ölçülməsi, elmi intuisiyanın inkişafıdır. Daxili ilə yanaşı, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərini bir-birinə yaxınlaşdırmağa və vahid dünya təhsil məkanını formalaşdırmağa yönəlmiş xarici inteqrasiya da həyata keçirilir. Mahiyyət etibarilə təhsilin inteqrasiyası təbiət və cəmiyyət haqqında vahid bir təsəvvürün əsasını qoymağa və inkişaf qanunlarına öz münasibətini formalaşdırmağa imkan verir.

Bu gün, əsasən qloballaşma ilə əlaqədar olaraq müxtəlif ölkələrin təhsil sahələrinin inteqrasiya prosesi mövcuddur. 1999-cu ildən bəri Bolonya prosesi Avropadakı ali təhsil sistemlərinin yaxınlaşması və uyğunlaşdırılması, ortaq Avropa təhsil məkanının yaradılması mexanizmi kimi fəaliyyətə başladı. Bu prosesin Avropa təhsil məkanına inteqrasiya mexanizmləri olaraq Avropa Universitetləri Birliyi, Avropa Tələbələrin Milli Birliyi, Avropa Ali Təhsil Müəssisələri Birliyi və Avropa Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Assosiasiyası formalaşmışdır. 2005-ci il may ayının 19-da Norveçin Berqen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Bolonya prosesinə qoşulmuş və həqiqi üzvü seçilmişdir (4,s.9). Azərbaycanın bu prosesə qoşulmaqda əsas məqsədi Avropa təhsil məkanına inteqrasiya olunmaqla kredit sisteminə keçməsini, müasir attestasiya və akkreditasiya sisteminin qurulmasının təmin olunmasıdır. Bu, şübhəsiz ki, təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsinə səbəb oldu: həm tələbələrin, həm də müəllimlərin akademik hərəkətliliyi artdı Azərbaycan universitetləri ilə yanaşı xarici təhsil müəssisələrinin də iştirak etdiyi ortaq təhsil proqramları həyata keçirilir. Bu cür proseslər təhsilin xarici inteqrasiyası olaraq təyin edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, birbaşa geosiyasi vəziyyətdən asılıdır və hazırkı şəraitdə Avropadan Asiyaya inteqrasiya vektorunda dəyişiklik gözləmək olduqca mümkündür.

İnteqrasiya prosesləri təhsil sistemi daxilində də müşahidə olunur (daxili inteqrasiya). Yeni nəslin müasir təhsil standartları təhsil təşkilatlarının əmək bazarı, sosial mühit ilə sıx qarşılıqlı fəaliyyətinə, təhsil prosesləri arasındakı əlaqəyə, fənlərarası əlaqələrin gücləndirilməsinə, inteqrasiya olunmuş dərslərin və bütün kursların inkişafına yönəlmişdir.

Təhsilin informasiyalaşdırılması. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması təhsilin informasiyalaşdırılması və kompüterləşdirilməsi prosesinə səbəb oldu. Müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı və sürətli rabitə kanallarının meydana çıxması bu texnologiyaların imkanlarından tədris və tədqiqat işlərində istifadəni aktuallaşdırdı.

İnsanın özünü tapdığı nəhəng bir informasiya axınının ortaya çıxması, əsasən hər hansı bir istifadəçi üçün əlçatan olan kompüterlər və internet sistemindən qaynaqlanır. Müvafiq olaraq, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları tədris prosesinə fəal şəkildə tətbiq olunmağa başladı. Təhsildə kompüter özü yalnız bir öyrənmə obyekti və öyrətdikləri bir vasitə deyil, həm də pedaqoji fəaliyyətin və tədqiqat işinin səmərəliliyinin artırılması üçün bir vasitə və eyni zamanda təhsil idarəetmə sisteminin bir hissəsi olmuşdur. Kompüter texnologiyaları şagirdlərin intellektual qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, materialı daha dərindən anlamağa kömək edir və öyrənmə motivasiyasını artırır (5,s.395)

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin informasiyalaşdırılması artıq bir neçə mərhələni keçmişdir. Bu gün əldə edilən əhəmiyyətli nəticələrdən danışa bilərik:

- bütün təhsil müəssisələrinin internet sisteminə 100% çıxış;
- kompüter və multimedia avadanlığı ilə təchiz olunmuş kompüter siniflərinin və sinif otaqlarının mövcudluğu;
- informasiya texnologiyalarının bütün səviyyələrdə tədris prosesi ilə inteqrasiyası tələbi yeni nəslin təhsil standartlarına daxil edilmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycan müasir texnologiyalarla təminat səviyyəsi və onların təhsil prosesinə cəlb olunma dərəcəsi digər ölkələrlə müqayisədə hələ də çox şey arzu edir.

Təhsilin texnolojiləşdirilməsi. Kompüterlərin yaranması və cəmiyyətin sürətli kompüterləşdirilməsi sosial-iqtisadi həyatda, təhsil fəaliyyətinin texnologiyalarında əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu.

Təhsilin texnolojiləşdirilməsi meyili qlobaldır. Təhsilin texnolojiləşdirilməsi ideyasının mahiyyəti eyni zamanda təhsil sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması və istənilən nəticələrin əldə edilməsinə sərf olunan xərclərin azaldılmasıdır. Bununla birlikdə, kifayət qədər instrumental və texnoloji dəstək olmadan təhsil sistemlərinin səmərəliliyini artırmaq üçün çoxsaylı cəhdlər çıxılmaz vəziyyətə gətirib çıxarır, çünki maddi və mənəvi istehsal sahələrində insan fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması həmişə daha inkişaf etmiş istehsal vasitələrinə əsaslanır.

Texnolojiləşdirmə təhsilin inkişafındakı ən vacib tendensiyadır, bu ilk təhsil standartlarının tətbiqi və yeni təhsil xidmətləri bazarında çox sayda "pedaqoji texnologiyalar"ın meydana çıxması və kompüter informasiya texnologiyalarının yaradılması ilə təsdiqlənir.

Ənənəvi və ən yeni texnoloji nailiyyətlərdən istifadə edərək fərdi şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir elementi, ətraf aləmi daha yaxşıya çevirmək bacarığı, gələcəyi qabaqcadan görmə qabiliyyəti, orada yaşamaq və işləmək istəyi kimi təyin olunan yeni bir termin - "texnoloji mədəniyyət " ortaya çıxdı. Müasir bir insan texnoloji daxil olmaqla yüksək bir mədəniyyətə sahib olmalıdır.

Təhsildə davamlılıq - insanın inkişafının müəyyən mərhələlərində vahid fasiləsiz bir təhsil prosesi yaratmaq üçün təlim və tərbiyənin əsas vəzifələri, məzmunu və metodlarının qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən əlaqələr sistemidir . Davamlılıq təkcə yeniyə hazırlıq deyil, həm də daha vacib olanı, zəruri və məqsədəuyğun köhnənin qorunub saxlanılması və inkişafı, prosesin mütərəqqi inkişafı üçün əsas kimi yenisi ilə köhnəsi arasındakı əlaqədir.

Davamlılıq bütün səviyyələr üçün ümumi olan əsas ideyanın qəbul edilməsini, təhsilin məzmunu, metodları, təlim və tədrisin təşkilati formaları, effektivliyin müəyyənləşdirilməsi üsullarını nəzərdə tutur.

Təhsildə davamlılığın mahiyyəti, biliklərin tədricən inkişafını və dərinləşməsini, zehni fəaliyyət üçün tələblərin mürəkkəbləşdirilməsini, gələcək tələbənin şəxsi və sosial davranışının formalaşmasını təmin etməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. https://az.wikipedia.org/wiki/ Azərbaycan_Respublikasının Konstitusiyası

2. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. "Azərbaycan" qəzeti 30 dekabr 2012-ci il.

3. Белл Д. Будущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева М .: Академия, 1999. М.: Academia, 2004 . 783 с

4. Mahmudov M.C. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər, reallıqlar. Bakı, "Elm və Təhsil" 2010,504 s.

5. Nəzərov M.H., Quliyev N.Z., Nəzərova X.M. Pedaqoji texnologiyalar. (Dərs vəsaiti) Bakı. ADPU-2020. 496 s.

6. Nəzərov M.H. Müasir dövrdə təhsilin sosial-mədəni problemləri. Monoqrafiya. Bakı - Mütərcim – 2018,296 s.

7. Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU - 2022, 496 s.

8. https://ru.wikipedia.org›wiki›Постиндустриальное.

M H.Nəzərov

Postindustrial cəmiyyətdə təhsilin inkişafının əsas istiqamətləri

XÜLASƏ

Məqalədə təhsil sahəsinə təsir göstərən aparıcı amillər, informasiya axınlarının həcmi və intensivliyinin artması, innovativ proseslərin genişlənməsi, sürətli elmi-texnoloji tərəqqi, dinamik dəyişən həyat şəraiti təsvir edilmişdir. Post-sənaye cəmiyyətinin xüsusiyyətləri və funksiyaları göstərilir.

Azərbaycan təhsili, dünyanın əksər təhsil sistemləri kimi, dövrün çağırışlarına cavab verir, onun inkişafının xarakterik istiqamətləri humanistləşdirmə, demokratikləşmə, inteqrasiya, informasiyalaşdırma ilə sıx bağlıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalı yeni texnologiyaların yaradılması, sənayenin inkişafı, elm, mədəniyyət, səhiyyə, təhlükəsizlik və sosial sahələrdə səmərəliliyin artırılma məqsədilə təhlil olunur.

Acar sözlər: *təhsil, postindustrial cəmiyyət, qloballaşma, humanistləşdirmə, demokratikləşmə, inteqrasiya.*

Назаров М. Г.
Основные направления развития образования в постиндустриальном обществе
РЕЗЮМЕ

В статье описаны ведущие факторы, влияющие на сферу образования, увеличение объема и интенсивности информационных потоков, расширение инновационных процессов, стремительный научно-технический прогресс, динамично меняющиеся условия жизни. Показаны особенности и функции постиндустриального общества.

Образование в Азербайджане, как и большинство мировых систем образования, отвечает требованиям времени, и его развитие характеризуется гуманизацией, демократизацией, интеграцией, информатизацией, технологической и образовательной устойчивостью.

В развитых странах человеческий капитал анализируется с целью повышения эффективности в создании новых технологий, промышленном развитии, науке, культуре, здравоохранении, безопасности и социальной сфере.

Ключевые слова: *образование, постиндустриальное общество, глобализация, гуманизация, демократизация, интеграция.*

M. H. Nazarov
The main directions of development of education in postindustrial society
SUMMARY

The article describes the leading factors affecting the field of education, increasing the volume and intensity of information flows, the expansion of innovative processes, rapid scientific and technological progress, dynamically changing living conditions. Features and functions of a post-industrial society are shown.

Azerbaijan's education, like most of the world's education systems, meets the challenges of the time, and its development is characterized by humanization, democratization,integration, informatization, technological and educational sustainability.

In developed countries, human capital is analyzed to increase efficiency in the creation of new technologies, industrial development, science, culture, health, security and social spheres.

Keywords: *education, post-industrial society, globalization, humanization, democratization, integration.*

UOT 1.101

DƏYƏR KATEQORİYASININ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ VƏ TİPOLOGİYASI

NURAY QİBLƏLİYEVA
BDU-nun Fəlsəfə kafedrasının doktorantı
E-mail: nuray_qibleliyeva@mail.ru

Dəyərlər və onların təbiəti haqqında fəlsəfi doktrina aksiologiya adlanır (yunan dilindən axios - dəyər və logos - təlim). "Aksiologiya XX əsrdən müstəqil elmi istiqamət kimi inkişaf etməyə başlamışdır və bir çox elmlərin qarışığını özündə cəmləşdirir. Burada təlimlər olaraq fəlsəfə, etika, estetika, sosiologiya cəmləşir" [1]. Lakin bu nəzəriyyə müasir formada formalaşmasına qədər tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Dəyərlər insanın fəaliyyətini və davranışını normativ planda, yəni necə olmalı sfera kimi təsəvvür edir və şəxsiyyətin məqsəd və ideallarının özəyi rolunu oynayır. Şəxsiyyətin mövcüdluğu və mahiyyəti onlarsız öz mənasını itirir. Məhz dəyərlər onun real həyat ilə çoxtərəfli və rəngarəng münasibətləri strukturuna son dərəcə müxtəlif təzahür formaları (sosioloji, psixoloji, etnoloji və başqa formalar) kimi daxil olur. Buradan aydındır ki, fəlsəfi antropologiyanı aksioloji problematikadan kənarda təsəvvür etmək ağlasığmazdır. Aksiologiya, ümumi dəyərlər nəzəriyyəsi, dəyərlərin fəlsəfi əsaslarını öyrənən elmdir. "O, imperativləri, idealları, etalonları, requlyativləri, prinsipləri və normaları ifadə edir. Bu təlimdə insan fəaliyyətinin təbiəti, xarakteri, üsulları, həyati məna kəsb edən reqlamentlər, oriyentasiyalar və motivlər əsas yer tutur. Dəyər şüuru real varlıq ilə arzu olunan varlığın qovuşuğunda, mövcud olan ilə olmalı olan, fəaliyyət göstərən ilə tələb olunan tərəflərin arasında yerləşir" [3,c.177]. Aksiologiyanın sistemyaradıcı funksiyaları insan idrakının bütün sfera və tərəflərində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan – dünya münasibətlərinin ən ümumi nəzəri cəhətlərini öyrənən fəlsəfə elmində isə o xüsusilə böyük rol oynayır. Fəlsəfi biliklər sistemində aksiologiyanın yeri hər şeydən əvvəl bununla müəyyən olunur ki, o, insan varlığının dəyərli istiqamətlənmiş cəhətini ifadə edir. Bu cəhət çox mühüm olub, insanın sosial praktikasının yaratdığı problemlərin adekvat şəkildə irəli sürülməsinə və həllinə çox kömək edir. Ümumilikdə götürdükdə, fəlsəfə insanın xüsusi növlü intellektual fəaliyyət sahəsi olmaqla, onun təbii-elmi idrakının hüdudlarından kənarda yerləşən və ona tabe olmayan tərəfləri də öyrənir.

"Buradan da aksioloji baxımdan götürülən fəlsəfi biliklər sisteminin başlıca məqsədi irəli gəlir. Həmin məqsəd dünyanı humanist baxımdan mənalandırmaq, yəni varlığı təkcə təbiət qanunlarının fəaliyyət sahəsi kimi götürməklə məhdudlaşmayaraq, onu insaniləşmiş dünya, başqa sözlə deyilsə, insanın sərvətlər (dəyərlər) dünyası kimi dərk etməkdir"[6,s.343]. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində dəyərlər problemi bilavasitə insanın dünyanı dərk etməyə və dəyişdirməyə yönələn, onu insaniləşmiş varlığa çevirməyə istiqamətlənən fəaliyyətindən irəli gəlir. Çünki dəyərləndirmə və qiymətləndirmə şəxsiyyətin daxili atributiv keyfiyyəti olmaqla, onun şüuru ilə real gerçəklik arasında əlaqələrin bütün tərəflərini əhatə edir. İnsan üçün ondan bir növ kənar olan reallığı öz daxili varlığının dünyasına çevirmək müstəsna dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əslində bu, insan tərəfindən dünyanın dəyərlər baxımından mənimsənilməsi və dəyişdirilərək öz dünyası şəklinə salınması prosesinin məğzini təşkil edir. İnsan dünyası isə özünəməxsus təbiətə malikdir, burada hər şey real mövcüd olan ilə olmalı olan münasibətlər baxımından mənalandırılır. Bu münasibətlərin ikinci tərəfinə, yəni olmalı olanlara xüsusi diqqət yetirilməsi, insan fəaliyyətinin determinasiyası əlaqələrini üzə çıxarmaq üçün çox zəruridir. Lakin onun rolu bununla bitmir. O, həm də insanın mənəvi aləmini səciyyələndirən aşağıdakı hadisələri – azadlıq, xeyirxahlıq, mənəvi borc, həyatın mənası və s. araşdırmağın ilkin şərti kimi çıxış edir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, sözügedən problem fəlsəfədə o qədər də təzə məsələ deyildir, onun kökləri dərin olub, tarixin ilkin qatlarına gedib çıxır, zəngin ənənələrə malikdir.

Müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı fəlsəfi sistemlər dəyərlərin dərk edilməsində mühüm rol oynamışdır. Müasir dövrdə elmin inkişafı və yeni ictimai münasibətlər hadisələrə dəyər kimi baxmağa şərait yaradır. Dəyərlər həmişə insani dəyərlərdir və ictimai xarakter daşıyır. Onlar sosial praktika, fərdi insan fəaliyyəti əsasında və müəyyən konkret tarixi ictimai münasibətlər və insanlar arasında ünsiyyət formaları çərçivəsində formalaşır. Dəyərlər insanın sosiallaşması prosesin-

də yaranır və dinamik xarakter daşıyır. Bu baxımdan demək lazımdır ki, insanın bütün həyat təcrübəsi və onun bilik sistemi onun dəyərlərinin təbiətinə birbaşa təsir göstərir. Müasir fəlsəfi ədəbiyyatda dəyərlərin mahiyyəti və məzmunu haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Onları əsasən aşağıdakı kimi üç cür qruplaşdırmaq olar: "1. Dəyəri müəyyən fayda verən və insanın hər hansı tələbatını ödəyə bilən predmet kimi götürənlər; 2. Dəyərə norma və ideal kimi yanaşanlar; 3. Dəyəri ümumillikdə insan və ya sosial qrup üçün əhəmiyyətlilik kimi təsəvvür edənlər"[8, c.479]. Qeyd olunmalıdır ki, bu baxışların hamısı dəyərlərin müəyyən bir tərəfini əsas götürür, buna görə də onlar bir-birini istisna etmir, əksinə bir-birini tamamlayır. Ona görə də onların hamısını doğru hesab etmək olar. Dəyərlərin ən ümumiləşmiş anlamı isə aşağıdakı kimidir: Dəyər gerçəklik hadisələrinin və faktlarının mədəni, ictimai və şəxsiyyət baxımından əhəmiyyətliliyini ifadə edən anlayışdır " [8, c.480]. Buradan aydın olur ki, dəyərlər fenomeni ayrıca bir insanın və sosial birliklərin real həyat prosesi və sosial praktikası ilə ayrılmaz əlaqədə çıxış edir. Mövcüd olan ilə olmalı olanı bir-birindən fərqləndirmək və sonuncuya can atmaq yalnız insana məxsus keyfiyyətdir. Beləliklə, dəyər şüuru öz təbiətinə görə ruhi keyfiyyət olmaqla, bir tərəfdən mədəniyyətdə humanitar potensialın artması, digər tərəfdən təbii seçmə prosesinin sürətləndirdiyi altruist xislətin möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə götürdükdə insanın dərketmə prosesi dəyərlilik amilindən ayrılmazdır. Belə ki, o, həmişə müəyyən qiymətləndirmə ilə əlaqədardır. Hətta hissi mərhələnin özündə də insan öyrəndiyi obyektləri bir-birilə qarşılaşdırır, müqayisə edir, onların ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarır, onları qiymətləndirir. İdrakın yüksək pilləsində – mücərrəd təfəkkürdə isə bu əməliyyatlar daha geniş yer tutur. Burada fərd, predmet və proseslərə xas olan xassə və əlamətləri daha dərindən və dəqiq araşdırır, onlara qiymətverici münasibət bildirir. Bu çür qiymətləndirmə təsadüfü olmayıb, fərdin tələbatları, mənafeləri və mənəvi maraqları ilə şərtlənir. Dəyər insanın ictimai-tarixi fəaliyyəti sistemində bu və digər hadisənin müsbət qiyməti və ya funksiyası deməkdir. Belə yanaşma dəyərlərin sferasını məhdudlaşdırır və konkretləşdirir, onu əhəmiyyətliliyin bir forması kimi anlayır. Sonra, predmet dəyərlərini, məsələn əmək məhsullarını əsas ilkin dəyərlər sırasına, insanın amalı haqqında təsəvvürləri isə subyekt dəyərlərinə, yəni törəmə dəyərlər qrupuna aid etmək müəyyən mübahisələr doğurur. Buna görə insanın həyat planı ilə bağlı dəyəri ön planda vermək və maddi dəyərləri ikinci, törəmə hesab etmək daha doğru olardı. Bu məqamı qeyd etməklə İ.Narski göstərirdi ki, maddi nemətlər insanın əsl dəyərlərə doğru yolunda bir vasitə rolunu oynayır. Əsas dəyərlər insanın həyatı, onun xoşbəxtliyi, azadlıq və xeyirxahlıq və sairdir. "İkimənalı surətdə maddi dəyərlər adlandırılan hər şey, əslində aksioloji dəyərlər demək deyildir. Onlar yalnız sözün əsl mənasında götürülən dəyərlərin reallaşdırılması vasitələridir, lakin tamamilə aydındır ki, onların insanlar tərəfindən qiymətləndirilməsi insanların yaşadığı əsl dəyərlərin xarakteri ilə müəyyən olunur"[4,c.214]. Cəmiyyətdəki hər bir obyekt insanlar üçün ictimai məna kəsb etdikdə, dəyər statusu alır. Başqa sözlə deyilsə, dəyərlilik maddi və mənəvi mədəniyyət hadisələrinin ictimai mahiyyətindən ayrılmazdır. Dəyər hesab olunan hadisə və obyektlər ictimai həyata cəlb edilmiş olur, müəyyən sosial funksiya yerinə yetirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərin fəlsəfi-sosioloji ədəbiyyatında dəyərlər probleminin tədqiqinə diqqətin artması müşahidə olunur. Nəticədə bu anlayışın məzmununun geniş mənada götürülməsi özünü göstərir. Belə ki, indi dəyərin məzmununa təkcə olmalı olanlar, əxlaqi və estetik ideallar daxil edilmir. Burada ayrıca bir subyekt və yaxud bütövlükdə cəmiyyət üçün az-çox dünyagörüşü və normativ əhəmiyyət kəsb edən bütün şüur fenomenləri və obyektlər də əhatə olunur. Sözügedən meyil müəyyən mənada alqışlanmağa layiqdir, çünki sosial hadisələrin öyrənilməsində aksioloji problematikanın genişləndiyini sübut edir, dəyərlərin aksioloji məzmununda çoxtərəfliliyi göstərir. Bunu yəqin etmək üçün fəlsəfi ədəbiyyatda xeyli yayılmış olan belə bir mülahizəyə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Y.A.Mikeşinaya görə dəyərlər aşağıdakı üç keyfiyyəti ilə səciyyələnir: 1. Onlar subyektdə obyektə qarşı dəyər şüurunun (əxlaqi, fəlsəfi, dini və s.) və bütövlükdə sosial mədəni amillərin təsiri altında formalaşan emosional bəzək vurulmuş mənafeləri, prioritetləri, yanaşmaları ifadə edən münasibəti bildirir; 2. İdrakın öz daxilindəki dəyər oriyentasiyalarıdır, yəni elə sırf məntiqi-metodoloji, o cümlədən də dünyagörüşü donu geymiş parametrlərdir ki, onlara əsaslanmaqla qiymətlər verilir, təsviretmənin, izahetmənin, sübutetmənin, biliyi təşkil etmənin forma və üsulları seçilir (məsələn, elmliyin meyarı, tədqiqatın idealı və normaları); 3. Dəyərlər idrakda obyektiv həqiqi predmet biliyi (fakt, qanun, hipotez, nəzəriyyə və s.) və səmərəli operasional bi-

lik (elmi metodlar, tənzimləyici prinsiplər) deməkdir. Məhz sonuncular öz həqiqiliyi, doğruluğu və informativ baxımdan zənginliyi sayəsində cəmiyyət üçün əhəmiyyət və dəyərlilik kəsb edir [2,p.39]. Gerçəklikdəki hadisələr (maddi və ya mənəvi) bu və ya digər üsulla şəxsiyyətin fəaliyyətinə cəlb olunduqda, dəyər mənası alır. Hər hansı predmet insanın praktikası üçün əhəmiyyət kəsb etməsi baxımından faydalı və dəyərli hesab olunur. Dəyərlər öz ifadə formasına görə subyektiv olmalarına baxmayaraq, obyektiv amillərlə (aid olduğu obyektlə, şəxsiyyət və sosial amillərlə) şərtlənir. Onlar nisbi müstəqil xarakterli subyektdən, onun iradə və şüurundan asılı olmayaraq, aprior kimi təsəvvür olunur. Bu, onunla izah edilir ki, dəyərlərdə subyektiv və obyektiv tərəflər bir-birilə çulğalaşmış şəkildə çıxış edir. Deyilənlərdən aydın olur ki, insan ilə dünya, şəxsiyyət ilə cəmiyyət arasında əlaqələrin aksioloji aspektdən tədqiqi, onu sosiallaşma və individuallaşma meyillərinin vəhdəti kimi götürür. Məlum səbəblər üzündən marksist idealogiyanın hökmranlığı dövründə fəlsəfi biliklər sisteminin müstəqil cəhəti kimi aksiologiyanın rolu lazımi qiymətləndirilmirdi. Buna görə də dəyərlərin öyrənilməsi, mənalandırılması və inkişafı ilə bağlı problemlər əksər hallarda diqqət mərkəzindən kənarda qalırdı. Zaman keçdikcə bu mövqenin məhdudluğu aşkara çıxdı və məlum oldu ki, aksiologiya fəlsəfi biliklər sisteminin nisbi müstəqil sahəsi kimi artmaqda olan rol oynayır. Getdikcə daha aydın görünməkdədir ki, dəyərlər fenomeni insan şəxsiyyətinin bütün fəaliyyət növlərində özünü güclü şəkildə göstərir. O, insanın varlığı ilə bilavasitə və ayrılmaz münasibətdədir və böyük dünyagörüşü potensialına malikdir.

Göründüyü kimi, dəyər - obyektləri, hadisələri, onların xassələrini, habelə sosial və mədəni idealları təcəssüm etdirən mücərrəd ideyaları ifadə edən və buna görə də lazımi etalon kimi çıxış edən fəlsəfi kateqoriyadır. Dəyər insan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, şəxsi, sosial və ya mədəni mənası olan hər şeydir. Bu hissin kəmiyyət xarakteristikası qiymətləndirmədir. Qiymətləndirmə insanın dünyaya və özünə dəyərli münasibətini ifadə edir və fərdin dəyər yönümlərinə gətirib çıxarır. Yetkin şəxsiyyət adətən kifayət qədər sabit dəyər yönümləri ilə xarakterizə olunur. Sabit dəyər istiqamətləri normaya çevrilir, müəyyən bir cəmiyyətin üzvlərinin davranış formalarını müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətin özünə və dünyaya dəyər münasibəti duyğularda, iradədə, qətiyyətdə, məqsəd qoymada, ideal yaradıcılıqda əks olunur. “Dəyər fəlsəfəsinə görə, dəyər-insan həyatı üçün əhəmiyyətli olan təbii və mədəni predmetlərdir, hansılar ki, onlar insanların dünyaya etdikləri təsirlərdən meydana gəlir, eləcə də öz-özünə təbii olaraq ortaya çıxır. Yüksək dəyər digərləri ilə müqayisədə, əks olan tərəflə müqayisədə meydana gəlir. İnsanlar yaxşıya can atırlar; çünki pislik var, həqiqətə can atırlar; çünki yalan var, insanlar gözəlliyə məftun olurlar; çünki eybəcərlik var. Qiymətləndirmə qabiliyyəti dərketmə ilə əlaqəlidir. Dəyərlər oriyentasiyasının özünəxas birləşməsi (maraqlar, təqdimatlar, inamlar, inanclar, baxışlar, hislər, əxlaq-davranış prinsipləri) hər bir insanın daxili aləminin unikallığını meydana gətirir, onun təkrarolunmaz şəxsiyyətinin və individuallığının bazasında qərarlaşır” [9]. Elmi baxışa əsasən, dəyər insanlıqla bağlıdır. Onun tarixi də insanlığın tarixini əks etdirir. Bütün mövcud problemlər dəyər problemidir.

Dəyər (dəyər vermək, dəyərləndirmək) anlayış və ifadə olaraq dolğun bir məzmundur və istənilən bir şeyə (konkret və mücərrəd olan bir şeyə) verilən fərqləndirici müsbət (yəni dolğun və yüksək tərkibli) qiymətdir. “Dəyər müəyyən bir elementə təsirdə, qarşılıqlı təsirlərdə faydalılığın müəyyən olunmasıdır. Faydalılığın əsasıdır. Faydalılıq da müəyyən məqama və şərtə əsaslanır. Dəyərlərin dərəcələnməsi müqayisə predmetinə və kriteriyasına əsaslanır. Faydalılığın dərəcəsi dəyərlərin dərəcəsini meydana gətirir. Dəyər müəyyən bir şeyin lazımlılığı və vacibliyidir. Buna görə də hüquq lazımdır və insanların bir-biriləri ilə münasibətlərini tənzim edir. Hüquq tənzim vasitəsinə çevrilir və bir etalon (ölçü, qiymətləndirici müqayisə kateqoriyası) rolunu ifadə edir. Tənzimləmə dəyərdir, bu baxımdan da hüququn dəyərinin bazasında dayanır”[5,s.57]. Tənzimləmə normaları hüquq normalarını meydana gətirir. Tənzimləmə də əlaqələr və ümumilikdə həyat üçün çox vacibdir və həyat demək olar ki, tənzimləmə olmadan strukturlu və sistemli qaydada təmin oluna bilməz. Dəyərlər həm obyektlərdə, həm də obyektlərdən asılı olmayaraq ayrı-ayrılıqda mövcud ola bilər. Dəyərlər haqqında bilik sevgi və ya nifrət hissinə əsaslanır. Onlar əhəmiyyətli və davamlıdırlar. Dində ən yüksək dəyər Allah sevgisidir. Beləliklə, müasir fəlsəfənin müxtəlif cərəyanlarında dəyərlərin mahiyyəti birmənalı başa düşülmür. Burada müxtəlif nöqteyi-nəzərdən fikirlər mövcuddur: a) dəyər dedikdə müəyyən faydaya malik olan və insanın bu və ya digər tələbatını ödəməyə qadir olan obyekt; b) dəyər ideal kimi (fransızca - nümunə, mükəmməl bir şey, istəklərin ali məqsədi); c)

dəyər - norma kimi (lat. norma - rəhbər prinsip, qayda, nümunə) başa düşülür. Bütün dəyərlər 1) daşıyıcıya görə; 2) varlıq formasına görə iki böyük sinfə bölünür. Subyektə, yəni, daşıyıcıya görə dəyərlərin iki növü ola bilər: a) fərdüstü (qrup, milli, sinif, peşəkar, demoqrafik, spesifik və s.); b) fərdi, subyektiv-şəxsi. Fəlsəfənin əsl sualı fərdi və fərdi dəyərlər arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmaqdır. Birincisi, ilk növbədə nə gəlir - fərdi, yoxsa sosial dəyərlər? İkincisi, nədən çıxır - fərd ictimaidən, yoxsa ictimai fərddən? Bununla belə, əksər filosoflar bu sualların çox uzaq olduğunu düşünürlər. Sosial dəyərlər fərdin şüuruna əvvəlcədən müəyyən edilir: "a) onlar doğulmamışdan əvvəl formalaşır və mövcuddur, b) ölümündən sonra da varlığını davam etdirir. Bu mənada onlar şəxsiyyət üçün şəxsiyyətə təsir edən və onun özəyini təşkil edən obyektiv reallıq kimi çıxış edirlər. Ona görə də şəxsiyyətüstü dəyərlər şəxsiyyətin formalaşmasında birinci yerdədir, onun sosial mühitə uyğunlaşmasına, cəmiyyətdə müəyyən yer tutmasına kömək edir" [7]. Beləliklə, sosial dəyərlər insan tərəfindən sosiallaşma prosesində əldə edilir. İdeallar, normalar, vasitələr və məqsədlər fərdin dəyərləri kimi çıxış edərək, onun dəyər yönümləri sistemini, şüurunun nüvəsini təşkil edir və hərəkətlərinin və əməllərinin təkanını təşkil edir. Lakin şəxsiyyətin formalaşması sosial qruplar, onların özünəməxsus dəyərlər toplusu olan icmalar çərçivəsində baş verir. Ona görə də insan öz ideallarını və dəyərlərini bölüşməyə, yaxud güzəştə getməyə məcbur olur. Nəticə etibarı ilə, fərdi dəyərlər fərdin fərdi və həyat təcrübəsinin təsiri altında formalaşır. Müəyyən hadisələrin dəyər kimi qəbul edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, fərdüstü dəyərlər həmişə fərdin davranışına təsir göstərir. Dəyər sistemi haqqında fikirlər fərdin dəyər yönümlərini təşkil edir. Dəyər yönümləri gücləndirilir və fərdin həyat təcrübəsi və təcrübələrinin məcmusu ilə xarakterizə olunur.

Varlıq formasına görə bütün dəyərlər iki növ ola bilər: a) maddi (məqsəd); b) ideal (mənəvi) dəyərlər. Maddi (obyektiv) dəyərlərə insan cəmiyyətində konkret şeylər, hadisələr şəklində mövcud olan təbii, sosial nemətlər, mədəni irs, dini ibadət obyektləri və s. aiddir. Obyektiv dəyərlər cəmiyyət üzvlərinin kamillik ideyalarına uyğun gələn məqsədyönlü fəaliyyətinin məhsuludur. Onlar həmişə insanın ehtiyac və maraqlarının obyekti kimi çıxış edirlər. İdeal (mənəvi) dəyərlər xeyir və şər, gözəl və eybəcər, ədalətli və ədalətsiz haqqında normativ fikirlər şəklində ifadə olunan sosial ideallar, münasibət və qiymətləndirmələr, norma və qadağalar, məqsəd və layihələr, standartlar, qanuni və qeyri-qanuni və s. fəaliyyət prinsipləridir. Mənəvi dəyərlər həmişə ikili funksiyanı yerinə yetirir: birincisi, onlar müstəqil dəyərlər sahəsidir; ikincisi, onlar subyekt dəyərlərini qiymətləndirmək üçün meyar kimi çıxış edirlər. Mənəvi dəyərlər: " a) məzmunca; b) yerinə yetirilən funksiyalara görə; c) onların həyata keçirilməsinə olan tələblərin xarakterinə görə fərqlənən dəyərlər ola bilər: birincisi, insanların fəaliyyətinin sərt kodlaşdırma məqsədləri və metodları (standartlar, qaydalar, qanunlar və s.), ikincisi, daha çevik, mədəniyyət alqoritmi şəklində fəaliyyət göstərən, dəyərlərin həyata keçirilməsində azadlığı təmsil edən normalar, zövqlər, ideallar və s. mövcuddur. Norma, vahid və sabit şərtlərlə diktə edilmiş optimal və məqsədəuyğun fəaliyyət ideyasıdır. Normalara aşağıdakılar daxildir: 1) hərəkətlərin vahidliyi forması; 2) digər davranışlara qadağa; 3) verilmiş sosial şəraitdə hərəkət üçün ən yaxşı variant (nümunə); 4) fərdlərin davranışının qiymətləndirilməsi, normadan mümkün kənara çıxmalara qarşı xəbərdarlıq"[7]. Normativ tənzimləmə insan fəaliyyətinin və münasibətlərinin bütün sisteminə nüfuz edir. Normaların həyata keçirilməsinin şərti aktın ictimai təsdiqini və ya pislənməsini nəzərdə tutan onların gücləndirilməsi sistemidir. İdeal mükəmməlliyin ən yüksək standartı ideyasıdır. Strateji məqsədlərin müəyyən edilməsində vektor rolunu oynayan tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir, bunun həyata keçirilməsi üçün bir insanın bütün həyatını həsr etməyə hazırdır. İdeal fərdin şüurunda formalaşır və mənəvi dəyərlərin cəmləşmiş ifadəsidir.

İnsan fəaliyyətinin maddi və mənəvi motivləri arasında olan fərqlilik, başqa sözlə deyilsə, sonuncunun spesifik və özünəməxsus xarakteri onu dəyər şüurunun bilavasitə meyarına çevirir. Həmin fərqlilik əsas etibarilə aşağıdakılarda təzahür edir: 1. Öz həcminə görə maddi nemətlər məhduddur, müəyyən qismi, hissəni əhatə edir. Mənəvi dəyərlər isə hüdudsuzdur, əhatə dairəsinə görə isə ümumidir; 2. Maddi mənbələr istehlak olunduqda tükənir, mənəvi mənbələr isə daha da inkişaf edir; 3. həyata keçirilməsi üsullarına görə maddi istehsal şəxssiz xarakter daşıyır, mənəvi istehsal isə personifikasiyalıdır; 4. Öz təyinatına görə maddi fəaliyyət bilavasitə nəticə əldə etməyə yönəlmişdir, mənəvi fəaliyyət ilə son nəticə arasında bu cür sıx bağlılıq yoxdur; 5. Öz nəticələrinə görə maddi istehsal sırf istehsal naminə həyata keçirilir və ona görə də reproduktivdir, mənəvi istehsalda produktivlik,

yaradıcı xarakter daha güclüdür; 6. Fəaliyyətin tərkib hissələrinin roluna görə maddi fəaliyyətdə maddi nemətlərə sahib olmaq əsasdır, mənəvi fəaliyyətdə isə yaradıcılıq daha üstündür; 7. Öz kəmiyyətinə (miqdarına) görə maddi nemətlər toplanılır, yığım funksiyası yerinə yetirir, mənəvi nemətlər toplanılmır, daha çox mədəniyyət səviyyəsində təcəssüm edir; 8. Öz keyfiyyətinə görə maddi nemətlər istehlakçıdan özgələşir, mənəvi nemətlər isə istehlakdan özgələşir, maddi sferada əmək sərfi mənəvidəkinə nisbətən daha çox məcburi xarakterlidir [10,c.58]. İnsanların sosiallığının və onunla birlikdə həyatlarının dəyərlərlə tənzim olunmasının mənşəyini, onların aqressiv təbiətinin azalması və insanın zoologizmi ilə izah etmək olmaz. Belə mövqe məntiqi cəhətdən özünü doğrultmur, başlıcası isə cəmiyyətin və dəyərlərin anlaşılmasında heç bir irəliləyiş yaratmır. Əsas məsələ heyvanlardan fərqli olaraq insanlarda dəyərləndirici – humanitar keyfiyyətlərin, vicdan hissinin olmasıdır.

Müasir mərhələdə fəlsəfi fikrin dəyərlər problematikasına dərindən nüfuz etməsi nəticəsində onun yeni-yeni evristik və dünyagörüşü xarakterli məqamları aşkar edilir. Dəyərlər kateqoriyası son dövrlərdə aparılan fəlsəfi, etik və sosioloji tədqiqatlarda geniş yer tutmaqdadır. Bununla yanaşı göstərilməlidir ki, dəyərlərin nəzəri mənalandırılması ilə bağlı bir sıra problemlər hələ də həll olunmamış qalır. Onların sırasında aşağıdakılar xüsusi yer tutur: fəlsəfi kateqoriyalar sistemində dəyərin elmi statusunun müəyyən edilməsi; şəxsiyyətin fəaliyyət və davranışında aksioloji səpginin ifadə olunması mexanizmi; şəxsiyyətin təbiətinin dərk olunmasında dəyərlərin rolunun araşdırılması; şəxsiyyətin çoxpilləli aksioloji funksiyalar sistemi kimi anlaşılması; şəxsiyyətin formalaşmasının və aksioloji baxımdan təkmilləşməsinin sosioloji və psixoloji mexanizmlərinin aşkara çıxarılması və s. Yuxarıda göstərilən mülahizələrdən çıxış etməkdə qarşıda bir-birilə sıx əlaqəli iki əsas vəzifə durur: a) genetik və struktur – funksional baxımdan şəxsiyyətin aksiologiyası ilə bağlı əsas problemləri təhlil etmək; b) şəxsiyyəti öz mahiyyətinə və onun təzahür formalarına görə aksioloji fenomen kimi araşdırmaq. Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyəti aksioloji varlıq kimi araşdırmaq, onun hərtərəfli və dərin elmi nəzəri modelini yaratmaq üçün son dərəcə vacibdir. Bununla əlaqədar olaraq ilk növbədə aksiologiyada mərkəzi yer tutan dəyər anlayışının mahiyyət və məzmununu açmaq tələb olunur. Bu fikri bir qədər də konkretləşdirsək, onda deyə bilərik ki, söhbət aşağıdakı məsələlərdən gedir: varlığın real, ontoloji təbiətli fenomeni kimi dəyərlərin təbiəti və mənşəyinin araşdırılması, dəyər anlayışının məzmununa dair elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda söylənilən müddəaların təhlil edilib dəqiqləşdirilməsi, onun strukturunun və şəxsiyyətin anlaşılmasında oynadığı rolun tam dolğunluğu ilə aşkar edilməsi, dəyərlərin real varlıqda fəaliyyətinin sosioloji və psixoloji ilkin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dəyərlər iki növə ayrılır: predmet dəyərləri və subyekt dəyərləri. Birincilər ətraf aləmdəki obyektləri xeyir və şər, həqiqət və yalan, gözəl və eybəcər, ədalətli və ədalətsiz kimi qiymətləndirir. İnsanların maddi və mənəvi fəaliyyətinin bütün predmetləri, ictimai münasibətlər və onlarla əlaqəli olan təbiət hadisələri bu qrupa aiddir. Burada əsas meyar həmin obyektlərin insan üçün müsbət əhəmiyyət kəsb etməsi və onun tələbatlarını ödəməsidir. Subyekt dəyərləri isə insanların fəaliyyəti və davranışının orientləri və meyarları rolunu oynayır. Dəyərləri - məqsəd dəyərlərə (yüksək mütləq dəyərlər) və vasitə dəyərlərinə (ikinci dərəcəli, alət rolunu oynayan dəyərlər), habelə maddi və mənəvi növlərə bölən təsnifatlar da mövcuddur. Bundan əlavə, qnoseoloji dəyərləri (həqiqət, elmilik), etik dəyərləri (xeyirxahlıq, ədalət), estetik dəyərləri (gözəllik, ülvilik) və dini dəyərləri də bir-birindən fərqləndirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dəyərlərin yuxarıda göstərilən tipologiyası xeyli dərəcədə nisbi xarakter daşıyır. Çünki onlar bu və ya digər meyar, əlamət üzrə aparılır. Odur ki, onları bir-birindən ayrılıqda deyil, sıx əlaqədə götürmək tələb olunur. Deyilənlərlə yanaşı, nisbi xarakter daşımayan, mütləq mahiyyət kəsb edən dəyər də vardır. İnsan və onun həyatı belə dəyərdir. Müasir cəmiyyətin həyat fəaliyyətində dəyərlərin rolu aşağıdakı funksiyalarda çıxış edir: oriyentasiyaedici, motivləşdirici və tənzimləyici. Dəyərlərin təşəkkülü prosesində insanların mənafeləri çox böyük rol oynayır. Deyilənlərdən aydın olur ki, dəyərlərin təbiəti və mahiyyətinin özəyində belə bir fikir dayanır: hər bir insan dünyaya dəyərləndirici münasibət bəsləyir ki, o da iki tərəfdən (predmet dəyərləri və subyekt dəyərləri) ibarətdir. Dəyərlərin mahiyyəti və ontoloji əsaslarının təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirir çıxarır:“1. Şəxsiyyətin kompleks və hərtərəfli fəlsəfi təhlili onu aksioloji baxımdan araşdırmağı zəruri edir, çünki onun idraki və dəyişdirici fəaliyyəti qiymətləndirmədən ayrılmazdır. Ətraf aləmin bütün obyektləri və hadisələri şəxsiyyət üçün həm də dəyərlər dünyası kimi çıxış edir. Dəyərlilik maddi və mənəvi mədəniyyət

hadisələrinin ictimai mahiyyətini, onların cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi sosial funksiyaların çox mühüm göstəricisidir. 2. Dəyərlər müəyyən konkret ictimai münasibətlər və ünsiyyət formaları çərçivəsində insanların ictimai praktikası və fərdi fəaliyyəti əsasında yaranır və dinamik xarakter daşıyır. Onların formalaşmasına və inkişafına konkret şəxsiyyətin həyat təcrübəsi və malik olduğu biliklər səviyyəsi güclü təsir göstərir. 3. Bütövlükdə götürdükdə dəyərlər insanın mövcudluğunu əhatə edən bioloji, sosial və psixoloji amillərin məhsulu kimi çıxış edir. Hər bir şəxsiyyətdə bu tərəflərin əlaqəsi fərdi qaydada, başqalarında olduğundan fərqli şəkildə olur. Bu məqam dəyərlərə özünəməxsusluq, şəxsiyyət xarakteri verir. Əlbəttə, deyilənlər dəyərlərin ümumbəşəri məzmununu inkar etmir. Əksinə, ümumbəşəri və fərdi dəyərlər bir-birilə sıx əlaqədə və qarşılıqlı təsirdədir. 4. Dəyərlər insan varlığının spesifik fenomenləridir [6, s.360]. Bu mənada bəşəriyyətin inkişafına dəyərlər dünyasının tarixi təkamülü prosesi kimi baxmaq olar. Cəmiyyət inkişaf edib dəyişdikcə, ona müvafiq olaraq dəyərlər də özünün mütəhərrik və dinamik xarakterini üzə çıxarır. Bu fikir, demək olar ki, bütün dəyərlərə (xeyirxahlıq, həqiqət, gözəllik və s) aiddir. Lakin dəyərlərin dəyişkən xarakteri onların məzmununda stabil və nisbi sabit tərəfin olduğunu inkar etmir.

Açar sözlər: *dəyər kateqoriyası, aksiologiya, fəlsəfi aspekt, dəyərləndirmə, qiymətləndirmə, sosiallaşma, dəyər oriyentasiyası, dəyərlərin daşıyıcılıq və varlıq formaları.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Archie J.Bahm. Axiology: The Science of Values. Editions Rodopi B.V., Amsterdam-Atlanta,GA1003. books.google.az/books?id =bl&ots=j85c

2. Barett Irational Man. A. Study in existensial Philosophu N.V. 1989, 314 p.

3. Ильин И.А. О сущности правосознания. Подготовка текста и вступительная статья И. Н. Смирнова. - Москва: «Рарогъ», 1993.

4. Нахчиванлы А. Этика и политика: история и современность. - Баку: Азербайджан Милли Энциклопедиясы, 2000. -304 с.

5. Nəsibov E.M.. "İnsan hüquqları" anlayışının dərk olunmasında fəlsəfi-məntiqi (formal (ənənəvi-klassik) və dialektik məntiq) metodlar. Dərketmənin aksioloji və epistemoloji əsasları. III kitab.- Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı - 2014, - 144 səh.

6. Rzayev M.Müasir şəxsiyyət (sosial-fəlsəfi təhlil).- Bakı: MBM, 2015, -534 s.

7. Философия ценностей// https://www.ektu.kz › files › Resource

8. Философская энциклопедия. Главный редактор: Ф. В. Константинов..В 5-ти томах. т.3,- Москва: Советская энциклопедия, 1964, -584с.

9. Ценность. Философский словарь/статья/3-философия-ценностей/48- ценность // http://www.harc.ru/slovar/2412.html

10. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. / Четвернин В.А. - Москва.: Изд-во ИГиП РАН, 1993. - 141 с.

Nuray Qiblalieva

PHILOSOPHICAL NATURE AND TYPOLOGY OF THE VALUE CATEGORY

Summary

In the article, the nature and typology of the category of value was investigated from the axiological-philosophical aspect. At the same time, values were studied in the context of mutual relations of evaluation, assessment, and socialization. Approaches to values, value orientation, the classification of values in terms of their carrier and existence forms have become the object of research.

Keywords: *value category, axiology, philosophical aspect, evaluation, assessment, socialization, value orientation, forms of value carrier and existence.*

Нурай Гиблалиева

ФИЛОСОФСКАЯ ПРИРОДА И ТИПОЛОГИЯ ЦЕННОСТНОЙ КАТЕГОРИИ

Резюме

В статье природа и типология категории ценности исследованы с аксиолого-философского аспекта. При этом ценности изучались в контексте взаимоотношений оценивания и социализации. Предметом исследования стали подходы к ценностям, ценностная ориентация, классификация ценностей по их носителю и формам существования.

Ключевые слова: *ценностная категория, аксиология, философский аспект, оценка, оценивание, социализация, ценностная ориентация, формы ценностного носителя и существования.*

UOT 18

QEYRİ-KLASSİK ESTETİKA VƏ ESTETİK İDEAL

RAHİLƏ CƏFƏROVA
ADPU-nun Sosial elmlər kafedrasının müəllimi
rahila.60@mail.ru

Bədii yaradıcılıqda və onun fəlsəfi-estetik dərkində başlanan bu yeni mərhələnin mənbəyində bəşəriyyətin ictimai-sosial varlığında gedən inqilabi dəyişikliklər durur. Zahirən elm və texnika əsri təsiri bağışlayan XIX əsrin ortalarından zəkanın qüdrətinə şübhə yaranmağa başlayır, fəlsəfədə köklü dəyişikliklər baş verir, xüsusən qnoseologiya insan idrakına yeni-irrasionalizm mövqeyindən yanaşmağa başlayır. Bu baxışa görə insanın davranışını və cəmiyyətin inkişafını zəka deyil, iradə, inam, hisslər, instinktlər müəyyən edir.

Estetika və sənətşünaslıqda bu Aristoteldən qaynaqlanan, Yeni dövrdə Bualo-Lessinq estetik təlimində müdafiə və təbliğ olunan klassik estetik idealdan uzaqlaşmaqda, yeni ictimai və mənəvi varlığın daha adekvat dərki tələbində özünü göstərir, müxtəlif bədii-estetik cərəyanların yaranmasında əksini tapırdı.

XIX əsrin ortalarında həm real bədii praktikada, həm də onun nəzəri-estetik dərkində bədii yaradıcılığın yeni estetik prinsiplərinin formalaşması açıq-aşkar hiss olunmağa başlayır. Yeni bədii praktikanın özünəməxsusluğu bundadır ki, onun subyektləri-yazıçılar, şairlər, rəssamlar, heykəltəraşlar, bəstəkarlar daha estetik biliklərin daxili vəhdətə malik fenomen kimi universal sistemlərdə təcəssümünə üstünlük vermirlər. Məsələn, gözəllik anlayışı onların nəzərində artıq incəsənətin sinonimi deyil. Halbuki antik dövrdə, Renessans (intibah) estetikasında, alman klassik fəlsəfəsində gözəllik kateqoriyası bədii yaradıcılığın başlıca və yeganə meyarı idi.

Təbii ki, bu bizdə heç də belə təsəvvür yaratmamalıdır ki, qeyri-klassik estetikanın nümayəndələri incəsənətdə gözəllik idealından tamamilə uzaqlaşırdılar. Onlar sadəcə olaraq real həyatda hər şeyi yalnız xalis gözəllik qiyafəsində görməyi sənət üçün qəbuledilməz sayır, hesab edirdilər ki, həyatı tam rasional ölçülərdə, sırf məntiqi parametrlərdə dərk etmək düzgün deyil, hətta klassik estetikadan xeyli dərəcədə uzaqlaşan romantik və ya sentimental ideal da gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirmir, odur ki, bədii yaradıcılıq insan varlığının konkret reallıqlarına diqqət yetirməlidir. Bu axtarışların məntiqi nəticəsi olaraq, estetik təfəkkürdə və bədii yaradıcılıq prosesində ciddi transformasiya baş verir: bədii yaradıcılığın metod və metodologiyası dəyişilir, idrak prosesində rasionalizmə əsaslanan klassisizm qeyri-klassik estetika tərəfindən sıxışdırılmağa başlayır.

Klassisizmdən fərqli olaraq qeyri-klassik estetika artıq zəkaya deyil, irrasionallığa, iradəyə, həyati instinktlərə üz tutur, sənət sahibləri klassisizmdə olduğu kimi obyektivliyə deyil, daha çox subyektivliyə əsaslanmağa çalışırlar. Klassik fəlsəfənin mövqelərinin sarsılması, qeyri-klassik adı altında ümumiləşdirilən müxtəlif fəlsəfi təlimlərin yaranması bədii yaradıcılığın metodologiyası və metodlarının, üslublarının da əsaslı surətdə dəyişməsinə geniş meydan açır, bir-birinin ardınca realizm, naturalizm, impressionizm, simvolizm, modernizm, postmodernizm, sürrealizm, ekspres-sionizm, ekzistensializm və s. estetik məktəblər, bədii cərəyanlar, onların nəzəri sistemləri yaranır, bədii yaradıcılıqda plüralizm bərqərar olur, hər birinin öz estetik idealı formalaşır.

Bu sırada ənənəvi klassisizmə, onu sıxışdıran romantizmə və sentimentalizmə alternativ bədii cərəyan kimi realizm metodu dünya bədii mədəniyyəti tarixində müstəsna yer tutur. Romantizmin subyektivliyinin əksinə olaraq, realizmdə obyektivləşmə əsas qəbul edilir, bədii yaradıcılığın belə bir prinsipi əsas götürülür ki, estetik ideal özünü real gerçəklikdə axtarmalıdır, sənətkar gerçəkliyin səsini dinləməli, necə dəyərlər, "ilkin mənbəni" əsas götürməlidir. Bununla belə, yeni bədii şüurun xarakteristikasını, XIX əsrin birinci yarısında bədii yaradıcılığın estetik ölçülərinin mahiyyətini dərk etmək üçün romantizmlə realizmin ümumi cəhətlərini də görmək lazımdır. Bu ümumiliyi isə reallığın məna və qanunlarının müəllifin dünyaqavrayışına uyğun bədii şərhində tapa bilərik.

Realizm bədii idrak metodu kimi XIX əsrin 20-30-cu illərində formalaşmağa başlamış, xüsusən tənqidi realizm adlanan istiqaməti sürətlə inkişaf etmişdir. Bu, Stendal (Anri Mari Beyl), Onore de Balzak, Qustav Flober, Emil Zolya və b. yaradıcılığında özünü daha qabarıq göstərir: onlar sosial inkişafın ziddiyyətlərini cəsarətlə açıb göstərmişlər.

Fransız tənqidi realizmi Stendalla başlayır, onun

ilk mərhələsini təşkil edir. Əsasən musiqiçilərə həsr etdiyi ilk əsərlərində idealist estetikaya, bədii ehkamlara, epiqonçu klassisizmə qarşı çıxmış, incəsənətin ictimai vəzifəsini, realizmi, təbiiliyi və həyatiliyi müdafiə etmiş, həyata müstəqil baxışın, onu olduğu kimi, boyasız ifadə etməyin tərəfdarı olmuşdur. Stendalın estetik idealı onun "İtaliya rəssamlığının tarixi" (1817) əsərində maraqlı, özünəməxsus şəkildə ifadəsini tapmışdır. O yazırdı ki, dünyanı inqilab bürümüşdür, dünyamız bir daha nə antik respublikaya, nə də XIV Lüdovik monarxiyasına qayıdacaqdır. Bu siyasi amal onun sənətdə də estetik mübarizəsinin çox mühüm ilkin şərti olmuşdur. Əgər dünyanı inqilab bürüyübsə, əgər daha keçmişə qayıdış yoxdursa, onda gözəlliyin başa düşülməsində, incəsənətin sosial qayəsinin müəyyənləşdirilməsində də yeni tarixi şəraitdən çıxış etmək lazımdır. Bu səbəbdən o, incəsənətin tarixiliyi metoduna bədii yaradıcılığın mühüm prinsipi kimi yanaşırdı. Onun fikrincə, hər bir yeni tarixi dövrdə həm gözəllik anlayışı, həm də sənətkar mövqeyi dəyişir, onun fəaliyyəti yeni sosial əhəmiyyət kəsb edir, onun dəyəri ictimai həyatda iştirakı ilə ölçülür. Fransız yazıçısı klassisizmin böyük nöqsanını bunda görürdü ki, bu cərəyanın tərəfdarları bizə yenidən inqilabdan əvvəlki incəsənətin köhnəlmiş estetik prinsiplərini təqdim edirlər, ona görə də vaxtını keçirmiş estetik zövqlər labüd olaraq məhv olmalı idi. Özünün estetik təlimində Stendal həqiqəti mühüm bədii-estetik meyar saymışdır. Sonrakı əsərlərində, xüsusən "Qırmızı və qara" romanında (1831) Stendal müasiri olduğu cəmiyyətin mənəvi çürüklüyünü, yenilik uğrunda mübarizəni əks etdirməklə humanist ideallara rəğbətini bildirir. Fransız və dünya realizminin görkəmli nümayəndəsi Balzak onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, estetik məktəbini davam etdirərək daha yüksək səviyyəyə qaldırmış, bədii ədəbiyyatı əsl cəmiyyətşünaslığa çevirə bilmişdir.

Balzak sözün əsl mənasında dövrünün reallıqlarını sosioloq kimi dərk etmək qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir. O, hesab edirdi ki, burjuaziyanın gündəlik həyat idealları maskalanmışdır, ifrat şəkil almış təmənna və fərdiyyətçilik riyakar hisslərlə pərdələnmişdir, buna görə bədii yaradıcılıqda real həyatın obyektiv təsvirinə imkan vermir. Gerçək ictimai ideal axtarışı Balzakı tənqidi realizmə gətirib çıxarır, 1841-ci ildə "Bəşəri komediya" adı altında cəmləşdirdiyi 90 əsərində Fransa cəmiyyətinin mənəvi-estetik idealının obyektiv mənzərəsini verməyə çalışır, "yuxarılar" və "aşağılar" arasında uçurumu təsvir etməklə sosiumda hökm sürən ziddiyyətli harmoniyanı, insan idealının təzadlarını aşkara çıxarır. Bu, klassisizmi inkar edən Yeni dövrün, bədii sənətin yeni ictimai idealı idi. Bədii yaradıcılığın sosial təbiətini xüsusi qeyd edən Balzakın fikrincə, incəsənət insana, bəşəriyyətə xidmət etməlidir, bütün dövrlərdə insanpərvərlik səviyyəsində durmalıdır.

Realizmin vətəni olan Fransanın heç də bütün realist sənətkarları bu bədii-estetik metoda birbaşa keçməmiş, bir müddət həmin dövrdə hələ güclü təsirini saxlayan romantizm üslubu ilə başlamışlar. Floberin estetik idealının formalaşması buna bariz nümunədir. Floberin fikrincə, yaradıcılıqda estetik idealın mühüm funksiyası bədii obrazın maksimum həyatiliyinə və həqiqiliyinə nail olmaqdır; incəsənətin, bədii yaradıcılığın yüksək nailiyyəti heç də gülüş doğurmaq, yaxud göz yaşı axıtmaq, ehtiras, yaxud qəzəb oyatmaq deyildir, əksinə, insanın ümdə arzularını oyatmaqdır, necə ki, bunu təbiət edir. Lakin insanların bir çoxunun maraqları və arzusu o qədər mənasız və ikrahedicidir ki, müasir dövrü bədii yaradıcılıqda yalnız bayağı süjetlərlə təsvir etmək lazım gəlir. Bu onu realizm sənətinə gətirib çıxarmışdır. Yetkin Floberin əqidəsincə, bədii yaradıcılığın başlıca qayəsi onun mötəbərliyi olmalı, sənətkar öz "Mən"ini əsərə daxil etməməli, öz yaradıcılığında görünməməli, necə ki, təbiətdə Allah gözə görünmür, onun subyektiv "Mən"ini gözlə görmək yox, hər yerdə hiss etmək lazımdır. Yazıçı bədii əsərdəki subyektiv məqamları "romantik" metoda aid edir, realist sənətkardan tələb edirdi ki, öz yaradıcılığında təsvir etdiyi hadisələrə "təbii elmi" yanaşsın. Onun obyektiv üslubu portret xarakteristikasını, hiperbolizasiyanı inkar edir. Bu, ümumiyyətlə yeni dövrün bədii yaradıcılığının estetik prinsiplərindən biri kimi təqdim olunur, yeni estetik idealın mahiyyətini müəyyən edirdi.

Floberin dünyagörüşü və estetik prinsipləri özünün tam təcəssümünü "Xanım Bovari. Əyalət əxlaqı" (1857) əsərində tapmışdır. Əsərin kompozisiyası elə qurulmuşdur ki, burada cərəyan edən hadisələr oxucuları dövrün estetik zövqünü qiymətləndirməyə imkan verir. O, estetik görüşlərində belə bir mühüm cəhəti əsaslandırırdı: forma ideyaların "üst paltarı" deyildir, onun "bədənidir", ideya isə formanın "canı", "həyatıdır". Üslub sənətkar üçün "düşünmək" vasitəsidir, ona görə də üslub üzərində işləmək əslində əsərin estetik məzmununu, onun estetik idealını formalaşdırmaqdır. Yeni incəsənətin

vəzifəsi fikrin sirrini öyrənməkdir.

Bu baxımdan Zolyanı dövrünün estetik ovqatını daha həssas duyan yazıçı hesab etmək olar. Zolya hesab edirdi ki, yazıçılar, sənət adamları da səliqəli fəhləyə bənzər varlıqlardır, fəhlələr binanı diqqətlə yoxlayır, çürümüş taxtaları, daxili çatları, laxlamış daşları–yəni zahirən görünməyən bütün nasazlıqları üzə çıxarırlar, çünki bunları vaxtında görmədikdə bina məhv ola bilər. Dünya şöhrəti qazanmış "Ruqon-Makkari. İkinci imperiya dövründə bir ailənin təbii və sosial tarixi" romanlar silsiləsində Zolya bir ailənin timsalında irsin və mühitin insan taleyinə göstərdiyi təsiri təsvir etmişdir. Amma burada ənənəvi qaydada başa düşülən realizmdən naturalizmə keçid özünü göstərir. Naturalizm estetikasının prinsiplərinə uyğun olaraq o, həmçinin aşağı sosial təbəqələrin həyatının təsvirini özünün yaradıcılıq idealı hesab etmişdir. Naturalist estetikanın nəzəriyyəçisi kimi eksperimental roman konsepsiyasını irəli sürmüş, hesab etmişdir ki, naturanı öyrənmək yalnız alimin deyil, həmçinin yazıçının metodu olmalıdır. Ümumən realizmin təsiri bağışlayan naturalizmin estetik ideal baxımından ciddi qüsuru bu idi ki, naturalist sənətkarlar ümumiləşdirmə və tipikləşdirməyə ciddi yanaşmır, öz personajlarının psixoloji aləminin açılması məsələsini ön plana çəkirlər. Onlar insanın əxlaqi dəyərlərinin köklərini irsi aləmdə, yaxud sosial mühitdə axtarırlar. Bu səbəbdən də həmin cərəyana mənsub olan sənətkarlar öz müəllif mövqelərini bildirməkdən, əxlaqi qiymətləndirmədən çəkinirlər.

Realizm estetikasının daha bir törəməsi XIX əsrin 70-80-ci illərində həmin Fransada yaranaraq başqa ölkələrin incəsənətinə də sirayət edən impressionizmdir. Daha çox rəssamlıq və qismən heykəltəraşlıqda özünü göstərən bu cərəyan özündən əvvəlki realizmin davamı olmuş, insanın təbiətlə vəhdəti onun başlıca idealını təşkil etmişdir. Elə "təəssürat" mənasını verən "impressionizm" anlayışı da fransız rəssamı K. Monenin "Təəssürat. Günəşin doğması" mənzərə rəsminin adı ilə bağlıdır. Digər fransız boyakarları O.Renuar, E.Deqa, K.Pissarro, A.Sisley, B.Morizo, heykəltəraş O.Rode və b. da impressionizm üslubunda əsərlər yaratmaqla sənətin bədii ifadə formalarını təzələyib zənginləşdirmiş, bədii ifadə vasitələri və humanist idealları ilə incəsənətin sonrakı inkişafına təsir göstərmişlər. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində onun davamı kimi meydana gələn postimpressionizmin nümayəndələri gerçəkliyin estetik dərkində daha bir addım atmış, bədii təfəkkür və estetik idealın çərçivəsini genişləndirməyə, həyatın ani təəssüratlarından uzunsürən maddi-mənəvi durumlarının təsvirinə çalışmışlar. P.Sezann, V.Van Qoq, P.Qogen, A. De Tuluz-Lotrek kimi görkəmli sənətkarlar bu estetik məktəbin nümayəndələridir.

Ümumiyyətlə, XIX əsr Avropa estetik fikri müxtəlif cərəyanların yaranması, artıq formalaşmış bədii metodların yeni estetik ideallara uyğunlaşdırılması baxımından da əlamətdardır. Mütərəqqi romantizm adını alan yeni cərəyan ənənəvi romantizmdən gerçəkliyin təsvirinə daha yaxın olması ilə fərqlənir. Bu bədii-estetik metodun ən görkəmli nümayəndəsi V.Hüqodur. Onun bədii yaradıcılığında təsvir olunan həyat faktlarına tarixi yanaşma metodu üstün yer tutur. Hüqoya görə, bədii yaradıcılıqda ifrat qütblü dəyərlər ifadəsini tapmalıdır: xeyir və şər, eybəcərlik və gözəllik, komiklik və faciə. Gözəllik idealı, onun fikrincə, insanın təbii keyfiyyətini göstərmək, daxili aləmini açmaq, sosial idealını əks etdirməkdir, dövrümüzün əsl gözəlliyi isə təsvir keyfiyyətidir. İnsanın xarici harmoniyası hələ ideal varlıq təsəvvürünü yaratmır, başlıca məsələ insanın daxili aləmini olduğu kimi açmaqdır. Bu mənada bədii yaradıcılığın dəyəri heç də müşahidələrin fotoqrafik dəqiqliklə əks olunması ilə ölçülmür. Bir sözlə, bədii yaradıcılığın başlıca estetik qayəsi təkmil insan obrazını yaratmaqdır.

Ümumiyyətlə, XIX əsr incəsənətdə müxtəlif, bir-birinə zidd, bəzən isə bir-birini tamamlayan qeyri-klassik, irrasional fəlsəfi və estetik konsepsiyaların meydana gəlməsini şərtləndirmiş, bədii təfəkkür və estetik idealın tamamilə fərqli, müxtəlif məzmunlu dərkinə və incəsənətdə təcəssümünə ciddi təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Artur Şopenhauerin estetika elmində yaratdığı estetik və fəlsəfi refleksiya xətti maraqlıdır. O deyirdi ki "Mənim fəlsəfəmi bir ifadə ilə formulə etmək olar: dünya-iradənin özünündəkidir"(1 s.96)Varlığın və insanın mahiyyəti probleminin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən Şopenhauer "Dünya iradə və təsəvvür kimi" əsərində göstərir ki, insanın təbiəti öz iradəsindən asılı vəziyyətdədir və bu, varlığın dərin sirlərinə nüfuz etməyə mane olur. Ona görə də insan mənasız qüvvə olan iradədən azad olmalıdır. Bu prosesdə incəsənətin rolu böyükdür, çünki o, çoxölçülüdür. İncəsənət, bir tərəfdən, bütün mövcudatın mahiyyətini üzə çıxarır, gizli ideyaları insan idrakı üçün əlçatan, digər tərəfdən fərdi iztirabdan azad edir, fərdi iradəsindən yüksəyə ucaldır, onun subyektiv iradəsini aradan qaldırmağa çalışır. Şopenhauer hesab edir ki, gerçəkliyin dərk

edilməsinə uyğun olan vasitə incəsənətdir, çünki incəsənətin əsl məqsədi gözəllikdir. Gözəllik obyektiv qavranılan fenomendir, lakin bu, elmi idrakdakı obyektivlikdən tamamilə fərqlidir, yəni subyektivlikdən, iradənin hökmündən azad bir şeydir. O bu mənada obyektiv seyrdir ki, belə halda xalis ideyalar dərk olunur. Əgər dünya bir təsəvvür kimi yalnız iradənin görüntüsüdürsə, incəsənət, bədii yaradıcılıq bu görüntünün izahıdır. O, predmetləri təmiz, aydın göstərərək, onları məcmu şəkildə daha yaxşı görməyə imkan verir. Şopenhauerin fikrincə, insan təbiətinə dərindən nüfuz edən bədii əsər gözəlliyi dərk etdirməklə cəmiyyətin eybəcərliklərini yaşamaqdan uzaqlaşdırır.

XIX əsrin digər görkəmli filosofu Fridrix Nitsşenin estetikasında yaradıcılığın mühüm prinsipləri olan Apollon və Dionisi fenomenləri universal xarakter daşıyır, çünki bunların sayəsində müxtəlif dövrlərin müxtəlif mədəniyyətlərini xarakterizə etmək mümkündür. Apollon incəsənətinin əsasında dünyanı nizama salmaq, onu daha anlaşıqlı etmək, deməli, onunla insanların ünsiyyətini artırmaq ideyası durur. Başqa sözlə, belə halda insan özünü elə hiss edir ki, sanki o, dünyanı əlinə alaraq idarə edir. Ümumiyyətlə, insanın dünya ilə münasibəti həmişə Xaosla Nizamın qarşılıqlı təsiri sayəsində təşəkkül tapır. Xaosu dərk etmək onu strukturlaşdırmaq, onu qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlərin, aydın başa düşülən hisslərin sistemi kimi görmək arzusundan irəli gəlir. Nitsşenin əqidəsincə, buna yalnız insanın xülyalara can atmaq ehtirasını ifadə edən Apollon sənətinin bədii impulsları qabildir. Bununla yanaşı, Apollon tipli yaradıcılıq daim özünüaldatmadır, çünki o, insanı sonsuz dərəcədə qane etmək bacarığından məhrumdur, sadəcə olaraq, bu işin öhdəsindən gəlmək iqtidarında deyildir. Dionisi tipli yaradıcılığın estetik meyarları yeni xülyalar, yeni nizam yaratmır, çünki o, canlı stixiya incəsənətidir. Belə yaradıcılıq növünü seçmiş sənətkarların estetik idealı varlığın ənginliklərinə baş vurmaq, heç bir məhdudiyyətlə hesablaşmamaqdır. Nitsşenin fikrincə, Dionisi incəsənəti elə yaradıcılıq formasıdır ki, məhz o, dövrün müasir durumuna adekvatdır. Dionisi yaradıcılığına harmoniya yabançıdır. Buna görə də harmoniya varlığın elə bir stixiyalı girdabıdır ki, hər gün insanı bədbəxtliklər, sevinclər və iztirablar axınına cəlb edir. Bu baxımdan, alman filosofu Apollon tipli yaradıcılığın dünya ziddiyyətlərini əks etdirmək qabiliyyətinə şübhə edir. O əmindir ki, bunun öhdəsindən yalnız Dionisi tipli fenomen gələ bilər, çünki o, dünyanın mahiyyətini hadisələrdə deyil, hadisələrin o biri tərəfində aşkara çıxara bilir.

Beləliklə, Dionisi incəsənəti insanın qarşısında "varlığın ana ağuşuna" - bütün şeylərin əsasının əsası olan mahiyyətə yol açır, gizli vəziyyətlərin yaşantısına imkan yaradır. Onun fikrincə, gələcək incəsənətin taleyi dünyanın sirlərini aşkarlayan yaradıcılığın adekvat priyomlarının nə dərəcədə işlənib hazırlanmasından asılı olacaqdır. Təbiətinə görə pessimist olan Nitsşenin əqidəsincə, həyat elə qurulub ki, hər bir insanı son nəticədə məğlubiyyət gözləyir. Lakin insan bu taleyini cəsarətlə qarşılamalıdır. Buna görə də bədii yaradıcılığın ümdə vəzifəsi insanı xülya yuxusuna qərq etmək deyil, dünyanın ənginliklərinə nüfuz etməkdə ona yardımçı olmaqdır. Hər halda, incəsənətə belə fəlsəfi yanaşma yeni reallıqlarda bədii yaradıcılığın potensial imkanlarını axtarmağa stimul yaratmış, XX əsrdə yeni estetik axtarışlara təkan vermişdir.

Əvvəlki epoxalardan fərqli olaraq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bədii-estetik həyatının unikallığı bunda idi ki, nəzəriyyə sahəsində realizm və digər nikbin estetik ideallı bədii metodlarla bir vaxtda əks mövqedə duran dekadens (tənəzzül, düşkünlük) cərəyanı da meydana gəlmişdir. Bu anlayış altında birləşənlər "xalis sənət", "sənət sənət üçündür" prinsipini irəli sürərək, ictimai ideallardan tamamilə uzaqlaşırlar. Əgər realizm dünyanın obyektiv təsvirinə üstünlük verirdisə, ilk dəfə fransız simvolist şairlərinin yaradıcılığında təzahür edən tənəzzül təkcə bədii yaradıcılıq və estetik idealın böhranını deyil, həmçinin şəxsiyyətin dünyagörüşündə, əməli fəaliyyətində düşkünlüyü də ifadə edir, metodoloji baxımdan isə sənətkarın subyektiv yanaşma tərzini ön plana çəkirdi. Simvolizm bir növ romantizm ənənələrini davam etdirərək, subyektiv aləmi obyektiv aləmə qarşı qoyur, sənətkarın fərdi mövqeyini vacib sayır, qəhrəmanın mənəvi azadlığına, faciəvi hissə geniş yer ayırır, mənəvi dəyərlərə şübhə ilə yanaşırdı. Sənətkarın subyektiv aləmini simvollar–hissi qavrayışdan kənarda yerləşən ideyalar vasitəsilə açmaq, ifadə olunmayanı ifadə etmək simvolizmin başlıca estetik meyarı olmuşdur. Simvolizm bütün Qərbi Avropa ədəbiyyatlarında—Fransada S.Malarme və A.Rembo, Belçikada E.Verxarn, Almaniyada Q. Qauptman, İngiltərədə O.Ouayld və b. sənətkarların əsərlərində özünü göstərmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında simvolizm cərəyan

kimi olmayıb, lakin XX əsrin əvvəllərində müəyyən əsərlərə öz təsirini göstərib. Məsələn, C.Məmmədquluzadə "Ölülər" pyesində simvolik ümumiləşdirmədən istifadə edib. Fanatizmə təslim olmuş müsəlmanlar mənəvi ölülük rəmzi kimi verilir. Bu, estetik ideyanın simvolik ifadə formasıdır. Hüseyn Cavidin "İblis" dramı da simvolik təsvir üsulu ilə yaradılmışdır. Əsərin adına çıxarılmış İblis obrazı şər məzmunun, neqativ idealın daşıyıcısı olan insanın simvolu kimi verilir. Simvolizm subyektiv aləmi açıb göstərməklə "gizli reallığın" sirlərini açmağa, mənəvi qayəsini üzə çıxarmağa çalışır.

Belə bir "gizli reallığı" təsviri sənətdə simvolizmədək impressionizm cərəyanı açırdı. Hər halda bu iki cərəyanın böyük xidməti bunda idi ki, onlar bədii yaradıcılıqda fərdi başlanğıcın imkanlarına müstəsna əhəmiyyət vermişlər. Təsadüfi deyildir ki, məhz impressionizm və simvolizm XX əsr incəsənətinə körpü atmışdır. Qeyri-klassik estetika (bəzən deyildiyi kimi, nonklassika) bütün XX əsr dövründə son inkişaf prosesində postmədəniyyət simasını almış, yəni ənənəvi mədəniyyətdən prinsipcə başqa bir fenomenə qlobal keçidlə nəticələnmişdir.

Beləliklə, qeyri-klassik fəlsəfə və estetikanın başlanğıcını qoyan XIX əsr, dünya mədəniyyəti tarixində bədii yaradıcılığın yeni tipinin təşəkkülü, bədiilik meyarlarının dəyişməsi, yeni tipli estetik idealın formalaşması dövrü kimi mühüm yet tutur.

Açar sözlər: *Qeyri klassik, estetika, estetik ideal, gözəllik, irrasionalizm, realizm, simvolizm, impressionalizm.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramzadə E. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: 2017, 216 s.

2. Əlizadə.H. Estetika. Bakı: "Elm", 2007, 380 s.

3. Cəfərov M.C. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizim. Bakı: Azərb.SSR EA, 1963, 218 s.

4. Prof.Dr. İsmayıln Tunalı Fəlsəfə. Bakı: Araz nəşriyyatı,2004, 165 s.

5. Əsgərova N. Mənəvi-estetik dəyərlər: mahiyyəti, tarixi və bu günü. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2017, 160 s https//ebooks.az/view/O7nHGN6j.pdf

6. Xəlilov S.Fəlsəfə tarixi və müasirlik. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2006, 408 s. https//ebooks.az/view/aMOiPDVI.pdf

Rahila Jafarova

Non-classical aesthetics and aesthetic ideal

SUMMARY

The article shows the renewal of the social and spiritual life of the society in the 19th century, the emergence of various artistic and aesthetic trends, the establishment of pluralism in artistic creativity, and the formation of each of its own aesthetic ideals. The author notes that the innovation in the social and spiritual life of society in non-classical aesthetics had an impact on artistic creativity and aesthetic ideals.

Key words: *Non-classical, aesthetics, aesthetic ideal, beauty, irrationalism, realism, symbolism, impersionalism.*

Рахила Джафарова

Неклассическая эстетика и эстетический идеал

РЕЗЮМЕ

В статье показано обновление социальной и духовной жизни общества в XIX веке, появление различных художественно-эстетических течений, установление плюрализма в художественном творчестве, формирование у каждого собственных эстетических идеалов. Автор отмечает, что новаторство в социальной и духовной жизни общества в неклассической эстетике оказало влияние на художественное творчество и эстетические идеалы.

Ключевые слова: *неклассика, эстетика, эстетический идеал, красота, иррационализм, реализм, символизм, импрессионализм.*

UOT 101.1::316

ƏMƏK FƏALİYYƏTİ ZAMANI KOMMUNİKASİYANIN TƏZAHÜR FORMALARI

PƏRVİN KƏRİMOVA
Xəzər Universiteti, İngilis dili və Ədəbiyyatı Departamentinin müəllimi, doktorant
E-mail: pkerimova@khazar.org

Əmək fəaliyyəti insanın sosial davranışının elementi kimi ortaya çıxır. Bu proses tamamilə sabitdir və insanın yerinə yetirməli olduğu bir sıra funksiyaları özündə ehtiva edir. Bu funksiyalar onun vəzifələridir və bəzən özü, bəzən isə müəyyən bir təşkilat tərəfindən tənzimlənir.

Əmək fəaliyyəti və onun mahiyyəti insanın gündəlik həyatını və yaşamını təmin edən ən əsas faktorlardan biridir. Əmək fəaliyyətinin formalaşması və təmin olunması isə uşaqlıqdan insana öyrədilə biləcək ən vacib vərdişlərdən biridir. Bu vərdiş aşılana bilməsə, nəticədə cəmiyyətə və özünə yararsız fərd formalaşacaqdır. Odur ki, hər hansı şəxsiyyətin formalaşdırılması zamanı onun gələcəkdə məşğulluğunun təmin edilməsi önəmli faktorlardan biridir. Məşğulluğun təmin edilməsi elə birbaşa əmək fəaliyyətinin mövcud olması deməkdir (5, s.90).

Məşğulluq və kadrların idarə edilməsi sahəsində mütəxəssislər aşağıdakı vəzifələrlə məşğul olurlar:

• sosial həyata dəstək vasitələrinin yaradılması

• elm sahəsində ideyaların inkişafı və yeni dəyərlərin formalaşması

• hər bir işçinin həm işçi, həm də fərd kimi inkişafı.

Bundan əlavə, əmək və əmək fəaliyyəti bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə, bir sıra konkret əmək əməliyyatlarını ehtiva edir. Eyni şirkətdə əmək fəaliyyəti hər bir işdə fərqli ola bilər, ancaq yenə də bu şirkətə xasdır. Həmçinin, bütün müəssisələr məhsul satışı və ya xidmətlərin göstərilməsi üçün maddi-texniki şəraitə görə fərqlənirlər.

Əmək fəaliyyəti konsepsiyasının düzgün formalaşması üçün iki əsas parametr mövcuddur:

• Birincisi, işçinin psixofiziki vəziyyətini, başqa sözlə, onun hər bir şəraitdə fiziki və əqli işləri yerinə yetirmək qabiliyyətini müəyyən edir.Təbii ki, bu, əksər hallarda gözlənilir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, son zamanlarda bəzi şirkətlər fiziki qüsurlu şəxslərin də əmək fəaliyyətini həyata keçirməsi üçün şans yaradır.

• İkinci parametr isə işçinin əmək fəaliyyətini yerinə yetirdiyi şərtləri müəyyən edir.

İşin icrası zamanı yüklər bu parametrlərdən asılıdır. Fiziki olanlar müəssisənin texnoloji avadanlığından, əqli olanlar isə işlənmiş informasiyanın həcmindən yaranır. Monoton iş zamanı yaranan risklərlə yanaşı, işçilər arasındakı münasibətlər də nəzərə alınmalıdır (6, s.32).

İndi cəmiyyətdə bir çox funksiyalar avtomatlaşdırılıb. Buna görə də, müəyyən bir işçi kateqoriyasının əsas vəzifəsi avadanlıqları yoxlamaq və lazım olduqda onu yenidən proqramlaşdırmaqdır. Nəticədə, fiziki gücün dəyəri azalır və hər şey robotlaşmış formaya keçir. Daha çox insan intellektual işləməyə üstünlük verir. Bəzi proseslərin avtomatlaşdırılmasının digər faydası işçilərin zərərli təsirlərə məruz qala biləcəyi ərazilərdən, ətraf mühit və ya digər risklərdən uzaqlaşdırılmasıdır.

İstehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasının mənfi tərəfi də var - motor fəaliyyətinin azalması, nəticədə fiziki hərəkətsizliyə səbəb olur. Böyük sinir gərginliyi səbəbindən fövqəladə vəziyyət yarana bilər və işçi nevroloji xəstəliklərə daha həssas olur. Həmçinin, məlumatların emal sürəti aşağıdakılara görə çox aktiv şəkildə artır (3, s.176).

Bu gün əmək fəaliyyəti zamanı yaranan əsas problemlərdən biri, yəni insan və texnologiya arasında qarşılıqlı əlaqənin optimallaşdırılması həll edilməsidir. Eyni zamanda, işçilərin psixi və fiziki xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və bir sıra standartlar hazırlanmalıdır.

Əmək fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və funksiyalarından danışdıqda hər şeydən öncə onu deyə bilərik ki, əmək fəaliyyəti, xüsusilə məhsuldar və reproduktiv kimi proseslərlə bağlı olan müəyyən xüsusiyyətləri təmin edir. Bu halda birinci növ əməliyyatlar ikincidə üstünlük təşkil edir. Reproduktiv prosesin mahiyyəti bir növ enerjini digərinə çevirməkdir. Bu zaman enerjinin bir hissəsi tapşırığa sərf olunur. Beləliklə, hər bir kişi öz gücündən mümkün qədər az istifadə etməyə çalışır və eyni zamanda qənaətbəxş nəticə əldə edir.

Reproduktiv proses yaradıcı iş nəticəsində xarici aləmə enerji verir. Eyni zamanda, insan enerjisini praktiki olaraq sərf etmir və ya yenidən bərpa edir. İnsanın əmək fəaliyyətinin yerinə yetirdiyi funksiyalar arasında aşağıdakıları vurğulamaq lazımdır.

• Sosial-iqtisadi funksiya. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əməyin subyekti, işçi ətraf mühitin resurslarına təsir edir. Bu fəaliyyətin nəticəsi maddi nemətlərdir, vəzifəsi cəmiyyətin bütün üzvlərinin ehtiyaclarını ödəməkdir.

• Nəzarət. İnsanın əmək fəaliyyətinin həyata keçirdiyi nəzarət funksiyası əmək kollektivinin üzvləri arasında davranış normaları, sanksiyalar və standartlarla tənzimlənən mürəkkəb münasibətlər sistemini yaratmaqdan ibarətdir. Buraya əmək qanunvericiliyi, müxtəlif əsasnamələr, nizamnamələr, təlimatlar və digər sənədlər daxildir ki, onların məqsədi kollektivdə sosial əlaqələrə nəzarət etməkdir.

• Sosiallaşma. Sosiallaşma funksiyası sayəsində sosial rolların siyahısı daim zənginləşir və genişlənir. İşçilərin davranış nümunələri, normaları və dəyərləri təkmilləşdirilir. Beləliklə, kollektivin hər bir üzvü özünü cəmiyyət həyatının tamhüquqlu iştirakçısı kimi hiss edir. Nəticədə işçilər nəinki bir növ status alırlar, həm də sosial kimlik hiss edə bilirlər.

• Təcrübə. Bu, hər bir işçinin hansı bacarıqların formalaşdığı əsasında çalışmasında, uğur qazana bilməsində özünü göstərir. Odur ki, bunu bu və ya digər şəkildə yaradıcı, özünü inkişaf etdirmiş hər bir insanda müşahidə etmək mümkündür. Buna görə də əmək fəaliyyətinin nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün vaxtaşırı əmək kollektivi üzvlərinin bilik və bacarıq səviyyəsinə olan tələbləri artırılır.

• Məhsuldarlıq. Məhsuldar funksiya təcrübələrin həyata keçirilməsinə yönəldilir. Bir növ yaradıcılıq, eləcə də özünü ifadə etməkdən asılıdır. Bu funksiya nəticəsində yeni texnologiyalar yaranır (1, s.66).

İstənilən əmək fəaliyyəti müxtəlif sahələrə aid olan ayrı-ayrı elementlərə bölmək olar: Əməyin təşkil edilməsi və işin paylaşılması. Bu elementlərdən biri olan işin təşkili prosesi təmin etmək üçün zəruri olan fəaliyyətlər toplusudur. Bu, həm də istehsal nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün əmək kollektivindən rasional istifadədir.

İş paylaşımı əmək münasibətlərində vacib nüanslardan biridir. Bütün istehsal proseslərinin müvəffəqiyyəti işçi heyətindən asılıdır, onların hər biri iş vaxtı ərzində işində olmalıdır. Hər bir işçinin öz əmək funksiyası var, onları yerinə yetirirlər və müqaviləyə uyğun olaraq əməkhaqqı alırlar. Eyni zamanda, burada əmək bölgüsü mövcuddur ki, hər bir işçi şirkətin fəaliyyətinin yönəldildiyi ümumi məqsədin bir hissəsi olan ona tapşırılan vəzifələri yerinə yetirir.

Hər bir şirkət, idarə, müəssisə müəyyən vəzifələri yerinə yetirmək üçün müstəqil olaraq kadr seçə bilər. Əmək fəaliyyətinin elementlərinə başqa bir anlayış - əməyin kooperasiyası daxildir. Bu prinsipə görə, iş nə qədər müxtəlif hissələrə bölünürsə, tapşırıqları yerinə yetirmək üçün bir o qədər çox işçi birləşdirilməlidir. Kooperasiya istehsalın ixtisaslaşması, yəni müəyyən bir məhsul növünün buraxılışının müəyyən bir vahiddə konsentrasiyası kimi bir anlayışı ehtiva edir (8, s.44).

İşçilərin məhsuldarlığı və səmərəliliyi avadanlıqların vəziyyətindən, iş şəraitindən asılı olduğundan, müəssisələr keyfiyyətli istehsal məqsədləri üçün istifadə olunan avadanlıqlara xüsusi qayğı göstərməlidirlər. Bunun üçün də əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədilə aşağıdakılar həyata keçirilməlidir.

1. Birincisi, planlaşdırma aparılır, yəni otaqdakı yer işçinin rahatlığını təmin edəcək və mövcud sahədən səmərəli istifadə edə biləcək şəkildə yerləşdirilməlidir.

2.İşçinin ona tapşırılan işləri yerinə yetirəcəyi zəruri avadanlıqların alınması da önəmli məqamdır.

3. Quraşdırılmış avadanlıqların saxlanması, sonrakı təmiri və işini yaxşılaşdırmaq,

Bu element bir işi başa çatdırmaq üçün tələb olunan vaxta nəzarət edir. Bu göstərici sabit deyil: bir insan müəyyən bir müddət ərzində normadan artıq iş görə bilər. İşçi uzun müddət müəyyən bir normaya uyğun işləsə belə, istənilən vaxt fəaliyyətinin səmərəliliyini artıra və tapşırıqların öhdəsindən xeyli tez gələ bilər (4, s.55).

İş yerində ən mühüm və cəlbedici amillərdən biri əmək haqqıdır. Əgər işçi öz vəzifələrini zərurətdən daha yaxşı yerinə yetirirsə, vəzifədə irəli sürülə və ya önə çıxarıla bilər. Beləliklə, qazanmaq istəyi işçinin məhsuldarlığının artmasına səbəb olur.

Əməyin səmərəliliyini artırmaq yolları, müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsi təkcə işçilərin sayının artırılmasından və maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılmasından deyil, həm də mövcud işçilərin bacarıqlarının inkişafından asılıdır. Bu, yerində təlim vasitəsilə əldə edilir. Bu tip təlim mahiyyət etibarilə orqanizmin işçinin gələcəkdə yerinə yetirməli olduğu yeni psixofizioloji funksiyalara uyğunlaşmasıdır.

Əmək fəaliyyətinin məqsədinə çatmaq üçün işçiyə istirahət lazımdır. İşçilərin əməyinin nəticəsinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağın ən təsirli yollarından biri iş və istirahət rejiminin optimallaşdırılmasıdır.

Bir qayda olaraq, iş və istirahət rejiminin dəyişməsi müəyyən vaxt intervallarında, yəni: iş növbəsi (fasilə), günlər (standart iş günü), həftələr (həftə sonları), il (bayram) həyata keçirilir.

İstirahət üçün ayrılan xüsusi vaxt işçinin işlədiyi şəraitdən və əmək müqaviləsinin şərtlərindən asılıdır. Bu həm qısa fasilələrə (iş günü ərzində), həm də uzun fasilələrə (bütün il) aiddir. Buna görə də əksər peşələr üçün qısamüddətli istirahət norması 5-10 dəqiqədir. Bu fasilə sayəsində orqanizmin psixofizioloji funksiyalarını bərpa edə və stressi aradan qaldıra bilərsiniz.

Əmək fəaliyyəti prosesində ortaya çıxan kommunikasiya işgüzar kommunikasiya adlanır.

İşgüzar kommunikasiyada prosesin 3 tərəfi (buna tərkib hissəsi də demək olar) var:

• Kim danışır,
• Kimə danışılır
• Nə danışılır.

Burada ən önəmli məsələlərdən biri qarşımızdakına və ya bizi dinləyənlərə bunu hansı formada çatdırmağımızdır, yəni bunu necə deyirik. Qısaca demiş olsaq, fikrimizi tam izah etməmişik deməkdir. Uzun-uzadı izahlarla qarşımızdakını yormuş olarıq. Bəs, biz işgüzar kommunikasiyanı düzgün qurmaq üçün necə davranmalıyıq? (2, s.76).

İşgüzar kommunikasiya başqa ölkələrin təcrübəsində öyrənilib və tədris olunur. Hətta bəzi ölkələrdə bu sahənin öyrənilməsi üçün xüsusi kurslar təşkil olunur. Məsələn, qardaş ölkə Türkiyə Cümhuriyyətində məhz işgüzar kommunikasiyanı ayrı-ayrı fərdlərdə aşılamaq və ya təkmilləşdirmək üçün müxtəlif bürolar fəaliyyət göstərir. Müasir, yəni qloballaşma dövründə bu sahəyə olan marağın belə artması da, təbii ki, səbəbsiz deyildir. Çünki işgüzar kommunikasiyanı düzgün qurmağı bacaran hər bir şəxs uğurlu işçidir, uğurlu idarəçidir və s.

İşgüzar kommunikasiyanı düzgün qurmağı bacaran hər bir kəs, ilk növbədə, uğurlu iş həyatına addım atmış olur. Odur ki, iş həyatında müvəffəqiyyətli olmaq üçün bir işi düzgün bacarmaq kifayət deyil. İş həyatında uğurlu olmaq üçün insani münasibətlərinizi gücləndirməlisiniz. Axı qeyd etdiyimiz kimi, düzgün ünsiyyət qurmaq bacarığı iş və şəxsi həyatda uğur gətirir.

Ünsiyyət qurmaq, daha doğrusu, düzgün ünsiyyət iş həyatında uğur gətirir. Ünsiyyət düşünə biləcəyiniz qədər mürəkkəb deyil. Nə demək istədiyinizi, kimə deyəcəyinizi və ünsiyyət quracağınız şəxs və ya insanların anlayacağı şəkildə çatdırmağınız vacibdir (7, s.66).

İstənilən sahədə ünsiyyət özünü emosional tərkib hissəsi kimi də qabarıq şəkildə göstərir. Əyani bir misal. Düşünün ki, kimsə sizinlə acıqla, hirslə, yüksək tonla və qərəzlə danışır. Sizcə ünsiyyətin bu forması zamanı bütün məlumatlar gəlib sizə çatacaqmı?! Əlbəttə ki, xeyr. Müəyyən andan sonra siz qarşınızdakına sadəcə olaraq qulaq asmadığınızın fərqinə varacaqsınız. Söylədiklərimin doğruluğuna əmin olmaq istəyirsinizsə bir anlıq uşaqlığınızı xatırlayın. Əminəm ki, valideyniniz sizi danlayarkən və ya işdə rəhbərlik sizi uzun-uzadı tənbeh edərkən (ortada yüksək ton da varsa) bu hissləri yaşamısınız. Məhz bu səbəbdən kiminlə danışacağımızı, nə danışacağımızı və necə danışacağımızı çox diqqətlə seçməliyik.

Əmək fəaliyyətinin motivasiyası məsələsi də önəmli nüanslardan biridir. Maddi təzminat şəklində əsas motivasiya ilə yanaşı, işçinin müəyyən şərtlərdən və səbəblərdən irəli gələn başqa həvəsləndirici, motivasiyaedici səbəbləri də ola bilər. Məsələn, əsas motivasiyalardan biri komandadan kənarda deyil, komanda daxilində olmaq ehtiyacıdır. Bu amil başqa bir səbəbə - özünü açıqlamaq istəyinə təsir edir ki, bu da əksər hallarda idarəetmə mövqeyi tutmaq istəyən yüksəkixtisaslı mütəxəssislər üçün xarakterikdir.

Əgər işəgötürənin marağı varsa, işçilərin əmək fəaliyyətinin yüksəldilməsində bu zaman həvəsləndirmə sistemi daha səmərəli işləyəcək. Həvəsləndirmə işin ümumi istiqaməti nəzərə alınmaqla şirkətdə formalaşmış ənənələrə əsaslanmalıdır. Eyni zamanda, həvəsləndirmə sisteminin işlənib hazırlanmasında müəssisə işçilərinin də iştirak etməsi arzuolunandır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dərketmə və onun fazaları. “Tədqiqlər”. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı, “Elm”, 2003, № 4, s. 37-39.

2. Dil və dərketmədə qarşılıqlı əksolunmalar. “Elmi axtarışlar”, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, XXV buraxılış, Bakı, “Səda” 2006, s. 111-115.

3. Erden, G. “Etiğin kavramsal açılımı: iletişim ve etik arasındaki ilişki”, İletişim ve etik. 2013, Konya: Eğitim Yayınevi

4. Xəlilov B. “Azərbaycan dilində işgüzar və

akademik kommunikasiya" fənnindən mühazirələr .

5. Kolçak, M. Meslek Etiği. İstanbul: Ekin Basım yayın Dağıtım, 2013

6. Quliyev T.Ə., Məmmədov Ə.İ. Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası, Bakı – 2009

7. Muradov S.M. Azərbaycanın əmək potensialı və ondan istifadənin strategiyası. Azərbaycan E.A.-nın xəbərləri; Bakı – 2001, №3-4 6,

8. Ильина Л.О. Рынок труда и управление человеческими ресурсами, Москва – 2006

XÜLASƏ

Araşdırmamızdan da göründüyü kimi, əmək mürəkkəb ictimai hadisədir. Əməyi bir tədqiqat predmeti kimi nəzərdən keçirərkən adətən bir neçə aspekt fərqləndirilir, bunlara aşağıdakılar daxildir: iqtisadi, sosial, psixo-fizioloji, texniki və texnoloji, hüquqi. Ancaq bütün məsələlərin kökündə düzgün kommunikasiyanın təmin edilməsidir. Əmək kommunikasiyasını da işgüzar, akademik kimi fərqləndirə bilərik. Ancaq formasından asılı olmayaraq kommunikasiya düzgün qurulmalıdır ki, əmək fəaliyyəti də keyfiyyətli alınsın.

Açar sözlər: *əmək fəaliyyəti, kommunikasiya, sosial davranış, məşğulluq.*

SUMMARY

As our research shows, labor is a complex social event. When considering labor as a research subject, several aspects are usually distinguished, which include: economic, social, psycho-physiological, technical and technological, legal. But at the root of all issues is ensuring proper communication. We can also distinguish labor communication as business and academic. However, regardless of its form, communication should be established correctly so that labor activity is also of high quality.

Key words: *labor activity, communication, social behavior, employment.*

РЕЗЮМЕ

Как показывают наши исследования, труд представляет собой сложное социальное явление. При рассмотрении труда как предмета исследования обычно выделяют несколько аспектов, к которым относятся: экономический, социальный, психофизиологический, технико-технологический, правовой. Но в основе всех проблем лежит обеспечение надлежащего общения. Также можно выделить трудовое общение как деловое и академическое. Однако, независимо от ее формы, общение должно быть налажено правильно, чтобы трудовая деятельность также была качественной.

Ключевые слова: *трудовая деятельность, общение, социальное поведение, занятость.*

UOT 101.1::316

İNSANSIZ GƏLƏCƏK – TRANSHUMANİZM

ORCİD İD: 0000-0002-6875-6483

MƏLAHƏT MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universitetinin
Fəlsəfə kafedrasının doktorantı

E-mail: mila-mamedova@inbox.ru

Transhumanizmin mahiyyəti

Transhumanizm, siyasi dairələrdə, xüsusən də, amerikan demokratlarının mövqelərində insan cəmiyyətinin gələcək inkişafının potensial ideoloji konsepsiyası hesab olunur. Bu, insan təkamülünün elə bir mərhələsidir ki, insanın bioloji tərəfləri tədricən hibridləşəcək, yəni insan, öz mahiyyətindən maşına doğru dəyişəcək. Elmi-texniki yüksəlişin nəticəsi olaraq süni intellekt daha da önə çıxacaq, insanla maşın öz yerlərini dəyişəcək.[20] Cəmiyyət “seçilmişlər” və “yerdə qalanlar”la günü-gündən daha çox sistem kimi fəaliyyət göstərəcək, bununla da “yerdə qalanlar” bioloji təkamüldə olduğu kimi tədricən itəcək.

İnformasiya axınında yaşayan insan getdikcə bioloji maşına bənzəməkdədir. Bu sistemdə kütləvi informasiya vasitələri “müqəddəs”, “din xadimi” rolunu oynamaqdadır. Elmin qarşısında dayanan əsas vəzifə, maşın “zəkası” yaratmaqdır. Bu zaman, insan ən ağıllı varlıq olma statusunu itirəcək. Məhz bu məqsədə çatan zaman “yeni dünya nizamının” qurulacağı hesab olunur. Bu baş verəndə isə insan öz dəyərini itirəcək və digər “mükəmməl formalarla” müqayisədə o qədər də lazım olmayacaq. İnsan intellekti kompüterə yüklənəcək və ötürüləcək ki, bu da “informativ ölümsüzlüyə” gətirib çıxaracaq.

Jak Attali hesab edir ki, süni seçimdən kənarda qalanların gələcəyi o qədər də ürəkaçan olmayacaq: elektron çiplərin qoşulması, “ailə planlaması” proqramları, sterilizasiya. Artıq olanlar tədricən ölür, süni seçim onları əmrləri icra edən kiborqlara çevirir. Könüllü evtanaziya artıq bir hüquq sayılır və özünü öldürmək də “sosial azadlıqlara” aid edilməkdədir.

Transhumanizm ideoloqları hesab edir ki, insan getdikcə alt növə çevriləcəkdir və bu, eynilə, müasir insanın şimpanzedən ayrılması prosesi kimi olacaqdır. Ancaq burda da seçilmiş insanlar iştirak edə biləcək. Onlar xüsusi vaksinlərlə öz ömürlərini uzada biləcəklər və ya surroqat analıq, klonlaşdırma ilə övlad sahibi ola biləcəklər [21].

İnsanın maşınla ünsiyyəti insanı tədricən “bionik insana” çevirəcək. Kompüter avadanlıq olmayıb, tədricən “dosta” çevriləcək. Elektron avadanlıqlar simbioz həyat tərzinə, bu isə öz növbəsində total nəzarətə imkan verəcək. Bu sistem “elektron konslager” də adlanır.

Bu qlobal prosesin elementləri bəzi detallarda öz əksini tapır: Süni böhran və ənənəvi ailələrin dağılması. Məsələn, bir çox Avropa ölkəsində eynicinslilərin nigahı rəsmi qaydada qəbul olunmuşdur. “Elektron əqli çatışmazlığın” həyata keçirilməsi. Bu, əsasən kiçik yaş səviyyələrində uşaqlar üçün elektron oyunlar, cizgi filmləri, verilişlər vasitəsilə həyata keçirilir. Ənənəvi dinlərin dağılması - Elektron vasitələr, tabletlər, telefonlar və.s vasitəsilə diqqəti cəmiyyət problemlərindən daha çox əyləncəyə yönləndirir, yeni texnologiyadan böyük asılılıq yaradır. Bəzi tədqiqatçılara görə, transhumanizm qnostisizmə çox yaxındır. Yəni burada informasiya müqəddəs bir mahiyyət kimi qəbul olunur [9].

Texniki-sənaye-texnoloji proseslər dövrünü yaşayan insanlıq, bu proseslərin davamı və nəticəsi olan kiber-texnolojiləşməni yaşamaqdadır. Darvinçi təkamül, bioloji təkamül və psixologiyadan bəhrələnən ikinci bir intibah kimi qəbul olunan transhumanizm, insanı yalnız neyro-bio-fizioloji və genetik fəaliyyətlə biolojidən biyonikliyə təkamül etməklə kifayətlənməyən, insanın yaşadığı mühiti də dəyişən bir hərakatdır. Transhumanizm ağıllı şəhərlərin, sürücüsüz avtomobillərin və robotik alətlərin mövcud olduğu, hətta hegemon olduğu bir dünya yaratmaq məqsədindədir. Təkcə bununla yetinməyən bu dövr, kosmosa səyahət və kosmosda koloniya yaratmaq kimi məqsədləri də qarşıya qoymaqdadır [7].

Transhumanizm ikinci intibah kimi

Oksford Universiteti Qloballaşma və inkişaf fakültəsinin professoru İan Qoldin dünyanın yeni bir intibah yaşadığını və yaşadığımız dövrü “ən yaxşı”, ya da “ən pis” əsr etmənin insanlığın öz əlində olduğunu söyləyir. Robotik, süni intellekt, kibernetik texnologiyalarla insanlığın yeni bir həyat tərzinə sahib olmasıyla və transhumanizm vasitəsiilə “ikinci intibah” yaşanılacağı iddia edilir.

İkinci bir intibah olaraq qəbul edilən transhumanist dövrdə texnoloji inkişafın xidmət sektorunda həyatı hər nə qədər asanlaşdıracağı və rifah bəxş edəcə-

yi iddia edilsə də bu proses, həm dövlətlər- millətlər, həm də fərdlər arasında bərabərsizliyin olmasını da zəruri edir. Çünki əldə edilməsi maliyyəsiz mümkün olmayan transhumanist texnologiya "varlı-kasıb" ayırımını daha da dərinləşdirəcək [14].

Kapitalizm və sənayeləşməylə birlikdə sekulyarizm hakim olmuş, Tanrı arxa planda qalmış və təbiət istismar mənbəyinə çevrilmişdir. Texnologiya vasitəsilə humanizm radikallaşdırılmış və transhumanizm dövrünə daxil olunmuşdur. Termin olaraq ilk dəfə 1957-ci ildə J.Xaksli tərəfindən bir inanc olaraq işlədilən transhumanizm, bir tərəfdən insan qalma, digər tərəfdən yeni imkanların reallaşdırılması ilə insanın öz fövqünə keçmə prosesidir.

Humanizm insanın, təbiət və Tanrı qarşısındakı yerini dəyişdirmək, transhumanizm isə insan təbiətini dəyişdirmə və onu təbiətdən və Tanrıdan qoparmaq məqsədindədir [4]. Və əsas diqqət bədənlərimizə, düşüncələrimizə, davranışlarımıza yönəlmişdir. XXI əsrin bir reallığı olsa da, nəzəri və praktik kökləri XIX və XX əsrə gedib çıxan transhumanizmin nəzəri tərəflərini Darvin, Freyd və s. kimi elm adamları, praktik hissəsini isə sənayeləşmə, texnolojiləşmə və başqa amillər formalaşdırır.

Transhumanizmin inkişafında texnologiyanın rolu. Ömrü uzatmaq, zehin yükləmə, bədən dondurma, insanın intellektual, fiziki və psixoloji bacarığını artırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, paradoksal ölçüdə "insan qalmaq" iddiasında olan və təkcə insanı deyil, ətrafı da modifikasiya edən transhumanizm, daha yaxşı insanlar və məkanlar yaratmağa çalışır. Yuxuya və çətin şəraitə davam gətirə bilən super əsgər döyüşçülər yaratmaq səyləri ilə yanaşı insansız təyyarə və tanklar, robot əsgərlər yaratmaq məqsədindədir. Məsələn, ilk uzaqdan idarə olunan təyyarələri 1940-cı illərdə nüvə bombası daşımasında istifadə edən ABŞ-ın The Office of the Secretary of Defense Unmanned Systems Roadmap adlı qurumu gələcək illər üçün planlar hazırlamışdır. Burada əsgərlər üçün riski azaltmaq məqsədilə insansız vasitələr, insansız sistemlər və ya ölümcül silahların hazırlanması nəzərdə tutulur. İnsansız sistemlər hava, torpaq və suda olmaqla üç böyük qrupa ayrılırlar. Yəni insansız yer və hava sistemləri, pilotsuz torpaq, dəniz və ya sualtı vasitələri ehtiva edir. Çinin Ehang şirkəti turistləri daşıya biləcək insansız hava nəqliyyatı hazırladığını və bir neçə şirkətin də hamı üçün avtonom uçan avtomobillərin modellərini hazırladığını elan etdi [21].

Texnologiya ilə sıx bağlantısı olsa da kökləri və inkişafı baxımından dini-qnostik, neo-bütpərəst bir hərəkat olan transhumanizm, ateizm-aqnostisizmin müəyyən bir həddidir. Artıq Nyuton, Edison, Eynşteyn kimi öz laboratoriyalarında işləyən elm adamları yoxdur. Bu fiqurlara bənzəməyən, onlardan çox fərqli olan B.Qeyts, E.Mask, A.Levandovski və R.Kurzveil kimi maliyyə ilə bağlı olan və çoxlu pullar qazanan insanlar bu dövrün alimləridir [9].

Transhumanizm Dekartın düşünən varlıq və mexanik dünya düşüncələrinə əsaslanan fəlsəfəsilə, tanrıçılıq və kosmos arasında əlaqə olduğunu göstərməyə çalışan Nyuton fizikası ilə də bağlıdır.

J.Hughesə görə, transhumanizm insan oğlunun bədən və beyin sərhədlərini aşmaq üçün texnologiyadan istifadəni vacib sayır.

Nik Bostrom dərin tarixi köklərə sahib olduğunu iddia etdiyi transhumanist fikirlərin tarixi köklərini qədim Şumerdəki "Bilqamış dastanı"na qədər aparır.

Bostorm "Süni intellekt" adlı kitabında süni zəka ilə təbii zəkanı ayırırdı. Ağıl ilə təbiətə hakim olmağı bacaran insan, ona görə, süni zəka ilə daha da irəli gedə bilər. Onun fikrincə, insan zəka ilə dil, texnologiya və digər məsələləri inkişaf etdirməyi bacarmışdır. Hər dövr, özündən əvvəlki dövrdən daha uğurlu olaraq irəliləmişdir. Bir gün insan, maşın beyinlər yaradaraq super intellekt ilə daha da güclü olacaqdır. Amma bu, sadəcə, bir ehtimaldır. Çünki super zəkanı yaradan da insandır. İnsan bu sahədə öz dəyərlərini qorumalı və buna uyğun super zəka yaratmalıdır. Homosapiensdən robosapiensə keçid kimi ifadə olunan bu dövrü xarakterizə edən əsas ünsür süni intellektdir [12].

Tobi Volş "Süni intellekt dünyası" adlı kitabında qeyd edir ki, homosapiens öz inkişafı dövründə özündən əvvəli homoneandertala mövcud olmaq imkanı verməyib, yəni onun təkmil formasına çevrilib. Deməli, "ağıllı insan"ın ardınca daha yeni bir forma yarana bilər. Bu proseslər nəticəsində homosapiensin sonrakı forması homodigitalistdir. Volş düşünən maşınların, süni intellektin insandan bir çox şeydə üstün olduğunu göstərməyə çalışır: öyrənə bilən, insanla müqayisədə daha sürətlə işləyən, istirahətə, yuxuya ehtiyacı olmayan, duyğusuz, tez və ağıllı qərarlar verə bilən. Volş onu da vurğulayır ki, süni intellekt və insan qarşıdurmasında insan xoşbəxt olmaya bilər.

Stephen Hakinq və Elon Mask süni intellektin nüvə təhlükəsi, qlobal istiləşmə və ümumiyyətlə, mövcudluq üçün təhdid olduğunu qeyd edirlər. Onla-

rın fikrincə, bu gedişatla texnologiya insanlığı məhv edə bilər. S.Hakinq bununla bağlı olaraq deyirdi: "Son dəfə xəbərdarlıq edirəm. Süni zəka ilə bağlı fəaliyyətlərinizi dayandırın. Yaratdığınız robotlar insanlığın yerini alacaq" [6].

Braydla görə hazırda qaranlıq bir dövrdə yaşayırıq. Ən böyük problem texnologiyadır. Qlobal istləşmə təbiətdə öz mənfi təsirlərini göstərməkdədir. Siyasət və iqtisadiyyat isə texnologiyalara uyğun formada qəlibləşməkdədir. Varlı daha da varlı, kasıb daha da kasıblaşmaqdadır. Cəmiyyətlərdəki sinfi bərabərsizliklər dərinləşdikcə fərqli fikirlər, fərqli yanaşmalar da formalaşmaqdadır ki, bu da öz növbəsində, dünyanı anlamanı, münasibətləri tənzimləməni çətinləşdirir. Cəmiyyətin intellektual mənzərəsini müasir informasiya əlaqələri formalaşdırmaqdadır. Bu məqsədlə yeni fəaliyyət sahələri, istiqamətləri də yaranmaqdadır. Bu fəaliyyət sahələri öz növbəsində istər cəmiyyət həyatında, istər təbiətdə öz mənfi təsirlərini göstərir [22]. Bu təsirləri aradan qaldırmaq və ya azaltmaq üçün hazırlanan texnologiyalar isə, başqa problemlərə səbəb olur. Bu cür qarışıq səbəbnəticə zənciri hər gün yaranmaqdadır. Belə bir dövrdə, texnologiyanın insanı əsir aldığı şəraitdə insanın həqiqətən də rahatlıq tapacağı və ya əksinə, dəli olacağı sual altındadır.

Transhumanizm prosesi və ya planı "ilk günah" və ya "səhvə" görə daha böyük günaha və pozuntuya bənzəyir. Bu prosesin "X-men" filmindəki baxışlarda olduğu kimi, "firounlaşma"mı, yoxsa ideal yeni insanlıq prosesimi olub-olmadığını, insanın maşınla əlaqəsi müəyyənləşdirəcəkdir. İnsanoğlu transhumanizmlə bir daha "qadağan olunmuş alma"nı yeyib başına bəla açmaq astanasındadır. Tesla və Space X-in yaradıcısı Maskın dediyi kimi, "gələcək üçün böyük təhlükə" yoxsa facebookun qurucusu Zükerberqin dediyi kimi "insanlıq üçün bir ümiddirmi?". Tamamlanmamış bir proses olduğu üçün insanın həm qorxu, həm də ümid içərisində olduğunu söyləyə bilərik. Applenın yaradıcısı S.Cobs artıq insan üçün ayrılmaz olan kompüter, tablet və ya ağıllı telefonun simvolu kimi "dişlənmiş alma" seçməsi, bəlkə də insanın özünü təkrar-təkrar bəlaya saldığına, səhvinin təkrarlanmasına işarə etmişdir [9].

Nəticə

Bütün mənfi və müsbətlərinə baxmayaraq, transhumanizmi qloballaşmanın ən güclü təsir vasitələrindən biri hesab edə bilərik. Nə qədər çalışsaq da, bu gün, özümüzü texnologiyalardan, onların istifadəsindən kənarda saxlaya bilmərik. Elə bir dövr yetişib ki, demək olar ki, bütün həyatımız, texnologiyalardan asılıdır. Təbii ki, bu proseslərin bizim üçün əslində hansı nəticələr verəcəyi qeyri-müəyyəndir. Qeyri-müəyyənlik özlüyündə həmişə qorxu yaradır...

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. Nəsibov Elşən - İnkişaf və sülh ideyalari, III kitab, Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 2013, 216 səh.

2. Nuriyev Əli -İnsan və həyat fəlsəfəsi. Bakı, Çaşıoğlu nəşriyyatı, 2005. 263 səh.

3. Platon-Dövlət, Sumqayıt, Bilik nəşriyyatı, 2014, 432 səh.

4. Zeynalov. M. Fəlsəfə tarixi. Bakı. 2001. 544 səh

Türk dilində

5. Açıköz Mustafa. Toplumların inşasında batı transhumanizminin geleceyi ve manipülasyon aracı olarak felsefe ve egitimin kullanımı. Ankara. Gece yayınları. 2019. Səh 139

6. Bayraktar Mehmet. "Təkamül nəzəriyyəsi". Ankara. TDV nəşriyyatı 339 səh

7. Caner Taslaman, Evrim Teorisi ve Tanrı. İstanbul. İstanbul nəşriyyatı. 2016. 125 səh.

8. Dağ Ahmet. Ş Teoman Duralı düşüncesinde metafizikten makinaya batı medeniyyeti. İstanbul. Felsefe ve sosial bilimler dergisi. 2016. Səh 262

9. Dağ Ahmet. İnsansız dünya transhumanizm. İstanbul. Ketebe yayınları. 2022. 248 səh

10. Uğur Serap. Transhümanizm ve öyrenmedeki değişim. Açık öyretim uygulamalar ve araştırma dergisi. 2018. Ankara 74 səh.

Rus dilində

11. Бокова Ирина-Новый гуманизм в XXI веке. (статья) Курьер Юнеско, Октябрь-декабрь, 2011 г, с 4-5.

12. Луков. В. А - Трансгуманизм. Москва. Энциклопедия гуманитарных наук. 2017 г, с 245-251

13. Межуев В. М.-Гуманизм и современная цивилизация, Москва, Человек, № 3, 2013, С. 5-16.

14. Мухаметшин Фарит -Новый гуманизм как мировоззренческая основа культуры мира. Международная жизнь, № 1, С. 56-62. 2012.

15. Пелипенко А. А. - Возможен ли постгуманизм?, Москва, Человек, № 3, 2013, С. 17-28.

İngilis dilində

16. Askland Andrey. "The misnomer of transhumanism and directed evolution". İnternational journal of emerging technologies and society. 2011. 72 p

17. Fernando Francesca - Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms differences and relations (article). Existenz journal 2013, volume 8, №2, 26-32

18. Hankins James -Renaissance civic humanism. Cambridge University press, 2000. 332 p.

İnternet resursları

19. Evrimcilerin "üstün insan hayalleri". https://yaklasansaat.com/YsVsCode/https/http-folders/dunyamiz/canlilar_ve_evrim/ustun_insan_hayalleri.html

20. Глобализация, трансгуманизм и последние времена. https://napravdestoy.livejournal.com/3767600.html

21. Трансгуманизм как элэмент глобализации. https://anna-news.info/transgumanizm-kak-element-globali/

22. The convertation. https://theconversation.com/super-intelligence-and-eternal-life-transhumanisms-faithful-follow-it-blindly-into-a-future-for-the-elite-78538

XÜLASƏ

Transhumanizm humanizmdən fərqli olaraq, texnologiyanın təsiri ilə insanın öz təbii keyfiyyələrinin fövqünə çıxması və ya öz təbii sərhədlərinin aşılmasına çalışan cərəyandır. Transhumanizmə görə elm və texnikanın inkişafı ilə insan ağlının təsir dairəsi genişlənəcək, insanın təbii mahiyyəti dəyişəcəkdir, o, kiborqa çevriləcəkdir. Transhumanizm ideoloqları hesab edir ki, insan getdikcə alt növə çevriləcəkdir və bu, eynilə, müasir insanın şimpanzedən ayrılması prosesi kimi olacaqdır. Ateist bir istiqamət olan transhumanizmin bəzi nümayəndələrinə görə, dünyada müəyyənedicilik rolu Tanrıya deyil, insana məxsusdur. Texnoloji tanrı yaradılmasını gözləyən transhumanist cərəyan, humanizmin məqsədi olan insanı Tanrının yerinə qoyaraq insanı əbədiləşdirmə, sonsuz və qüdrətli tanrının yerini və rolunu insana vermək arzusundadır. Transhumanizm müasir elm və texnologiyanın güc və imkanlarından istifadə etməklə əbədi həyat, ölümsüzlük kimi vədlər verməkdədir.

Açar sözlər: *transhumanizm, insan, süni intellekt, kiborq, qloballaşma.*

РЕЗЮМЕ

Трансгуманизм, в отличие от гуманизма, представляет собой направление, при котором под влиянием техники человек выходит за пределы своих природных качеств или пытается преодолеть свои естественные пределы. Согласно трансгуманизму, с развитием науки и техники расширится сфера влияния человеческого разума, изменится природная сущность человека, он станет киборгом. Идеологи трансгуманизма считают, что человек постепенно станет подвидом, и это произойдет точно так же, как и процесс отделения современного человека от шимпанзе. По мнению некоторых представителей трансгуманизма, являющегося атеистическим направлением, роль детерминации в мире принадлежит не Богу, а человеку. Трансгуманистическое течение, ожидающее создания технологического бога, хочет увековечить человека, являющегося целью гуманизма, поставив человека на место Бога, и дать человеку место и роль бесконечного и могущественного бога. Используя силу и возможности современной науки и техники, трансгуманизм обещает вечную жизнь и бессмертие.

Ключевые слова: *трансгуманизм, человек, искусственный интеллект, киборг, глобализация.*

ABSTRACT

Transhumanism, in contrast to humanism, is a direction in which a person goes beyond his natural qualities or tries to overcome his natural limits under the influence of technology. According to transhumanism, with the development of science and technology, the sphere of influence of the human capacity will expand, the natural essence of a person will change, and human will become a cyborg. Transhumanist ideologists believe that humans will gradually become a subspecies, which will occur exactly as the process of separating modern humans from chimpanzees. According to some representatives of transhumanism, which is an atheistic direction, the role of determination in the world belongs not to God, but to human being. The transhumanist current, awaiting the creation of a technological God, wants to perpetuate human, the goal of humanism, by putting man in the place of God, and give him the role of an infinite and powerful god. Using the power and possibilities of modern science and technology, transhumanism promises eternal life and immortality.

Key words: *transhumanism, human, artificial intelligence, cyborg, globalization.*

MÜNDƏRİCAT

SİYASİ ELMLƏR

İRADƏ NURİYEVA: ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN KADR SİYASƏTİ: "MİLLİLƏŞMƏ KONSEPSİYASINA UYĞUNLUQ" VƏ "YÜKSƏK PROFESSİONALİZM".. 5

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA: YENI BÖYÜK İPƏK YOLU LAYİHƏSİNƏ BEYNƏLXALQ REAKSİYALARIN TƏHLİLİ.. 9

ГЮЛЬНАЗ ГАСАНОВА: УЧАСТНИКИ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОЦЕССА....................... 15

NAILA MAMMADOVA: THE USA POLICY ON "HUMANITARIAN INTERVENTION" DURING BILL CLINTON'S SECOND PRESIDENCY.................................. 20

ALI SADIGOV: US PRIORITIES IN THE SOUTH CAUCASUS... 23

MİKAYIL YUSİF: AZƏRBAYCAN SSR DÖVRÜNDƏ SİYASİ İNSTİTUTLARIN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ.. 27

TARİX

ARZU XƏLİLZADƏ: MİLLİ KOSMİK SƏNAYENİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ MEXANİZMLƏRİ.. 33

GÜLNARƏ MƏMMƏDZADƏ: TALİBANIN DEVRİLMƏSİNDƏN SONRA TÜRKİYƏ-ƏFQANISTAN MÜNASİBƏTLƏRİ.. 38

VÜSALƏ VEYSƏLOVA: BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ İTALİYANIN TÜRKİYƏYƏ MÜNASİBƏTDƏ SİYASƏTİ.. 44

NƏRGİZ AXUNDOVA: ANTİK DÖVR METALLURGİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİ ASPEKTLƏRİ... 49

NƏRMİN ATAYEVA: NADİR XAN ƏFŞARIN SƏFƏVİ İMPERİYASI ƏRAZİLƏRİNİ OSMANLI İŞĞALINDAN AZAD ETMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏSI TÜRKİYƏ TARIXŞÜNASLIĞINDA... 53

İQTİSADİYYAT

DAĞBƏYİ ALLAHVERDİYEV: GEOSİYASİ TƏRƏQQİ, MAKROİQTİSADİ SABİTLİKVƏ MÜLKİ HÜQUQ MÜDAFİƏSİ... 60

GÜNAY ƏLİYEVA, HAVAXANIM SOLTANOVA: AZƏRBAYCANDA TRANZİT-NƏQLİYYAT XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINA İNVESTİSİYA QOYULUŞUNUN ƏHƏMİYYƏTİ.................. 67

SƏFTƏR VƏLİZADƏ: ERMƏNİSTANDA İQTİSADİ İNKİŞAF VƏ ONUN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ.. 72

FAMİL NİFTİYEV: SƏHİYYƏ KAPİTALININ İNSAN KAPİTALINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.. 78

HƏSƏN HƏSƏNOV: FİSKAL SİYASƏT İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ SABİTLƏŞMƏ ALƏTİ KİMİ.. 81

KAMRAN ABDURAHMANOV: AZƏRBAYCANIN ƏMƏK BAZARINDA GENDER PROBLEMİ.. 86

CƏLAL QULİYEV: NƏQLİYYAT TƏHLÜKƏSİZLİYİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ TƏMİNAT VƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ MƏSƏLƏLƏRİ.................................... 89

ELÇİN MƏMMƏDOV: MÜASİR İQTİSADİYYATDA LOGİSTİK STRATEGİYANIN FORMALAŞMASININ ƏSAS PRİNSİPLƏRİNİN TƏHLİLİ.. 93

GÜLBƏNİZ ƏLİZADƏ: İNTELLEKTUAL KAPİTALIN YARANMA MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ STRUKTURU.. 97

İDRİS QƏLƏNDƏROV: MONETAR SİYASƏTİN MALİYYƏ BAZARINA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ.. 101

KƏNAN MƏMMƏDOV: COVID-19 PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ ŞİRKƏTLƏRİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİ VƏ KREDİT RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ.................................... 105

LAMİYƏ ƏHMƏDOVA: AZƏRBAYCANDA SIĞORTA BAZARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.. 109

ƏKRƏM MAHMUDZADƏ: ƏT MƏHSULDARLIĞINI ARTIRMAQ ÜÇÜN MAL-QARANIN QİDALANMASI VƏ KÖKƏLDİLMƏSİ ÜSULLARI.. 113

MƏMMƏDƏLİ HÜSEYNZADƏ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SOSİAL İQTİSADİ İNKİŞAFA DÖVLƏT SİYASƏTİNİN DƏSTƏYİ... 117

NİGAR HEYDƏROVA: MÜASİR ŞƏRAİTDƏ SIĞORTA XİDMƏTLƏRİ BAZARINDA RƏQƏMSAL XİDMƏTLƏRİN TƏTBİQİNİN CARİ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ........................ 121

RAKİM HAQVERDİYEV: LOYALLIQ İNSAN KAPİTALININ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİSİ KİMİ.. 125

PƏRVANƏ SƏMƏDZADƏ: QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN BƏRPASINDA KOB-LARIN POTENSİAL ƏHƏMİYYƏTİ.............. 129

QORXMAZ VƏLİYEV: AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI ƏSAS KRİTİK MƏQAMLAR.............. 133

QURBAN MƏMMƏDOV: RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.............. 137

TURAN QARAYEV: XƏZƏR DƏNİZİ NƏQLİYYATINDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK TƏDARÜK ZƏNCİRİNİN TƏŞKİLİ ÜSULLARI.............. 141

XƏYAL ƏKBƏROV: AZƏRBAYCANDA ELEKTRON TİCARƏT ƏNƏNƏSİNİN YAYILMASINDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLUNUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.............. 145

ŞƏHRİYAR KƏRİMOV: MÜASİR ÇAĞIRIŞLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA YÜNGÜL SƏNAYENİN YÜKSƏK TEXNOLOGİYALAR ƏSASINDA İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PRİORİTETLƏRİ.............. 149

RÜFƏT BAXŞƏLİYEV: REGİONLARDA BANK-KREDİT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ.............. 154

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

ADİL SADIXOV, FAİQ ƏLİYEV: DAVAMLI İNKİŞAF ŞƏRAİTİNDƏ MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRİN MÜNASİBƏTİ.............. 159

MÜSLÜM NƏZƏROV: POSTİNDUSTRİAL CƏMİYYƏTDƏ AZƏRBAYCANDA TƏHSİLİN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.............. 164

NURAY QİBLƏLİYEVA: DƏYƏR KATEQORİYASININ FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ VƏ TİPOLOGİYASI.............. 169

RAHİLƏ CƏFƏROVA: QEYRİ-KLASSİK ESTETİKA VƏ ESTETİK İDEAL.............. 175

PƏRVİN KƏRİMOVA: ƏMƏK FƏALİYYƏTİ ZAMANI KOMMUNİKASİYANIN TƏZAHÜR FORMALARI.............. 180

MƏLAHƏT MƏMMƏDOVA: İNSANSIZ GƏLƏCƏK – TRANSHUMANİZM.............. 184

Founder:
“Kaspi” Geopolitical Research Center

Corrector:
Leyla Binyatova

Designer:
Tural Huseynov

Address of the editorial office:
Fikret Amirov Street 1, Baku, Azerbaijan
Tel: (+994 12) 493 04 15
Fax: (+994 12) 493 04 15
E-mail: geostrategiya@gmail.com

Number of copies printed: 300
Order №306

Published by
“MSV NƏŞR” LLC publishing house

Təsisçi:
"Kaspi" Geosiyasi Araşdırmalar Mərkəzi

Korrektor:
Leyla Binyatova

Dizayner:
Tural Hüseynov

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, Fikrət Əmirov küçəsi 1
Tel.: (+994 12) 493 04 15
Faks: (+994 12) 493 04 15
E-poçt: geostrategiya@gmail.com

Tiraj: 300
Sifariş №306

"MSV NƏŞR" MMC nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub